E-ISSN 2181-1466
9 772181 146004

ISSN 2181-6875
9 772181 687004

@buxdu_uz @buxdu1 @buxdu1 www.buxdu.uz

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

9(2)/2025

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

9(2)/2025

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2025, № 9, sentabr

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo‘yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo‘yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo‘yicha, **tarix** fanlari bo‘yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan. Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti
Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi,Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Bosh muharrir o‘rinbosari: Samiyev Kamoliddin A’zamovich, texnika fanlari doktori (DSc), dotsent
Mas’ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)
Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)
Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)
Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)
Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)
Mo‘minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov To‘lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor
Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a’zosi (akademigi)
Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bo‘riyev Sulaymon Bo‘riyevich, biologiya fanlari doktori, professor
Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent
Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor
Murodov G‘ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor
O‘rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor
Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor
To‘rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor
Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor
Eshtayev Alisher Abdug‘aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor
Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor
Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor
Bekova Nazora Jo’rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori
Jo‘rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor
Artikova Hafiza To‘ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor
Norboyeva Umida Toshtemirovna, biologiya fanlari doktori, professor
Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor
Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor
Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent
Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor
Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent
Raupov Soyib Saidovich, tarix fanlari nomzodi, professor
Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor
Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, professor
Qurbonova Manzila Bakiyevna, tarix fanlari nomzodi, professor
Ochilov Alisher To‘lis o‘g‘li, tarix fanlari doktori, dotsent
Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent
G‘aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

SERIYA: I J T I M O I Y - G U M A N I T A R F A N L A R

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
TILSHUNOSLIK * LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ**		
Бушуй Т.А.	Типология учебных словарей с мультимодальными средствами: структура, функции, дидактическая направленность	3
Asadov T.H.	Sifat-ravish “oraliq so‘zlar”ning lug‘atlardagi ifodasi xususida	10
Hamroyeva Sh.M., Ubaydullayeva X.M.	O‘zbek tili yuridik diskursida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ko‘rsatuvchi lisoniy vositalar va ularning sotsiopragmatik tahlili	14
Gulyamova Sh.K.	Sintaktik-semantik analizatorlar yaratish tajribasi	21
Aloyev N.R.	LDA va LSA yordamida tematik modellashtirish	25
Ataxanova M.M.	Gastronomik ergonimlar nominatsiyasi	32
Boltayeva G.Sh.	Milliy til – ijtimoiy va madaniy taraqqiyot asosi	36
Fayziyev B.B.	Garri Potter asarida ishlatilgan metaforalar va ularning o‘zbek tiliga tarjimasidagi muammolar	41
Ismoilova Ch.Sh.	Ingliz leksikografik manbalaridagi turkizmlarning sistem-struktur tahlili	46
Mardonova S.O.	Muallif nutqi metaforalarining struktur-semantik tabiati xususida	51
Murodova S.J.	Incorporating songs and poems into English grammar instruction	56
Nabijonova M.O.	Functions of language	62
Niyazova M.Kh.	Linguistic poetics of onomastic units in English and Uzbek folklore texts	66
Nuriddinova N.M.	O‘zbek tili terminologik tizimida semantik usulda hosil bo‘lgan uzumchilik terminlari	70
Nabijonova M.O.	Causes of motor aphasia	76
Qutbiddinova N.D.	Phraseologisms and emotionality: expressing feelings through idiomatic language	81
Rajabov E.E.	O‘zbek tilida “iltifot” konseptining lingvokognitiv tahlili	86
Rasulova I.A.	Kontrastiv tahlil xususiyatlari va ularning chet tilini o‘rgatishdagi amaliy ahamiyati	91
Ruziyeva M.I.	Bilingval oilalarda o‘zbek tilini saqlash strategiyalari: metodik yondashuv va takliflar	96
Salimova G.A.	Xalqaro onlayn muloqotda madaniyatlararo pragmatika: noto‘g‘ri tushunish holatlari	100
Vakhidova F.S., Urunova I.N.	Frame semantics in crafts terminology (in English and Uzbek languages)	105
Ruziyeva N.X.	A study of politeness in netizens’ instagram comments on posts by Uzbek students: a cyberpragmatic perspective	110
Salimova M.A.	Transformatsiya va sinonimik qurilmalar: sintaktik variantlarning qiyosiy tahlili	115
Usmonova D.F.	The concept of ellipsis and its interpretation in phraseological units	119
Zayniddinova M.F.	Classification and main features of modern English fantasy	124

Navruzova M.G.	Tibbiy birliklar lug‘ati tuzilishining asosiy tamoyillari va vazifalari	128
Kurbanova Z.Kh.	An investigation into lexical issues in translating epithets	134
Тожибоева Ш.А.	Свет и тьма как символические метафоры в создании эмоционального фона произведений Рэя Брэдбери	138
Якубов А.С.	Структура глагольного словообразования русского и узбекского языков	143
Abdullayeva S.	Formal and semantic analysis of adjectives: grammatical classification and functional aspects	148
Фалеева А.В.	Морфологический уровень британского разговорного английского (на материале Urban dictionary online)	152
Abdullaeva N.A.	Translation of religious prayers in English and Uzbek languages and their corpus analysis	158
Atoyeva Sh.A.	Ingliz va o‘zbek maqollarining ifodasi va lingvomadaniy xususiyatlari	165
Pardayeva D.R.	Amir Temur va temuriylar davri kutubxonalari: lingvomadaniy va tarixiy-filologik tahlil	169
Sharipova M.J.	Heteronymic relationships in Uzbek proverbs	174
TARIX * HISTORY *** ИСТОРИЯ**		
Orziyev M.Z., Nizamov A.B.	Buxoro va Afg‘onistonning XVIII-XIX asrlardagi ziddiyatlariga oid	178
Abdujabborova S.B.	XX asr 20–30-yillarida Samarqand viloyatida demografik o‘zgarishlar: omillar, oqibatlar va tarixiy tahlil	183
Ashurova U.I.	Deportatsiya va migratsiya: Surxondaryo viloyatida koreyslarning joylashtirilishi (1937-1960-yillar)	188
Daripov Sh.I.	O‘zbekiston temir yo‘llarida ijtimoiy himoya masalalari	193
Раупов С.С.	Қишлоқ жамоалари: тарих ва ҳозирги замон	198
Kurbanov X.R.	Safarbar qilingan O‘zbekistonlik mehnat armiyachilarining “ish haqlari” qanday edi ?	203
Orziyev Sh.Sh.	1946-1980-yillarda Buxoro viloyatida qishloq xo‘jaligining ahvoli va agrosanoat komplekslarining yaratilish tarixidan	207
Polvonov K.N.	Janubiy O‘zbekistonning “egizak” shaharlari tarixidan	212
Safarov T.T.	Kaspiyorti viloyatida rus qishloqlarining vujudga kelishiga oid ayrim mulohazalar	216
Tolibova S.R.	Qozog‘iston Respublikasi tashqi siyosatida “Janubi-Sharqiy Osiyo vektori”	221
Zokirov B.Ch.	Sovet hokimiyatining jazolovchi hududiy bo‘linmasi sanalgan BuxCHKning repressiv faoliyati tarixi	226
Ashurov A.I.	Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjolarning yashirin faoliyati tarixi	231
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK * PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ**		
Rasulov H.M.	Ma’naviy targ‘ibot: mohiyat, zaruriyat va subyektlar	236
Turayev A.S.	Neokonservativ “Aql markazlar”ning AQSh mudofaa va xavfsizlik paradigmalari shakllanishiga ta’siri	240

УДК 811.111

ТИПОЛОГИЯ УЧЕБНЫХ СЛОВАРЕЙ С МУЛЬТИМОДАЛЬНЫМИ СРЕДСТВАМИ: СТРУКТУРА, ФУНКЦИИ, ДИДАКТИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ

Бушуй Татьяна Анатольевна,
профессор Самаркандского государственного института иностранных языков,доктор филологических наук
tanya.bushuy @mail.ru, info@samdchti.uz

Аннотация. *В статье исследуются теоретические и практические аспекты создания многофункциональных учебных словарей, объединяющих текст, аудио и культурный контекст. В условиях глобализации и развития информационных технологий традиционные методы обучения иностранным языкам нуждаются в переосмыслении и адаптации к современным требованиям. Учебный словарь, как основной инструмент освоения лексики, должен не только предоставлять информацию о значении слов, но и способствовать формированию комплексных компетенций, необходимых для успешной межкультурной коммуникации. В статье рассматриваются типологии мультимодальных учебных словарей по различным параметрам: уровню обучающихся, типу мультимодальных средств, дидактической функции, характеру лексического материала и форме представления.*

Ключевые слова: *учебная лексикография, культурный комментарий, словарная статья, мультимедиаобучение, мультимодальные словари, характер лексического материала, визуальные словари, аудиовизуальные словари, интерактивные словари, культурологические словари, динамические словари.*

MULTIMODAL VOSITALARGA EGA O‘QUV LUG‘ATLARINING TIPOLOGIYASI: TARKIBI, VAZIFALARI, DIDAKTIK YO‘NALISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada matn, audio va madaniy kontekstni birlashtirgan ko‘p funksiyali o‘quv lug‘atlarini yaratishning nazariy va amaliy jihatlari o‘rganiladi. Globallashuv va axborot texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida chet tillarni o‘qitishning an’anaviy usullarini qayta ko‘rib chiqish va zamonaviy talablarga moslashtirish zarurati tug‘iladi. O'quv lug‘ati, leksikani o‘zlashtirishning asosiy vositasi sifatida, faqat so‘zlarning ma’nosi haqida ma’lumot beribgina qolmay, balki madaniyatlararo muvaffaqiyatli muloqot uchun zarur bo‘lgan kompleks kompetensiyalarni shakllantirishga ham yordam berishi kerak. Maqolada multimodal o‘quv lug‘atlarining turlari turli parametrlarga ko‘ra ko‘rib chiqiladi: o‘quvchilarning darajasi, multimodal vositalar turi, didaktik funksiyasi, leksik materialning xarakteri va taqdim etish shakli.*

Kalit so'zlar: *o‘quv leksikografiyasi, madaniy izoh, lug‘at maqolasi, multimedia ta’limi, multimodal lug‘atlar, leksik materialning xarakteri, vizual lug‘atlar, audiovizual lug‘atlar, interaktiv lug‘atlar, kulturologik lug‘atlar, dinamik lug‘atlar.*

TYPOLOGY OF LEARNING DICTIONARIES WITH MULTIMODAL TOOLS: STRUCTURE, FUNCTIONS, DIDACTIC ORIENTATION

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of creating multifunctional learning dictionaries that integrate text, audio, and cultural context. In the context of globalization and the development of information technologies, traditional methods of foreign language teaching need to be rethought and adapted to modern requirements. The learning dictionary, as the main tool for mastering vocabulary, should not only provide information about the meaning of words but also contribute to the formation of complex competences necessary for successful intercultural communication. The article considers the typologies of multimodal learning dictionaries according to various parameters: the level of students, the type of multimodal tools, the didactic function, the nature of the lexical material, and the form of presentation.*

Keywords: *learning lexicography, cultural commentary, dictionary entry, multimedia learning, multimodal dictionaries, nature of lexical material, visual dictionaries, audiovisual dictionaries, interactive dictionaries, culturological dictionaries, dynamic dictionaries.*

Введение. Учебная лексикография – это отрасль прикладной лексикографии, ориентированная на разработку словарей для изучения и преподавания языка. Основными задачами учебного словаря являются: формирование словарного запаса учащихся; объяснение лексического значения с учётом уровня владения языком; иллюстрация употребления в типичных коммуникативных ситуациях; включение информации о фоновых и культурных знаниях; развитие навыков интерпретации значения и прагматической функции слова [2, 95; 8, 99].

Развитие цифровых технологий и расширение междисциплинарного взаимодействия между лингвистикой, педагогикой и мультимедиаобучением привели к трансформации формата учебных словарей. Современные лексикографические продукты для изучения иностранных языков выходят за рамки печатного формата и всё чаще реализуются как мультимодальные словари, сочетающие текстовую, визуальную, аудио- и интерактивную информацию. Это позволяет не только расширить лексические знания учащегося, но и стимулировать когнитивную активность, улучшать произносительные и культурные навыки, а также повышать мотивацию к обучению [3, 11; 9, 59; 10, 202].

Обзор литературных источников. Современные исследования в области учебной лексикографии демонстрируют возрастающий интерес к мультимодальным словарям, которые интегрируют текстовую, аудиовизуальную и интерактивную информацию. В литературе акцентируется внимание на их дидактическом потенциале и когнитивных преимуществах (Oxford Picture Dictionary, Cambridge Learner’s Dictionary Online, Macmillan Dictionary). Отмечается, что мультимодальные словари позволяют не только расширять словарный запас, но и формировать фонетическую, аудитивную и прагматическую компетенции.

В трудах отечественных и зарубежных исследователей (Гуревич А.Я., Аракин В.Д., материалы серии Culture Smart, ресурсы Reverso Context, Linguee, Wiktionary) подчёркивается роль культурологического компонента в формировании межкультурной компетенции. Современная типология словарей всё чаще связывается с цифровыми технологиями, корпусной лингвистикой и методикой преподавания иностранных языков. Исследователи выделяют визуальные, аудиовизуальные, интерактивные, культурологические и контрастивные словари как ключевые направления развития.

Таким образом, обзор источников свидетельствует о том, что вектор развития учебной лексикографии смещается от традиционной текстовой подачи к мультимодальной, ориентированной на пользователя и учитывающей как дидактические, так и культурологические аспекты.

Методология исследования. Методологическая основа статьи строится на междисциплинарном подходе, включающем:

лингвистический анализ, подразумевающий исследование структурных и семантических особенностей словарных статей, их мультимодального сопровождения (текст, аудио, визуализация, интерактивность).

классификационный подход, включающий в себя выделение и систематизацию типов мультимодальных словарей по ряду параметров (уровень обучающихся, тип мультимодальных средств, дидактическая функция, характер лексического материала, форма представления).

сопоставительный метод, а именно: сравнение традиционных и мультимодальных словарей, выявление их функциональных различий и педагогических преимуществ.

когнитивно-дискурсивный анализ, дающий возможность рассмотреть, как мультимодальные элементы способствуют формированию языковых и межкультурных компетенций.

педагогический экспериментальный подход (в перспективе), т.е. проверка эффективности различных типов словарей в учебном процессе, анализ обратной связи от учащихся и преподавателей.

Методология исследования позволяет выявить не только структурные различия между типами словарей, но и их практическую значимость для формирования коммуникативной, социокультурной и когнитивной компетенций.

Анализ полученных результатов. Типология учебных словарей с мультимодальностью может строиться по различным параметрам: 1) По уровню обучающихся (начальный, средний, продвинутый); 2) По типу мультимодальных средств (визуальные, аудиальные, интерактивные); 3) По дидактической функции (объяснительные, закрепляющие, развивающие); 4) По характеру лексического материала (общая лексика, терминология, идиоматика, коллокации); 5) По форме представления (приложение, онлайн-ресурс, встроенный словарь в УМК, вики-формат и др.).

Выделяются следующие основные типы мультимодальных учебных словарей:

Визуальные словари (Pictorial Dictionaries)

Целевая аудитория: учащиеся начального уровня (A1–A2), дети, визуальные типы восприятия [4, 62]. Характерные особенности данного типа: сопровождение каждой лексемы иллюстрацией или пиктограммой; упрощённые определения и тематическая организация; использование цвета, форм, схем, выделения ключевых слов; часто – без перевода, с опорой на ассоциативное мышление. Например: Oxford Picture Dictionary, Collins First English Words.

Аудиовизуальные словари (Audiovisual Dictionaries)

Аудиовизуальный словарь – это лексикографический ресурс, в котором лексемы представлены в сочетании текстовой, звуковой и визуальной информации, обеспечивая многоканальное восприятие и интерпретацию лексических единиц. Такой словарь, как правило, разрабатывается в электронной, цифровой или мультимедийной форме, ориентированной на динамическое взаимодействие пользователя с лексическим материалом [5, 23]. Аудиовизуальные словари включают в себя такие компоненты, как: лемма – базовая форма слова с указанием части речи, фонетическая транскрипция, аудиозапись произношения (один или несколько аудиофайлов: британский, американский и другие варианты), видеофрагмент – употребление слова в живом контексте (диалоги, фильмы, интервью), визуализация (иллюстрации, пиктограммы, инфографика), примеры употребления (аутентичные или адаптированные фразы и предложения), интерактивные элементы (возможность повторного прослушивания, записи собственного произношения).

Необходимо также отметить тот факт, что среди аудиовизуальных словарей можно выделить следующие типы: фонетический аудиословарь, фокусирующийся на произношении и звуковой форме слова; ситуационно-визуальный словарь, включающий визуальные и аудиофрагменты, иллюстрирующие коммуникативные ситуации; анимационный словарь жестов и мимики, используемый при обучении невербальной коммуникации; лексико-грамматический словарь с аудио, демонстрирует грамматические конструкции с произношением; аудиовизуальный словарь идиом и фразеологизмов, использует видео и анимацию для иллюстрации образности. Примеры аудиовизуальных словарей: Cambridge Learner’s Dictionary Online (содержит озвучку британского и американского вариантов, визуальные иллюстрации, примеры в контексте; Macmillan Dictionary (видеопримеры, озвучка, тематические анимации); Oxford Picture Dictionary Interactive (сочетание изображений, озвучивания и упражнений); WordUp App (мобильный словарь с видеофрагментами, трекингом повторений и визуализацией коллокаций), YouGlish.com позволяет услышать слова и выражения в реальных видеофрагментах YouTube.

Аудиовизуальные словари играют важную роль в инновационном и коммуникативно-ориентированном обучении иностранным языкам. Их педагогическое значение проявляется в следующих аспектах: развитие произносительных навыков благодаря моделям носителей языка; формирование аудитивной компетенции через восприятие речи в естественных условиях; повышение эффективности запоминания за счёт вовлечения зрительной и слуховой памяти; контекстуализация лексики – учащиеся не только знают слово, но и видят, когда и как его употребляют; индивидуализация обучения – учащиеся могут регулировать темп, повторять, записывать себя; мотивация – многим обучающимся проще и интереснее воспринимать аудио и видео, чем сухой текст. Аудиовизуальные словари – это значимый этап в эволюции лексикографии, объединяющий лингвистику, педагогические технологии и цифровую визуальную культуру. Они обеспечивают комплексное усвоение лексики, делают процесс обучения динамичным, адаптивным и когнитивно-обоснованным. Их использование особенно эффективно в рамках коммуникативного подхода, смешанного и дистанционного обучения.

Интерактивные словари (Interactive Dictionaries)

Целевая аудитория: подростки и взрослые, цифровое поколение, учащиеся уровней B1–C1. Особенности: возможность самостоятельного добавления и редактирования статей (вики-формат); наличие упражнений, квизов, игр на основе словарного материала; персонализация обучения (профилирование лексики по интересам, темам, частоте использования); интеграция со смарт-приложениями, адаптивными системами [6, 22].

Культурологические словари (Cultural Comment Dictionaries)

Культурологический словарь – это тип лексикографического ресурса, в котором лексические единицы представлены в культурно значимом контексте, с учётом национальной специфики, этнокультурной символики, фоново-энциклопедической информации и прагматических различий между языками и культурами. Такие словари ориентированы не только на перевод и определение слов, но и на разъяснение культурных реалий, специфики речевого поведения, национальных традиций и коннотативной окраски лексики. Разработка лингвокультурологических словарей осуществляется с целью: устранения фоновых лакун при межъязыковом и межкультурном общении;

поддержки лингвокультурной компетенции в преподавании иностранных языков; объяснения этнолингвистических реалий, непереводимых понятий и культурных символов; предупреждения межкультурных недоразумений и ошибок; формирования глобального взгляда на язык как отражение культуры. Отсюда основными функциями лингвокультурологических словарей являются: информативная, связанная с предоставлением знаний о культурно-значимых понятиях, реалиях, символах; образовательная, способствующая формированию межкультурной и прагматической компетенции учащихся; прагматическая, направленная на обучение адекватному употреблению культурно маркированных слов и выражений; сопоставительная, отражающая различия между культурами через лексическое сравнение; толковательная, раскрывающая значения слов с учётом этнокультурных ассоциаций и традиций 14, 88].

Лингвокультурологический словарь может включать следующие элементы в рамках одной статьи: лемма (слово или устойчивое выражение); фонетическая транскрипция (при необходимости); толкование значения (лингвистическое и культурологическое); культурный комментарий (исторический или мифологический контекст); национальные традиции и повседневные практики; этнокультурные коннотации; сопоставление с лексемами родного языка (если это двуязычный словарь); примеры употребления в аутентичном контексте (в речи, литературе, СМИ); иллюстрации, схемы, визуальные образы (при мультимодальной форме); аудиофрагменты и видеопримеры (в цифровых версиях).

Рассмотрим пример словарной статьи:

“*Tea time*” (англ.) – время чаепития.

Культурный комментарий: в британской культуре ассоциируется с 16:00 и сопровождается лёгкими закусками. Чаепитие – важный социальный ритуал, включающий элементы этикета.

Среди лингвокультурологических словарей выделяют следующие основные типы: монолингвальный, толкующий культурно-значимую лексику одного языка; билингвальный (контрастивный), сравнивающий культурные реалии и их лексическое выражение; тематический, освещающий конкретную культурную сферу (праздники, еда, обычаи); энциклопедически ориентированный, содержащий фоновую информацию о реалиях, понятиях, именах; обучающий мультимодальный словарь, использующийся в преподавании, с визуализацией и упражнениями. К словарям такого типа относятся: Словарь культуры XX века (под ред. А.Я. Гуревича) – толковый культурологический словарь понятий и образов; Лингвострановедческий словарь (Русско-английский, под ред. В.Д. Аракина) – содержит культурные комментарии и эквиваленты; Culture Smart! series – обучающие книги-словарики по странам с фокусом на повседневную культуру; BBC Learning English – Cultural Vocabulary – онлайн-ресурс с объяснением культурных концептов через лексику и видео.

Такие лексикографические источники отличаются своеобразными особенностями. В них лексемы сопровождаются культурными, этнолингвистическими, прагматическими комментариями; представлены сравнительные данные из других языков и культур; даются иллюстрации и примеры речевого поведения в различных культурных сценариях (speech acts, taboos, humor). Такие словари формируют межкультурную компетенцию; предупреждают прагматические ошибки; помогают в осмыслении фонов знаний при переводе или интерпретации. Например, к такому типу источников можно отнести The Culture-bound Lexicon, Wiktionary with cultural notes [11, 28].

Особой востребованностью отличаются контрастивные мультимодальные словари КМС (Contrastive Dictionaries), представляющие собой инновационный формат лексикографических ресурсов, направленный на параллельное и сопоставительное представление лексических единиц двух и более языков с использованием различных модальностей: текста, аудио, визуальных средств и интерактивных инструментов. Они служат не только средством для поиска перевода, но и выполняют дидактическую, культурологическую и прагмалингвистическую функцию. В условиях глобализации и активной межкультурной коммуникации, контрастивные словари становятся особенно актуальными для билингвов и мультилингвов, преподавателей иностранных языков, переводчиков, авторов мультиязычных учебных курсов. Контрастивные мультимодальные словари базируются на нескольких теоретических подходах. Среди них можно назвать такие, как: изучение лексических систем в сопоставительном аспекте; выявление интеръязыковых соответствий и расхождений; анализ различий в употреблении слов с учётом прагматических и культурных факторов; исследование концептуальных различий, проявляющихся в лексике.

Таким образом, контрастивные мультимодальные словари не просто сопоставляют слова, а раскрывают семантические, коммуникативные и культурные различия. КМС может включать следующие модули: лемму на двух языках, основную форму слова, грамматическую информацию,

перевод(ы) с указанием стилистической и прагматической маркировки, примеры употребления (контексты в обоих языках из корпуса или реальной речи), фонетическое сопровождение, аудиозаписи с произношением носителей, коллокации и устойчивые выражения с иллюстрацией различий, ложные друзья переводчика (предупреждение о возможных ошибках), культурный комментарий (этнолингвистические и фоново-культурные пояснения), визуализация (таблицы, диаграммы, схемы сопоставлений). Ср.:“*Privacy*” (англ.) ≠ “*приватность*” (рус.) – культурологическое расхождение: в англоязычном мире ценность *privacy* относится к личному пространству, тогда как в русском «*приватность*» чаще используется как заимствованное редкое слово. Среди контрастивных мультимодальных словарей выделяются такие типы, как: билингвальный учебный словарь, способствующий поддержке овладения лексикой обоих языков, осуществление переводов, включает различного рода наглядности (аудио, схемы); прагматический, помогающий при анализе речевых актов, содержащий языковые формы вежливости, этикета (содержит видео, речевые сценарии); фразеологический КМС, используется при сопоставлении идиом и устойчивых выражений (содержат иллюстрации, аннотации); лексико-культурный словарь помогает интерпретировать фоновые знания и культурные концепты (применяется культурный комментарий и визуализация); профессионально-терминологический КМС, связан с переводом и объяснением терминов в специальных областях (включает глоссарии, схемы, видеообъяснения).

Контрастивные мультимодальные словари являются мощным инструментом в преподавании иноязычной лексики, поскольку способствуют углублённому осмыслению значения за счёт сопоставления; предупреждают ошибки межъязыковой интерференции; развивают межкультурную осведомлённость; повышают мотивацию за счёт визуального и аудиального контента; поддерживают автономное обучение (особенно в цифровой форме). КМС также могут использоваться в кросс-культурных тренингах, курсах делового общения, в подготовке к международным экзаменам (например, TOEFL, IELTS, TestDaF). Так, скажем, на сегодняшний день активно используются такие КМС, как Reverso Context – интерактивный билингвальный контекстный словарь с примерами из аутентичных источников; Linguee – контрастивные фрагменты переводов с оригиналами; Wiktionary (EN-RU) – пользовательский контент с элементами культурного комментария; Глоссарий межкультурной коммуникации (RU-EN) – академический онлайн-ресурс с терминологией и прагматическими пояснениями. Также к такому типу словаря относятся English-Russian Dictionary of False Friends, Intercultural German-Uzbek Learner’s Dictionary и др.

Контрастивные мультимодальные словари воплощают синтез лексикографической точности, педагогической направленности и технологических возможностей. Они способствуют не только обогащению словарного запаса, но и формированию социокультурной, прагматической и переводческой компетенций. Их создание требует привлечения специалистов из смежных областей: лингвистов, методистов, дизайнеров интерфейсов, программистов, а также носителей языка как носителей культурной интуиции. Особенности данного типа лексикографического источника заключается в сопоставлении лексем двух или нескольких языков с выделением семантической, прагматической и культурной асимметрии; визуализация различий с помощью таблиц, схем, диаграмм; аудио-варианты произношения в обоих языках; указание «ложных друзей переводчика», трудностей перевода, прагматических ловушек.

Мультимодальные учебные словари представляют собой новый этап в развитии лексикографических ресурсов. Они совмещают дидактическую эффективность с техническими возможностями цифровой среды, обеспечивая всестороннее усвоение лексики и формирование как лингвистической, так и социокультурной компетенции. Типология таких словарей помогает систематизировать подходы к их созданию и ориентироваться на потребности конкретной целевой аудитории. Тип словаря предполагает определённую целевую аудиторию и характеризуется специфическими особенностями. Например, визуальный словарь рассчитан на начинающих (уровень A1-A2), сопровождается широким применением картинок, пиктограмм, простых примеров; аудиовизуальный словарь рассчитан на средний уровень (B1-B2) (содержит диалоги, видеофрагменты, произношение); культурологический словарь предполагает продвинутый уровень (C1-C2), включает этнолингвистические и прагматические комментарии; контрастивный словарь рассчитан на изучающих два языка, при этом используется сопоставление лексем с культурной интерпретацией. При разработке такого типа словаря следует учитывать методические рекомендации: адаптация к уровню CEFR; многоуровневая подача лексики от базового значения к идиоматике; внедрение интерактивных заданий на основе словарной статьи; создание тематических блоков (Food, Travel, Work); связь с учебными программами и УМК; интеграция с LMS и мобильными приложениями [12, 337; 13, 355].

Итак, создание современных учебных словарей требует интеграции лингвистических, педагогических, информационных и культурологических подходов. Такие словари становятся не просто справочниками, а интерактивными обучающими платформами, способствующими формированию комплексной языковой личности. Учёт культурного аспекта, визуальных и аудиосредств обеспечивает более глубокое и осознанное овладение иностранным языком. А также наблюдается интеграция когнитивной и дискурсивной лингвистики, анализ ментальных концептов, фреймов, сценариев, отражённых в лексике. Словари нового поколения обновляются в режиме реального времени и адаптируются под пользователя. Одно из перспективных направлений современной лексикографии – разработка динамических словарей, тесно связанная с цифровыми технологиями, корпусной лингвистикой и прикладным языкознанием. В отличие от традиционных статических словарей, которые представляют собой фиксированные издания, динамические словари обладают способностью к обновлению, расширению и адаптации на основе новых языковых данных, собранных из реального употребления языка.

Заключение. Проделанный анализ показал, что в данном аспекте намечаются дальнейшие перспективы развития. Это, в первую очередь, интеграция с искусственным интеллектом, связанная с автоматической интерпретацией и классификацией значений. Немаловажное значение отводится мультиязычным платформам, а именно: построение контрастивных динамических словарей (например, англо-русских, узбекско-английских). Также создание персонализированных лексиконов по интересам, профессиям и учебным целям, так называемых пользовательских словарей. Применяется активно и визуализация, когда используются графы семантических связей, инфографика для обучающих целей. Важным фактором выступает интеграция с голосовыми помощниками, т.е. использование мобильных версий и голосовых интерфейсев.

Контрастивная лексикография выходит за рамки вспомогательной дисциплины и становится ядром межъязыковой семантики, платформой для моделирования смыслов, отражения культурных различий и решения задач автоматического перевода. Современные вызовы требуют не только пересмотра теоретических подходов, но и внедрения цифровых инструментов, усиления междисциплинарной интеграции и развития пользовательски ориентированных лексикографических продуктов.

Аудиовизуальные словари отличаются от традиционных бумажных или текстовых электронных словарей мультимодальностью подачи, в которой аудиофайлы, видеоролики, анимация и интерактивные элементы используются наряду с традиционными определениями и примерами.

Аудиовизуальные словари разрабатываются с целью формирования фонетической и орфоэпической компетенции; обеспечения контекстуального понимания слов и выражений; развития аудитивных и визуальных навыков; повышения мотивации и вовлечённости учащихся; предоставления доступного и интуитивного интерфейса для изучающих язык.

Несмотря на многочисленные преимущества, разработка и использование аудиовизуальных словарей сопряжены с рядом проблем: техническая сложность создания (сценарии, звукозапись, монтаж); большой объём данных и необходимость постоянного обновления; проблемы авторских прав при использовании реальных видеофрагментов; потребность в высокоскоростном интернете и мультимедийных устройствах.

Лингвокультурологические словари являются мостом между языком и культурой, между словом и его ценностной системой. Они выполняют важнейшую функцию – формируют у обучающихся осознанное владение языком в культурном контексте, способствуют толерантности, эмпатии и точности в межкультурном взаимодействии. Включение культурного компонента в лексикографический ресурс – это не просто тенденция, а необходимое условие современного образования и глобальной лингвистики.

Особо отмечается педагогическая значимость культурологических словарей. Так, они являются незаменимым ресурсом в курсах страноведения и межкультурной коммуникации; обучении переводу и интерпретации культурных реалий; формировании межкультурной прагматической компетенции; подготовке учащихся к международным экзаменам, предполагающим знания реалий; создании лексико-культурных проектов и заданий в рамках УМК. Использование таких словарей позволяет перейти от «механического» перевода к пониманию контекста и менталитета носителей языка, что особенно важно в эпоху глобального общения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Гинзбург Р.С. Лексикология английского языка. Теория и практика создания учебных словарей: учеб. пособие. – М.: URSS, 2020. – 304 с.*
2. *Копыленко М.М., Киселёва Н.В. Интерактивные словари как компонент мультимодального образовательного пространства // Педагогика и психология образования. – 2023. – № 2. – С. 95–101.*
3. *Лопатина И.М. Мультимедийные технологии в учебной лексикографии: от печатных словарей к мультимодальным платформам // Современная лексикография. – 2023. – № 1. – С. 11–24.*
4. *Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – Т. 1. – №. 3. – С. 62-67.*
5. *Bushuy T.A. (2023). Language in Modern Linguistics. Miasto Przyszłości, 39, P. 23–26. Retrieved from https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678*
6. *Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.*
7. *Bushuy Tatyana Anatolyevna The Problem of Word Meaning and Phraseologically Related Meaning in Linguistic Science // Современные инновации. 2025. №1 (47). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/the-problem-of-word-meaning-and-phraseologically-related-meaning-in-linguistic-science. - pp 16-18.*
8. *Faleyeva A.V. Derivational peculiarities of colloquial words in modern English dictionaries // Язык и культура. – 2021. – С. 99-104.*
9. *Faleeva A.V. Investigation of the Colloquial Formation of Modern English Language // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 59-67.*
10. *Faleeva A.V. Grammatical, Semantic and Structural Features of English Colloquial Words and Expressions // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 202-206.*
11. *Faleeva A. Theoretical and Practical Research of the Formation of Colloquialistics of the English Language in Level Interpretation // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 28-36.*
12. *Faleeva A.V. Traditions and Innovations in the Study of English Colloqualistics in the Perspective of Modern Printed and Electronic Lexicographical Sources // Academic research in educational sciences. – 2024. – Т. 5. – №. CSPU Conference 1. – С. 337-341.*
13. *Vadimovna, Faleeva Anastasiya. "Theoretical Experience and Representation of English Colloquial Lexis in Dictionary Interpretation (Based on the Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English)." Miasto Przyszłości 56 (2025): 355-359.*
14. *Фалеева Е.В. Неологопроцессы современного английского языка // Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 39. – С. 88-92.*

UO‘K 81

SIFAT-RAVISH “ORALIQ SO‘ZLAR”NING LUG‘ATLARDAGI IFODASI XUSUSIDA

Asadov To‘lqin Hamroyevich,
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sifat-ravish, ravish-sifat so‘zlarning lug‘atlarda, xususan, izohli lug‘atlardagi belgisi, izohlanishi, sharhlanishi haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Bu uchun dastlab sifat hamda ravishning nazariy jihatlari, ularning kesishgan o‘rinlari, bu boradagi olimlar fikrlari keltirilib o‘tilgan. So‘ngra manbada keltirilgan sifat-ravish, ravish-sifat oraliq so‘zlar tahlilga tortilgan, asosli qarashlar bayon etilgan. Bunda, ya’ni sifat va ravish so‘zlarning barchasi ham oraliq so‘z maqomida bo‘la olmasligi, tadqiqotchilar mazkur so‘zlarni farqlashda ko‘pincha bir tomonlama yondashganlari, til va nutq tafovutiga doim ham amal qilmaganliklari asosli dalillar orqali ko‘rsatib berilgan, xulosalar chiqarilgan.*

Kalit so‘zlar: *sifat-ravish, ravish-sifat, oraliq so‘z, leksik-semantik tamoyil, morfologik tamoyil, sintaktik tamoyil.*

О ВЫРАЖЕНИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНО-НАРЕЧНЫХ «ПРОМЕЖУТОЧНЫХ СЛОВ» В СЛОВАРЯХ

Аннотация. *В данной статье высказаны мнения о маркировке, толковании и интерпретации прилагательно-наречных и наречно-прилагательных слов в словарях, в частности, в толковых словарях. Для этого сначала приводятся теоретические аспекты прилагательного и наречия, их пересечения, мнения учёных по этому вопросу. Затем анализируются прилагательно-наречные и наречно-прилагательные промежуточные слова, приведённые в источнике, и излагаются обоснованные взгляды. При этом на основе убедительных доказательств показано, что не все прилагательные и наречия могут иметь статус промежуточных слов, что исследователи часто придерживались одностороннего подхода к различению этих слов, не всегда учитывали различия между языком и речью. На основе этого сделаны соответствующие выводы.*

Ключевые слова: *прилагательно-наречное, наречно-прилагательное, промежуточное слово, лексико-семантический принцип, морфологический принцип, синтаксический принцип.*

ON THE EXPRESSION OF ADJECTIVE-ADVERBS AS «INTERMEDIATE WORDS» IN DICTIONARIES

Abstract. *This article presents opinions on the designation, interpretation, and commentary of adjective-adverbs and adverb-adjectives in dictionaries, particularly in explanatory dictionaries. To this end, the theoretical aspects of adjectives and adverbs, their points of intersection, and scholars' views on this topic are first presented. Subsequently, the adjective-adverbs and adverb-adjectives cited in the source as intermediate words are analyzed, and well-founded perspectives are expressed. It is demonstrated through substantiated arguments that not all adjectives and adverbs can have the status of intermediate words, that researchers often approached the differentiation of these words in a one-sided manner, and that they did not always adhere to the distinction between language and speech. Conclusions are drawn based on these findings.*

Keywords: *adjective-adverb, adverb-adjective, intermediate word, lexico-semantic principle, morphological principle, syntactic principle.*

Kirish. Sifat va ravishning differensiyasi bo‘yicha turkiyshunoslikda, jumladan, o‘zbek tilida munozarali holatlar, semantik-funksional ajrim, oxirigacha yetmagan o‘rinlar muvjud. Buni nafaqat ravish hamda sifat orasida, balki ko‘pgina so‘z turkumlarida ham kuzatishimiz mumkinki, bunga tabiiy holat sifatida baho berishimiz lozimki, chunki hech bir so‘z paydo bo‘lishida muayyan bir turkum doirasidagina “yashayman” va shu sirada barqaror qolaman deya olmaydi. Turkiyshunos olim E.V.Sevortyanning e’tirof etishicha, sifat bilan ravishning leksik-semantik tomondan farqlanishi qadimgi yodgorliklar tilidanoq shakllana boshlangan[7,190]. A.N.Baskakov o‘tmishda ravishning sifatdan leksik-semantik tomondan juda kuchsiz farqlanganligini qayd etadi[2,204]. Umuman, fanda ravish va sifatning “chatishib” ketgan o‘rinlari ko‘plab kuzatiladi. Buning bosh (mantiqiy) sababi ravish turkumining ot va sifat turkumi negizida

shakllanganligidir. Qolaversa, so‘zlarning tarixiy taraqqiyoti bir turkumdan ikkinchi turkumga “ko‘chishi”ga ham shart-sharoit yaratadiki, bu hodisani ham inobatga olish foydadan xoli bo‘lmaydi[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Ravish semantik jihatdan sifatga o‘xshasa-da, morfologik tabiati (o‘zgarmaslik, darajalanmaslik) ga ko‘ra farqlanadi. Yevropa tillaridan farqli holda o‘zbek tilidagi ravish tabiatan sifatlardek turg‘un xarakterdagi belgini ifodalab, aniqlovchi xarakterida bo‘lishi mumkin: *sharqona odat, otalarcha maslahat, andak tashvish* va h.k. Bunga nisbatan sifatlashish deb qaralmaydi. Shu bilan birga, bir qator sifatlar harakat jarayonining belgi ifodasini ko‘rsata oladi. Masalan, “yaxshi” qabilidagi so‘zlar gapda hol bo‘lib kelishi bilan xarakterlanadi. Bunda ular ravishlashgan deb qaralmasligi kerak. Uzoq yillar davomida mana shu masala turli munozaralarga, ziddiyatlarga sabab bo‘lib keldi. Aniqrog‘i, ko‘pgina tadqiqotlarda muayyan bir so‘zning semantik taraqqiyoti, buning natijasida ularning o‘zaro sintaktik funksiya almashish imkonini berish holati nazardan chetda qolib keldi yoki noto‘g‘ri tahlil qilindi. Bu holat leksemaning nutqda keng imkoniyatliligi bilan bog‘liq hodisa, aslida[5].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Manbalarda, xususan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da sifat-ravish, ravish-sifat tarzida belgilangan oraliq so‘zlar mavjudki, ularning bir qismi bu maqomga loyiq sanalsa, yana bir qismiga oraliq so‘zdan boshqa hodisa sifatida qarash to‘g‘riroq bo‘ladi. Biz bu o‘rinda xuddi shu masalaga to‘xtalishni lozim topdik. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da [8;9;10;11;12] sifat hamda ravishning kesishishi quyidagicha holda kuzatiladi:

1) sifat-ravish: *baravar, benihoya(t), beozor, birakay, rostakam, sayoz, sokin, soldatcha, xoli, yuvosh, chaqqon, chiroyli.* Mazkur so‘zlar sintaktik vazifasi nuqtayi nazaridan manbada ravish sifatida baholanib kelinganligini ta’kidlagan holatda ayta olamizki, ularning matniy (nutqiy) imkoniyatlarigina (sifatlovchi aniqlovchi yoki hol bo‘lib kela olishi) ba’zan sifat, ba’zan ravish deb belgilanishiga sabab bo‘lmoqda. E’tiborlisi, sifat-ot tarzida belgilanadigan bu kabi so‘zlarning o‘zbek morfologiyasiga oid umumlashma nazariy manbalar (akadem nashrlar) kesimida kuzatib, amin bo‘ldikki, 1957-yilda F.Kamolov tahriri ostida nashr bo‘lgan “Hozirgi zamon o‘zbek adabiy tili” (–T.: Fan, 1957), G‘.Abdurahmonov tahriri ostida nashr bo‘lgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (–T.: Fan, 1966.), “O‘zbek tili grammatikasi” (–T.: Fan, 1975), Sh.Shoabdurahmonov boshchiligida yaratilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (–T.: O‘qituvchi, 1980), U.Tursunov, A.Muxtorov, Sh.Rahmatullayevlarning “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (–T.: O‘qituvchi, 1992) asarlarida mazkur so‘zlarga ravish sifatida qaralmaydi. O‘TILdagi sifat-ravish oraliq so‘zlar sharhidan aynan misollar keltiramiz:

BARAVAR [f. – teng, bir xil; teng qiymatli] 1. *sft*. O‘lchami, hajmi, katta-kichikligi, son-qiymati, harakati jihatidan bir xil, teng. Bo‘yi baravar devor. *...Anvar har kim uchun sevimli va xushmuomalasi barchaga baravar edi.* A.Qodiriy. Mehrobdan chayon. *Ikkala ot bir qiyomda, baravar qadam tashlab borar edi.* A.Qahhor. Asarlar.

2. *rvsh*. Bir vaqtda, bir paytda; bir-biridan qolishmay. Baravar ishlamoq. Baravar jo‘namoq. *...U eshikdan kirganda dahlizda o‘tirgan uch kishi baravar o‘rnidan turib salom berdi.* A.Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari.

BEOZOR [be..+ ozor] 1 *sft*. Ozor bermaydigan, dilni og‘ritmaydigan, ranjitmaydigan, muloyim. *Beozor tanqid…*

2. *rvsh*. Ozor bermay, qiynamay, astagina; ustalik bilan. *E’zozxon pishillab uxlab yotgan Uchqunning yuzidan beozorgina o‘pib qo‘ydi.* H.G‘ulom. Mash’al.

Manbada sifat-ravish tarzda izohlangan *baravar, beozor* so‘zlari bo‘yicha quyidagi fikr-mulohazalarni aytish mumkin: 1) mazkur so‘zlar sintaktik belgisiga ko‘ra turkumlanar ekan, *baravar* so‘zi uchun tanlangan ikkinchi illyustrativ material (*Ikkala ot bir qiyomda, baravar qadam tashlab borar edi*) ni o‘rinli tanlangan, deb bo‘lmaydi, chunki bunda *baravar* so‘zi hol vazifasida kelmoqda, aslida esa bu o‘rinda aniqlovchi vazifasidagi misol ko‘zlangan edi; 2) *baravar* so‘zi ravishlashishga moyilmand (ixtisoslashgan) so‘z sanaladi. Bunday deyishimizdan maqsad shuki, mazkur so‘z, odatda, fe’l oldi aniqlovchi bo‘lib kelishda faol qo‘llanadi: *baravar gapirmoq, baravar o‘qimoq, baravar yugurmoq* va h.k. Demakki, bu so‘z lug‘atlarda ravish deb izohlanishiga asos mavjud. 3)*baravar* so‘zining *baravariga* (shuningdek, *rostakam+iga, birakay+iga, soldatcha+siga*) shaklida ravishlar qatorida o‘rganilishi ham uning ravish guruhiga siljiganidan dalolat bera oladi. Mazkur fikrlarni *beozor* so‘zi haqida aytib bo‘lmaydi. Ushbu so‘z morfologik xususiyati (sifatga xos so‘z yasovchining mavjudligi) jihatdan ham ravishdan tashqari hodisa sanaladi.

Xoli so‘zining ravishga moyilligini fe’l yoki ot (hokim so‘z) ga birikib kelishi imkoniyati nuqtayi nazaridan (predmet yoki harakat-holat belgisini bildira olish imkoniyatining kengligi bilan) ham izohlash mumkin. Qolaversa, mazkur so‘zning o‘zlashma qatlamga tegishliligi, obrazli qilib aytganda, o‘zbek tili lug‘at qatlamida bor bo‘y-bastini ko‘rsata olmaganligi ham (so‘z beruvchi til va so‘z oluvchi tildagi leksema semalari tafovuti) ushbu so‘zning turkumlanishiga soya soladi. Vaholanki, o‘zlashma so‘zlarning so‘z

o‘zlashtiruvchi tildagi semantik evolyutsiyasi turlicha bo‘lib, ularda semantik kengayish, semantik torayish, semantik uzoqlashish va h.k. hodisalar yuz berishi mumkin holat sanaladi[6,19].

Benihoya(t) o‘zlashma so‘zi yaqin o‘tmishdagina daraja-miqdor ma’no ifodasiga ega bo‘lib, bugungi kundan farqli o‘laroq mustaqil ma’no ifodalash xususiyati mavjud sanalgan. O‘TILdagi mazkur so‘zning birinchi sharhi ham buni dalillaydi:

BENIHOYA(T) [be+nihoyat] 1. *sft*. Yuqori darajada, ortiq darajada; cheki yo‘q, nihoyasiz, cheksiz. *Qadrdoningiz Yusufbek Hojining o‘g‘li Otabek bir necha kunlardan buyon benihoya bir dard bilan og‘rir edi.* A.Qodiriy, O‘tkan kunlar.

2. *rvsh*. Chegarasi yo‘q, haddan tashqari; juda ham. Benihoya ortiq. Benihoya uzoq. …Benihoya quvonmoq. *U nimadandir benihoya xursand, nimadandir xijolat bo‘lib, uyga ketdi.* A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ushbu haqida quyidagilarni ayish o‘rinli. Birinchidan, mazkur so‘z bugungi kunda mustaqil ma’no ifodasini deyarli yo‘qotib qo‘ygan hamda grammatikalizatsiya [1,114] natijasi tufayli nutqda qo‘shimcha ma’no ifodasi uchun qo‘llanuvchi yordamchi leksema (yuklama) lar guruhiga siljigan. Ikkinchidan, mazkur leksemaning qisman mustaqil sema ifodalashi (*benihoya hurmat qilmoq, benihoya ta’sirlanmoq* va b.) ni inobatga olib, O‘TIL dagi ayni paytdagi turkumlashdan farqlicha birlamchi funksiyasi jihatdan sifat (morfologik xususiyatiga ko‘ra yasama sifat – *be+nihoya*), ikkilamchi funksiyasiga ko‘ra yuklama (kuchaytiruv-ta’kid yuklamasi) sifatida belgilash mumkin.

Oraliq so‘z tarzida *baravar, benihoya(t), beozor, birakay, rastakam, sayoz, sokin, soldatcha, xoli, yuvosh, chaqqon, chiroyli* kabi so‘zlarning sintaktik vazifasi nuqtayi nazaridan O‘TIL da sifat-ravish sifatida baholanib kelinganligini ta’kidlagan holatda ayta olamizki, ularning matniy (nutqiy) imkoniyatlarigina (sifatlovchi aniqlovchi yoki hol bo‘lib kela olishi) bularning ba’zan sifat, ba’zan ravish deb belgilanishiga sabab bo‘lmoqda. Aslida, sintaktik tabiati jihatdan so‘zni turkumlash keng kuzatiladigan grammatik hodisa sanaladi. Masalan, yuqoridagi so‘z (sifat-ot so‘zlar) dan farqli holda aytish mumkinki, ko‘makchi fazifasida kela oluvchi mustaqil so‘zlar (fe’l, ot…olmoshlar), o‘zaro sintaktik vazifa almashuvchi yordamchi leksemalar (ko‘makchi-bog‘lovchi, bog‘lovchi-ko‘makchi, yuklama-bog‘lovchi…) va h.k.larning turkumlilik tabiati sintaktik vazifasiga ko‘ra belgilanadiki (sintaktik turkumlash), faqat shu holatgina so‘zlarni turkumlashda uch asosli mezondan (sintaktik tamoyilning ustunligi mezoni) birisining yetakchiligi bilan bog‘liq.

O‘TILda yana bir qator so‘zlar borki, birlamchi vazifada ravish, keyingi vazifada sifat (ravish-sifat so‘z) tarzida sharhlanadi. Masalan: *jadal, nochor, odilona, ojizona, yangicha.*

JADAL. [a. bahs, munozara; burash, eshish] 1. *rvsh.* Tezlik bilan, tez. *Fan-texnika jadal sur’atlar bilan rivojlanmoqda.* “O‘zbekiston qo‘riqlari”.

2. *sft*. Kechiktirib bo‘lmaydigan, oshig‘ich, shoshilinch. *Elmurod jadal ishi borday chiqib ketdi.* Shuhrat. Shinelli yillar.

NOCHOR. 1. *rvsh*. O‘z mayliga, xohishiga qarshi; chorasiz, noiloj. *Qosh qorayib qolgach, ular nochor shiyponga qaytishdi.* I.Rahim. Chin muhabbat.

2. *sft*. Kambag‘al, bechora; xarob, abgor. Nochor xo‘jalik. *Hovli ancha nochor, uyning qamish bo‘g‘otini yomg‘ir suvi o‘pirib tushgan.* A.Muxtor. Opa-singillar.

“O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da *nochor* so‘zi “noiloj” bosh so‘zi ostida qisqa izohlanadi: noiloj, nochor, chor-nochor, ilojsiz[4,147]. Qatordan faqatgina nochor so‘zi ikki turkum doirasida izohlanadi. Bizningcha, bunga quyidagi omil, ya’ni muayyan so‘z ma’no ifodasining kengayishi sabab bo‘lgan (omonimlik kabi leksema semalari doirasidagi tafovut darajasida emas, albatta). Nochor oila, nochor hovli kabilarda buni sezish qiyin emas. Biroq O‘TILda bu, (*nochor* so‘zining ikkinchi ma’noda ko‘chma tarzda kelishi) afsuski, berilmaydi.

Sinonimik qatordan faqat *nochor* so‘zigina qo‘shimcha bo‘yoq (kambag‘al, bechora, xarob kabi ma’nolarni) kasb etgan, biroq bu holat uning ikki turkum doirasida o‘rganilishiga yo‘l ochgan, deyishga asos bo‘la olmaydi. Mazkur sirani sifat turkumidagi sinonimik qator sifatida izohlash mumkin.

Jadal, nochor so‘zlarining manbalardagi turkumlik izohi ularning tarixiy shakllanishida ma’no va sintaksis (leksik-semantik hamda sintaktik tamoyil) yetakchi o‘rin egallaganiga guvoh bo‘lamiz.

Ravish-sifat oraliq so‘zlari qatorida tavsiflanadigan *odilona, ojizona, yangicha* so‘zlarining morfologik belgisi (ravishga xos affikslarning mavjudligi) ularni shu turkum doirasida tasnif va tavsiflashda hech qanday monelik tug‘durmaydi.

Aslida ham, so‘zlarning ma’noviy, sintaktik, morfologik tabiatidan kelib chiqib turkumlash ular haqida bir-birini rad etmaydigan, aksincha, to‘ldiradigan, boyitadigan xulosalar chiqarishga imkoniyat beradi [5,18]. Leksemalar lisoniy birlik sanalishini izohlashga hojat yo‘q, albatta, shu sababdan ularni tasniflashda nutqiy cheksiz xususiyatlari jihatidan emas, balki til sathidagi imkoniyatlariga ko‘ra ish tutish lozim bo‘ladi.

Xulosa. O‘TILda sifat-ravish (*baravar, benihoya(t), beozor, birakay, rostakam, sayoz, sokin, soldatcha, xoli, yuvosh, chaqqon, chiroyli*), ravish-sifat (*jadal, nochor, odilona, ojizona, yangicha*) tarzidagi oraliq so‘zlar mavjudki, ularni tekshirib ko‘rish, xulosa chiqarish asnosida quyidagicha xulosalarga kelindi:

a) sifat va ravishning differensiyasi bo‘yicha o‘zbek tilshunosligida munozarali holatlar, semantik-funksional ajrim, ular tafovutini belgilash bo‘yicha oxirigacha yetmagan o‘rinlar mavjudki, bu holat lug‘atlarimizda ayrim chalkashliklar yuzaga kelishi, ular bilan bog‘liq e’tirozlar tug‘ilishiga sabab bo‘lmoqda;

b) ayrim so‘zlarda kuzatiladigan “ko‘chish”, ya’ni “ona turkum”dan uzoqlashib, boshqa grammatik kategoriya sari siljishi so‘zlarni turkumlashda qiyinchilik tug‘durishi mumkin; bu, ya’ni konversiya orqali so‘zlarni chegara almashishi masalasi fanda kengroq tadqiq etilishi lozimki, bu ham so‘z turkumlari bilan bog‘liq ba’zi tushunmovchiliklarning oldini ola bilishini nazardan qochirmaslik kerak;

d) o‘zlashma so‘zlarning ba’zilari ma’no-ifodasidagi ayrim semalar o‘zbek tilida so‘zlarni turkumlashda soya ham solishini inobatga olish kerak. Qolaversa, so‘zlarni turkumlashda bugungi kun ma’no-vazifasi nuqtayi nazardan yondashish lozim bo‘ladi;

e) leksemalar lisoniy birlik sanalgani uchun ularni tasniflashda nutqiy xususiyatlariga ko‘ra emas, balki til sathidagi imkoniyatlariga ko‘ra turkumlash ko‘zlangan maqsadni bera olishini nazarda tutish lozim. Oraliq so‘zlarda moddiylik, tarkiblanish, mansublik, ma’no, qo‘llanish, uslubiy bo‘yoqdorlik alohida mustaqil leksemalarga ko‘ra qorishiq holda bo‘ladi, shu jihatlari (belgilari) ga ko‘ra mazkur so‘zlar alohida-alohida mustaqil tasniflar uchun asos qilib olinsa, maqsadli bo‘ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Сов. энц.я, 1969.

2. Баскаков А.Н. Каракалпакский язык. Часть 1. – Москва, 1952.

3. Элтазаров Ж. Ўзбек тилида сўз туркумларининг ўзаро алоқа ва кўчиши асослари: Филол. фан. док....дисс. автореф. – Т., 2008.

4. Ҳожиев А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1974.

5. Мадраҳимов И. Ўзбек тилида сўзларнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари. Филол. фан. ном...дисс. автореф. –Т.,1994.

6. Раҳмонов Т. Ҳозирги ўзбек тилидаги арабча ўзлашма сўзлар семантик тузилишидаги ўзгаришлар: Филол. фан. номз. ....дисс. автореф. –Т., 1994.

7. Севортян Э.В. К проблеме частей речи в тюрских языках // Вопросы грамматического строя. – Москва, 1955.

8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли. Биринчи жилд. –Т.: ЎзМЭ Давлат нашриёти, 2006.

9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли. Иккинчи жилд. –Т.: ЎзМЭ Давлат нашриёти, 2006.

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли. Учинчи жилд. –Т.: ЎзМЭ Давлат нашриёти, 2006.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли, Тўртинчи жилд. –Т.: ЎзМЭ Давлат нашриёти, 2008.

12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5 жилдли. Бешинчи жилд. – Т.: ЎзМЭ Давлат нашриёти, 2008.

UO‘K 81

O‘ZBEK TILI YURIDIK DISKURSIDA LISONIY SHAXSNING IJTIMOIY MANSUBLIGINI KO‘RSATUVCHI LISONIY VOSITALAR VA ULARNING SOTSIOPRAGMATIK TAHLILI

Hamroyeva Shahlo Mirdjanovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori
shahlokhamroyeva@gmail.com
Ubaydullayeva Xolida Manopovna,
Navoiy davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti
xolidaubaydullayeva066@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tili yuridik diskursida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalovchi lisoniy vositalar tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda huquqiy muloqotning nutqiy xususiyatlari, undagi ijtimoiy identifikatsiyani belgilovchi leksik, grammatik va pragmatik birliklar aniqlanadi. Lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalashda unvonlar, murojaat shakllari, terminologik birliklar, rasmiy uslubga xos sintaktik konstruksiyalar va etik-nutqiy formulalarning qo‘llanish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, ushbu vositalarning sotsiopragmatik jihatdan talqiniga e’tibor qaratilib, ularning yuridik diskursda muloqot samaradorligini ta’minlashdagi o‘rni ochib beriladi. Maqola xulosalarida yuridik nutq madaniyati va tilshunoslik amaliyoti uchun tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *yuridik diskurs, lisoniy shaxs, ijtimoiy mansublik, sotsiopragmatika, nutq madaniyati, rasmiy uslub, murojaat shakllari.*

ЯЗЫКОВЫЕ СРЕДСТВА, УКАЗЫВАЮЩИЕ НА СОЦИАЛЬНУЮ ПРИНАДЛЕЖНОСТЬ ГОВОРЯЩЕГО В ПРАВОВОМ ДИСКУРСЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА, И ИХ СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье проводится системный анализ языковых средств, выражающих социальную принадлежность языковой личности в юридическом дискурсе узбекского языка. В исследовании определяются речевые особенности правового общения, а также лексические, грамматические и прагматические единицы, обозначающие социальную идентификацию. Рассматриваются использование титулов, форм обращения, терминологических единиц, синтаксических конструкций, характерных для официального стиля, и этикетно-речевых формул. Особое внимание уделяется социопрагматической интерпретации этих средств и их роли в обеспечении эффективности коммуникации в юридическом дискурсе. В заключении статьи представлены рекомендации по совершенствованию культуры юридической речи и практики лингвистики.*

Ключевые слова: *юридический дискурс, языковая личность, социальная принадлежность, социопрагматика, культура речи, официальный стиль, формы обращения.*

LINGUISTIC MEANS INDICATING THE SOCIAL AFFILIATION OF A LINGUISTIC PERSONA IN UZBEK LEGAL DISCOURSE AND THEIR SOCIOPRAGMATIC ANALYSIS

Abstract. *This article provides a systematic analysis of linguistic means that convey the social affiliation of a linguistic personality in the legal discourse of the Uzbek language. The study identifies the speech features of legal communication as well as lexical, grammatical, and pragmatic units that mark social identification. It examines the use of titles, forms of address, terminological units, syntactic constructions typical of the official style, and etiquette-related speech formulas. Special attention is given to the sociopragmatic interpretation of these means and their role in ensuring the effectiveness of communication within legal discourse. The conclusion offers recommendations for improving the culture of legal speech and the practical application of linguistics.*

Keywords: *legal discourse, linguistic personality, social affiliation, sociopragmatics, speech culture, official style, forms of address.*

Kirish. Globallashuv, axborot texnologiyalari taraqqiyoti va xalqaro huquqiy munosabatlarning kengayishi natijasida yuridik diskurs zamonaviy tilshunoslikning dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Yuridik muloqot jarayonida til nafaqat huquqiy mazmunni yetkazuvchi vosita, balki muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqeyi, kasbiy mansubligi va kommunikativ strategiyasini namoyon qiluvchi muhim ko‘rsatkich sifatida ham xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini aks ettiruvchi til vositalarini o‘rganish yuridik kommunikatsiya samaradorligini oshirish, huquqiy nutq madaniyatini yuksaltirish hamda rasmiy uslub me’yorlarini mukammallashtirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek tili yuridik diskursida shaxsning ijtimoiy mansubligini ko‘rsatish ko‘p qatlamli va murakkab jarayondir. Bu jarayonda leksik birliklar, grammatik shakllar, sintaktik konstruksiyalar va nutq etiketi formulalari uyg‘unlikda qo‘llanadi. Masalan, rasmiy hujjatlarda unvon va lavozim nomlarining qat’iy tartibda keltirilishi, murojaat shakllarining ierarxik tizimi, kasbiy terminlarning normativ qo‘llanilishi ijtimoiy identifikatsiyaning aniq ifodasidir. Ushbu til vositalarining sotsiopragmatik jihatdan tahlili, ya’ni ularning ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ maqsadlar kontekstidagi funksional xususiyatlarini o‘rganish, yuridik tilshunoslikning nazariy va amaliy bazasini boyitadi.

Mazkur tadqiqot yuridik diskursdagi til vositalarini kompleks o‘rganishga qaratilib, ularning ijtimoiy mansublikni ifodalashdagi lingvistik mexanizmlarini ochib berishni maqsad qiladi. Shu orqali nafaqat tilshunoslik nazariyasiga, balki amaliy huquqiy faoliyatda muloqot madaniyatini takomillashtirishga ham xizmat qiluvchi ilmiy xulosalar ishlab chiqiladi.

O‘zbek yuridik diskursi va uning tadqiq etilishi ham o‘zining bir necha tarixiy davlarini boshidan o‘tkazdi. Yosh tadqiqotchi N.Jumaniyozovaning fikriga ko‘ra, “Kuzatishlar natijasida o‘zbek yuridik diskursining rivojlanishi qadimgi davr (m.a. II ming yillikning o‘rtalari-milodiy I ming-yillik o‘rtalari), o‘rta asrlar (V-XIX asrning II yarmi), yangi davr (XIX asrning II yarmi-XX asr boshlari) va eng yangi davr yuridik tili (XX boshi-XXI asr) kabi bosqichlarga ajratildi” [2;14].

Tarixiy huquqiy terminlarni chuqur o‘rgangan o‘zbek tilshunosi O.Tursunova qadimgi yozma obidalar tilida *ata, qan, yeg, apa, qiz, ag‘a, ini, choluq, er, qatun, eke, yig‘un, achi, ingun* [3] va boshqa shunga o‘xshash oila va nikohga doir qadimgi turkiy so‘z-terminlar uchrashini o‘z tadqiqotida alohida ta’kidlab o‘tgan.

Hozirgi davrda yuridik diskurs nafaqat huquqiy munosabatlarni tartibga solish vositasi, balki jamiyatdagi ijtimoiy rollar va maqomlarni belgilovchi muhim kommunikativ maydon sifatida e’tirof etilmoqda. Huquqiy muloqot jarayonida til vositalari orqali shaxsning ijtimoiy mansubligi aniqlanadi, bu esa ishtirokchilar o‘rtasida huquqiy tenglik, subordinatsiya yoki institutsional mas’uliyat kabi munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli yuridik nutqda qo‘llaniladigan leksik, grammatik, sintaktik va nutq etiketi birliklarining ijtimoiy identifikatsiyadagi o‘rni chuqur o‘rganishni talab qiladi.

O‘zbek tilshunosligida yuridik diskursning sotsiopragmatik xususiyatlarini, xususan, lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalovchi vositalarni maxsus tadqiq etgan ilmiy ishlar yetarli emas. Asosan, umumiy rasmiy uslub yoki huquqiy terminologiya tahliliga bag‘ishlangan ishlarga e’tibor qaratilgan bo‘lib, shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiya masalasi yuridik nutq kontekstida yetarlicha yoritilmagan. Bu esa huquqiy muloqot samaradorligini oshirish, rasmiy uslub me’yorlarini takomillashtirish va til siyosatida aniqlikni ta’minlash uchun ilmiy asoslangan yondashuvga ehtiyoj tug‘diradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Nutq janri tushunchasida ijtimoiy lingvistikaning “rol” va “maqom” kabi kategoriyalari muhim ahamiyatga ega. Ushbu tushunchalar haqidagi tadqiqotlar tilshunos olimlar L.P.Krisin, (1976, 1989); V.I.Karasik, (1993); I.N.Gorelov, K.F. Sedov (1998) larning nazariya va amaliy xulosalarida o‘z ifodasini topadi.

Tilsunos olim K.F.Sedov ijtimoiy maqom va rol haqida shunday fikrlar bildiradi: “Ijtimoiy rol – bu jamiyat tomonidan ma’qullangan, me’yoriy bo‘lib, ushbu ijtimoiy pozitsiyani egallagan har bir kishidan kutiladigan xulq-atvor modeli hisoblanadi. Ijtimoiy pozitsiya yoki maqom esa shaxsning ijtimoiy guruh ierarxiyasidagi rasmiy belgilangan yoki jimlik bilan tan olingan o‘rnidir. Rol va maqom tushunchalari o‘zaro bog‘liq. Maqom shaxsning jamiyatdagi vertikal o‘qda yuqori yoki past o‘rin egallashini ifodalaydi. Maqom, go‘yo, “shaxs kim?” degan savolga javob bersa, rol “u nima qilmoqda?” degan savolga javob beradi. Har qanday boshqa xulq-atvor singari, shaxslararo muloqot doirasidagi nutq xulq-atvori ham maqom-rol o‘zaro ta’siri qonunlariga bo‘ysunadi” [4; 96].

Ijtimoiy rol shaxsning doimiy yoki uzoq muddatli xususiyatlari: jinsi, yoshi, oiladagi o‘rni, kasbi bilan belgilanadi (masalan, er, ota, o‘qituvchi kabi rollar). Bundan tashqari, rol shaxs tushgan vaziyat tomonidan ham belgilanadi (yo‘lovchi, xaridor, bemor kabi rollar). Rol – xulq-atvor ma’lum ijtimoiy me’yorlarga bo‘ysunadi; ular ko‘pincha yozilmagan bo‘lsa-da, yetarlicha qat’iy va umummajburiy hisoblanadi. Bu me’yorlarning mavjudligi ularning buzilishi holatida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Maqom-rol asosidagi muloqot til shaxsidan jamiyatdagi o‘rniga mos va suhbatdosh bilan munosabatlar xarakteri orqali belgilangan nutqiy me’yorlarga rioya qilishi kutilishiga asoslanadi. Boladan itoatkorlik, oqsoqoldan dono fikrlar, o‘qituvchidan o‘qitish sohasidagi bilim, talabadan esa bu bilimlarni egallashga intilish kutiladi. Har bir rol o‘ziga xos huquq va majburiyatlar majmuasidan iborat. Muayyan roldagi tipik xulq-atvor haqidagi tasavvurlar rol xulq-atvori stereotiplarini shakllantiradi. Ular tajriba, rol belgilarining takroriy namoyon bo‘lishi – xatti-harakat, so‘zlashish uslubi, harakatlanish manerasi va hokazolarga asoslanadi. Jamiyat a’zolarining ongida muayyan roldagi xatti-harakat qanday bo‘lishi kerakligi to‘g‘risida tasavvur aniqlashadi.

L.P.Krisin yuqoridagi ijtimoiy rol, mavqe haqida fikrlarimizga yanada aniqlik kiritadi: “Nutqiy xulq-atvorning ijtimoiy mavqedagi belgilari faqat til shaxslarining kommunikativ o‘zaro ta’sirida yuzaga chiqadi. Zamonaviy sotsiolingvistika ijtimoiy rolda muloqotning ikki turini ajratadi: simmetrik va assimetrik. Birinchisida suhbatdoshlarning ijtimoiy maqomi teng bo‘ladi. Ikkinchisida esa muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy pillapoyadagi o‘rinlari turlicha bo‘ladi. Kundalik nutqiy muloqotda til shaxsi bir rol xulq-atvori stereotipidan boshqasiga o‘tadi. Shaxslararo muloqotda nutqiy almashinuv muhim ahamiyatga ega, chunki kommunikatsiya muvaffaqiyati ko‘p jihatdan so‘zlovchi va tinglovchi mazkur vaziyatga mos til shakllarini qanchalik egallaganiga bog‘liq” [5;187].

Shuningdek, global huquqiy integratsiya va xalqaro hamkorlik sharoitida yuridik diskursda ishlatiladigan til vositalarining aniq va izchil qo‘llanishi huquqiy hujjatlarning tushunarliligi, muloqotning samaradorligi hamda ijtimoiy ishonchni oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu jihatdan, ushbu mavzuning o‘rganilishi nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy yuridik faoliyat, tarjimonlik, huquqiy ta’lim va davlat boshqaruvi sohalari uchun ham dolzarbdir.

O‘zbek tilshunosligida yuridik diskurs masalalari so‘nggi yillarda alohida e’tibor qaratilayotgan tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Rasmiy-idoraviy uslub, huquqiy terminologiya, huquqiy hujjatlar tili, shuningdek, rasmiy muloqot etiketi bo‘yicha bir qator ilmiy ishlar yaratilgan. Masalan, Sh.Safarov, M.Mahmudov, A.Nurmonov, Z.Burxonov, U.Rahimov, M.Hakimov, D.Lutfullayeva, M.Haynazarova va M.Qurbonova [6,8,11,9,10,12,13,14] singari olimlar o‘zbek tilining rasmiy uslubi va kommunikativ xususiyatlarini turli jihatdan tadqiq etganlar.

Shu bilan birga, xorijiy tilshunoslikda yuridik diskurs, uning lingvopragmatik va sotsiopragmatik xususiyatlari bo‘yicha V.A.Malseva [15], L.Y.Popova [16],V.V.Zayseva [17], M.N.Fedulova, A.V.Balamakova, M.F.Rezunenko, I.V.Palashevskaya, E.SH.Nikiforova, G.V.Kusov, Y.V.Shevchenko, S.N.Slepuxin, M.E.Mikayelyan va K.V.Danilov [18] kabi tadqiqotchilarning ishlari mavjud. Ularning ishlarida yuridik matnlarning til xususiyatlari, huquqiy muloqot strategiyalari va ijtimoiy identifikatsiya jarayonlari keng yoritilgan.

Biroq o‘zbek tilida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini yuridik diskurs doirasida maxsus tadqiq etish masalasi yetarli darajada yoritilmagan. Aksariyat ishlar umumiy rasmiy uslub tavsifi yoki terminologik tizimni tahlil qilish bilan chegaralanadi. Shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiyani ko‘rsatuvchi lisoniy vositalarning tizimli tahlili, ularning sotsiopragmatik funksiyalarini aniqlashga qaratilgan kompleks tadqiqotlar hozircha kam uchraydi. Shu bois mazkur mavzu bo‘yicha olib boriladigan tadqiqot o‘zbek yuridik tilshunosligi uchun yangi ilmiy yo‘nalish ochadi va mavjud bo‘shliqni to‘ldiradi.

Statistik tahlil va natijalar. Tadqiqot uchun O‘zbekiston Respublikasi sud majlislari stenogrammalari, prokuratura bayonnomalari, advokat va sudya nutqlarining yozma variantlari hamda rasmiy huquqiy hujjatlardan iborat jami 250 ta matn tanlab olindi. Umumiy so‘zlar soni 412 000 birlikni tashkil etdi.

Tahlil mezonlari:

1. Leksik vositalar – unvon va lavozim nomlari, kasbiy terminlar, ijtimoiy mavqe bildiruvchi so‘zlar.
2. Grammatik vositalar – hurmat shakllari (-ingiz/-lari qo‘shimchalari), majhul nisbat shakllari, rasmiy modallik ifodalovchi yordamchi fe’llar.
3. Sintaktik vositalar – rasmiy nutqqa xos murakkab qo‘shma gaplar, normativ formulalar, protokol konstruksiyalari.

Nutq etiketi vositalari – murojaat shakllari, salomlashish va xayrlashish formulalari, rasmiy iltimos va minnatdorchilik ifodalari.

Kuzatuvlar:

Leksik vositalar eng katta ulushga ega bo‘lib, ular asosan *hurmat ifodalovchi murojaatlar* (“Hurmatli sud raisi”, “Jinoyat ishlari bo‘yicha sudya”), *kasbiy terminlar* (“javobgar”, “da’vogar”, “ayblov xulosasi”) va *unvonlar* (“senator”, “advokat”, “prokuror”)dan iborat.

Grammatik vositalar ichida *-ingiz, -lari* qo‘shimchalari va majhul nisbat (*ayblanuvchi tomonidan aytilgan*) eng ko‘p uchradi.

Sintaktik vositalarda uzun, rasmiy murakkab qo‘shma gaplar ustun bo‘ldi.

1-jadval.

O‘zbek tili yuridik diskursida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalovchi vositalarning miqdoriy va foiz ko‘rinishidagi taqsimoti [1]

Til vositasi turi	Aniqlangan birliklar soni	Ulushi (%)
Leksik vositalar	5 480	34%
Grammatik vositalar	4 220	26%
Sintaktik vositalar	3 780	23%
Nutq etiketi vositalari	2 960	17%
Jami	16 440	100%

Nutq etiketi vositalari odatda muloqotning boshlanishida va yakunida ishlatildi, muloqotning ijtimoiy-madaniy muhitini mustahkamladi.

Tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tili yuridik diskursida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalashda ko‘proq leksik vositalar yetakchi rol o‘ynaydi. Bu esa ijtimoiy va kasbiy maqomni aniq ifodalash ehtiyoji bilan izohlanadi. Grammatik va sintaktik vositalar rasmiy uslubning izchil va aniq bo‘lishini ta’minlaydi, nutq etiketi esa huquqiy muloqotning madaniy me’yorlarini mustahkamlaydi.

Sotsiopragmatik tahlil natijasida quyidagilar aniqlandi:

1) leksik birliklar ijtimoiy ierarxiyani ochiq ifodalaydi;
2) grammatik shakllar hurmat va subordinatsiyani belgilashda faol ishlatiladi;
3) sintaktik konstruktsiyalar huquqiy matnning rasmiyligini ta’minlaydi;
4) nutq etiketi vositalari ishtirokchilar o‘rtasida kommunikativ uyg‘unlikni yaratadi.

Bu natijalar yuridik diskursning til tizimini tushunishda, huquqiy tarjima amaliyotida va huquqiy til siyosatini ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

1-diagramma.

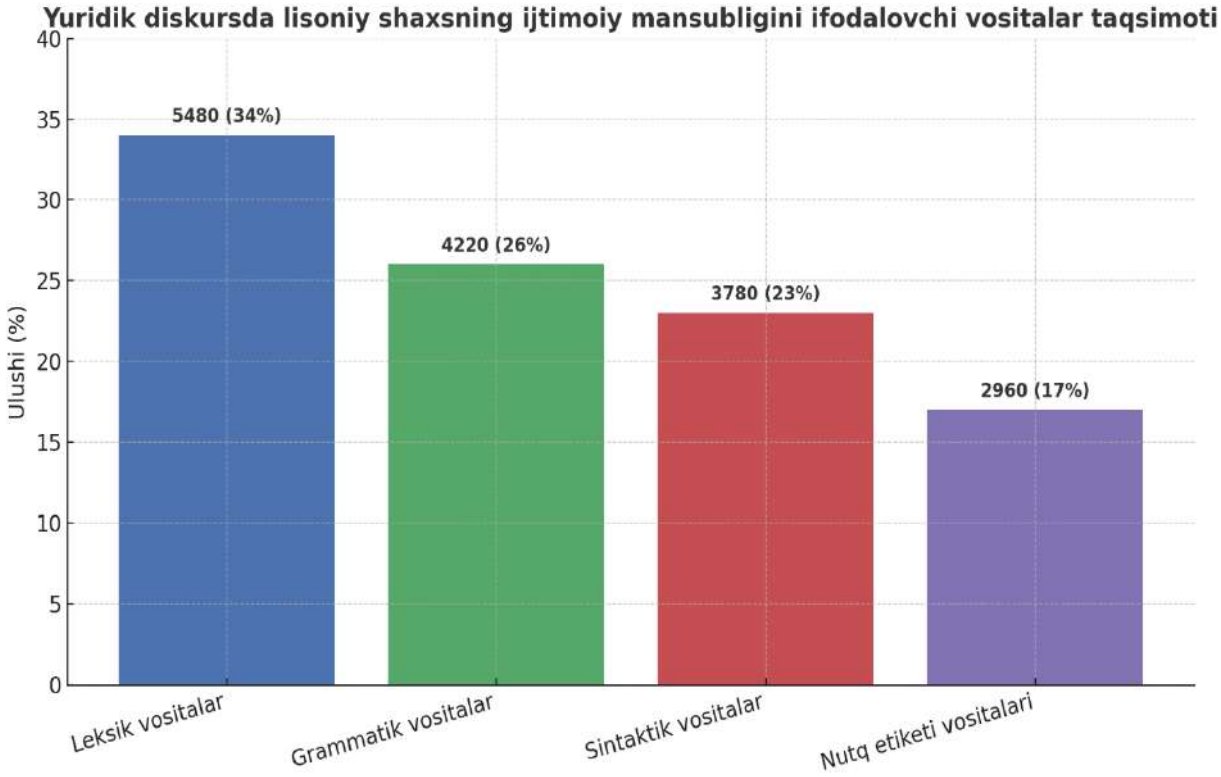

Diagramma o‘zbek tili yuridik diskursida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalovchi vositalar taqsimotini ko‘rsatadi.

Leksik vositalar (34%) – eng katta ulushga ega bo‘lib, jami 5 480 birlik qayd etilgan. Bunga unvonlar (*Hurmatli sud raisi*), kasbiy terminlar (*javobgar, da’vogar, prokuror*) va ijtimoiy maqom bildiruvchi so‘zlar

kiradi. Bu yuqori ko‘rsatkich yuridik muloqotda aniq va rasmiy identifikatsiya talabining kuchliligini ko‘rsatadi.

Grammatik vositalar (26%) – jami 4 220 birlik. Bu guruh asosan hurmat qo‘shimchalari (*-ingiz, -lari*), majhul nisbat (*ayblanuvchi tomonidan*) va rasmiy modallik shakllaridan iborat. Ular muloqotdagi subordinatsiya va hurmatni belgilashda muhim.

Sintaktik vositalar (23%) – 3 780 birlik. Murakkab qo‘shma gaplar, normativ formulalar va protokol konstruksiyalari rasmiy uslubning izchilligini ta’minlaydi.

Nutq etiketi vositalari (17%) – 2 960 birlik. Muloqot boshlanishi va yakunidagi salomlashish, murojaat, minnatdorchilik formulalari kiradi. Bu vositalar yuridik muloqotda ijtimoiy-madaniy uyg‘unlikni mustahkamlaydi.

Diagramma shuni ko‘rsatadiki, yuridik diskursda ijtimoiy mansublikni belgilashda ko‘proq leksik vositalar yetakchi o‘rin tutadi, grammatik va sintaktik birliklar esa rasmiylik va aniq struktura yaratishda muhim rol o‘ynaydi, nutq etiketi esa kommunikativ uyg‘unlikni ta’minlaydi.

Statistik tahlil natijalari o‘zbek tili yuridik diskursida lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalashda leksik vositalar eng yetakchi o‘rinda ekanini ko‘rsatdi. Bu holat yuridik muloqotda ishtirokchilarning ijtimoiy va kasbiy maqomini aniq ifodalashga bo‘lgan ehtiyojning kuchliligidan dalolat beradi. Grammatik vositalar muloqotda hurmat, subordinatsiya va rasmiylik darajasini belgilashda, sintaktik vositalar esa huquqiy matnning izchil va aniq strukturasini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Nutq etiketi vositalari esa muloqot jarayonida ijtimoiy-madaniy uyg‘unlikni ta’minlab, yuridik diskursning sotsiopragmatik samaradorligini oshiradi.

Mazkur tadqiqot yuridik diskursdagi lisoniy vositalarning sotsiopragmatik funksiyalarini kompleks yoritib, huquqiy tilshunoslik amaliyotida kommunikativ samaradorlikni oshirish, tarjimachilik va huquqiy hujjatlar tili standartlarini takomillashtirish uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Muhokama. Yuridik diskurs huquqiy mazmunni ifodalovchi, normativ-huquqiy me’yorlar asosida shakllanadigan va huquqiy kommunikatsiya jarayonida qo‘llaniladigan nutq faoliyati majmuasidir. U rasmiy uslubning alohida ko‘rinishi bo‘lib, ijtimoiy institutlar, davlat organlari, huquqni muhofaza qiluvchi idoralar, sud va prokuratura tizimida keng qo‘llanadi. O‘zbek tilidagi yuridik diskurs normativlik, aniqlik, rasmiylik va sotsiopragmatik yo‘naltirilganlik kabi xususiyatlar bilan ajralib turadi. Normativlik til birliklarining huquqiy me’yor va qoidalarga qat’iy mosligini, aniqlik semantik noaniqlik va ikkiyoqlama talqinlarning oldini olishni, rasmiylik esa ijtimoiy va institutsional mavqe belgilarining qat’iy ifodalanishini anglatadi. Sotsiopragmatik yo‘naltirilganlik muloqot ishtirokchilarining huquqiy maqomi va ijtimoiy mansubligini ifodalashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, yuridik diskurs nafaqat huquqiy ma’lumotni yetkazadi, balki ijtimoiy rollar va munosabatlarni ham belgilaydi.

Tilshunoslikda lisoniy shaxs nutqiy faoliyat subyekti sifatida talqin qilinadi. U o‘z nutqi orqali shaxsiy tajribasi, bilim darajasi, kasbiy maqomi va ijtimoiy mavqeini ifodalaydi. Yuridik diskursda lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligi huquqiy muloqotning ajralmas qismi bo‘lib, bu mansublik til vositalari orqali yaqqol namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy mansublik shaxsning jamiyatdagi o‘rni, kasbiy yo‘nalishi, lavozimi, huquqiy maqomi va ijtimoiy guruhga mansubligini bildiruvchi belgilar yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Yuridik muloqotda bu mansublik muloqot ishtirokchilarining huquqiy maqomini aniqlash, subordinatsiya va institutsional tartibni saqlash, hamda muloqotning rasmiy-uslubiy doirasini belgilash kabi maqsadlarda aks ettiriladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, yuridik diskursda ijtimoiy mansublikni ifodalash vositalari leksik, grammatik, sintaktik va nutq etiketi guruhlariga bo‘linadi. Leksik vositalar ijtimoiy maqom va kasbiy mansublikni bevosita bildiruvchi so‘z va birikmalardan iborat bo‘lib, ular tarkibiga unvon va lavozim nomlari (*Hurmatli sud raisi, prokuror, advokat, tergovchi, senator*), kasbiy terminologiya (*javobgar, da’vogar, ayblov xulosasi, dalillar, sud majlisi bayonnomasi*) hamda ijtimoiy maqom bildiruvchi birliklar (*fuqaro, ayblanuvchi, guvoh, jabrlanuvchi*) kiradi. Grammatik vositalar tarkibida hurmat qo‘shimchalari (-ingiz, -lari), majhul nisbat shakllari (*qaror chiqarildi, ayblanuvchi tomonidan ko‘rsatilgan*) va majburiyat yoki zaruriyatni bildiruvchi modallik vositalari (*lozim, shart, majbur*) mavjud. Sintaktik vositalar murakkab qo‘shma gaplar, normativ formulalar va protokol konstruksiyalarini o‘z ichiga oladi. Masalan, *Sud tomonidan ish yuzasidan keltirilgan dalillar inobatga olinib, qaror qabul qilindi* yoki *Ushbu qaror ustidan shikoyat belgilangan tartibda berilishi mumkin* kabi tuzilmalar muloqotning huquqiy rasmiyligini ta’minlaydi. Nutq etiketi vositalari esa murojaatlar (*Hurmatli sud hay’ati, janob prokuror*), salomlashish va xayrlashish formulalari (*Assalomu alaykum, e’tiboringiz uchun rahmat*) hamda rasmiy iltimos va minnatdorchilik ifodalaridan (*Iltimos, guvohni chaqiring, javobingiz uchun minnatdorman*) iborat.

Sotsiopragmatik tahlil shuni ko‘rsatadiki, leksik vositalar ijtimoiy identifikatsiyani aniq belgilashga xizmat qiladi va huquqiy maqomni ko‘rsatadi, grammatik vositalar esa hurmat, subordinatsiya va

institutsional tartibni mustahkamlaydi. Sintaktik birliklar huquqiy matnning izchil, aniq va normativ bo‘lishini ta’minlasa, nutq etiketi vositalari muloqotning ijtimoiy-madaniy uyg‘unligini yaratadi. Statistik tahlil natijalariga ko‘ra, yuridik diskursda ijtimoiy mansublikni ifodalash vositalarining eng katta ulushi leksik birliklarga (34%) to‘g‘ri keladi, undan keyingi o‘rinlarda grammatik (26%), sintaktik (23%) va nutq etiketi vositalari (17%) turadi. Bu esa yuridik muloqotda, eng avvalo, shaxs maqomini bevosita bildiruvchi so‘z va iboralarga tayanish ustuvorligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, grammatik va sintaktik vositalar muloqotning rasmiy va normativ tuzilishini mustahkamlasa, etiketik vositalar uning ijtimoiy-madaniy uyg‘unligini ta’minlaydi [19].

Mazkur mavzuni o‘rganish zarurati bir nechta ilmiy, amaliy va ijtimoiy omillar bilan asoslanadi.

Birinchidan, o‘zbek tili yuridik diskursining sotsiopragmatik jihatlari tilshunoslikda hali yetarlicha chuqur o‘rganilmagan yo‘nalishlardan biridir. Garchi umumiy huquqiy tilshunoslik, rasmiy uslub va institutsional muloqot bo‘yicha ayrim tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, lisoniy shaxsning ijtimoiy mansubligini ifodalovchi vositalar majmuasini tizimli tahlil qilish masalasi hali ilmiy jihatdan kompleks yoritilmagan.

Ikkinchidan, yuridik muloqotning kommunikativ samaradorligi bevosita ijtimoiy mansublikni to‘g‘ri ifodalashga bog‘liq. Sud, tergov va boshqa huquqiy jarayonlarda ishtirokchilarning maqomi va ijtimoiy roli noto‘g‘ri yoki noaniq ifodalansa, bu huquqiy protsessual normalarning buzilishiga, tushunmovchiliklarga yoki hatto huquqiy nizolarga olib kelishi mumkin.

Uchinchidan, mustaqil O‘zbekiston sharoitida davlat tilida yuritiladigan huquqiy hujjatlar va rasmiy muloqot sifatini oshirish dolzarb vazifalardan biridir. Bu borada til birliklarining normativlik darajasini aniqlash, ularning huquqiy diskursdagi funksional imkoniyatlarini belgilash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarur.

To‘rtinchidan, tarjima va interdiskursiv muloqot jarayonlarida ham bu mavzuning ahamiyati katta. Xalqaro sud jarayonlari, ikki yoki ko‘p tilli huquqiy hujjatlar tayyorlash, chet el huquqiy tajribasini o‘zbek tiliga moslashtirishda ijtimoiy mansublikni aniq va mos ifodalash talab etiladi.

Shu boisdan, mazkur tadqiqot nafaqat nazariy tilshunoslikka, balki huquq amaliyoti, tarjimonlik, davlat boshqaruvi va ta’lim tizimida ham bevosita ahamiyatli.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, yuridik diskurs – bu faqat huquqiy mazmunga ega matnlar majmui emas, balki unda ishtirokchilarning ijtimoiy mavqei, kasbiy roli, muloqotdagi o‘rni va vakolat darajasi lisoniy vositalar orqali aniq ifodalanadigan murakkab kommunikativ maydondir. Bu jarayonda leksik birliklar shaxsni nomlash va aniqlashga xizmat qilsa, grammatik va sintaktik vositalar muloqotning rasmiy izchilligi hamda normativligini ta’minlaydi, nutq etiketi birliklari esa huquqiy muloqotda madaniy va etik me’yorlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Mavzuni o‘rganish natijasida aniqlangan nazariy va amaliy xulosalar huquqiy til me’yorlarini takomillashtirish, davlat tilida yuritiladigan rasmiy hujjatlar sifatini oshirish, tarjima jarayonlarida adekvatlikni ta’minlash hamda huquqiy kommunikatsiya samaradorligini oshirish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi. Zero, mazkur mavzu nafaqat nazariy tilshunoslik, balki huquq amaliyoti, tarjimonlik va davlat boshqaruvi sohalari uchun ham dolzarb va amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Lex.uz, sud.uz. O‘zbekiston Respublikasi sud jarayoni stenogrammalari va normativ-huquqiy hujjatlar tahlili.

2. Jumaniyozova.N.A. “Ingliz va o‘zbek tillarida yuridik diskursning pragmalingvistik xususiyatlari”.F.f.f. dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023.

3. Tursunova O.F. O‘zbek davlatchiligi tarixida qo‘llanilgan huquqiy terminlarning lisoniy tadqiqi. F.f.f. dissertatsiyasi.– Toshkent, 2007.

4. Седов, К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. – М.: Лабиринт, 2004. – 320 б.

5. Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 187 с.

6. Safarov Sh. Pragmalingvistika // Monografiya. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.

7. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1986. –№6.

8. Nurmonov A. Ko‘makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1986. – № 6.

9. Rahimov U. O‘zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. F.f.n. dissertatsiyasi avtoreferati. – Samarqand, 1994.

10. Hakimov M. Tagma’no va tagbilim xususida ba’zi mulohazalar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2001. – № 1.

11. Burhonov Z. O‘zbek tilida ko‘makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt). F.f.n. dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2008.

12. Lutfullayeva D. O‘rniga ko‘makchili konstruktsiyalar presuppozisiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 1996. – №5.

13. Haynazarova M. So‘roq gaplarda shakl va mazmun nomuvofiqligi. F.f.n. dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 1999.

14. Qurbonova M. O'zbek bolalari nutqining pragmalingvistik aspekti. –Toshkent, 2018.

15. Мальцева В.А. Стратегии речевого воздействия в профессиональной коммуникации: на примере юридического дискурса. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Челябинск, 2011.

16. Попова Л.Е. Юридический дискурс как объект интерпретаций: Семантический и прагматический аспект. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Краснодар, 2005.

17. Зайцева В.В. Когнитивные, коммуникативно-прагматические и языковые особенности допроса в юридическом дискурсе. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Тамбов, 2011.

18. Данилов К.В. Репрезентация концептов CRIME и PUNISHMENT в британской и американской юридической терминологии. Автореф. дис. канд. филол. наук. – Саратов, 2004.

19. Tiersma, Peter M. Legal Language. Chicago: University of Chicago Press, 1999.

20. My.sud.uz

21. Public.sud.uz

22. Interaktiv xizmatlar.uz

UO‘K 81

SINTAKTIK-SEMANTIK ANALIZATORLAR YARATISH TAJRIBASI

Gulyamova Shaxnoza Kaxramonovna,
Toshkent Amaliy fanlar universiteti professori v.b.,
filologiya fanlari doktori (DSc)
https://orcid.org/0000-0002-2045-1912

Annotatsiya. *Maqola sintaktik-semantik analizatorlar yaratish sohasidagi xalqaro tajribalarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda tatar tili uchun ishlab chiqilgan semantik-sintaktik analizator (SSA), PROMT kompaniyasining Syntactic and Semantic Analyzer mahsuloti hamda TextAnalyst™ tizimining funksional imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada semantik analizatorning tarkibiy tizimi uch asosiy komponentdan iboratligini – so‘z shakllarining morfologik analizatori, analitik bo‘linmas konstruksiyalarning determinanti va tobelik daraxtini qurish modulidan tashkil topganligini ko‘rsatilgan. SemSin parser tizimining to‘rt blokli tuzilishi (lug‘at, morfologik analizator, qoidalar va leksik analizator) batafsil yoritilgan. Tadqiqot natijalarida semantik analizator sohasidagi ishlanmalar hali boshlang‘ich bosqichda ekanligini va bu yo‘nalishda fundamental hamda amaliy tadqiqotlarni kengaytirish zarurati ta’kidlangan. Maqola kompyuter tilshunosligida semantik analizator mustaqil soha sifatida shakllanmaganligini, balki sintaktik analizator bilan birgalikda rivojlanib kelayotganligini isbotlaydi.*

Kalit so‘zlar: *sintaktik-semantik analizator, semantik-sintaktik analizator (SSA), morfologik analizator, leksik analizator, PROMT Syntactic and Semantic Analyzer, TextAnalyst™, SemSin parser, kompyuter tilshunosligi, tabiiy tilni qayta ishlash, omonimiya masalasi.*

ОПЫТ СОЗДАНИЯ СИНТАКТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ АНАЛИЗАТОРОВ

Аннотация. *Статья посвящена изучению международного опыта создания синтактико-семантических анализаторов. В исследовании проанализированы семантико-синтаксический анализатор (ССА), разработанный для татарского языка, продукт компании PROMT Syntactic and Semantic Analyzer, а также функциональные возможности системы TextAnalyst™. В статье показано, что структурная система семантического анализатора состоит из трёх основных компонентов - морфологического анализатора словоформ, детерминанта аналитических неделимых конструкций и модуля построения дерева зависимостей. Подробно освещена четырёхблочная структура системы парсера SemSin (словарь, морфологический анализатор, правила и лексический анализатор). В результатах исследования подчёркивается, что разработки в области семантических анализаторов находятся ещё на начальной стадии и существует необходимость расширения фундаментальных и прикладных исследований в этом направлении. Статья доказывает, что семантические анализаторы в компьютерной лингвистике не сформировались как самостоятельная область, а развиваются совместно с синтаксическими анализаторами.*

Ключевые слова: *синтактико-семантический анализатор, семантико-синтаксический анализатор (ССА), морфологический анализатор, лексический анализатор, PROMT Syntactic and Semantic Analyzer, TextAnalyst™, парсер SemSin, компьютерная лингвистика, обработка естественного языка, проблема омонимии.*

EXPERIENCE IN CREATING SYNTACTIC-SEMANTIC ANALYZERS

Abstract. *The article is devoted to studying international experience in creating syntactic-semantic analyzers. The research analyzes the semantic-syntactic analyzer (SSA) developed for the Tatar language, PROMT company's Syntactic and Semantic Analyzer product, and the functional capabilities of the TextAnalyst™ system. The article shows that the structural system of the semantic analyzer consists of three main components - morphological analyzer of word forms, determinant of analytical indivisible constructions, and dependency tree construction module. The four-block structure of the SemSin parser system (dictionary, morphological analyzer, rules, and lexical analyzer) is covered in detail. The research results emphasize that developments in the field of semantic analyzers are still at an initial stage and there is a need to expand fundamental and applied research in this direction. The article proves that semantic analyzers in computational linguistics have not formed as an independent field, but are developing together with syntactic analyzers.*

Keywords: *syntactic-semantic analyzer, semantic-syntactic analyzer (SSA), morphological analyzer, lexical analyzer, PROMT Syntactic and Semantic Analyzer, TextAnalyst™, SemSin parser, computational linguistics, natural language processing, ambiguity problem.*

Kirish. Zamonaviy axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarining tobora murakkablashib borishi bilan sintaktik-semantik analizatorlar yaratish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Kompyuter tilshunosligida semantik analizator mustaqil soha sifatida shakllanmagan bo‘lsa-da, sintaktik analizator bilan birgalikda rivojlanib kelmoqda va bu ikki komponentning integratsiyalashgan holda ishlashi matn tahlilining samaradorligini sezilarli darajada oshirmaqda. Hozirgi vaqtda turli tillarda – rus, tatar va boshqa Hind-Yevropa tillari uchun sintaktik-semantik analizatorlarni yaratish bo‘yicha qimmatli tajribalar to‘plangan bo‘lib, ularning nazariy asoslari va amaliy tatbiqi keng o‘rganilmoqda. Biroq semantik analizator sohasidagi ishlanmalar hali boshlang‘ich bosqichda bo‘lib, bu yo‘nalishda fundamental va amaliy tadqiqotlarni kengaytirish zaruriyati mavjud. Xalqaro tajribalarni o‘rganish va tahlil qilish orqali bu sohadagi yutuqlar hamda mavjud muammolarni aniqlash, kelajakda yanada samarali tizimlar yaratish uchun yo‘l-yo‘riq berishi mumkin. Shu sababli sintaktik-semantik analizatorlar yaratish bo‘yicha xalqaro tajribalarni chuqur o‘rganish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekiston mustaqillik davrida kompyuter tilshunosligida muhim yutuqlarga erishdi: til korpuslari yaratildi, nutq sintezatori ishlab chiqildi, avtomatik tarjima tizimlari va sun’iy intellektning o‘zbek tilini tushunish hamda qayta ishlash imkoniyatlari bo‘yicha bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Biroq o‘zbek tilining avtomatik tahlil vositalari va lingvistik analizatorlarini yaratish masalasi hozirgacha to‘liq hal etilmagan holda qolmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6084-son farmonida ta’kidlanganidek, davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitish, aholining nutq madaniyatini oshirish hamda davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari bilan faol integratsiyalashuvini ta’minlash bugungi kun talabi hisoblanadi. O‘zbek tilining raqamli muhitda samarali ishlov berilishini ta’minlash maqsadida til korpuslari, elektron tarjimonlar, tezaurus, orfokorrektor hamda ularning dastlabki avtomatik ishlov berish vositalari (lingvistik analizatorlar) va tegishli lingvistik ta’minotini yaratish kabi masalalar alohida e’tibor talab etadi. Shu bois o‘zbek kompyuter lingvistikasida lingvistik analizatorlar, xususan, semantik analizatorlar yaratish yo‘nalishida chuqur tadqiqotlar olib borish zamonaviy til siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralmoqda.

Tahlil va natijalar. Kompyuter tilshunosligida semantik analizator tuzish maxsus tadqiq etilmagan, ammo u sintaktik analizator bilan birga o‘rganilgan, yaratilgan va mukammallashtirilmoqda. D.Sh.Suleymanov, A.R.Gatiatullinlar tatar morfemalarining tarkibiy-funksional kompyuter modeli (“Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем”) ning nazariy hamda amaliy masalalari yechimida tatar tilining semantik-sintaktik analizatori (SSA) xususida to‘xtalib o‘tadi. Unda SSA – tatar tilining sintaktik va semantik sathlari pragmatik yo‘naltirilgan lingvistik modelining konseptual-algoritmik amaliy tadbig‘i ekanligi ta’kidlangan.

Tatar iborasining semantik va sintaktik analizatori qurilishining dolzarbligi, birinchi navbatda, ikki holatda aniqlanadi. Bir tomondan, semantik va sintaktik analizator tatar tilining konseptual va funksional modelini tasvirlashning asosiy ilmiy-amaliy vazifasining bir qismi bo‘lsa, boshqa tomondan, tatar tilidagi so‘z shakllarining chegarasida segmentatsiyani to‘g‘ri joylashtirishni aniqlash, tatar nutq sintezatori, tatar-turk, tatar-rus tarjimonlari kabi dasturiy tizimlarning segmentatsiyasida so‘zlarning to‘g‘ri tartibini tekshirish imkonini beruvchi amaliy vosita. U Tatariston Fanlar Akademiyasi va Qozon davlat universitetining “Sun’iy intellekt muammolari” ilmiy-tadqiqot laboratoriyasida ishlab chiqildi.

Hozirgi kunda bu mavzu Hind-Yevropa va boshqa til guruhida o‘rganish uchun boy tarixga ega bo‘lib [Y.D.Apresyan, 1992, N.V.Grigorev, 1999; N.Xomskiy, 1962; L.G.Mityushin, 1996; E.V.Straxovich, 1996; I.A.Volkova, 1997], tatar tili sintaktik strukturasining kompyuter modelini qurish doirasida dastlabki bosqichda turibdi.

Tilning kompyuter semantik va sintaktik modeli ostida mualliflar kompyuterda amalga oshirilgan va unda yo‘l qo‘yilgan me’yorlar nuqtayi nazaridan to‘g‘ri bo‘lgan har xil sintaktik formulalarni aks ettiruvchi til sintaksisining konseptual va struktur modelini tushunadi.

Semantik va sintaktik analizator konseptual va tarkibiy model asosida amalga oshirilib, funksional kompyuter tizimi sifatida belgilanishi mumkin. Pragmatik foydalanish orqali eng katta samaradorlik – lingvistik modellarni ishlab chiqishga yo‘naltirilgan texnologiyalarga erishishdir. Sintaksis bo‘yicha asosiy material sifatida M.Z.Zakiyevning asarlaridan, semantika yo‘nalishida tatar tili affiksal morfemalari ma’nolarining rasmiy tavsifi tizimidan foydalanilgan.

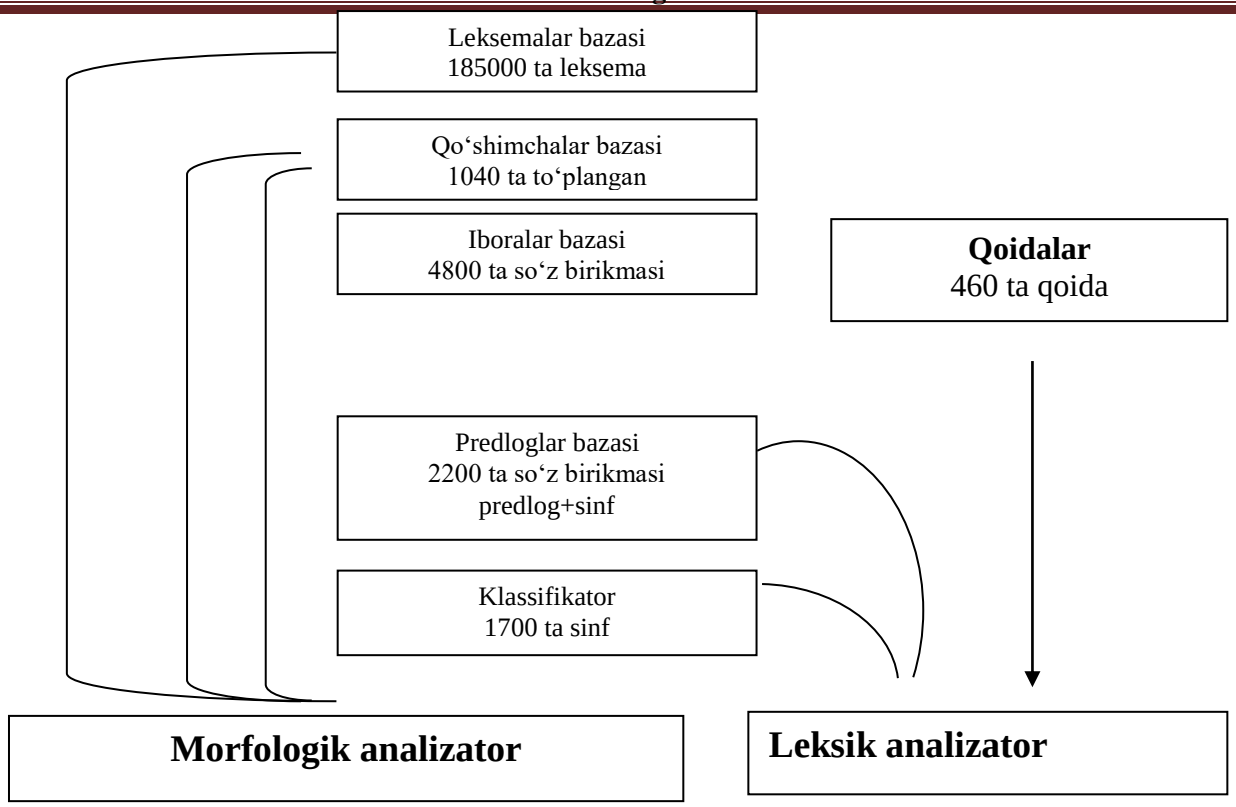

1- rasm. Parserning ishlash sxemasi

Adabiyotlarda semantik va sintaktik analizatorning struktur sxemasi quyidagicha ko‘rsatiladi [3: 152]:

1. So‘z shakllarining morfologik analizatori.
2. Analitik bo‘linmas konstruksiyalarning determinanti (aniqlovchisi).
3. Tobelik daraxtini qurish (bu komponent gaplar orasidagi barcha mumkin bo‘lgan muvofiqliklarni o‘rnatadigan modullar to‘plami).

Ko‘rinadiki, semantik analizator turkiy tillarda ham alohida ishlab chiqilmagan. Bu semantik analizator masalasi murakkabligini, bevosita boshqa analizatorlar bilan bog‘liqlikda operatsiya bajarishini ko‘rsatadi.

Mashina tarjimasi sohasidagi ishlanmalari bilan tanilgan PROMT kompaniyasi esa tabiiy tilda berilgan matnning morfologik, sintaktik va semantik tahlilini amalga oshiruvchi PROMT Syntactic and Semantic Analyzer [5] sintaktik-semantik analizatorini ishlab chiqdi. Ushbu ilovaning lingvistik ma’lumotlar bazasi yangi semantik sinflar yoki foydalanuvchi tomonidan aniqlangan sintaktik modellar sifatida 30 milliondan ortiq so‘z shakllarini o‘z ichiga oladi, yangi so‘zlar va modellarni kiritish imkonini beradi. Natija XML formatida chiqadi, uni osongina tahlil qilish mumkin. Mahsulot paketida ekspert baholashi uchun tahlil natijalarini vizuallashtirish vositasi ham mavjud.

Matnlar mazmunini tahlil qilish, axborotni semantik qidirish, elektron arxivlarni shakllantirish vositasi sifatida yaratilgan TextAnalyst™ [5] esa foydalanuvchiga quyidagi asosiy xususiyatlarni taqdim etadi:

1) semantik tarmoqda matn mazmunini havolalari bilan avtomatik shakllantirish vositasida asosiy tushunchalar va ma’noviy bog‘lanishlar orqali matn tasvirini qabul qilish;

2) matnning semantik strukturasini mavzu va subtopiklarning iyerarxiyasi shaklida aniqlash;

3) so‘rov so‘zlarining matnli so‘zlar bilan yashirin semantik bog‘lanishlarini hisobga olgan holda semantik qidirish;

4) matnni avtomatik havola qilish orqali uning semantik portretini informatsion iboralarda shakllantirish;

5) axborotni klasterlash – matn materialining tematik sinflar bo‘yicha taqsimlanishini tahlil qilish;

6) gipermatnga aylantirish bilan avtomatik matnli indeksatsiya;

7) matn semantikasi haqidagi barcha turdagi ma’lumotlarni “muhimlik darajasi”ga ko‘ra saralash orqali tartiblash;

8) gipermatnli strukturaga ega bo‘lgan to‘liq matnli bilimlar bazasini avtomatik shakllantirish, ma’lumotlarga assotsiativ kirish imkoniyatlari.

Yuqorida ta’kidlanganidek, rus, yevropa va ayrim turkiy tillarda morfologik va semantik analizatorlar ishlab chiqilgan bo‘lib, ulardan samarali foydalanilmoqda. Ammo semantik analizator deyarli yaratilmagan. Korpus lingvistikasining peshqadam olimi V.P.Zaxarov sof holdagi semantik analizatorni ikki yo‘l bilan tushunish mumkinligini ta’kidlaydi:

1) semantik tasnif asosida qo‘lda razmetkani avtomatlashtiruvchi semantik tahlil yoki “markup” dasturi sifatida;

2) avtomatik “markup” dasturi sifatida.

Har ikki holatda ham har xil turdagi omonimiya masalasi chigal. Avtomatik ravishda hal qilish deyarli mumkin emas (oson emas). Shuning uchun yaqin-yaqingacha samarali analizatorlar deyarli yo‘q edi. Olim faqat SemSin tizimi ishlashini qayd etdi [2]. Manbalardagi semantik-sintaktik parserlarni kuzatar ekanmiz, ular orasida semantik-sintaktik (SemSin) parser e’tiborimizni tortdi. Ushbu parser to‘rt blokdan iborat [1: 869-876]: Ko‘rinib turibdiki, cemantik-sintaktik (SemSin) parser lug‘at, morfologik analizator, qoidalar va leksik analizator qismlaridan iborat. Parserning kirish qismi rus tilidagi paragraflarga bo‘lingan matnlar bilan ta’minlanadi. Keyingi abzasda ajratilgan tokenlar (so‘zlar, iboralar, tinish belgilari, raqamlar va boshqalar) morfologik tahlil qilinadi. So‘ngra tokenlar zanjiri ishlab chiqarish qoidalari tizimidan foydalanib, leksik analizator ishga tushadi, uning maqsadi tokenlarning ketma-ketligini shajara daraxtiga aylantirishdir.

Xulosa. Kompyuter tilshunosligida semantik analizator mustaqil soha sifatida shakllanmagan, balki sintaktik analizator bilan birgalikda rivojlanib kelmoqda. Tatar tilida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, semantik-sintaktik analizator (SSA) – bu tilning sintaktik va semantik sathlarining pragmatik yo‘naltirilgan lingvistik modelining konseptual-algoritmik tatbiqi hisoblanadi. Bu yondashuv tilning kompyuter semantik va sintaktik modeli ostida kompyuterda amalga oshirilgan va unda qabul qilingan me’yorlar nuqtayi nazaridan to‘g‘ri bo‘lgan turli sintaktik formulalarni aks ettiruvchi til sintaksisining konseptual va struktur modelini tushunishni nazarda tutadi. Semantik analizatorning tarkibiy tizimi uch asosiy komponentdan iborat: so‘z shakllarining morfologik analizatori, analitik bo‘linmas konstruksiyalarning determinanti va tobelik daraxtini qurish moduli. Bu tarkibiy tizim tilning turli sathlaridagi ma’lumotlarni ketma-ket qayta ishlash prinsipiga asoslangan.

PROMT kompaniyasining Syntactic and Semantic Analyzer mahsuloti tabiiy tilda berilgan matnning morfologik, sintaktik va semantik tahlilini amalga oshirish imkonini beradi. Ushbu tizimning lingvistik ma’lumotlar bazasi 30 milliondan ortiq so‘z shaklini o‘z ichiga oladi va yangi semantik sinflar yoki foydalanuvchi tomonidan aniqlangan sintaktik modellarni kiritish imkoniyatini taqdim etadi. Natijalar XML formatida chiqishi uni osongina tahlil qilishga yordam beradi.

TextAnalyst™ tizimi esa matnlar mazmunini chuqur tahlil qilish yo‘nalishida ishlaydi. U semantik tarmoqda matn mazmunini avtomatik shakllantirish, matnning semantik strukturasini mavzu va subtopiklarning iyerarxiyasi shaklida aniqlash, yashirin semantik bog'lanishlarni hisobga olgan holda semantik qidirish, matnni avtomatik refaratlash, axborotni klasterlash, gipermatnli indeksatsiya va to‘liq matnli bilimlar bazasini avtomatik shakllantirish kabi keng imkoniyatlarni taklif qiladi. SemSin parser tizimi to‘rt asosiy blokdan tashkil topgan: lug‘at, morfologik analizator, qoidalar va leksik analizator. Bu tizimda rus tilidagi paragraflarga bo‘lingan matnlar tokenlarga ajratiladi, so‘ngra morfologik tahlil qilinadi va ishlab chiqarish qoidalari tizimi yordamida tokenlar ketma-ketligi daraxt strukturasiga aylantiriladi.

Korpus lingvistikasi sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sof holdagi semantik analizatorni ikki yo‘l bilan tushunish mumkin: semantik tasnif asosida qo‘lda razmetkani avtomatlashtiruvchi dastur sifatida yoki to‘liq avtomatik razmetka dasturi sifatida. Har ikki holatda ham turli turdagi omonimiya masalasi jiddiy qiyinchilik tug‘diradi va uni avtomatik ravishda hal qilish deyarli imkonsiz. Rus, yevropa va ayrim turkiy tillarda morfologik va sintaktik analizatorlar muvaffaqiyatli ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, semantik analizator deyarli yaratilmagan. Bu semantik analizator masalasining murakkabligi va u bevosita boshqa analizatorlar bilan bog‘liq holda operatsiya bajarishini ko‘rsatadi. Semantik analizator sohasidagi ishlanmalar hali boshlang‘ich bosqichda bo‘lib, bu yo‘nalishda fundamental va amaliy tadqiqotlarni kengaytirish zaruriyati mavjud.

ADABIYOTLAR:

1. Боярский К.К., Каневский Е.А. Семантико-синтаксический парсер SemSin // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии. 2012. – С. 869-876.

2. Захаров В.П. Zoom дастури орқали ўтган маърузаси // 2020. 17. 12.

3. Сулейманов Д.Ш., Гатиатуллин А.Р. Структурно-функциональная компьютерная модель татарских морфем. – Казань: Фэн, 2003. – 220 с. – С. 152.

4. Смысловой анализатор TextAnalyst [Электрон ресурс]: http://www.analyst.ru

5. PROMT Syntactic and Semantic Analyzer [Электрон ресурс]: http://www.promt.ru/company/technology/ analyzer/

UO‘K 81

LDA VA LSA YORDAMIDA TEMATIK MODELLASHTIRISH

Aloyev Narzillo Raxmatilloyevich,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
vip.alayev@gmail.com

Annotatsiya. *LDA tematik modellashtirish o‘z navbatida hujjatlarni klasterlash yoki mijozlar tavsiyalarini yaratish kabi turli vazifalarni bajarish uchun ehtimollik generativ jarayonga tayanadi. Ehtimoliy generativ jarayon har bir hujjat mavzular aralashmasi va hujjatdagi har bir so‘z shu mavzulardan biriga tegishli degan taxminlar asosida ishlaydi. Bu algoritmga mavzuning asosiy taqsimotiga qarab turli xil hujjatlarni generatsiya qilishga yordam beradi. Yashirin semantik tahlil (LSA) tematik modellashtirishning asosiy usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Asosiy g‘oya mavjud bo‘lgan hujjatlar va atamalar matritsasini olish va uni alohida hujjat-mavzu matritsasi va mavzu-terminal matritsasiga ajratishdir.*

Kalit so‘zlar: *LDA, LSA, tematik modellashtirish, python lingvistika, tf-idf, pLSA, nltk, stop so‘zlar.*

ТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ LDA И LSA

Аннотация. *Тематическое моделирование LDA основано на вероятностном генеративном процессе для выполнения различных задач, таких как кластеризация документов или формирование рекомендаций для клиентов. Вероятностный генеративный процесс основан на предположении, что каждый документ представляет собой смесь тем, и каждое слово в документе принадлежит одной из этих тем. Это помогает алгоритму генерировать различные документы на основе распределения тем. Латентный семантический анализ (LSA) – один из основных методов тематического моделирования. Основная идея заключается в том, чтобы взять существующую матрицу документов и терминов и разделить её на отдельные матрицы «документ-тема» и «тема-термин».*

Ключевые слова: *LDA, LSA, тематическое моделирование, лингвистика Python, tf-idf, pLSA, nltk, стоп-слова.*

THEMATIC MODELING USING LDA AND LSA

Abstract. *LDA topic modeling relies on a probabilistic generative process to perform various tasks such as document clustering or generating customer recommendations. The probabilistic generative process works on the assumption that each document is a mixture of topics and that each word in the document belongs to one of these topics. This helps the algorithm to generate different documents based on the underlying distribution of the topic. Latent semantic analysis (LSA) is one of the main techniques of thematic modeling. The main idea is to take an existing matrix of documents and terms and separate it into a separate document-topic matrix and a topic-term matrix.*

Keywords: *LDA, LSA, topic modeling, python linguistics, tf-idf, pLSA, nltk, stop words.*

Kirish. LDA da Dirichlet Distribution quyidagilar uchun javobgardir:

- Hujjatda mavzularning taqsimlanishini ifodalash.
- So‘zlarning mavzular bo‘yicha taqsimlanishini ifodalash.

Tadqiqot metodologiyasi. Dirichlet taqsimoti hujjatdagi turli mavzu aralashmalari ehtimolini va mavzulardagi so‘zlarning tarqalish ehtimolini aniqlaydi. Bu esa algoritmga mavzu modelining umumiy tuzilishini shakllantirishga yordam beradi. LDA modeli mavzularni to‘g‘ri xaritalash uchun takrorlash kerak bo‘lganda, u Gibbs namunasidan (Gibbs Sampling) foydalanadi. Bu boshqa so‘zlarning joriy belgilari asosida har bir mavzu topshirig‘ini qayta yangilash orqali yashirin o‘zgaruvchilarni baholash uchun ishlatiladigan iterativ usul bo‘lib hisoblanadi. Tanlov o‘z navbatida tematik vazifalar uchun ehtimollik taxminlarini ta’minlovchi shartli taqsimotlarga asoslanadi.

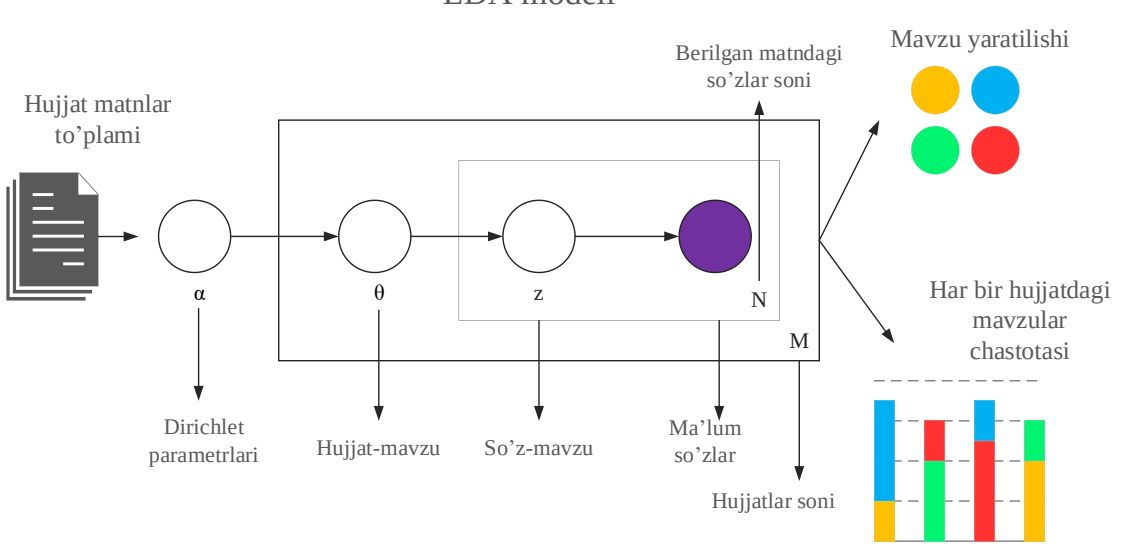

LDA ni uch qadamda amalga oshirish mumkin va bu qadamlar quyida ko‘rsatib o‘tilgan:

1. Ma’lumotlar to‘plamini tanlash va oldindan qayta ishlash.

Ma’lumotlarni tanlash va qayta ishlash bosqichi LDA ning ajralmas qismidir, chunki u matn ma’lumotlarini tahlil qilishga mo‘ljallangan. Bunga uch bosqichda erishiladi:

a) Kutubxonalarni import qilish.

Tematik modellashtirish uchun zarur bo‘lgan NLTK (Natural Language Toolkit) yoki Gensim kabi kerakli kutubxonalar yuklab olinadi. Ushbu kutubxonalar indekslash, mavzularni modellashtirish, hujjatlarni qidirish va boshqa vazifalar uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan komponentlarni o‘z ichiga oladi.

```
import nltk
from nltk.corpus import stopwords
from nltk.tokenize import word_tokenize
from nltk.stem import WordNetLemmatizer
# NLTK resurslarini yuklab olamiz
nltk.download(‘punkt’)
nltk.download(‘wordnet’
```

b) Ma’lumotlarni tozalash.

Ikkinchi bosqichda LDA tematik modellashtirish algoritmi ahamiyatsiz ma’lumotlarni olib tashlash uchun barcha ma’lumotlarni yuklaydi va tozalaydi. Bu hujjatdagi ma’lumotlar sifatini yaxshilashga yordam beradi va o‘z navbatida matnni yaxshiroq tahlil qilish va mavzuni modellashtirish natijalariga olib keladi.

```
def load_and_clean_text_data(text_data):
# toza matn ma’lumotlari keltiriladi
return cleaned_text_data
```

c) Tokenlash va Lemmalash.

Uchinchi bosqichda algoritm matnni tokenizatsiya qiladi, bu butun matnni alohida so‘zlarga ajratishni o‘z ichiga oladi. Keyin u so‘zlarni asosiy shaklga qisqartirish uchun lemmatizatsiyadan foydalanadi, bu esa matnni yaxshiroq tahlil qilish uchun juda muhim hisoblanadi.

```
def tokenize_and_lemmatize(text):
# Tokenization
tokens = word_tokenize(text)
# Lemmatization
lemmatizer = WordNetLemmatizer()
lemmatized_tokens = [lemmatizer.lemmatize(token) for token in tokens]
return lemmatized_tokens
```

Ma’lumotlarni qayta ishlash bosqichida hujjatdan olingan matn asosan tahlilga tayyorlanadi.

2. LDA modelini yaratish.

Keyingi qadam LDA tematik modelini yaratishni o‘z ichiga oladi va quyida keltiriladi:

a) Hujjat-atama matritsasini yaratish (Document-Term Matrix).

Olingan natijalar va ularning tahlili. DTM matn ma’lumotlarining ko‘rinishi bo‘lib, unda har bir satr hujjatlarga mos keladi va har bir ustun unikal atamalar yoki so‘zlarga mos keladi. Matritsaning har bir katakchasi hujjatdagi atamaning chastotasini o‘z ichiga oladi.

```
from gensim import corpora, models
def create_document_term_matrix(text_data):
# hujjat-atama matritsasini yaratish kodlari
return dtm
```

b) Parametrlarni sozlash.

Ushbu qadam mavzular soni, alfa va beta kabi parametrlarni o‘z ichiga oladi. Mavzular soni ajratilgan mavzularning tafsiloti va izohlanishiga ta’sir qiluvchi asosiy parametrdir. Boshqa tomondan, alfa va beta - bu hujjat-mavzu taqsimoti (alfa) va mavzu-so‘z taqsimotining (beta) tarqoqligini boshqaradigan giperparametrlar bo‘lib hisoblanadi. Modelning optimal ish qobiliyatiga erishish uchun ushbu parametrlar mukammal sozlanishi kerak.

```
num_topics = 5
alpha = ‘auto‘
beta = ‘auto‘
```

c) LDA modelini o‘rgatish

Ushbu bosqich birinchi bosqichda yaratilgan DTM yordamida LDA modelini o‘qitishni o‘z ichiga oladi. Keyin model iterativ ravishda so‘zlarni mavzularga va mavzularni hujjatlarga konvergentsiyaga erishgunga qadar davom ettiriladi.

```
def train_lda_model(dtm):
# LDA modelini qurish
lda_model = models.LdaModel(dtm, num_topics=num_topics, id2word=dictionary, alpha=alpha, eta=beta)
return lda_model
```

3. LDA natijalarini tahlil qilish.

LDA mavzusini modellashtirishni amalga oshirishning uchinchi va oxirgi bosqichi modeldan olingan natijalarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Bu quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

a) Mavzuni ajratib olish va ularning so‘z taqsimoti.

Ushbu qadam eng yuqori so‘zlarni va tegishli mavzularni ularning ehtimoli asosida tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Matnlar tomonidan taqdim etilgan mavzularni tushunish uchun muhim atamalarni aniqlashga yordam beradi va mazmunini tushunishni ta’minlaydi. Quyida Python kod misoli keltiriladi:

```
def extract_topics(lda_model):
topics = lda_model.print_topics(num_topics=num_topics, num_words=10)
return topics
```

b) Mavzularni matnlarga biriktirish.

Ushbu bosqich hujjatlarga mavzu bo‘yicha taqsimotlarni ular tarkibidagi tematik so‘zlarning tarqalishiga qarab belgilashni o‘z ichiga oladi. Bu matn ma’lumotlaridagi mavzularning umumiy taqsimlanishini va alohida hujjatlarning tematik tarkibini tushunishga yordam beradi.

```
def assign_topics_to_documents(lda_model, dtm):
document_topics = lda_model.get_document_topics(dtm)
return document_topics
```

c) Mavzular taqsimotini vizualizatsiya qilish.

Ushbu bosqich zarur xaritalar, shtrixli diagrammalar, interaktiv doska paneli va boshqa vizualizatsiya usullaridan foydalangan holda mavzularni taqsimlashni vizualizatsiya qilishni o‘z ichiga oladi. Bu mavzularni taqsimlashni yaxshiroq tushunishga va mavzular o‘rtasidagi aloqalarni o‘rnatishga yordam beradi, bu esa olingan natijalarni tahlilini osonlashtiradi.

```
def visualize_topic_distributions(document_topics):
# Vizualizatsiya uchun kod
Pass
```

LDA ning baholash ko‘rsatkichlarini ko‘rib chiqamiz:

1) Chalkashlik ko‘rsatkichi - mavzu modeli ehtimolidagi noaniqlik yoki chalkashlik darajasini ifodalaydi. Pastroq chalkashlik ko‘rsatkichi modelning yaxshi ishlashini ko‘rsatadi. Ushbu ko‘rsatkich odatda mavzu modeli sifatini o‘lchash va parametrlarni optimallashtirish haqida ma’lumot berish uchun ishlatiladi.

2) Muvofiqlik ko‘rsatkichi - har bir mavzudagi so‘zlar o‘rtasidagi bog‘lanish darajasini o‘lchaydigan mavzularning semantik muvofiqligini miqdoriy baholash tushuniladi. Mavzular qanchalik mazmunli va

talqin qilinishi mumkin bo‘lganligini, ular tarkibidagi so‘zlarning qanchalik o‘xshashligini o‘lchash uchun ishlatiladi. Yuqori muvofiqlik ko‘rsatkichi yanada izchil va mazmunli mavzular mavjudligini ko‘rsatadi.

3) Mavzular xilma-xilligi. Ushbu ko‘rsatkich hujjatlar bo‘yicha mavzularning taqsimlanishini o‘lchaydi. Yuqori xilma-xillik kengroq hujjatlar doirasini qamrab oluvchi mavzularni bildiradi.

4) Mavzular ketma-ketligi. Ushbu ko‘rsatkich bir nechta iteratsiyada mavzularning barqarorligini o‘lchaydi.

5) Mavzu talqini. Ushbu ko‘rsatkich foydalanuvchi uchun model tomonidan yaratilgan mavzularni tushunish va interpretatsiya qilish qanchalik darajada oson yoki yo‘qligini o‘lchaydi. Yuqori interpretatsiya yanada mazmunli mavzular mavjudligini ko‘rsatadi.

Real hayotda qo‘llash misollari quyida keltiriladi:

1. Yangi maqolalar mavzularini aniqlash

LDA algoritmlari matndagi asosiy mavzular yoki bo‘limlarni aniqlash uchun yangiliklar maqolalarini ham tahlil qila oladi. U turli mavzularni ifodalovchi kalit so‘zlar yoki iboralarni ajratib oladi, bu esa sizga maqolalarni turkumlashtirish va tartibga solish imkonini beradi.

2. Mahsulotni yaxshilash uchun mijozlarning fikr-mulohazalarini tahlil qilish

LDA tematik modellashtirish mahsulot xususiyatlari, xizmatlari yoki boshqa brend atributlari bilan bog‘liq mavzularni ajratib olish uchun mijozlar sharhlariga qo‘llanilishi mumkin. LDA mijozlarning sharhlaridagi umumiy mavzu va hissiyotlarni aniqlab beradi, bu esa kompaniyalarga mijozlarning afzalliklari va qoniqish darajasini tushunishga yordam beradi.

3. Ilmiy tadqiqot ishlaridan mavzularni ajratib olish

LDA ko‘plab ilmiy maqolalar yoki boshqa akademik hujjatlarda takrorlanadigan tadqiqot mavzularini yoki mavzu sohalarini aniqlash uchun ishlatiladi. U katta hajmdagi akademik ishlarni tahlil qilish va tartibga solish, bilimlardagi kamchiliklarni, fan yoki sohadagi qiziqishlarni va boshqalarni aniqlashga yordam beradi.

LSA.

Yashirin semantik tahlil (LSA) tematik modellashtirishning asosiy usullaridan biri bo‘lib hisoblanadi. Asosiy g‘oya mavjud bo‘lgan hujjatlar va atamalar matritsasini olish va uni alohida hujjat-mavzu matritsasi va mavzu-terminal matritsasiga ajratishdir.

Birinchi qadam hujjat shartlari matritsasini yaratishdir. Lug‘atdagi m ta hujjat va n ta so‘zni hisobga olsak, biz m × n o‘lchamdagi A matritsasini qurishimiz mumkin, unda har bir satr hujjatni, har bir ustun esa so‘zni ifodalaydi. LSA ning eng oddiy versiyasida har bir yozuv i-hujjatdagi j-chi so‘zning takrorlanish sonining oddiy hisobi bo‘lishi mumkin. Biroq, amalda, xomaki hisob-kitoblar unchalik effect olib kelmaydi, chunki ular hujjatdagi har bir so‘zning ahamiyatini hisobga olmaydi. Masalan, "yadro" so‘zi, ehtimol, "sinov" so‘zidan ko‘ra, berilgan hujjatning mavzulari haqida ko‘proq ma’lumot beradi.

Shuning uchun, odatda LSA modellari hujjat atamalari matritsasidagi xomaki hisob-kitoblarni tf-idf ko‘rsatkichi bilan almashtiradi. Tf-idf i hujjatdagi j terminga quyidagi tarzda hajm beradi:

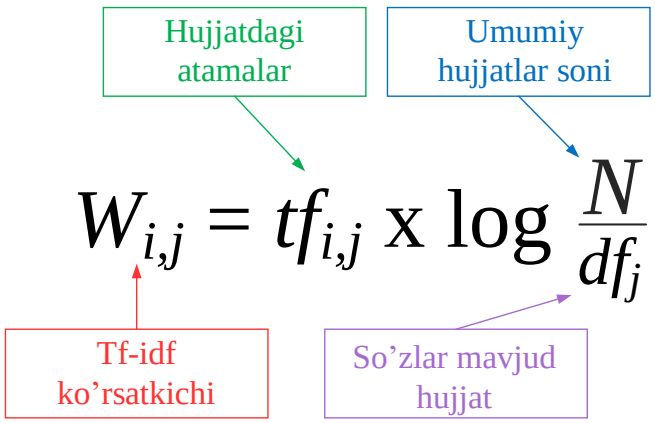

Intuitiv ravishda, agar u hujjatda ko‘proq, lekin korpusda kamdan-kam uchraydigan bo‘lsa, atama katta vaznga ega bo‘ladi. Hujjatda "qurilish" so‘zi tez-tez paydo bo‘lishi mumkin, ammo u korpusning qolgan qismida keng tarqalganligi sababli, u yuqori tf-idf ko‘rsatkichiga ega bo‘lmaydi.

A hujjatning atamalari matritsasi ega bo‘lgach, yashirin mavzular haqida o‘ylashni boshlashimiz mumkin. Gap shundaki: A, ehtimol, juda siyrak, juda shovqinli va ko‘p hisoblashlarda juda ortiqcha bo‘lib hisoblanadi. Natijada, so‘zlar va hujjatlar o‘rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi ba’zi yashirin mavzularni topish uchun biz A bo‘yicha o‘lchamlarni kamaytirishni amalga oshiramiz.

Ushbu o‘lchamni qisqartirish oddiy SVD yordamida amalga oshirilishi mumkin. SVD yoki yakka qiymatli dekompozitsiya chiziqli algebrada har qanday M matritsasini uchta alohida matritsaning ko‘paytmasiga ajratuvchi usuldir: M=U*S*V, bu yerda S - M ning yagona qiymatlarining diagonal matritsasidir. Muhimi, oddiy SVD o‘lchamni pasaytiradi va faqat U ning birinchi qiymatlarini saqlab qoladi. U - biz topmoqchi bo‘lgan mavzular sonini aks ettirish uchun tanlashimiz va sozlashimiz mumkin bo‘lgan giperparametr.

$$A \approx U_t S_t V_t^T$$

Intuitiv ravishda, biz o‘zgartirilgan sohada faqat eng muhim o‘lchamlarni saqlab qolishimizni tasavvur qilish mumkin.

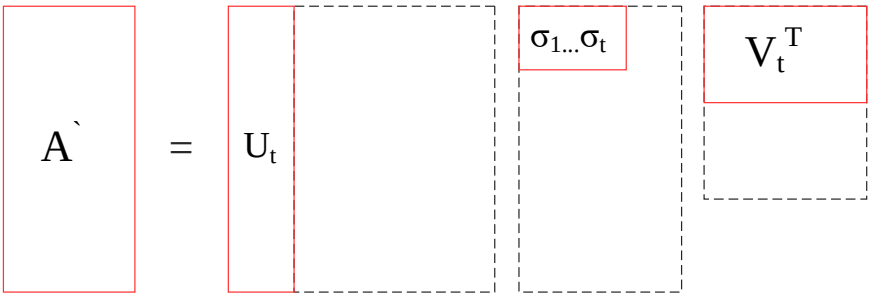

Bunda U ∈ ℝ^(m × t) hujjat-mavzu matritsamiz, V ∈ ℝ^(n × t) esa atama-mavzu matritsamiz sifatida namoyon bo‘ladi. U va V da ustunlar bizning t mavzularimizdan biriga mos keladi. U da qatorlar mavzular bo‘yicha ifodalangan hujjat vektorlarini ifodalaydi; V da satrlar mavzular bilan ifodalangan atama vektorlarini ifodalaydi.

Ushbu hujjat vektorlari va atama vektorlari yordamida endi baholash uchun cosine o‘xshashligi kabi o‘lchovlarni osongina qo‘llashimiz mumkin:

- Har xil turdagi hujjatlarning o‘xshashligi
- Turli xil so‘zlarning o‘xshashligi
- Atama va hujjatning o‘xshashligi

LSA da kodlash

Sklearn-da LSA ning oddiy amalga oshirilishi quyidagicha ko‘rinishi mumkin:

from sklearn.feature_extraction.text import TfidfVectorizer

from sklearn.decomposition import TruncatedSVD

from sklearn.pipeline import Pipelinedocuments = ["doc1.txt", "doc2.txt", "doc3.txt"]

xom hujjatlarni tf-idf matritsasiga o‘girish: vectorizer =

TfidfVectorizer(stop_words=‘english’, use_idf=True, smooth_idf=True)# SVD to reduce dimensionality: svd_model = TruncatedSVD(n_components=100, algorithm=‘randomized’, n_iter=10)# pipeline of tf-idf + SVD, fit to and applied to documents:svd_transformer = Pipeline([(‘tfidf’, vectorizer), (‘svd’, svd_model)])svd_matrix = svd_transformer.fit_transform(documents)

svd_matrix keyinchalik hujjatlarni, so‘zlarni va matnlarni taqqoslash uchun ishlatiladi

LSAdan foydalanish tez va samarali, biroq u bir qancha muhim kamchiliklarga ega:

- talqin qilinadigan qo‘shimchalarning yetishmasligi
- aniq natijalarga erishish uchun haqiqatan ham katta hujjatlar to‘plami va lug‘atga bo‘lgan ehtiyoj

PLSA

pLSA yoki ehtimollik yashirin semantik tahlil bu muammoni hal qilish uchun SVD o‘rniga ehtimollik usulidan foydalanadi. Asosiy g‘oya hujjat atamasi matritsasida biz kuzatadigan ma’lumotlarni yaratishi mumkin bo‘lgan yashirin mavzular bilan ehtimollik modelini topishdir. Xususan, bizga shunday P(D,W) model kerakki, har qanday d hujjat va w so‘z uchun P(d,w) hujjat atamasi matritsasidagi ushbu yozuvga mos kelsin.

Tematik modellarining asosiy taxminlarini eslaylik: har bir hujjat mavzular aralashmasidan, har bir mavzu esa so‘zlar to‘plamidan iborat. pLSA ushbu taxminlarga ehtimoliy burilish hosil qiladi:

- d hujjati berilgan bo‘lsa, z mavzusi ushbu hujjatda P(z|d) ehtimoli bilan o‘zini namoyon qiladi
- z mavzusi berilgan bo‘lsa, z dan P(w|z) ehtimoli bilan w so‘zi ajratib olinadi.

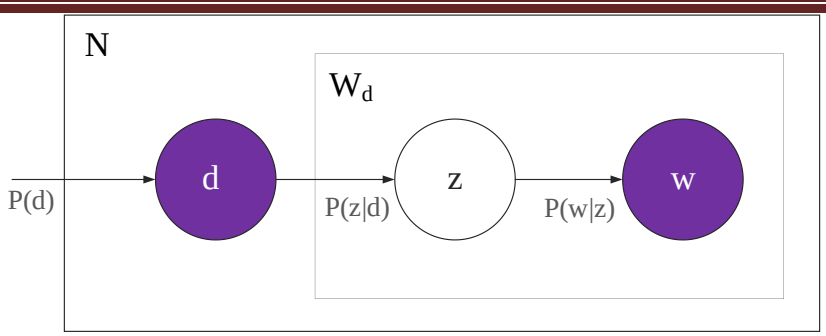

Rasmiy ravishda, ma’lum bir hujjat va so‘zni birgalikda ko‘rish ehtimoli quyidagicha ifoda bilan taqdim qilinadi:

$$P(D,W) = P(D)\sum_Z P(Z|D)P(W|Z)$$

Intuitiv ravishda, bu tenglamaning o‘ng tomoni bizga ma’lum bir hujjatni ko‘rish ehtimoli qanchalik yuqori ekanligini va keyin ushbu hujjatning mavzu taqsimotiga asoslanib, ushbu hujjatda ma’lum bir so‘zni topish ehtimoli qanchalik yuqori ekanligini aytadi.

Bu holda P(D), P(Z|D) va P(W|Z) modelimiz parametrlari hisoblanadi. P (D) ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri korpusimizdan foydalanib aniqlab olishimiz mumkin. P(Z|D) va P(W|Z) multinominal taqsimot sifatida modellashtirilgan va kutishni maksimallashtirish (EM) algoritmi yordamida o‘rgatish mumkin. Algoritmning to‘liq matematik tomoniga yon bosmasdan, EM - kuzatilmaydigan, yashirin o‘zgaruvchilarga (bizning holatlarimizda mavzularga) bog‘liq bo‘lgan model uchun parametr ko‘rsatkichlarini topish usulidir. Qizig‘i shundaki, P(D,W) 3 ta parametrning boshqa to‘plamidan foydalangan holda ekvivalent tarzda parametrlanishi mumkin:

$$P(D,W) = P(D)\sum_Z P(Z)P(D|Z)P(W|Z)$$

Modelni generativ jarayon sifatida ko‘rib, ekvivalentlikni tushunib olishimiz mumkin. Birinchi parametrlar bilan belgilashimizda biz P(d) hujjat bilan boshladik, keyin P(z|d) bilan mavzu yaratdik, so‘ng P(w|z) bilan so‘z yaratdik. Ushbu parametrlar yordamida biz mavzuni P(z) bilan boshlaymiz, so‘ngra mustaqil ravishda P(d|z) hujjat bilan va P(w|z) so‘z bilan hosil qilamiz.

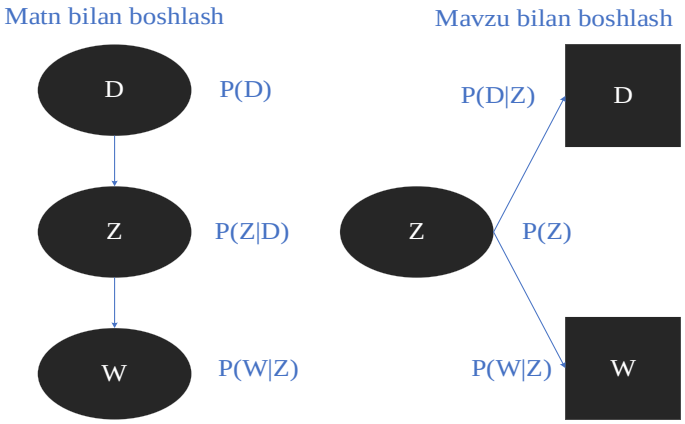

Biz pLSA modelimiz va LSA modelimiz o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri parallellikni ko‘rishimiz mumkin:

$$P(D,W) = \sum_Z P(Z)P(D|Z)P(W|Z)$$

$$A \approx U_t S_t V_t^T$$

bu yerda P(Z) mavzuimizning ehtimoli bizning individual mavzu ehtimollarimizning diagonal matritsasiga, P(D|Z) mavzuga berilgan hujjatimizning ehtimolligi bizning hujjat-mavzu matritsamizga mos keladi va P(W|Z) mavzuga berilgan so‘zimizning ehtimoli V atama-mavzu matritsamizga mos keladi.

Xo‘sh, bu bizga nimani anglatadi? pLSA haqiqatan ham LSA ga qo‘shimcha ravishda ehtimollik mavzusi va so‘zni qayta ishlashni qo‘shadi. Bu ancha moslashuvchan model bo‘lib, ammo hali ham bir nechta muammolari bilan mukammallikdan yiroqdir. Ayniqsa:

- P(D) ni modellashtirish uchun bizda parametrlar mavjud emasligi sababli, biz yangi hujjatlarga ehtimolliklarni qanday belgilashni bilmaymiz.
- pLSA uchun parametrlar soni bizda mavjud bo‘lgan hujjatlar soni bilan chiziqli ravishda o‘sib boradi, shuning uchun u haddan tashqari moslashishga moyildir.

Biz pLSA uchun hech qanday kodni ko‘rib chiqmaymiz, chunki u kamdan-kam hollarda mustaqil ravishda qo‘llaniladi. Umuman olganda, har qanday foydalanuvchi tematik modellashtirishda LDA-ga murojaat qiladi. LDA, tematik modelning eng keng tarqalgan turi.

Xulosa qiladigan bo‘lsak, LDA tematik modellashtirish sifatida korxonalar tizimlari va hujjatlarini tasniflash kabi turli vazifalar uchun foydalanadigan muhim vositadir. LDA modellarini uch bosqichda amalga oshirishimiz mumkin: ma’lumotlar to‘plamini tanlash va oldindan qayta ishlash, model yaratish va mahsuldorlikni tahlil qilish.

ADABIYOTLAR:

1. Elov B., Alayev R., Aloyev N. (2024). Tematik modellashtirishning zamonaviy usullari. Digital transformation and artificial intelligence, 2(1), 8–16. Retrieved from https://dtai.tsue.uz/index.php/dtai/article/view/v2i12.

2. Elov.B., Alayev N. Matnlarini tematik modellashtirish va tasniflash usullari. // Barqarorlik va yetakchi tadqiqotlar onlayn ilmiy-amaliy jurnali. Vol. 3 No. 12 (2023). 263-276.

3. Elov B., Aloyev N., Yuldashev A. (2023). SVD va NMF metodlari orqali tematik modellashtirish. O`zbekiston: til va madaniyat (Kompyuter lingvistikasi), 2023, 2(6). 55-66.

4. Alghamdi, R., & Alfalqi, K. (2015). A Survey of Topic Modeling in Text Mining. // International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 6(1). https://doi.org/10.14569/ijacsa.2015.060121.

5. Tao, R., Wei, Y., & Yang, T. (2021). Metaphor Analysis Method Based on Latent Semantic Analysis. // Journal of Donghua University (English Edition), 38(1). https://doi.org/10.19884/j.1672-5220.202010087.

6. Darmalaksana, W., Slamet, C., Zulfikar, W. B., Fadillah, I. F., Maylawati, D. S. adillah, & Ali, H. (2020). Latent semantic analysis and cosine similarity for hadith search engine. Telkomnika (Telecommunication Computing Electronics and Control), 18(1). https://doi.org/10.12928/TELKOMNIKA.V18I1.14874.

7. Ke, Z. T., & Wang, M. (2022). Using SVD for Topic Modeling. Journal of the American Statistical Association. https://doi.org/10.1080/01621459.2022.2123813.

8. Churchill, R., & Singh, L. (2022). The Evolution of Topic Modeling. ACM Computing Surveys, 54(10). https://doi.org/10.1145/3507900

9. Kherwa, P., & Bansal, P. (2020). Topic Modeling: A Comprehensive Review. EAI Endorsed Transactions on Scalable Information Systems, 7(24). https://doi.org/10.4108/eai.13-7-2018.159623.

UO‘K 81

GASTRONOMIK ERGONIMLAR NOMINATSIYASI

Ataxanova Madina Muhammat qizi,
Urganch shahar 15-son maktab o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy onomastik makondagi gastronomik ergonimlarning semantik, pragmatik hamda lingvomadaniy xususiyatlari ilmiy asosda tahlil etiladi. Tadqiqot materiali sifatida O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan yuzdan ortiq restoran, kafe, qandolatchilik hamda boshqa ovqatlanish maskanlari nomlari tanlab olingan. Ular asosida gastronomik ergonimlarning asosiy semantik guruhlari va lingvomadaniy jihatlari aniqlanadi. Nominatsiya jarayonida gastronomik ergonimlarning marketing kommunikatsiyasidagi pragmatik vazifasi yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *ergonim, gastronomik ergonim, nominatsiya, semantika, marketing lingvistikasi.*

НОМИНАЦИЯ ГАСТРОНОМИЧЕСКИХ ЭРГОНИМОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются семантические, прагматические и культурно-языковые особенности номинации гастрономических эргонимов в современном ономастическом пространстве. На основе названий более ста ресторанов, кафе, кондитерских и иных заведений питания Узбекистана выявляются ключевые семантические группы и лингвокультурологические особенности. В процессе номинации раскрывается прагматическая функция гастрономических эргонимов в маркетинговой коммуникации.*

Ключевые слова: *эргоним, гастрономический эргоним, номинация, семантика, маркетинговая лингвистика.*

NOMINATION OF GASTRONOMIC ERGONYMS

Abstract. *This article scientifically analyzes the semantic, pragmatic, and linguocultural features of gastronomic ergonyms in the modern onomastic space. The names of over one hundred restaurants, cafes, confectioneries, and other dining establishments operating in Uzbekistan were selected as research material. Based on these, the main semantic groups and linguocultural aspects of gastronomic ergonyms are identified. The pragmatic function of gastronomic ergonyms in marketing communication is elucidated in the nomination process.*

Keywords: *ergonym, gastronomic ergonym, nomination, semantics, marketing linguistics.*

Kirish. Bugungi kunda shahar makonining umumiy manzarasini jamoat ovqatlanish maskanlarining xilma-xil nomlarisiz tasavvur qilish qiyin. Restoran, kafe, choyxona, qandolatchilik shoxobchalari, tezkor ovqatlanish nuqtalari va boshqa gastronomik obyektlarning nomlanishi ularning mavjudligini ko‘rsatuvchi belgi bo‘lish bilan birga, marketing kommunikatsiyasida ham muhim vazifani bajaradi. Bunday nomlar muassasaning qiyofasini shakllantirish, konsepsiyasini ifodalash hamda maqsadli auditoriyasini aniqlash jarayonida samarali vosita sifatida xizmat qiladi. Gastronomik ergonimlar shahar onomastik tizimida alohida qatlamni tashkil etadi. Ular milliy-madaniy qadriyatlarni, til xususiyatlarini hamda global taraqqiyot tendensiyalarini namoyon etadi. Ovqatlanish maskanlari nomining tanlanishi, ko‘pincha, mijozlarni jalb qilish strategiyasi, muayyan assotsiativ muhitni yaratish, lokal koloritni yoritish yoki, aksincha, muassasaga xalqaro qiyofa berish kabi omillar bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu bois gastronomik ergonimlarning tahlili nafaqat lingvistik, balki madaniy va marketing nuqtayi nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi gastronomik ergonimlarning semantik va pragmatik xususiyatlarini tizimli tadqiq etish, ularning lingvomadaniy salohiyatini ochib berish zaruriyati bilan belgilanadi. Urbanonimiya va tijorat onomastikasiga oid izlanishlar mavjud bo‘lsa-da, aynan gastronomik ergonimlarni markazga olgan ilmiy tadqiqotlarning kamligi ushbu ishning yangiligi va ilmiy ahamiyatini ta’minlaydi.

Tadqiqotning obyekti O‘zbekiston hududidagi, xususan, Xorazm mintaqasidagi restoran, kafe, qandolatchilik maskanlari hamda boshqa ovqatlanish obyektlarining nomlari bo‘lsa, predmeti ularning semantik-pragmatik modellari hamda lingvomadaniy xususiyatlaridir. Tadqiqotning maqsadi gastronomik ergonimlarning nomlanish tamoyillarini ochib berish, ularni semantik jihatdan tasniflash hamda milliy va xalqaro kontekstdagi lingvokulturologik jihatlarini tahlil qilishdan iboratdir. Ushbu maqsadga erishishda tavsifiy, qiyosiy va lingvomadaniy tahlil metodlari qo‘llanildi.

Mazkur tadqiqotda bir qator vazifalar belgilangan. Avvalo, “ergonim”, shuningdek, “gastronomik ergonim” tushunchalarini aniqlab, uning tijorat onomastikasi tizimidagi o‘rnini belgilash ko‘zda tutiladi. Ergonim – shahar til makonining birliklaridir[8]. Ergonimlar tarix va kundalik hayotni aks ettiradigan ko‘zgu hamda ijtimoiy-madaniy jarayonlarning muhim markeri (yozuvi) bo‘lishi mumkin. Tilshunoslikda “Ergonim” atamasi birinchi marta 1978-yil N.V.Podolskayaning ”Rus onomastik terminologiyasi” lug‘atida taklif qilindi[8]. Bu atama qadimgi yunon tilidagi “ergo” - ish, savdo-sotiq hamda “nym” – nom, ism so‘zlaridan kelib chiqqan[8].

Demak, gastronomik ergonim atamasi ostida ovqatlanish maskanlari nomlari nazarda tutiladi. Tadqiqot davomida gastronomik ergonimlarning asosiy semantik guruhlari aniqlanadi. Shu jarayonda nominatsiyaning pragmatik funksiyasi hamda gastronomik ergonimlarga xos bo‘lgan madaniy-lingvistik xususiyatlar tahlil qilinadi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Jahon tilshunosligida, xususan, rus tilshunosligida ergonimlar urbanonimlarning bir turi sifatida, ozarbayjon tilshunosligida esa ktematonimlarning bir turi sifatida nomshunoslarning e’tiborini tortadi. Bu holat XX asrning 60-yillarida M.L.Shetinin[11], B.Z.Bukchina va G.A.Zolotova[3], A.V.Superanskaya[9], V.D.Bondaletov[2] kabi tilshunoslar tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Unda tilshunoslar murakkab obyektlarni nomlashning umumiy tamoyillari bilan shug‘ullanishgan. Bunga qadar tadqiqotchilar “urbanonim” atamasidan foydalanganlar[12]. Ergonimiya turli korxonalar, muassasalar va tashkilotlarga berilgan nomlarni o‘rganadigan onomastikaning tarmog‘i sifatida V.D.Bondaletov[1], V.A.Nikonov[7], A.V.Kalinina[6] ishlarida ham aks etgan. Tijorat nominatsiyasining ayrim jihatlari N.V.Podolskaya[8], L.V.Uspenskaya[10], Y.V.Ivanova[5] tadqiqotlarida ko‘rib chiqilib, unda savdo va xizmat ko‘rsatish korxonalari nomlarining struktur-grammatik hamda semantik xususiyatlari tahlil qilingan.

O‘zbek tilshunosligida esa ergonimiya R.R.Muhammadiyev[13], G.X.Xidoyatova[14] kabi olimlarning ishlarida yoritilgan bo‘lib, unda urbanonimiya va tijorat sohasi onomastik birliklarining faoliyati masalalariga murojaat qilingan. Biroq gastronomik ergonimlar alohida sinf sifatida hozirgacha faqat fragmentar tarzda o‘rganilgan. Shuningdek, nominatsiyaning lingvomadaniy tahliliga oid tadqiqotlar orasida Y.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning ishlari[4] alohida e’tiborga loyiqdir. Bu ishlarda ismni idrok etishda fon bilimlari va madaniy assotsiatsiyalarning roli ta’kidlanadi. Ushbu yondashuv gastronomik ergonimlarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega, chunki ularning asosida ko‘pincha milliy taom an’analari, lokal taomlar, tarixiy va badiiy shaxslarning nomlari yotadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot materiali sifatida 2023–2025-yillarda ko‘cha kuzatuvlari hamda internet manbalari asosida yig‘ilgan yuzdan ortiq gastronomik ergonimlar tanlandi. Tahlil jarayonida bir necha metodlardan foydalanildi: semantik tahlil orqali ergonimlarning mavzuiy guruhlari belgilandi, lingvomadaniy yondashuv asosida ularning madaniy va assotsiativ ma’nolari ochib berildi, qiyosiy metod yordamida o‘zbekcha va xorijiy nomlar chog‘ishtirildi, kontent-tahlil orqali esa tematik guruhlarning qo‘llanish chastotasi aniqlandi.

Gastronomik ergonimlarning tasnifi uch asosiy prinsip bo‘yicha amalga oshirildi. Avvalo, semantik guruhlar bo‘yicha toponimlar, antroponimlar, mifologemalar, gastronomik terminlar hamda emotsional-baholovchi elementlar farqlab olindi. Shuningdek, *lingvomadaniy va* pragmatik funksiyalar nuqtayi nazaridan ergonimlar mijozni jalb qilish, muhit yaratish, elitarlikni ko‘rsatish va lokallashtirish vazifalari asosida tahlil qilindi. Shunday qilib, metodlar majmuasi va tasnif prinsiplari gastronomik ergonimlarning semantik, pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlarini kompleks tahlil etishga imkon berdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Gastronomik ergonim – bu ovqatlanish maskani, restoran, kafe, fastfud shoxobchalari yoki oziq-ovqat ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko‘rsatish bilan shug‘ullanuvchi boshqa turdagi korxona nomini bildiruvchi onomastik birlikdir. Bunday nomlar, avvalo, bir obyektni boshqa biridan ajratib turadi. Shu bilan birga, ular pragmatik jihatdan ham faol bo‘lib, iste’molchi idrokiga ta’sir ko‘rsatadi, assotsiativ obraz uyg‘otadi va tanlovni muayyan maskan foydasiga yo‘naltiradi.

Gastronomik ergonimlarning o‘ziga xosligi ularning ikkilamchi nomlash tizimiga mansubligida ko‘rinadi. Nominatsiya nazariyasi (onomasiologiya) nuqtayi nazaridan bunday nomlar tilning funksional imkoniyatlari, ijtimoiy-madaniy kontekst va bozor mexanizmlariga tayanib shakllanadi. Demak, gastronomik ergonimlar faqatgina til hodisasi emas, balki madaniy, iqtisodiy va kommunikativ omillar kesishgan nuqtada paydo bo‘lgan lingvistik birlik hisoblanadi.

Boshqa ergonimlar bilan taqqoslaganda, gastronomik ergonimlar ayrim xususiyatlari bilan ajralib turadi. Masalan, sanoat korxonasi yoki ta’lim muassasasi nomi odatda rasmiy va neytral bo‘lsa, gastronomik ergonimlar ko‘pincha ta’m, hid, vizual assotsiatsiyalarga tayanadi: *“Shokolad uyi”, “Vanilla”, “Karamel”* kabi nomlar buni yaqqol namoyon etadi. Shunday qilib, gastronomik ergonimlarda emotsional-baholovchi konnotatsiyalar ustuvor bo‘lib, ular madaniy kodlar va milliy ovqatlanish an’analari bilan chambarchas

bog‘liqdir. Shuningdek, gastronomik ergonimlarning yaratilishida marketing strategiyalari muhim rol o‘ynaydi. Masalan, xalqaro bozorda ko‘plab restoran va kafe nomlarida inglizcha birliklardan foydalanish global imidjni shakllantirsa, mahalliy bozorda o‘zbekcha va turkiycha nomlar milliylik, an’ana va ishonchlilik bilan bog‘liq assotsiatsiyalarni kuchaytiradi. Demak, gastronomik ergonim nafaqat lingvistik, balki iqtisodiy va sotsiomadaniy birlik sifatida ham ko‘rilishi lozim.

O‘rganilgan materiallar asosida gastronomik ergonimlarning *semantik* tasnifi amalga oshirildi va natijada bir qator yetakchi guruhlar ajratildi. Birinchi guruh topogastronimlar bo‘lib, ular nomlarning 27 foizini tashkil etadi. Masalan, *Buxoro kafe, Qashqar osh, Parij bakery, Miskin baliq, Xorazm baliq taomlari, Xiva zolotoy ugolok, Oqtepa lavash, Gurlan patir* kabi nomlar muassasaga milliy yoki hududiy xoslikni beradi, iste’molchida ishonch uyg‘otadi hamda madaniy-assotsiativ konnotatsiyalarni shakllantiradi. Bunday nomlash amaliyoti pragmatik jihatdan brendning geografik manbayi va an’anaviylik obrazini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ikkinchi guruh antropogastronimlardan iborat bo‘lib, ular umumiy korpusning 16 foizini tashkil qiladi. *Amir Temur Tea House, Lola Cafe, Jahongir kafesi, Maftuna taomlari, Alisher taomlari, Otaxon Jannat* kabi misollar shaxs nomlari orqali muassasani shaxsiylashtiradi, mehmondo‘stlik va ishonchlilik effektini yuzaga keltiradi. Ular iste’molchi ongida muassasani jonli shaxs bilan bog‘laydi va samimiy muloqot muhiti yaratadi.

Keyingi guruh mifologik va folklor obrazlariga oid bo‘lib, ular 7 foizlik ulushga ega. *Simurg‘, Alpomish, Alibobo, Bog‘i Eram, Olimp, Al Qasr, Katqal’a, Ochildasturxon, Oltin baliq* kabi nomlar arxaik madaniy kodni mujassam etadi, milliy komponentni kuchaytiradi va brendni madaniy meros hamda qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish orqali iste’molchida o‘ziga xoslik va faxr tuyg‘usini shakllantiradi.

Flora va fauna bilan bog‘liq ergonimlar 6 foizni tashkil etadi. *Bahor restoran, Apelsin kafe, Mandarin kafe, Shafran kafe, Olimp garden, Kamish, Jasmin, Rayhon, Yalpiz, Limon* singari nomlar tabiiylik va ekologik tozalikka ishora qiladi. Ular iste’molchiga sog‘lom turmush tarzining ramzini taklif etadi.

Eng katta guruhni, 31 foizlik ulushni, gastronomik terminlar egallaydi. *Somsa markazi, Lavash markazi, Osh markazi, Shashlik markazi, Gamburg markazi, Milliy taomlar, Oltin jo‘ja, Oltin baliq, Asl somsa, Chakka baliqxona* kabi ergonimlar muassasaning gastronomik ixtisoslashuvini bevosita ko‘rsatadi va iste’molchiga aniq hamda tezkor ma’lumot yetkazish orqali tanlov jarayonini yengillashtiradi.

So‘nggi guruh emotsional-baholovchi elementlar bo‘lib, ular umumiy korpusning 13 foizini tashkil qiladi. *Laziz taomlar, Karamel, Samiz ponchik, Premium bar, Sulton Maram, Saroy, Saltanat, Tabassum, Gavhar, Karat, Quy-quy, Bog‘i Eram, Oltin voha* singari nomlar iste’molchida ijobiy hissiy kayfiyat uyg‘otadi va mahsulotdan zavqlanishni va’da qiladi. Ushbu ergonimlar reklama va marketing jarayonida kuchli ta’sirchanlik kasb etishi bilan alohida ajralib turadi. Demak, semantik guruhlarning har biri nafaqat denotativ, balki funksional belgiga ham ega bo‘lib, gastronomik ergonimlarning kommunikativ samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Gastroergonimlarning *lingvomadaniy* xususiyatlarini tahlili shuni ko‘rsatdiki, ularning nomlanishida ikki tillilik va ko‘p tillilik jarayoni aniq ko‘zga tashlanadi. Bu holat bir tomondan milliy madaniyat va qadriyatlarni aks ettirishga xizmat qilsa, boshqa tomondan ingliz tilining xalqaro kommunikatsiyadagi mavqeyini hisobga olib, global tendensiyalarni ifodalashga imkon beradi. Masalan, *Samarkand Plov House* (Toshkent), *Bukhara Café* (Toshkent, Samarqand, Buxoro) kabi nomlar milliy taomni global auditoriyaga tanishtirishda ishlatiladi. Bu orqali o‘zbek madaniyatining o‘ziga xosligi ingliz tilidagi xalqaro kommunikativ kod bilan uyg‘unlashadi. Ayrim nomlarda xorijiy kulinariya terminlarining o‘zbek tiliga moslashtirilishi yoki sifatlovchi element orqali milliy gastronomik muhitga qo‘shilishi kuzatiladi. Masalan, *Burgerim, Somsajon, Mazzi gamburg, Xon gamburg* kabi. Bu esa brendlash jarayonida o‘ziga xos lingvokulturologik sintezni yuzaga keltiradi. Shunga ham e’tibor qaratish kerakki, hozirda ko‘pgina o‘zbekcha nomlar lotin grafikasi orqali taqdim etiladi. Bu holat brendning milliyligini saqlash bilan birga, uni xalqaro iste’molchi uchun ham qulay qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, topogastronimlar (*Xorazm taomlari, Toshkent Beshqozon Osh Markazi, Buxoro vog‘uri*) ko‘pincha lokal vatanparvarlik va hududiy belgini ifodalash uchun ishlatilsa, inglizcha elementlar (*Offside PlayStation & Lounge Bar, Fast Food Express, Giotto, Food_time, Street Burger, Garage Burger, Max Burger, Gold Burger*) brendning zamonaviy, innovatsion va global qiyofasini shakllantiradi.

Muhokama. Natijada, o‘zbek gastronomik ergonimiyasida lingvomadaniy nomlanishlar milliy qadriyatlarni saqlash, lokal madaniyatni targ‘ib qilish va global kommunikatsion makonda raqobatbardosh bo‘lishning muhim strategiyasi sifatida shakllangan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, gastronomik ergonimlarning pragmatik samaradorligi bir qator omillar orqali belgilanadi: 1) aniqlik va birma’nolilik. Bunday nomlarda iste’molchi birinchi qarashdayoq mazkur

maskan qanday mahsulot yoki xizmatni taklif etayotganini anglaydi. Masalan: *Somsa Centr*, *Plov House, Akbar Osh, Admin palov, Pizza Centr*.

2) emotsional ta’sir. Ijobiy baholovchi leksikaga ega nomlar mijozlarda qiziqish uyg‘otadi va psixologik jihatdan ijobiy taassurot hosil qiladi. Masalan: *Belissimo*, *DelMar, Tyopliy dom, Gamburg № 1*.

3) marketingga moslashuvchanlik. Qisqa va xalqaro darajada qulay qabul qilinadigan nomlar reklama kampaniyalarida hamda raqamli kommunikatsion makonda samarali qo‘llanadi. Masalan: *Pipls_Urgench, KFC_Urgench, Monro, Drinkhub24, Coffe_shop*.

Shu tariqa, pragmatik funksiyalar gastronomik ergonimlarning nafaqat kommunikativ ta’sirchanligini**,** balki ularning bozor sharoitidagi raqobatbardoshligini ham ta’minlaydi.

Xulosa. O‘zbek gastronomik ergonimlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ularning nomlanishi semantik, lingvokulturologik hamda pragmatik omillarning murakkab uyg‘unlashuvi asosida shakllanadi. Tahlilga tortilgan misollar milliy koloritga asoslangan ergonimlar ustunligini aniqlagan bo‘lsa-da, globallashuv tendensiyalari ta’sirida shakllangan xalqaro modellar ham sezilarli ulushni tashkil etadi. Shu bilan birga, mavjud tahlil gastronomik ergonimlarning nomlash mexanizmlari va pragmatik samaradorligi masalasida hali to‘liq o‘rganilmagan jihatlar mavjudligini ko‘rsatdi. Xususan, raqamli muhitdagi yangi tipdagi ergonimlar (onlayn xizmatlar, yetkazib berish platformalari) hozircha lingvistik nuqtayi nazardan yetarlicha tadqiq etilmagan.

Kelgusidagi ilmiy izlanishlar gastronomik ergonimiyani raqamli makon sharoitida nomlash dinamikasini tahlil qilish, shuningdek, madaniy va iqtisodiy jarayonlarning nomlash amaliyotiga ta’sirini o‘rganishga yo‘naltirilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar pragmatonimika, lingvokulturologiya va brending nazariyasi uchun nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Бондалетов В.Д. Очерки по русской ономастике. — М.: Наука, 1983.*
2. *Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.,1983.*
3. *Букчина Б.З., Золотова Г.А. Слово на вывеске // Русская речь. 1968.*
4. *Верещагин Е.М., Костомаров В. Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1983.*
5. *Иванова Е.В. Названия предприятий торговли и услуг: структурно-семантический анализ. – М., 2003.*
6. *Калинина А.В. Коммерческая ономастика: структура и функции. – СПб., 2001.*
7. *Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974.*
8. *Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988.*
9. *Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.,1973.*
10. *Успенская Л.В. Коммерческая номинация и ее особенности. – М., 1995.*
11. *Щетинин Л.М. Имена и названия. – Ростов-на-Дону,1968.*
12. *Kultayeva F. Ergonimlarning jahon va o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi. International Conference on Developments in Education Hosted from Bursa, Turkey. Oct. 26th 2022.*
13. *Muxammadiyev R.R. O‘zbek tilida onomastik birliklarning funksional-semantik tahlili. – Toshkent, 2010.*
14. *Xidoyatova G.X. Shahar onomastikasida ergonimlarning o‘rni. – Samarqand, 2015.*

UO‘K 81

MILLIY TIL – IJTIMOIY VA MADANIY TARAQQIYOT ASOSI

Boltayeva Gulchehra Shokirovna,
Navoiy davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)
boltaevagulchekhra@gmail.com

Milliy til har bir madaniy xalqning tarixi va o‘zligini, ruhiy-ma’naviy dunyosini o‘zida aks ettiradigan tengsiz boylikdir. Qadimiy tariximizning eng og‘ir va sinovli davrlarida ham bizni yagona xalq sifatida birlashtirib, azaliy qadriyatlarimizni asrlar osha bezavol saqlab kelayotgan ona tilimizni har qancha ardoqlasak, ulug‘lasak arziydi *(Sh.M.Mirziyoyev).*

Annotatsiya. *O‘zbek tili asrlar osha xalqimiz tarixi, badiiy tafakkuri, madaniyatining aksi o‘laroq dunyo tillari bo‘yicha tirik tillar sirasida yashab kelmoqda. 1989-yil 21-oktabrda O‘zbekistonda muhim tarixiy voqea sodir bo‘ldi. Millatimizning asrlar davomidagi orzusi amalga oshib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. Mustaqilligimizning huquqiy asoslari dastlab shu dadil qadam bilan tashlandi. Mazkur tarixiy hujjat o‘zbek tilining huquqiy asosi va maqomini belgilab berib, tilimiz ravnaqi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar barqarorligi uchun xizmat qila boshladi. Mustaqillik yillarida olimlar, yozuvchilar, tadqiqotchilarimiz uchun o‘z ona tilida ijod qilish erkining berilishi – tilimiz nufuzi va amaliy qimmatini kuchaytirdi. Bugun o‘zbek tili siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy jabhalarda faol qo‘llanib, xalqaro minbarlarda baralla yangramoqda. Maqolada o‘zbek tili, davlat tili sifatida unga munosabat, tilimizning taqdiri va kelajagi haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar*: o‘zbek tili, muloqot, til boyligi, til birliklari, Turk mushtarak o‘rtoq alifbosi til va tafakkur.*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЯЗЫК – ОСНОВА СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. *Узбекский язык на протяжении веков, отражая историю, художественное мышление и культуру нашего народа, продолжает жить среди живых языков мира. 21 октября 1989 года в Узбекистане произошло важное историческое событие. Многовековая мечта нашей нации осуществилась, и узбекскому языку был присвоен статус государственного языка. Правовые основы нашей независимости были впервые заложены этим смелым шагом. Этот исторический документ, определив правовую основу и статус узбекского языка, начал служить развитию нашего языка, укреплению национальных и общечеловеческих ценностей. Предоставление учёным, писателям и исследователям свободы творить на родном языке в годы независимости укрепило престиж и практическую значимость нашего языка. Сегодня узбекский язык активно применяется в политико-правовой, социально-экономической, духовно-просветительской сферах и громко звучит на международных трибунах. В статье рассматривается узбекский язык, отношение к нему как к государственному языку, судьба и будущее нашего языка.*

Ключевые слова: *узбекский язык, общение, богатство языка, языковые единицы, общий тюркский алфавит, язык и мышление.*

NATIONAL LANGUAGE – THE BASIS OF SOCIAL AND CULTURAL DEVELOPMENT

Abstract. *The Uzbek language has persisted as a living language among the world's languages for centuries, reflecting our people's history, artistic thought, and culture. On October 21, 1989, a significant historical event occurred in Uzbekistan. The centuries-old dream of our nation was realized as Uzbek was granted the status of state language. This bold step laid the initial legal foundations for our independence. This historic document defined the legal basis and status of the Uzbek language, and began serving the development of our language and the stability of national and universal values. During the years of independence, granting scientists, writers, and researchers the freedom to create in their native language has enhanced the prestige and practical value of our language. Today, the Uzbek language is actively used in political-legal, socio-economic, and spiritual-educational spheres, resonating powerfully on international*

platforms. The article discusses the Uzbek language, attitudes towards it as the state language, and the fate and future of our language.

Keywords: *Uzbek language, communication, language richness, language units, common Turkic alphabet, language and thought.*

Kirish. Til kishilarning o‘zaro muloqotga kirishuvi va fikr almashuviga bo‘lgan ehtiyoji o‘laroq ijtimoiy hodisa ekan, inson dunyo yuzini ko‘rmasdanoq tilga ehtiyoj sezadi, bizningcha. Bugungi kunda ilm-fanning yuksak yutuqlari asosida ona qornidagi homila va uning rivojlanish bosqichlari ham bo‘lajak farzandning ona suhbatini, uning kitob o‘qishi-yu, kuy tinglashi, xirgoyi qilishi, yaxshi-yomon fikrlarni aytganda unga reaksiya berishi, oilada bo‘ladigan noxush holatlarni seza olishi va shunga mutanosib ravishda rivojlanishi fan tomonidan isbotlangan. Inson dunyoga kelishi bilan esa til borliqni bilish va fikr almashish vositasi vazifasini bajaradi. Til vositasida insoniyat tomonidan yaratilgan bilimlar, to‘plangan tajribalar avloddan-avlodga yetkaziladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Tilda insonning eng go‘zal, beg‘ubor tuyg‘ulari mujassam bo‘ladi, turfa fazilatlari ona allasi va ertaklar olami orqali shakllanadi. Har bir millat egasining ong-u shuuriga til birliklari tarx, qolip sifatida avlodlarning tafakkur va ma’rifat karvoni orqali o‘tib boradi. Unda xalqning o‘y-fikri, orzu-umidlari, his-tuyg‘ulari aks etadi. Til millatning milliyligini ta’minlovchi asosiy omildir. Zero, har qanday jamiyatda o‘sha tilda so‘zlovchi millat vakillari yashaydi va jamiyat rivoji uchun mehnat qiladi. Til tafakkur bilan, kishining fikrlash faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Har qanday fikr til materiallari asosida shakllanadi.

Til va jamiyat chambarchas bog‘lik ekan, uning a’zolari ham tilning rivojlanishiga yoxud tanazzulga uchrashiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tarixdan necha tillarning iste’moldan chiqib, o‘lik tilga aylangani bunga yorqin dalildir. Sobiq SSSR davrida “ruslashtirish siyosati” mustaqil davlatlar hamdo‘stligiga kiruvchi davlatlarning tili, urf-odati va madaniyatiga jiddiy xavf soldi. Bu siyosat, ijtimoiy-siyosiy, milliy-madaniy sohada halokatli oqibatlarga olib kela boshladi. Turkiy millatlar, turkiy xalqlar birdamligiga putur yetdi. Ana shunda jamiyatimizning ilg‘or vakillari ona tilimizni himoya qilib, uning taqdiri uchun qayg‘urib, amaliy harakatlarni boshlashdi va buning natijasida 1989-yil 21-oktyabrda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi Qonun qabul qilindi. Bu Qonunning qabul qilinishi istiqlol tomon qo‘yilgan dastlabki qadamlardan biridir. Mazkur Qonunning 1-moddasi va Konstitutsiyamizning 4-moddasida “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tili” ekanligi va O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an‘analari hurmat qilinishi ham belgilab qo‘yildi. 2020-yil 10-aprelda O‘zbekiston Respublikasining “O‘zbek tili bayrami kunini belgilash to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilinishi o‘zbek tiliga bo‘lgan e’tibor, uning nufuzini mustahkamlash yo‘lidagi qat’iy qadam edi. Ushbu qonun bilan har yili 21-oktyabrni “O‘zbek tili bayrami kuni” etib nishonlash belgilandi. Mamlakatimizning har go‘shasida, korxona va muassasalar, ta’lim maskanlari, mahalla-u ovullarda til bayrami keng nishonlanadi. Bu esa, barchamiz uchun ona tilimizni qay darajada ardoqlashimiz va hurmat qilishimizni bildiradi.

O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi asnosida ona tilimiz obro‘si, nufuzi, go‘zalligi va jozibasini namoyon etish bilan birga, uni ilmiy-ommaviy ravish rivojlantirish nazarda tutildi. Shuningdek, davlat o‘zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta‘minlab, uni o‘rgatuvchilarga barcha shart-sharoitlarni yaratib berdi. O‘zbek tili va adabiyoti fanidan milliy sertifikatga ega o‘qituvchi-murabbiylarning oylik maoshiga qo‘shimcha haq to‘lash, o‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligidan doktoranturaga o‘qishga kirmoqchi bo‘lgan talabgorlarga mutaxassislik imtihonidan 100 % ball berilishi shular jumlasidandir. Abituriyentlar ham bilim va malakalarini oshirib, ona tili va adabiyoti fanidan bilimlarini sertifikatlashga intilishi, 2024-2025-o‘quv yili kirish imtihonlarida milliy sertifikat uchun tushgan arizalarning katta qismi ona tili va adabiyoti faniga to‘g‘ri kelishi, quvonarli hol, albatta. Eng ko‘p ariza topshirilgan fanlar sirasiga quyidagilar kiradi:

1. O‘zbek tili va adabiyoti: 17 316 ta ariza.
2. Kimyo: 13 446 ta ariza.
3. Matematika: 8 272 ta ariza

Hududlar bo‘yicha sertifikat olishda **Farg‘ona viloyati** yetakchilik qilgan (8 034 ta ariza, 5 216 ta sertifikat), keyingi o‘rinlarda **Toshkent shahri** (6 667 ta ariza, 3 996 ta sertifikat) va **Buxoro viloyati** (5 725 ta ariza, 3 916 ta sertifikat) joylashgan. Ko‘rinadiki, bu kabi bilimlarni malakalash imtihonlari tilimizni chuqur o‘rganishga, uning bo‘limlari bilan batafsil tanishishga imkon yaratib, ona tili va adabiyotini o‘rganuvchilar auditoriyasining kengayishiga olib keladi. Hozir juda ko‘p yoshlarimiz turkiy tillarni, jumladan turk tilini o‘rganishga qiziqishmoqda. Oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari va tadqiqotchilar orasida ham bu tilni o‘zlashtirishga intiluvchilar soni ancha yuqori. Bu esa qardosh xalqlar tili, madaniyati, urf-odatlari, ilm-fani, ilg‘or tajribalari bilan tanishish imkonini beradi. Zero, turkiy tillar birdamligi, tilimizni

o‘ziga yaqin bo‘lgan qardosh tillar bilan uyg‘unlashtirish, turkiy dunyoni yagona til va maslak ostida birlashtirish masalasi jadidlar davridayoq boshlangan edi. Ana shu xayrli sa’yi harakatning natijasi bugungi kunga kelib, barcha turkiy millatlar uchun “o‘rtoq alifbo”ning qabul qilinishi haqidagi taklifga turtki bo‘ldi. Ammo 5 marta alifbo almashtirgan O‘zbekiston uchun bu masala ham ancha qiyin kechadi, bizningcha.

Tadqiqot metodologiyasi. Turkiy alifbo, uning tarixi va kechmishi haqida taniqli turkolog olim, AQSh davlat Michigan universiteti professori Temur Xo‘ja o‘g‘li fikr bildirib, shunday deydi: “SSSRning dastlabki yillarida SSSR tarkibidagi barcha turkiy respublikalar O‘zbekiston, Qozog‘iston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston va hatto Yoqutiston, Chuvash, Tuva – hammasi 1926-yilgi konferensiyada bu masalani muhokama qilganlar. Ular ziyolilar, ko‘pincha jadidchilar edi. O‘shanda arab alifbosini davom qildiraylik, yoki lotin alifbosinimi, degan munozara kechadi. Ko‘pchilik lotin alifbosini yoqlaydi. Dastlab, Ozarbayjonda bu alifbo tatbiq qilindi, O‘zbekiston ham 1928-yilda shu alifboga o‘tdi. Bu barcha turkiy xalqlar uchun bitta lotin alifbosi edi. Ya’ni “Turk mushtarak o‘rtoq alifbosi”, deb nomlangan. Barcha turkiy xalqlar o‘shanda mazkur alifboda yozishni boshladi. Alifbo juda mukammal edi. Chunki, u tovushlarni juda yaxshi berardi. Bu alifbo 1940-yillargacha amalda bo‘lgan. Faqat o‘sha yillar Turkiya lotin alifbosiga yaqin bir alifboga o‘tganda bu Moskvani tashvishlantirib qo‘ygan. Chunki Turkiya marksizm bo‘lmagan respublika, sovetlar uni kapitalistik burjuaziya deb o‘ylaydi o‘shanda. Va alifbo bir bo‘lganda turkiy xalqlar turkcha yozuvlarni ham o‘qishi mumkin. U holda SSSR tarkibidagi turkiy xalqlar sovet mafkurasidan uzoqlashib qolarmikan, degan xavotirda Moskva lotin yozuvini kirillga o‘tkazadi”[9].

Darhaqiqat, til tafakkur mahsuli sifatida, millatning ruhini, intilishlarini, dunyoqarashi va orzu-umidlarini o‘zida aks ettirar ekan, albatta, har qanday millatni yer yuzidan yo‘qotish, uning milliyligini buzish uchun boshqa til va yozuvni joriy qilishning o‘ziyoq millatga nisbatan xiyonat, uni yemirishning yashirincha bir ko‘rinishi edi. O‘zbek millati ham ona tili, milliy madaniyat va urf-u odatlarini yo‘q qilishga qaratilgan ana shunday tahlikali urinishlarni boshidan o‘tkazgan. Ammo xalqimizning mustahkam irodasi va sabr-bardoshi, betakror tarixi, boy madaniy merosi, jahonni larzaga solgan sportchilari tufayli bugungi kunga kelib dunyoda o‘z so‘zi va o‘rniga ega bo‘lgan davlat sifatida shuhrat qozonishi quvonarli hol, albatta.

Bugungi kunda o‘zbek tilini dunyo minbarlarida yangratish, xorijiy fuqarolarga o‘rgatish va uning nufuzini oshirish borasida qator xayrli ishlar qilinmoqda. Turli multimedia dasturlari, tarjima va matn tuzishni o‘rgatuvchi elektron platformalar, innovatsion roliklar, o‘zbek tilini o‘rgatuvchi videodarslar shular jumlasidandir. Ammo yoshlarimizda ona tilini o‘rganishga qiziqish, e’tibor so‘nganday, nazarimda. Ularning nutqida turli tillarga oid so‘zlarni qo‘shib, tilni buzib gapirish, yozganda esa bir qancha imlo va ishoraviy xatolar bilan yozish, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlardagi yozuvlarda shevada, o‘zi xohlagandek fikrini bayon qilish holatlari kishini hayratga soladi.

O‘zbek tili va adabiyoti, ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo‘shgan taniqli olim, millatimizning birinchi professori, tarixchi, tarjomon, dramaturg va shoir Fitrat bundan 106 yil burun tilimizning kelajagi haqida qayg‘urib, uni arab va fors tili unsurlaridan tozalash haqida fikr bildirgan. “Ishtirokiyun” gazetasining 1919-yil 12-iyundagi 32-sonida e’lon qilingan katta ijtimoiy va ilmiy ahamiyatga ega “Tilimiz” maqolasi bugun ham dolzarbligini yo‘qotgani yo‘q. Maqolada “shoirlik qilmoqchi emasligini” uqtirgan professor Fitratning ona tilimiz taqdiri, buguni va ertasi haqidagi qat’iy qarashlari, millat vakili sifatida kuyinishlari aks etgan. Maqola shunday so‘zlar bilan boshlanadi: “Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir? Bilasizmi? Turkcha. Shoirlik qilmoqchi emasman, so‘zning to‘g‘risi shudir. Dunyoni eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili yona xud (yana shu) turkchadir. Boylarning baxtsizligi sovet hukumati chog‘inda bo‘lg‘on bir ishdir. Bundan burun baxtli edilar deganlar tilimizning holini bilmasdan gapuralar. Bir tilning boyligi u tildagi so‘zning ko‘pligi (kasrati kalimot), undirish kengligi (vus’ati ishtiqoq), yusup tugalligi (mukammalliyati qavoid) bilan bo‘lur.

Bir tilning boyligi u tildagi so‘zning ko‘pligi (kasrati kalimot), undirish kengligi (vus’ati ishtiqoq), yusup tugalligi (mukammalliyati qavoid) bilan bo‘lur.” [9]

Olingan natijalar va ularning tahlili. Maqolada Fitrat tomonidan hissiyotga berilmasdan (“Shoirlik qilmoqchi emasman, so‘zning to‘g‘risi shudir”), ona tilimiz – turkchaning “eng boy” va “baxtsiz tili” sifatida baholanishi olimning yetuk tilshunos sifatidagi ilmiy qarashlarini, ona tilimizning o‘sha davrdagi, qolaversa, bugungi ahvolini yorqin ifodalaydi, desak yanglishmaymiz. Jadidchi sifatida millat jonkuyari va tilimizning sofligi uchun kurashchi olim mulohazalari o‘zbek tilining so‘z va lug‘at qatlami nihoyatda boyligi (kasrati kalimot), so‘z yasalish doirasining kengligi (vus’ati ishtiqoq), tilning grammatik qoidalar tizimi mukammalligi (mukammalliyati qavoid) asosida misollar orqali ilmiy-amaliy jihatdan isbotlab berilgan. Oradan bir asrdan ziyod vaqt o‘tibdi-ki, ona tilimizga munosabatimizda haliyam kemtik nuqtalar, o‘g‘riqli o‘rinlar bor. Bugun aksariyat o‘zbeklar bolasi ona tilini mukammal bilmay turib, jigarbandining rus va ingliz tillariga ixtisoslashgan bog‘chalarda tarbiyalanishini istaydi. Tilimizni mukammal o‘rganishga bo‘lgan

ishtiyoqning so‘nishi ayni shu nuqtadan boshlanadi, desak yanglishmaymiz. Bugun ijtimoiy tarmoqlardagi yozishmalar, sms xabarlardagi xatoliklar, yoshlarimiz tomonidan o‘ylab topilgan alfavitda yo‘q harflar buning yorqin isbotidir…

Yetuk adabiyotshunos va tilshunos olim Abdurauf Fitratning ilmiy merosini yuqori baholagan taniqli olim Ozod Sharafiddinov “Fitratning ikki maqolasi” xususidagi ilmiy mushohadalarida ijodkorning juda murakkab, qaltis hayot yo‘li haqida fikr bildirib, shunday yozadi: “Fitratning maqolasi o‘zbek tilining ravnaqini o‘ylab yozilgan. O‘sha vaqtda bunday maqola g‘oyat muhim ahamiyatga ega edi. Chunki adabiy tilimiz juda g‘ariblashib qolgan, boshqa chet tillaridan kirgan so‘zlar hisobiga ancha buzilish darajasiga borib yetgan edi. Bunga amin bo‘lish uchun professor Borovkovning keyinroq yozilgan “1905-1907-yillarda o‘zbek adabiy tili” degan kitobini eslash kifoya. Unda konkret misollar bilan, gazeta va kitoblardan olingan namunalar bilan tilning nochor ahvoli ayon ko‘rsatib berilgan. Shuning uchun 1918-19-yillarda o‘zbek tilini soflashtirish, tatbiq ko‘lamini kengaytirish, uning hamma ichki imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish g‘oyat muhim edi. Aytgancha, bu vazifa bugun ham o‘zining aktualligini yo‘qotgani yo‘q.”[8]

Darhaqiqat, XX asr boshlarida tilimiz fors va arab tillarining ta’siri ostida bo‘lsa, bugun ona tilimizga rus va yevropa tillarining unsurlari shiddat bilan kirib kelmoqda. Eng achinarlisi, bunday so‘z qo‘shilmalari televideniyaning taniqli diktorlari, el suygan xonandalar, tadbirkorlar, siyosat va jamoat arboblari, rahbar xodimlarning nutqlarida emin-erkin, hech istiholasiz qo‘llanilmoqda. Toshkent shahriga borgan insonning nomlari inglizcha yozilgan joylarning ko‘pligidan ensasi qotishi tayin…Navoiy va Fitrat o‘zbek tilining arab va fors tillari unsurlaridan toza bo‘lishi uchun kurashgan bir paytda, nahotki, biz o‘z tilimiz va imlomizga shu darajada e’tiborsizmiz, hatto maktabda o‘rgatilgan savodxonlik qoidalarini bilmaymiz, deya fig‘on qilging keladi…

Muhokama. To‘g‘ri, xorijiy tillarni o‘rganish, rivojlangan davlatlarning boy tajribasi va innovatsiyalarini yurtimizga olib kelishimiz mumkindir, ammo bu ona tilimizni kamsitish, unga befarqlik asosida bo‘lmasligi kerak. Biz tilimizga hurmat bilan qarasak, unda onamizga, Vatanimizga sadoqatimizni izhor etgan bo‘lamiz. Taniqli adabiyotshunos olim va tarjimon G‘aybulla as-Salom ta’kidlaganidek: “Ona tilida fikrlashga, toza gapirishga, nutqingizni har xil yot unsurlardan saqlashga harakat qiling. Qayerda va kim bo‘lmasin, ona tili kamsitilishiga yo‘l qo‘ymasin. Til mavsumiy libos emaski, ob-havoning o‘zgarishiga qarab almashtirilsa. Onaizor, Vatan, millat har biri bittadan, Ona tili ham bitta. Agar o‘z xalqingiz orasida gungalak-soqov va yot bo‘lishini istamasangiz, ona tilini puxta o‘rganing. Boshingizga ko‘taring. Kishi boshqa tilda bilimli bo‘la oladi, ammo faqat o‘z tilida bekamu-ko‘st bo‘lishi mumkin”. Darhaqiqat, inson boshqa tilni mukammal o‘rganishi mumkin, ammo faqatgina ona tilida betakrorlik, mehrni tuyushi, o‘zligidan faxrlanishi, zarra ma’nodan tortib ulkan tushunchani ham qiynalmay, yurakdan his qilishi mumkin. Zero, ona tilimizning jozibasi yuragimizga onamiz, vatanimiz qadar yaqin va azizdir. Uning qadri, onamiz qadar azuz-u mukarramligi “begona osmon ostida bilinadi”. Shunday bo‘lmaganda, Amerika yoki Rossiyada yurgan millatdoshimiz o‘zbek tilida so‘zlayotgan yurtdoshini ko‘rganda entikmagan, unga intilmagan, yuragi sog‘inch va mehrdan orziqib, ko‘zi yoshlanmagan bo‘larmidi?!

Xulosa. Ona tili jozibasini insonga hech bir narsa bera olmaydi. Chunki bu joziba, bu go‘zallik, bu sehr kishi qalbiga ona allasi, beg‘ubor bolalikdagi pok tuyg‘ular, hayratu savollarga to‘la dunyoqarash, oila davrasidagi nuroniy bobo-yu buvijonlar o‘gitlari, yaqinlarining cheksiz mehr-yu muruvvati, birinchi muallimning yorug‘ chehrasi-yu, ilk bora tanitgan harflari, sodda va betakror hislar orqali muhrlanadi. Zero, kishi dunyoga kelib eshitgan birinchi so‘zi, allasi ham ona tilida bo‘lib, shu til orqali u dunyoni anglaydi, Olloh bergan betakror ne’mat – nutqdan foydalanadi. Taniqli shoira Zebo Mirzo ta’kidlaganidek:

Hali bashariyat murg‘ak uyquda
Bilmaganda Qalam, harfu imloni.
U tog‘lar ko‘ksiga gul qilib chizdi,
Gul deya anglatdi yorug‘ dunyoni…
Bobolar tili bu, ey Ona tilim,
Sendan kelar olis dala-dasht isi.
Uchar arg‘umoqlar qanotida sen
Qoldirgan izlarda kurashlar izi…
Sen – muhabbat tili hamda erk tili,
Sen borki, Haq bilan sirlashamiz biz!
Sen jasorat tili va mardlik tili,
Sen borki, xalq bo‘lib birlashamiz biz!

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasining 1995-yil 21-dekabrdagi 167- 1-son “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonuni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 29-martdagi 140-son “O‘zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish yuritish va ijro nazoratini tashkil etish bo‘yicha normativ hujjatlarni tasdiqlash haqida”gi Qarori.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 04-oktabrdagi PQ-4279-son “O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili” haqidagi Qonuni qabul qilinganligining 30-yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi Qarori.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850- son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.

5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yilning 20-yanvardagi 34-son “Mamlakatda davlat tilida ish yuritishni samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

6. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 10-apreldagi O‘RQ-615-son “Ozbek tili bayrami kunini belgilash to‘g‘risida”gi Qonuni.

7. Milliy o‘zlik va mustaqil davlatchilik timsoli. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2020. – 120 b.

8. https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/ozod-sharafiddinov-fitrat.html

9. https://oyina.uz/uz/article/

10. https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/21-fevral-xalqaro-ona-tili-kuni.html

UO‘K 81

GARRI POTTER ASARIDA ISHLATILGAN METAFORALAR VA ULARNING O‘ZBEK TILIGA TARJIMASIDAGI MUAMMOLAR

Fayziyev Baxodir Baxshilloyevich,
Buxoro davlat universiteti Ingliz adabiyotshunosligi
va tarjimashunoslik kafedrasi o‘qituvchisi
b.b.fayziyev@buxdu.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqola J.K. Roulingdagi metaforalardan foydalanishni o‘rganadi. Roulingning “Garri Potter va faylasuf toshi”romanida ularni o‘zbek tiliga tarjima qilishning lingvistik va madaniy muammolari tahlil qilinadi. Konseptual metafora nazariyasi va tarjimashunoslikka tayangan holda tadqiqot 40 dan ortiq metaforalarni toifalarga ajratadi va ularning asl inglizcha shakllarini o‘zbekcha ekvivalentlari bilan solishtiradi. Tadqiqot to‘g‘ridan-to‘g‘ri uzatish, funktsional ekvivalentlik va parafrazlash kabi umumiy tarjima strategiyalarini ta'kidlaydi va ularning semantik, stilistik va madaniy ma'noni saqlashdagi samaradorligini baholaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tiliga tarjimada ko‘plab metaforalar muvaffaqiyatli moslashtirilgan bo‘lsa-da, idiomatik va madaniyatga xos iboralar sezilarli qiyinchiliklar tug‘diradi. Shuningdek, tarjimonlar, muharrirlar va o‘qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Garri Potter, metafora tarjimasi, konseptual metafora, o‘zbekcha tarjima, madaniy moslashuv, idiomatik iboralar, personifikatsiya, tarjima strategiyasi*

МЕТАФОРЫ, ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ГАРРИ ПОТТЕР», И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПЕРЕВОДА НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. *В статье рассматривается использование метафор в романе Дж. К. Роулинг «Гарри Поттер и философский камень», и анализируются лингвистические и культурные трудности их перевода на узбекский язык. Основываясь на теории концептуальной метафоры и современных подходах в переводоведении, исследование классифицирует более 40 метафор и сопоставляет оригинальные английские выражения с их узбекскими эквивалентами. Особое внимание уделяется стратегиям перевода, таким как дословный перевод, функциональная эквивалентность и перефразирование. В работе подчёркивается, что хотя многие метафоры успешно адаптированы, идиоматические и культурно-специфические выражения вызывают значительные затруднения. Также предложены практические рекомендации для переводчиков, редакторов и преподавателей.*

Ключевые слова: *Гарри Поттер, перевод метафор, концептуальная метафора, узбекский перевод, культурная адаптация, идиоматические выражения, олицетворение, переводческие стратегии.*

METAPHORS USED IN HARRY POTTER AND PROBLEMS IN THEIR TRANSLATION INTO UZBEK

Abstract. *This paper explores the use of metaphors in J.K. Rowling‘s novel «Harry Potter and the Philosopher’s Stone» and analyzes the linguistic and cultural challenges of translating them into Uzbek. Drawing on conceptual metaphor theory and translation studies, the study categorizes over 40 metaphors and compares their original English forms with their Uzbek equivalents. The research highlights common translation strategies such as direct transfer, functional equivalence, and paraphrasing, and assesses their effectiveness in preserving semantic, stylistic, and cultural meaning. The study concludes that while many metaphors are successfully adapted in the Uzbek translation, idiomatic and culture-specific expressions pose notable difficulties. Practical recommendations for translators, editors, and educators are also provided.*

Keywords: *Harry Potter, metaphor translation, conceptual metaphor, Uzbek translation, cultural adaptation, idiomatic expressions, personification, translation strategy*

Kirish. Zamonaviy adabiyot va ommabop madaniyatda metafora nafaqat badiiy vosita, balki tafakkurni shakllantiruvchi kognitiv model sifatida ham alohida o‘rin egallaydi. Metafora orqali muallif abstrakt tushunchalarni sezilarli va tasavvurga yaqin shaklda yetkazadi, o‘quvchining hissiy reaktsiyalarini boshqaradi va voqelikni ramziy ko‘rinishda qayta quradi. Lakoff va Johnson (1980) ta’kidlaganidek, “biz

yashaydigan metaforalar” odamlarning kundalik fikrlash tizimida chuqur ildiz otgan; shu bois badiiy matnni tarjima qilishda metafora bilan ishlash –faqat leksik tenglik masalasi emas, balki kognitiv xarita va madaniy kodlarni moslashtirish masalasidir.

J.K. Rowlingning “Harry Potter” turkumi, xususan, birinchi qism –“Harry Potter and the Philosopher’s Stone” (keyingi o‘rinlarda HP1) – metaforalarning keng qo‘llanishi, jonlantirish (personifikatsiya), tasviriy ifoda va idiomatik birliklarning mohirona uyg‘unligi bilan ajralib turadi. Mazkur asar ko‘plab yosh o‘quvchilarni sehrli realizm bilan tanishtirgan bo‘lsa-da, uning muvaffaqiyatida tilning obrazliligi, ritmi va o‘qishdagi “sehr”ni vujudga keltiruvchi metaforik qatlamning hissasi beqiyosdir. O‘zbek tiliga tarjima jarayonida ushbu qatlamni to‘laqonli saqlab qolish, ma’nodoshlik va ohangdorlikni muvozanatlashtirish, yosh auditoriyaga qulay, izchil va milliy mentalitetga yot bo‘lmagan ifodalar tanlash dolzarb vazifadir.

Metafora tarjimasida uch asosiy muammo ko‘zga tashlanadi: (1) semantik moslik (metaforaning “yuzaki” ma’nosi bilan chuqur konnotatsiyalarining saqlanishi), (2) stilistik ekvivalent (polifonik ohang, yumor, ironiyaning qayta yaratilishi) va (3) madaniy moslashtirish (Britaniya maktab madaniyati, sehrgarlar an’anasi, realia va ramzlarning o‘zbek o‘quvchisiga “begona” tuyulmasligi). Newmark (1988) metaforani tarjima qilishda bir nechta strategiyalarni taklif etadi: bevosita saqlash, yaqin ekvivalentga almashtirish, funksional muqobillikni tanlash, izoh berish yoki, zarurat tug‘ilganda, metaforani oddiyroq ifoda bilan soddalashtirish. Ammo har bir strategiya matnning turiga, auditoriyaga va kontekstga qarab tanlanishi lozim.

Ushbu maqola HP1 va uning o‘zbekcha varianti (“Garri Potter va sehrgarlar toshi”)dagi metaforalarni IMRAD formatida tizimli tahlil qiladi. Maqsadlar quyidagicha: (a) asarda uchraydigan metafora turlarini tasniflash; (b) o‘zbekcha tarjimada qo‘llangan strategiyalarni aniqlash; (c) semantik-stilistik yo‘qotishlar va yutuqlarni ko‘rsatish; (d) tarjimonlar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, bolalar va o‘smirlar adabiyotida obrazlilik va ritm ayniqsa muhim; metaforaning bejo almashtirilishi o‘quv tajribasini susaytirishi, hatto syujetdagi dramatik kuchni pasaytirishi mumkin. Shu bois “sodiqlik” (faithfulness) bilan “o‘qiluvchanlik” (readability) o‘rtasida muvozanatni topish maqsadga muvofiqdir.

Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, u HP1 asosida aniq misollar bilan metafora tarjimasining amaliy mexanizmlarini ko‘rsatadi, o‘zbek o‘quvchisi idrokidagi intertekstual assotsiatsiyalarni baholaydi hamda madaniy markazlararo o‘tishlarda (Britaniya→O‘zbekiston) qanday kompensatsion yechimlar ishlashini ko‘rsatadi. Shuningdek, ishda konseptual metafora nazariyasi (Lakoff & Johnson), tarjima nazariyasidagi ekvivalensiya va domestikatsiya/forenizatsiya (Venuti), funksionalizm (Skopos yondashuvi) kabi nazariy asoslar amaliy misollar bilan uyg‘unlashtiriladi. Natijalar tarjimonlar, muharrirlar, o‘qituvchilar va adabiyotshunoslar uchun foydali bo‘lishi ko‘zda tutiladi.

Metodologiya. Korpus va materiallar. Tadqiqot korpusi sifatida HP1 inglizcha matni va uning o‘zbekcha tarjimasi tanlandi. Tahlil birinchi navbatda matnning dastlabki boblari, muhim syujet burilishlari va obrazlar psixologiyasi yorqin namoyon bo‘ladigan sahnalardan olingan 40 dan ortiq metafora ustida yuritildi. Metaforalar to‘plami maqsadli tanlov (purposive sampling) orqali shakllantirildi: (a) yuqori chastotali iboralar; (b) obraz yaratishda markaziy rol o‘ynaydigan birliklar; (c) madaniy realialar bilan uzviy bog‘liq ifodalar.

Usullar. Kontrastiv-lingvistik tahlil asosida inglizcha asl matndagi metafora birliklari o‘zbekcha tarjima bilan juft-juft solishtirildi. Har bir misolda quyidagilar qayd etildi: (1) metaforaning turi (konseptual, leksik-semantik, personifikatsiya, frazeologik/idiomatik); (2) semantik yadro (asosiy ma’no o‘qi) va konnotatsiya; (3) stilistik vazifa (yumor, dramatizm, grotesk, poetik ritm); (4) qo‘llangan tarjima strategiyasi (saqlash, ekvivalent, funksional muqobillik, izoh, soddalashtirish); (5) yo‘qotish/yutuq (loss/gain) tahlili.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Lakoff va Johnson (1980) konseptual metafora nazariyasi doirasida “hissiyot = jismoniy holat/harakat”, “bilim = ko‘rish/yorug‘lik”, “tartib = balandlik/pastlik”, “hayot = sayohat” kabi asosiy xaritalanishlar (mapping) ajratildi. Bu xaritalanishlar asosida ayrim idiomatik iboralarning tarjimada qanday ishlashi baholandi. Newmark (1988), Baker (1992), Venuti (1995), House (2015) hamda Vinay & Darbelnet (1958/1995) kabi klassik manbalar tarjima strategiyalari va ekvivalensiya masalalarida konseptual yo‘riq bo‘lib xizmat qildi. Skopos yondashuvi esa (Reiss & Vermeer) bolalar/yo‘sh o‘quvchi auditoriyasi uchun kommunikativ maqsadni birlamchi deb olish zarurligini eslatadi.

Mezonlar. Har bir metafora uchun uch mezon bo‘yicha baholash kiritildi: (a) semantik moslik (denotatsiya va konnotatsiyaning saqlanishi); (b) stilistik moslik (ohang, ritm, obrazlilik darajasi); (c) madaniy moslashtirish (o‘zbek o‘quvchisi uchun tabiiylik). 3 ballik shkalada (0–2) baholanib, umumiy ball (0–6) hisoblandi. Yuqori ball – muvaffaqiyatli tarjima; o‘rtacha ball – qisman mos; past ball –sezilarli yo‘qotish yoki buzilish.

Cheklovlar. Matn huquqiy sabablarga ko‘ra to‘liq keltirilmagan; misollar qisqartirilgan sitatalar yoki qayta ifodalash (parafraz) ko‘rinishida berildi. Shuningdek, birinchi kitobga e’tibor qaratildi; keyingi jildlar

tahlili alohida tadqiqot talab qiladi. Biroq tanlangan korpus “Harry Potter” stilistikasidagi asosiy metafora turlarini ko‘rsatishga yetarli deb hisoblandi.

Ma’lumotlarni qayta ishlash. Har bir misol bo‘yicha jadvalga yozuvlar kiritildi: asl ibora (parafraz), tarjima varianti, strategiya, izoh, baho. Keyin kategoriyalar bo‘yicha (hissiyot, vaqt, sehr, maktab muhitida qo‘llanuvchi metaforalar va h.k.) guruhlash amalga oshirildi. Natijalar bo‘limida agregatsiya qilingan ko‘rinishda umumlashtirildi va tipik misollar tahlil qilindi.

Natijalar.

1) Hissiyot va jismoniy holat xaritalanishi. HP1 da hissiy holat jismoniy harakat yoki tana fiziologiyasi orqali ko‘p marotaba ifodalanadi: “his heart sank”, “her face lit up”, “cold shivers ran down his spine” kabi iboralar o‘quvchiga tez va jonli ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekcha tarjimada ko‘pincha yaqin ekvivalentlar tanlanib, obrazlilik saqlangan: “yuragi g‘ash tortdi/cho‘kdi”, “chehrasi yorishdi”, “vujudi titrab ketdi”. Bu guruh ko‘pincha 5–6 ball atrofida baholandi, chunki semantik yadro va ritmik ohang asosan qayta yaratilgan.

2) Bilim–yorug‘lik, tushunish–ko‘rish metaforalari. “It dawned on him” singari iboralarda anglash jarayoni tong yorishishiga qiyoslanadi. Tarjimada “unga bir narsa yetib bordi”, “ko‘ngli yorishdi”, “unga birdaniga ayon bo‘ldi” kabi yechimlar ishlatilgan. “Ayon bo‘ldi” konstruktsiyasi semantik jihatdan to‘g‘ri, ammo “tong otishi” obrazini yo‘qotadi; shunga qaramay o‘zbek tilidagi tabiiy ohang saqlanadi. Bu toifa 4–5 ball oldi.

3) Personifikatsiya va sehrli olam poetikasi. Qal’a, xatlar, devor soatlari, hattoki shamlar “jonlanadi”: “the castle woke up”, “letters chased him around the house” kabi iboralar sehrli atmosferani qalinlashtiradi. O‘zbekcha matnda “qal’a uyg‘ondi”, “xatlar uning ortidan quvdi” kabi yechimlar obrazni saqlaydi va yosh o‘quvchiga fantastik muhiti yaqinlashtiradi. Ayrim hollarda sintaktik ritm sodda qilinadi, ammo semantik-kognitiv effekt asosan saqlanadi (5–6 ball).

4) Idiomatik metaforalar va madaniy realialar. Britan madaniy kontekstiga xos “to have cold feet”, “like a fish out of water” kabi iboralar o‘zbek o‘quvchisida to‘g‘ridan-to‘g‘ri assotsiatsiya uyg‘otmasligi mumkin. Amaliy kuzatuvlarda ba’zan bevosita ekvivalent qidirilgan (“o‘zini noqulay his qildi”), ba’zan esa obrazli ifoda soddalashtirilgan. Bu strategiya mazmunni tez yetkazadi, biroq poetik kuch pasayadi (3–4 ball). Metaforani saqlash va izoh bilan boyitish varianti (masalan, “suvdan chiqqan baliqdek – juda noqulay holatda”) ba’zi hollarda yaxshiroq natija bergan bo‘lar edi.

5) Qorong‘ulik–yovuzlik, yorug‘lik–umid. HP1 laridagi dramatik sahnalarda yorug‘lik va qorong‘ulik oppozitsiyasi muntazam ishlatiladi. Tarjimalarda “yorug‘lik uchquni”, “umid nuri”, “zulmat” kabi oltin standart birliklar qo‘llanadi va umumiy semantik tuzilma muvaffaqiyatli ko‘chiriladi. Bunda metaforik konstelyatsiya – bir sahnada bir necha obrazning uyg‘un ishlashi – muhim; o‘zbek matnida ham bu uyg‘unlik odatda saqlanadi (5–6 ball).

6) Hazil, ironiyaga xizmat qiluvchi metaforalar. O‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi dialoglarda ko‘p hollarda hiperbola va kinoya mavjud. Masalan, “He nearly exploded” (g‘azabdan) – o‘zbekchada “portlab ketay dedi” kabi jonli, og‘zaki uslubga yaqin yechim bilan berilishi mumkin. Bunday hollarda funksional muqobillik (pragmatik effekt) semantik sodiqlikdan ustun qo‘yiladi va bu yosh auditoriya uchun maqbul yo‘l (5–6 ball).

7) Terminoid va sehrgarlik realialari bilan birikkan metaforalar. “Muggle”, “Sorting Hat”, “owl post” kabi realiyalar bilan kelgan obrazlarda tarjima strategiyasi ikki yo‘lga bo‘linadi: (a) domestikatsiya – milliy madaniy ritmga yaqinlashtirish; (b) forenizatsiya – begonalik effektini saqlab, o‘quvchini yangi dunyoga sho‘ng‘itish. Amalda ko‘pincha forenizatsiya tanlanib, terminlar transliteratsiya yoki kalka yo‘li bilan beriladi; metafora esa sintaktik moslashuv orqali saqlanadi.

8) Struktur jihatdan murakkab metaforalar. Ba’zi jumlalarda metafora bir necha segmentga bo‘lingan bo‘lib, ohang, pauza va ritm orqali ishlaydi. O‘zbekchada punktuatsiya va bog‘lovchilar yordamida bu ritm qayta quriladi. Ba’zi o‘rinlarda sintaksis soddalashtiriladi (o‘qiluvchanlik uchun), ammo poetik ritmning yo‘qotilishi oldini olish maqsadida parallel konstruktsiyalar ishlatiladi.

Umumiy ballar taqsimoti shuni ko‘rsatdiki, personifikatsiya, hissiyot–jismoniy xaritalanish va yorug‘lik–qorong‘ulik oppozitsiyasi eng muvaffaqiyatli ko‘chirilgan guruhlardir (o‘rtacha 5+). Idiomatik metaforalar va madaniy realialar bilan bog‘liq ifodalarda esa yo‘qotishlar yuqoriroq (o‘rtacha 3,5–4). Semantik yadro ko‘pincha saqlanadi, biroq intertekstual assotsiatsiyalar (masalan, Britaniya maktabi hazil-mutoyibasi) ba’zi hollarda kamayadi.

Muhokama. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, HP1 tarjimasida metaforalarni ko‘chirishda umumiy strategik yondashuv uyg‘un: semantik yadro saqlanadi, o‘quvchanlik birlamchi maqsad sifatida qo‘yiladi, yosh auditoriya uchun begonalik sezilmaydigan, ammo sehrli muhitni saqlaydigan ifodalar tanlanadi. Bu

Skopos yondashuvi bilan mos: kommunikativ ta’sir va maqsadli auditoriya ehtiyojlari tarjimon tanlovlarida markaziy o‘rinda.

Shu bilan birga, idiomatik metaforalar masalasida qo‘shimcha ishlov talab qilinadi. “Suvdan chiqqan baliqdek” kabi o‘zbekcha ekvivalent mavjud bo‘lsa-da, u hamma joyda mos kelmaydi; kontekst ba’zan “begonalik – noqulaylik – kulgililik” uchligining nozik ohangini talab qiladi. Shuning uchun ham kompozit strategiya – metaforani saqlash + qisqa izoh (agar janr va auditoriya ko‘tarsa) yoki diologik kontekstdagi boshqa replika orqali “izohni matn ichida” berish – maqbul variant bo‘lishi mumkin.

Domestikatsiya/forenizatsiya tanlovi. Venuti (1995) ko‘rsatganidek, domestikatsiya o‘qiluvchanlikni oshiradi, lekin “begonalik”ni yo‘qotishi mumkin; forenizatsiya esa aksincha, madaniy o‘ziga xoslikni saqlaydi, lekin o‘quvchini masofada qoldirishi ehtimoli bor. HP1 singari sehrli dunyoda forenizatsiya ma’lum darajada ijobiy: o‘quvchi yangi atamalar, nomlar va ramzlar orqali boshqa madaniyatga “sayohat” qiladi. Biroq dialog va hazilga asoslangan sahnalarda domestikatsiya elementlari (og‘zaki uslub, xalqona iboralar) o‘qish zavqini oshiradi. Muvozanatga erishish – muharrirlik siyosati bilan ham bog‘liq.

Stilistik ekvivalent va ritm. Metafora ko‘pincha intonatsiya, pauza, alliteratsiya bilan birga ishlaydi. O‘zbek tilida ohangdorlikni saqlash uchun parallel konstruktsiyalar, sinonimik juftliklar (“yorqin va ishonchli”, “sokin va chuqur”) va ritmik bo‘linishlar qo‘llanishi mumkin. Shu tarzda tarjima “o‘qiluvchan” bo‘lib, poetik kuch ham saqlanadi. Hiperbola va kinoya holatlarida esa frazeologizmlar boyligidan foydalanish, ammo semantik aniqlikdan chekinmaslik kerak.

Pedagogik implikatsiyalar. “Harry Potter” kabi asarlar maktab darslarida o‘qitilayotganda, metafora va idiomlarni tushuntirish o‘quvchilarning lingvokulturologik kompetensiyasini oshiradi. Tarjimonlar ham bu ehtiyojni hisobga olib, muhim joylarda soddalashtiruvchi izohlar kiritishi yoki o‘quvchi yoshiga mos xalqona ekvivalentlardan foydalanishi mumkin. Darsliklar uchun adaptatsiya qilingan matnlarda esa izohli lug‘atlar qo‘shimcha foyda beradi.

Muharrirlik va siyosat. Noshirlik siyosati tarjima strategiyasini belgilovchi omil bo‘la oladi: “sodiq va rasmiy” yondashuvdan tortib “moslashtirilgan va og‘zaki” uslubgacha bo‘lgan spektrda qarorlar qabul qilinadi. HP1 tarjimasi bo‘yicha kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, asosan muvozanatli yondashuv tanlangan: nomlar va realialar ko‘pincha forenizatsiya yo‘li bilan saqlangan, dialoglarda esa o‘zbek tilining tabiiy ritmi ta’minlangan.

Cheklovlar va kelajak tadqiqot. Ushbu tadqiqot birinchi kitob bilan chegaralangan; keyingi jildlarda metafora tizimi evolyutsiyasi, yosh qahramonlarning psixologik yetilishi bilan bog‘liq obrazlar, yovuzlik/ezgulik metaforalari chuqurlashadi. Shuningdek, tarjimalarning vaqt bo‘yicha variantlari, muharririy qayta ko‘rib chiqishlar, audiokitob va subtitr tarjimalari bilan qiyosiy tahlil ham istiqbolli yo‘nalishdir. Korpus-kognitiv metodlar (freqlist, konkordans) bilan bir qatorda, o‘quvchi qabulini o‘lchovchi tajribalar (anketa, fokus-guruh) ham natijalarni mustahkamlashi mumkin.

Amaliy tavsiyalar: (1) idiomatik metaforalar uchun parallel ekvivalentlar banki tuzish; (2) yosh auditoriya uchun qisqa izohli lug‘at qo‘shish; (3) personifikatsiya va sehrli obrazlarni sintaksis orqali ritmik qayta qurish; (4) muharrir-tarjimon tandemida stilistik sinxronlashuvni yo‘lga qo‘yish; (5) o‘qish tajribasini sinovdan o‘tkazish (beta-o‘quvchilar).

Xulosa. HP1 misolida ko‘rdikki, metafora tarjimasi oddiy so‘z almashtirish emas, balki kognitiv xaritalanish, stilistik ohang va madaniy kodlarni idrok etib, ularni maqsadli auditoriya ongida qayta qurish jarayonidir. O‘zbek tilidagi tarjima umumiy holda semantik yadro va sehrli atmosferani muvaffaqiyatli ko‘chiradi; ayniqsa personifikatsiya va hissiyot–jismoniy xaritalanishlar kuchli natija beradi. Eng ko‘p qiyinchilik idiomatik metaforalar va madaniy realialar bilan birikkan obrazlarda kuzatildi; bu yerda semantik aniqlik va obrazlilik o‘rtasida muvozanat uchun kompozit strategiyalar (saqlash + izoh, funksional muqobillik) tavsiya etiladi.

Kelgusida tadqiqot doirasini kengaytirib, butun turkum bo‘ylab metafora tizimining dinamikasini, tarjima variantlari o‘rtasidagi farqlarni va o‘quvchi qabulini eksperimental usullar bilan o‘rganish maqsadga muvofiq. Tarjimonlar uchun amaliy jihatdan: (a) konseptual metafora xaritalarini oldindan xaritalash; (b) muhim idiomlar uchun ekvivalent bankini tayyorlash; (c) muharrir bilan birgalikda stilistik protokol ishlab chiqish; (d) dastlabki nashr oldidan pilot sinov o‘tkazish foydali bo‘ladi.

Nihoyat, metafora – “sehr”ning lingvistik asosi. U o‘quvchini matnga jalb qiladi, obrazlar orqali hissiy ko‘priklar quradi va muallifning niyatini yorqin qiladi. Shu sehrni bir tildan boshqasiga zarar yetkazmay ko‘chirish – tarjimon mahoratining eng yuksak ko‘rinishidir.

ADABIYOTLAR:

1. *Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.*

2. *House, J. (2015). Translation Quality Assessment: Past and Present. Routledge.*
3. *Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. University of Chicago Press.*
4. *Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.*
5. *Reiss, K., & Vermeer, H. J. (1984). Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie. Niemeyer.*
6. *Venuti, L. (1995). The Translator's Invisibility. Routledge.*
7. *Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1995). Comparative Stylistics of French and English (Sager & Hamel, Trans.). John Benjamins.*
8. *Fayziyev, B. (2025). Stylistic devices in j.k. rowling's harry potter and the philosopher's stone. // Теоретические аспекты становления педагогических наук, 4(17), 30–33. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/tafps/article/view/113779*
9. *Fayziyev, B. (2025). The role and function of metaphor in j.k. rowling's harry potter and the philosopher's stone. // Прикладные науки в современном мире: проблемы и решения, 4(10), 53–55. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/zdaf/article/view/113508*

UO‘K 81

INGLIZ LEKSIKOGRAFIK MANBALARIDAGI TURKIZMLARNING SISTEM-STRUKTUR TAHLILI

Ismoilova Charos Shuhrat qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
NTM Samarqand kampusi o‘qituvchisi
ismoilova_charos@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz leksikografik manbalarida uchraydigan turkizmlarning sistematik va strukturaviy tahlili o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari turkizmlarning ingliz tilidagi leksik tizimga qanday integratsiyalashganini va ularning lingvistik xususiyatlarini ko‘rsatadi. Bu tadqiqot leksikografiya, tilshunoslik va madaniyatlararo aloqalarni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *ingliz leksikografiyasi, turkizmlar, sistem-struktur tahlil, leksik birliklar, til almashinuvi, lingvistik integratsiya.*

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ТЮРКИЗМОВ В АНГЛИЙСКИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. *В данной статье рассматривается систематический и структурный анализ тюркизмов, встречающихся в английских лексикографических источниках. Результаты исследования показывают, как тюркизмы интегрировались в лексическую систему английского языка и их лингвистические особенности. Это исследование важно для изучения лексикографии, лингвистики и межкультурных связей.*

Ключевые слова: *английская лексикография, тюркизмы, системно-структурный анализ, лексические единицы, языковой обмен, лингвистическая интеграция.*

SYSTEM-STRUCTURAL ANALYSIS OF TURKISMS IN ENGLISH LEXICOGRAPHIC SOURCES

Abstract. *This article examines the systematic and structural analysis of Turkic words found in English lexicographical sources. The research results show how Turkisms are integrated into the lexical system of the English language and their linguistic features. This research is of great importance in the study of lexicography, linguistics, and intercultural relations.*

Keywords: *English lexicography, Turkism, system-structural analysis, lexical units, language exchange, linguistic integration.*

Kirish. Ingliz tilidagi leksikografik manbalar – lug‘atlar, izohli lug‘atlar va korpuslar – tilning rasmiy va norasmiy so‘z boyligini aks ettiradi. Turkiy tillardan kirib kelgan turkizmlar ingliz tilida ko‘plab sohalarda, xususan madaniyat, savdo, san’at va kundalik hayotda faol qo‘llaniladi. Ushbu so‘zlar ingliz tilining leksik tizimida o‘ziga xos strukturaviy va funksional rol o‘ynaydi. Shu bois, turkizmlarning leksikografik manbalardagi holatini sistematik ravishda tahlil qilish tilshunoslik sohasida katta qiziqish uyg‘otadi. Tadqiqotda maqsad – ingliz tilidagi asosiy lug‘atlar va elektron manbalarda turkizmlarning sistem-struktur xususiyatlarini aniqlash va ularni til tizimidagi o‘rnini o‘rganishdir.

Shunday tillardan biri turkiy tillar bo‘lib, ular orqali ingliz tiliga kirib kelgan so‘zlar – turkizmlar – tilning leksik va madaniy qatlamida o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Turkizmlar ingliz tilida nafaqat leksik birlik sifatida, balki madaniy va tarixiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, ingliz tilining zamonaviy leksikasiga yangi mazmun va ifodalar olib kiradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Leksikografiya – lug‘atshunoslik fanining muhim bo‘limi sifatida, tilning so‘z boyligini tizimli tarzda o‘rganish, tasniflash va ifodalash bilan shug‘ullanadi. Ingliz tilidagi asosiy leksikografik manbalar – lug‘atlar va korpuslar – turkizmlarning qanday shakllanganini, ularning grammatik va semantik xususiyatlarini, shuningdek, leksik tizimdagi joylashuvini ochib beradi. Biroq, hozirgi paytda ingliz tilidagi turkizmlarning sistem-struktur jihatdan batafsil tahlili yetarlicha amalga oshirilmagan. Shu sababli, ushbu maqolada turkizmlarning ingliz tilidagi leksikografik manbalardagi aks ettirilishining tizimli tahlili amalga oshiriladi.

Maqolaning maqsadi – ingliz tilidagi turkizmlarning lug‘atlardagi o‘rinini, ularning morfologik va semantik xususiyatlarini sistem-struktur yondashuvi asosida o‘rganish, shuningdek, ularning ingliz tilining leksik tizimiga integratsiyalashishini tahlil qilishdir. Bu tadqiqot nafaqat tilshunoslikka yangi ilmiy yondashuv kiritadi, balki ingliz tilining o‘zgaruvchan leksikasini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Ingliz tilidagi turkizmlar ko‘plab leksikografik manbalarda keng qamrovli va tizimli tarzda aks ettirilgan. Bu so‘zlar lug‘atlarga kirishida morfologik, semantik va etimologik jihatlar batafsil ko‘rsatiladi, bu esa ularning ingliz tiliga kirib kelish tarixini va til tizimidagi rolini aniqlash imkonini beradi.

Morfoligik tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ko‘pgina turkizmlar ingliz tilida o‘zining ildiz shaklida saqlanib qolgan bo‘lsa-da, ular talaffuz va yozilish jihatdan ingliz tilining fonetik qoidalariga moslashgan. Masalan, “kiosk” so‘zi turk tilidan kirib, ingliz tilida talaffuz va yozilishi jihatdan biroz o‘zgargan, lekin uning asosiy ma’nosi va shakli saqlanib qolgan. Bu til o‘zgartirish jarayonining tabiiy qismi bo‘lib, so‘zlarning yangi til muhitiga moslashishini ko‘rsatadi.

Semantik tahlil esa turkizmlarning ingliz tilida ko‘pincha madaniyat bilan bog‘liq maxsus leksik birliklar sifatida ishlatilishini ko‘rsatdi. “Bazaar”, “yogurt”, “tulip” kabi so‘zlar faqatgina so‘z boyligini oshirmay, balki ingliz tilining madaniy qamrovini ham kengaytiradi. Bu so‘zlar orqali ingliz tilida turkiy madaniyat va tarix unsurlari o‘z aksini topadi.

Leksikografik manbalar tahlilida shuni ko‘rish mumkinki, turkizmlar ingliz tilining leksik tizimida nafaqat mustaqil leksik birlik sifatida, balki turli grammatik yasalishlarda ham faol qatnashadi. Bu ularning ingliz tilining leksik va morfologik tizimiga yaxshi integratsiyalashganligini bildiradi. Masalan, “kiosk” so‘zidan “kiosks” ko‘plik shakli hosil qilinadi, yoki “yogurt” so‘zi ko‘pincha sifatdosh yoki fe’l yasash shakllarida uchraydi.

Shuningdek, korpus tahlillari turkizmlarning ingliz tilida qaysi sohalarda va qaysi kontekstlarda ko‘proq ishlatilishini aniqlash imkonini berdi. Ma’lum bo‘lishicha, turkizmlar ko‘proq madaniyat, ovqatlanish, tijorat va kundalik hayotga oid so‘z boyligida uchraydi. Bu esa tilning kontekstual va funksional o‘zgarishlarini ham ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, turkizmlarning leksikografik manbalardagi sistem-struktur jihatdan joylashuvi ingliz tilining global leksik tizimida turk tilining ta’sirini va uning integratsiyasini aniq ifodalaydi. Bu esa tilshunoslikda til almashinuvi va leksik birliklarning strukturaviy o‘zgarishlarini chuqurroq o‘rganish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Metodlar. Tadqiqotda ingliz tilining yetakchi leksikografik manbalari – Oxford English Dictionary (OED), Merriam-Webster, Cambridge Dictionary va korpus tahlili uchun British National Corpus (BNC) hamda Corpus of Contemporary American English (COCA) o‘rganildi. Turkizmlarga oid so‘zlar mazkur manbalardan yig‘ildi va ularning tizimdagi strukturasini o‘rganish uchun lingvistik tahlil usullari qo‘llandi. Morfologik, semantik va funksional yondashuvlar asosida so‘zlarning leksik birliklardagi joylashuvi va ularning lingvistik tizimdagi o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilindi. Shuningdek, so‘zlarning qaysi kontekstlarda keng tarqalganligi statistik usullar bilan aniqlanib, ularning leksikografik ahamiyati baholandi.

Avvalo, ingliz tilining yetakchi leksikografik manbalari – Oxford English Dictionary (OED), Merriam-Webster Dictionary, Cambridge Dictionary, shuningdek, zamonaviy elektron lug‘atlar va onlayn leksikografik platformalar orqali turkizmlarga oid so‘zlar yig‘ildi. Ushbu manbalar turkizmlarning etimologik ma’lumotlari, talaffuzi, yozilishi va semantik izohlarini taqdim etadi, bu esa so‘zlarning sistematik joylashuvini o‘rganishga imkon berdi.

Ikkinchi bosqichda, yig‘ilgan turkizmlar ro‘yxati asosida British National Corpus (BNC) va Corpus of Contemporary American English (COCA) kabi keng qamrovli ingliz tilidagi matn korpuslarida ularning ishlatilish chastotasi, kontekstual joylashuvi va lingvistik vazifalari tahlil qilindi. Korpus tahlili yordamida turkizmlarning ingliz tilida qaysi sohalarda va qanday kontekstlarda keng tarqalganligi aniqlanib, ularning funksional xususiyatlari batafsil ko‘rsatildi.

Tadqiqotda morfologik va semantik tahlil metodlari keng qo‘llanildi. Morfologik tahlil orqali turkizmlarning ingliz tilidagi shakllanish qoidalari, so‘z yasash usullari va ular bilan bog‘liq grammatik o‘zgarishlar o‘rganildi. Semantik tahlil esa so‘zlarning ma’nolari, madaniy va kontekstual jihatlari, shuningdek, ularning ingliz tilida qanday funksiyalarni bajarayotgani tahlil qilindi.

Shuningdek, sistem-struktur yondashuvi asosida turkizmlarning ingliz tilining leksik tizimidagi o‘rni aniqlashga harakat qilindi. Bu yondashuvda so‘zlarning leksik birliklar qatoridagi joylashuvi, ular o‘rtasidagi morfologik va semantik aloqalar, hamda ularning lug‘atlarda qanday tasniflangani tahlil qilindi.

Tadqiqot davomida statistik tahlil usullari ham qo‘llanib, turkizmlarning so‘z chastotasi va tarqalish tendensiyalari o‘rganildi. Bu usullar yordamida turkizmlarning ingliz tilida qanchalik keng qo‘llanilishi, ularning leksik tizimga integratsiyasi darajasi aniqlanib, ularning til ichidagi ahamiyati ko‘rsatildi.

Yuqorida ta’riflangan metodlar kombinatsiyasi turkizmlarning ingliz leksikografik manbalaridagi sistem-struktur xususiyatlarini aniq va tizimli tahlil qilish imkonini berdi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari til almashinuvi, so‘z yasalishi va madaniyatlararo lingvistik aloqalarni o‘rganishda yangi ilmiy ma’lumotlar bazasini yaratdi.

Natijalar. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ingliz leksikografik manbalarida turkizmlarning mavjudligi keng qamrovli va sistematik xususiyatga ega. Ular lug‘atlarda alohida izohlar, etimologik ma’lumotlar va ko‘plab qo‘shimcha tushuntirishlar bilan berilgan. Morfologik jihatdan ko‘pchilik turkizmlar ildiz so‘z shaklida saqlanib qolgan, biroq ingliz tilining talaffuz va yozilish qoidalariga moslashgan. Semantik jihatdan turkizmlar ko‘pincha madaniy kontekstga bog‘langan maxsus leksik birliklar sifatida paydo bo‘ladi. Misol uchun, “kiosk”, “yogurt”, “bazaar” kabi so‘zlar ingliz tilida o‘zining aniq leksik va madaniy ma’nosini saqlab qolgan.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, turkizmlar ingliz tilining leksik tizimida nafaqat so‘z boyligini oshiradi, balki til ichidagi so‘z yasash jarayonlariga ham ta’sir ko‘rsatadi. Ular ingliz tilining morfologik va semantik strukturasi bilan uyg‘unlashib, yangi leksik birliklar paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, leksikografik manbalarda turkizmlarning joylashuvi ularning til ichidagi funksional ahamiyatini ko‘rsatadi, bu esa til almashinuvi jarayonlarining murakkabligini yoritadi. Birinchidan, turkizmlarning ingliz tilidagi lug‘atlardagi aks ettirilishi ularning etimologik kelib chiqishi, talaffuzi va semantik doirasi bilan batafsil ta’riflangan. Bu so‘zlar o‘z ildiz shaklida qolgan holda, ingliz tilining talaffuz va grammatik qoidalariga moslashtirilgan. Natijada, turkizmlarning ingliz tilidagi o‘ziga xos leksik birlik sifatidagi roli mustahkamlanmoqda.

Ikkinchidan, korpus tahlillari turkizmlarning ingliz tilida ko‘plab sohalarda, ayniqsa madaniyat, ovqatlanish, tijorat, san’at va kundalik hayot sohalarida faol ishlatilishini ko‘rsatdi. Misol uchun, “bazaar”, “yogurt”, “kiosk”, “tulip” kabi so‘zlar ingliz tilida keng tarqalgan bo‘lib, ular ko‘pincha o‘zbek, turk yoki boshqa turkiy tillarga xos madaniy kontseptlarni ifodalaydi. Bu so‘zlar ingliz tilining leksik boyligini oshiradi va til madaniyatining kengayishiga hissa qo‘shadi.

Uchinchidan, sistem-struktur tahlil natijasida turkizmlarning ingliz tilining morfologik tizimiga ham yaxshi integratsiyalashgani aniqlandi. Ko‘pgina turkizmlar ko‘plik shaklini olish, sifatdosh yoki fe’l yasash shakllarida ishlatilish kabi grammatik o‘zgarishlarga uchraydi. Bu esa turkizmlarning ingliz tilida faqat etnoleksik birliklar emas, balki leksik tizimda faol qatnashuvchi elementlar ekanini ko‘rsatadi.

To‘rtinchidan, tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi lug‘atlarda turkizmlarning sistem-struktur pozitsiyasi leksik birliklar va ularning o‘zaro bog‘lanishlari asosida qat’iy belgilanadi. Turkizmlarning joylashuvi ularning ma’nosi, grammatik xususiyatlari va ishlatilish sohalari bilan chambarchas bog‘liq. Bu esa turkizmlarning ingliz tilining leksik tizimidagi o‘rni va ahamiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Shuningdek, turkizmlarning ingliz tilidagi leksik tizimga kirishi va tarqalishidagi tendensiyalar, ular bilan bog‘liq morfologik va semantik o‘zgarishlar ham aniqlandi. Bu jarayonlar til almashinuvi jarayonining muhim qismi bo‘lib, tilning dinamik va o‘zgaruvchan tabiati haqida ma’lumot beradi.

Mulohaza. Tadqiqot natijalari tilshunoslik va leksikografiya sohalarida yangi imkoniyatlar yaratadi. Turkiy tillardan kirib kelgan so‘zlarning ingliz leksik tizimidagi strukturasini o‘rganish ularning lingvistik integratsiyasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shu bilan birga, bu so‘zlarning leksikografik manbalarda qanday aks etishini tahlil qilish tilshunoslar uchun ingliz tilidagi so‘z boyligini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Leksikografik manbalardagi turkizmlar ingliz tilining madaniy boyligini oshiradi va tilning leksik tizimida madaniyatlararo muloqotning qanday ifodalanishini namoyish etadi. Shuningdek, ular til almashinuvi va so‘z yasalish jarayonlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Bu esa, o‘z navbatida, til o‘qitish va tarjima sohalarida yangi yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qilishi mumkin. Lug‘atlardagi morfologik o‘zgarishlar va so‘z yasash imkoniyatlari turkizmlarning ingliz tilining grammatik qoidalariga moslashgani va shu orqali o‘zining leksik tizimida faol qatnashishini ta’kidlaydi. Bu, o‘z navbatida, til o‘zgarishining tabiiyligi va uzluksizligini ko‘rsatadi. Ingliz tiliga kirgan turkizmlar ko‘pincha madaniy kontekstga ega bo‘lib, ular orqali ikki til va madaniyat o‘rtasidagi aloqalar mustahkamlanadi.

Korpus tahlillari natijalari esa turkizmlarning faqat ma’lum sohalarda, xususan, ovqatlanish, tijorat, madaniyat va kundalik hayotda faol qo‘llanilishini ko‘rsatdi. Bu esa ularning ingliz tilining asosiy leksik qismiga to‘liq kirib bormaganini, balki aniq sohalar bilan cheklanganligini anglatadi. Biroq, bu sohalardagi yuqori darajadagi faoliyat ularning til ichidagi ahamiyatini kamaytirmaydi, aksincha, yangi madaniy tushunchalarni ingliz tiliga olib kirishda muhim rol o‘ynaydi.

Sistem-struktur tahlilning natijalari shuni ko‘rsatadiki, turkizmlarning leksik tizimdagi joylashuvi ularning grammatika, semantika va pragmatika elementlari bilan uzviy bog‘langan. Bu esa lingvistik

birliklarni o‘rganishda sistematik yondashuvning muhimligini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, tilshunoslikda yangi metodologiyalarni joriy qilish, ayniqsa til almashinuvi va leksik evolyutsiyani o‘rganishda sistem-struktur yondashuvining samaradorligini oshiradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan bir qator cheklovlar ham mavjud. Jumladan, leksikografik manbalar doimiy yangilanib boradi va turkizmlarning yangi shakllari va ma’nolari paydo bo‘lishi mumkin. Shuning uchun kelajakda korpus ma’lumotlarining muntazam yangilanishi va kengaytirilishi talab etiladi. Bundan tashqari, turkizmlarning ingliz tilidagi stilistik va kontekstual xususiyatlarini yanada chuqurroq o‘rganish uchun ko‘proq interdisipliner tadqiqotlar olib borilishi kerak.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot turkizmlarning ingliz tilidagi leksikografik manbalarda sistem-struktur jihatdan o‘rganilishi tilshunoslikka yangi ilmiy yo‘nalishlar ochishi, til almashinuvi va madaniyatlararo aloqalarni chuqur anglashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Kelgusida bu sohada amalga oshiriladigan tadqiqotlar ingliz tilining leksik evolyutsiyasini yanada yaxshiroq tushunishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqotda ayrim turkizmlarning ingliz tilida keng tarqalmaganligi yoki kontekstual qiyinchiliklarga duch kelayotgani aniqlanib, kelgusida ularni yanada chuqurroq o‘rganish zarurligi ko‘rsatildi. Bu turkizmlarning ingliz tilidagi ishlatilishini va ularning lingvistik tizimdagi rolini yanada mukammallashtirish uchun imkoniyat yaratadi.

Turkizmlarning toifasi	Lug‘atlarda ko‘rsatilishi	Semantik xususiyatlari	Morfologik tuzilishi	Stilistik ranglari	Misollar
To‘g‘ridan-to‘g‘ri kirgan so‘zlar	Asosiy ta’rif qismi, talaffuz ko‘rsatkichlari bilan	Aniq, mustaqil ma’no	O‘zbek/turkcha shaklini saqlagan	Neutrall, ko‘pincha madaniy	Kiosk, Yoghurt, Kiosk
Moslashtirilgan so‘zlar	Ta’rifda talaffuz va yozilishi inglizcha formatda	Ingliz tiliga moslashgan ma’no	Qo‘shimchalar bilan o‘zgargan	Kundalik nutqda keng qo‘llanadi	Kebab → kebab, Divan → divan
Ma’nosi kengaygan so‘zlar	Izohlarda qo‘shimcha ma’nolar keltirilgan	Yangi kontekstlarda qo‘llaniladi	Odatdagi morfologik shakl	Stil jihatdan turlicha	Baklava (shirinlikdan har qanday shirinlik)
Iboraviy birikmalar	Lug‘atlarda ko‘pincha izohli shaklda	Metaforik yoki madaniy ma’no	Ko‘p so‘zli birliklar	Rasmiy va norasmiy kontekstlarda	Coffee house, Sultan’s palace
Qisqartmalar va jargon	Keng qo‘llanmasa ham lug‘atda ko‘rsatiladi	Maxsus soha yoki ijtimoiy guruhga xos	Ko‘pincha qisqartirilgan shakl	Noformal, maxsus atamalar	Pasha (turk rahbari), Bey (otali)

Xulosa va tavsiyalar. Ushbu maqola natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz leksikografik manbalarida turkizmlar sistem-struktur jihatdan muhim leksik birliklar sifatida aks etadi va ular tilning leksik tizimida faol ishtirok etadi. Turkizmlarning morfologik va semantik moslashuvi til almashinuvi jarayonining dinamikligini namoyish etadi va tilshunoslikda yangi tadqiqot yo‘nalishlarini ochadi.

Tavsiya qilinadiki, kelgusida turkizmlarning ingliz tilidagi ishlatilishini yanada kengroq korpus asosida o‘rganish, ularning madaniy kontekstlarini tahlil qilish va leksikografik manbalardagi aks ettirilishini yanada takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilsin. Bundan tashqari, til o‘qitish va tarjima sohalarida turkizmlarning morfologik va semantik xususiyatlariga oid metodikalar ishlab chiqilishi foydali bo‘ladi. Shuningdek, turkizmlarning ingliz tilida ko‘proq madaniyat, ovqatlanish, tijorat va kundalik hayot sohalarida keng tarqalganligi aniqlanib, ularning til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqligini tasdiqladi. Sistem-struktur tahlil yondashuvi turkizmlarning leksik tizimdagi joylashuvini yaxshiroq tushunish uchun samarali vosita bo‘lib, lingvistik birliklarning o‘zaro munosabatlarini tizimli o‘rganish imkonini berdi.

Shuningdek, ingliz va turk tillari o‘rtasidagi lingvistik almashinuvni chuqurroq o‘rganish uchun interdisipliner tadqiqotlar olib borish va zamonaviy lingvistik texnologiyalarni qo‘llash tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Axmedov M. (2007). Leksikologiyaga kirish. Toshkent: O‘qituvchi.*
2. *Safarov Sh. (2012). O‘zbek tili leksikologiyasi. –Toshkent: Fan nashriyoti.*
3. *Orifjonov U. (2015). Tarixiy leksikologiya asoslari. –Samarqand: SamDU nashriyoti.*
4. *G‘aniyev T. (2001). O‘zbek tilshunosligi masalalari. Toshkent: O‘zbekiston.*
5. *Xolboyev B. (2018). Leksikografiya asoslari. –Buxoro: BDU nashriyoti.*
6. *Karimova M. (2020). O‘zlashma so‘zlar va ularning sistem-struktur xususiyatlari. Toshkent: O‘zMU nashriyoti.*
7. *Rasulov A. (2016). Til kontaktlari va leksik tizimlar. –Termiz: TermizDU nashriyoti.*
8. *Ergashev I. (2019). Inglizcha-o‘zbekcha lug‘atshunoslik nazariyasi. Toshkent: Fan va texnologiya.*
9. *Nurmatov D. (2021). Leksik birliklarning struktur tahlili. Andijon: ADU nashriyoti.*
10. *Maxmudov N. (2017). Zamonaviy o‘zbek tilining leksik tizimi. Toshkent: Yangi asr avlodi.*

UO‘K 81

MUALLIF NUTQI METAFORALARINING STRUKTUR-SEMANTIK TABIATI XUSUSIDA

Mardonova Sarvinoz Oripovna,
Buxoro davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi o‘qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada metafora hodisasi, mazkur hodisa tadqiqi, metaforaning til va nutqqa munosabati, she’riyatidagi metaforalar, xususan, muallif nutqi metaforalari, ularning ifodasi shoirlar ijodidan olingan she’riy parchalar orqali ochib berilgan. O‘zbek tilida metafora hodisasi va uning vujudga kelishi asoslari xususida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek tilida metaforalar, ularning tabiati, yondosh hodisalarga munosabati haqidagi monografik plandagi ishlarning mavjudligi mazkur hodisa, ular atrofidagi muammolar yechimiga qaratilganligi bilan xarakterlanadi.Sememaning ijtimoiyligi va nutqiy ma’noning individualligi. O‘zbek tilida metafora hodisasi va uning vujudga kelishi asoslari xususida bir qator tadqiqotlar haqida so‘z yurutilgan.*

Kalit so‘zlar: *leksema, leksik ma’no, sema, metafora, an’anaviy metafora, muallif nutqi metaforalari, o‘xshatish, metonimiya, sinekdoxa, individual metafora, okkazional ma’no.*

О СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ МЕТАФОР АВТОРСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. *В данной статье раскрывается феномен метафоры, исследование этого явления, отношение метафоры к языку и речи, метафоры в поэзии, в частности, метафоры авторской речи, их выражение через поэтические отрывки из произведений поэтов. В узбекском языке проведён ряд исследований по феномену метафоры и основам её возникновения. Наличие работ монографического характера о метафорах в узбекском языке, их природе, отношении к сопутствующим явлениям характеризуется направленностью на решение проблем, связанных с этим явлением. Социальность семемы и индивидуальность речевого значения. Рассматривается ряд исследований феномена метафоры в узбекском языке и оснований её возникновения.*

Ключевые слова: *лексема, лексическое значение, сема, метафора, традиционная метафора, метафоры авторской речи, сравнение, метонимия, синекдоха, индивидуальная метафора, окказиональное значение.*

ON THE STRUCTURAL-SEMANTIC NATURE OF AUTHOR'S SPEECH METAPHORS

Abstract. *This article explores the phenomenon of metaphor, its study, the relationship of metaphor to language and speech, metaphors in poetry, particularly metaphors in author's speech, and their expression as revealed through poetic excerpts from various poets' works. Numerous studies have been conducted on the phenomenon of metaphor in the Uzbek language and the basis of its emergence. The existence of monographic works on metaphors in the Uzbek language, their nature, and relation to associated phenomena is characterized by their focus on addressing the issues surrounding this phenomenon. The sociality of sememes and the individuality of speech meaning are discussed. Several studies on the phenomenon of metaphor in the Uzbek language and the foundations of its emergence are mentioned.*

Keywords: *lexeme, lexical meaning, seme, metaphor, traditional metaphor, metaphors of author's speech, simile, metonymy, synecdoche, individual metaphor, occasional meaning.*

Kirish. So‘zlarning ko‘chma ma’no ifoda etishi turkiy so‘zlarning o‘zi kabi qadimiy hodisa sanaladi. Hatto qadimgi turkiy til lug‘at qatlamida ham ko‘plab so‘zlarning qo‘shimcha ma’nolar kasb etib ulgurganligi ma’lum. Buni Mahmud Koshg‘ariyning “Devon-u lug‘atit turk” asari ham tasdiqlaydi[2].

So‘zning ko‘chma ma’no kasb etishi til (lug‘at qatlami)ning tadrijiy rivoji bilan bog‘liq. Bu borada, ya’ni so‘z (ma’no)ning serqirraligi [4], leksemaning mazmun plani, leksik ma’no va semantik qism [9,61-67], semema tarkibidagi semalar va ularning ifodasi [6,57-63], sememaning nutqqa xoslanishi, hosila semalarning vujudga kelishi borasida o‘zbek tili leksikologiyasi hamda semasiologiyasida yetarlicha fikr-mulohazalar bayon etilgan.

So‘z semantik taraqqiyoti, uning mantiqiy-semantik asosda tadqiqi borasida yaqin yillarda qilingan ishlar umumlashmasi sifatida M.Mirtojiyevning “O‘zbek tili semasiologiyasi” asarining nashr etilishi o‘zbek tili leksikologiyasi va semasiologiyasi yutuqlaridan biri bo‘ldi. Mazkur manbada leksik ma’no, leksik

ma’noning semantik tarkibi, leksik ma’no taraqqiyoti, hosila ma’no (metafora, metonimiya, sinekdoxa va b.), leksik ma’noning kengayishi va torayishi, leksik ma’noning paradigmatik va sintagmatik munosabatlari, shuningdek, uzual ma’no va okkazional leksik ma’nolar haqida e’tiroflar mavjud [5,284].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilida metafora hodisasi va uning vujudga kelishi asoslari xususida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek tilida metaforalar, ularning tabiati, yondosh hodisalarga munosabati haqidagi monografik plandagi ishlarning mavjudligi mazkur hodisa, ular atrofidagi muammolar yechimiga qaratilganligi bilan xarakterlanadi [7;8].

Ma’lumki, metaforalar so‘zlar kabi o‘z lingvopoetik xususiyatiga ko‘ra doimiy (uzual) va individual metaforalarga bo‘linadi. Har ikkala hodisa ham konnotativ ma’no bilan bog‘liq. Badiiy matnda so‘zdagi konnotatsiya muhim, bu konnotativ ma’noni harakatga keltirish ijodkor mahorati bilan bog‘liq [11,32].

Bilamizki, monosemantik leksemaning bir va polisemantik leksemaning bir nechta (bu ham sanoqli) sememasi bo‘lib, u nutqiy voqelanganda cheksizlik kasb etadi. Har bir qo‘llanishdagi nutqiy ma’no o‘ziga xos va qaytarilmas alohidalikdir. Ularning ma’no ifodalari so‘zlovchi (muallif) maqsadiga mos holda yuzaga chiqadi. Biroq nutqiy ma’no qanchalik cheksizlik kasb etmasin, uning asosidagi semema alohida, yagonaligicha turaveradi.

Sememaning ijtimoiyligi va nutqiy ma’noning individualligi haqida aytish mumkinki, semema ijtimoiy shartlangan bo‘lib, u til jamiyati a’zolarining “umum-mehnati” mahsuli va shu til jamiyati a’zolari uchun birday umumiy. Nutqiy ma’no esa har bir so‘zlovchi uchun o‘ziga xos – individual. Semema nutqda uni ushbu qo‘llanishga xoslovchi turli vosita ta’siriga berilgan va juz’iylashgan holda «ko‘rinish» beradi. Sememaning nutqiy ko‘rinishida uni nutqqa xoslagan nolug‘aviy vositaning ta’sir darajasi turlicha bo‘ladi.

Metaforik ma’no hosil bo‘lishi uchun quyidagidan biri sabab bo‘ladi:

1) bir so‘z boshqa so‘zga nisbatan so‘zlovchining ifoda maqsadiga ko‘proq mos va muvofiq bo‘ladi va shuning uchun birinchisi o‘rnida ikkinchisi qo‘llaniladi;

2) biror denotatning ifodalovchisi bo‘lmaydi va ma’lum bir so‘z boshqa denotatni ham ifodalash uchun qo‘llanadi.

Demak, birinchi holda ko‘chirilayotgan so‘z denotatning ikkinchi atamasi bo‘lsa, ikkinchi holda birinchi atamasidir. Masalan, *quyi* so‘zi anglatadigan ma’noni *etak* so‘zi qulayroq va to‘laroq ifodalaganligi bois tog‘ning quyi tomoniga nisbatan *etak* so‘zi ishlatilgan. O‘zbek tilida dengizdagi o‘ziga xos jug‘rofiy o‘rinning nomi bo‘lmaganligi bois *qo‘ltiq* so‘zi unga nisbatan ham qo‘llanadi.

Metafora hodisasi asosan, ot va fe’lda uchraydi: *Qush uchdi*. *Samolyot uchdi* qurilmalarining ikkinchisida *uchmoq* fe’li ifodalagan harakat qushning havodagi qanotlarini silkitib qilgan parvoziga o‘xshaydi. Shu boisdan *uchmoq* fe’li ifodalagan keyingi ma’no metaforik ma’no.

Metafora hosila ma’no hosil qilishning keng tarqalgan usuli sifatida badiiy uslubning, nutqning eng muhim vositasidan hisoblanadi. Metaforik hosila ma’no nutqda juda ko‘p uchraydi. Ammo ularning lisoniylashgani – sememaga aylangani nisbatan kam. *Qanot* (samolyotning qanoti), *og‘iz* (qopning og‘zi) kabi leksemalarning ushbu hosila ma’nosi metaforik semema. Metaforik yo‘l bilan hosil bo‘lgan semema davrlar o‘tishi bilan o‘ziga xos atash semalari kasb etishi natijasida bosh sememasidan uzoqlashib, mustaqil holga kelishi, omonimik tabiatga ega bo‘lishi mumkin.

Leksema ko‘chma ma’noda qo‘llanar ekan, uning sememasi tarkibidagi atash semasi so‘nib, nutqiy voqelikka mos ravishda ifoda va vazifa semasi kuchayadi.

Konnotativ ma’no leksemaning ifoda semasi bilan uzviylik kasb etadi. Ifoda sema tarkibida mujassamlashgan holda bo‘ladi [6,61]. Konnotatsiya badiiyat uchun xizmat qiladi, badiiy ifoda, obrazlilikni ta’minlaydi. Lekin har qanday konnotativ ma’noli so‘z ham yozuvchining individual badiiyati uchun xizmat qilavermaydi. Shundan kelib chiqib, manbalarda konnotatsiyaning ikki ko‘rinishi: ingerent va adgerent konnotatsiya[1,8] farqlanadi. Ingerent konnotatsiya nutqiy matndan tashqarida ham voqelanadigan, so‘zning mavjud bo‘lgan konnotativ ma’nosi bo‘lsa, adgerent konnotatsiya ma’lum nutqiy matnda hosil bo‘ladigan qo‘shimcha ma’no sanaladi. Ijodkorlar doim ham ingerent konnotatsiyaga ko‘na qolmaydi. Ular individual nutq uslubiyati uchun yangi-yangi ko‘chimlar (muallif metaforalari) yaratadilar. Natijada betakror “ohorli” ko‘chimlar, badiiy ifodalar yuzaga keladi.

Ayrim manbalarda “ingerent” va “adgerent” terminlari o‘rnida “uzual” va “okkazional” ma’no tushunchalari qo‘llanadi [5,40-47]. Tilshunos olim M. Mirtojiyev ta’kidicha, so‘zning uzual ma’nosi hamma vaqt ham umumlashgan xarakterda bo‘ladi, okkazional ma’no (individual nutq metaforalari – M.S.) mohiyati bilan nutq hodisasi sanaladi. Aniq ifoda uchun nutqda hosil bo‘lgan okkazional ma’no uzual ma’no tomon taraqqiy etadi. U ma’lum nutq sharoitida, ma’lum so‘zlar qurshovidagi so‘zda hosil bo‘ladi [5,46].

M.Mirtojiyev bu boradagi fikrlarini “okkazional ma’no har qancha yashamasin va tanilmasin, shu holatidan ko‘ra taraqqiy etmaydi, uzual ma’noga o‘tmaydi” tarzidagi jumla bilan tugatadi[5,46]. Mazkur fikrga to‘la qo‘shilib bo‘lmaydi. Bir dalil ahamiyatliki, har qanday qo‘shimcha ma’no dastlabki bosqichda,

ilk davrda okkazional sanaladi, vaqt o‘tib bu okkazionallik o‘z o‘rnini uzuallikka bo‘shatib beradi. Xuddi shu fikrni individual metaforalarga nisbatan ham aytish mumkin. Agar mazkur ifodalar mantiqan asosli, shuningdek, til va tafakkur uzviyligi asosida yaratilgan bo‘lsa, ularning qo‘llanish maydoni kengayishi, asardan asarga o‘tishi mumkin. Masalan, *gul yuz* ifodasi mazkur qo‘llanishning ilk davrida adgerent (okkazional) konnotatsiya bo‘lganligini izohlashga hojat ham, zarurat ham yo‘q, nazarimizda.

Tadqiqot metodologiyasi. Metafora bo‘yicha ko‘pgina ishlarda mavjud fikrlar deyarli bir-birini takrorlashiga guvoh bo‘lamizki, mazkur hodisa borasida amalga oshirilishi lozim ishlar ko‘lami keng.

O‘zbek tilshunosligida prof. S.Karimovning mazkur masala haqidagi qarashlari ahamiyatli, olimning Zulfiya Isroilova ijodi misolida metafora hodisasiga bir qadar chuqurroq yondashganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Tadqiqotchi metafora hodisasi bo‘yicha fikr bildirar ekan “metafora ko‘chma ma’noda qo‘llangan so‘zmi yoki so‘zni kochma ma’noda qo‘llash hodisasimi?” qabilidagi masalani ko‘ndalang qo‘yadi va metafora hodisasi haqida imkon qadar mantiqiy xulosalarga keladi [3,130-135]. Tadqiqotchi umumiy tilshunoslikdagi metafora haqidagi fikrlarni tahlil qila turib yozadi: “Metafora deganda, ayrim olingan ma’lum bir so‘zni tushunish noto‘g‘ridir. Tilda matndan ajratilgan metafora-so‘z yo‘q, balki nutq jarayonida, keng ma’noda matnda so‘zni metaforik qo‘llash hodisasi bor. Metafora deganda ham matndagi metaforizatsiyalashgan so‘z tushuniladi” [3,131]. S.Karimov tildagi frazeologizmlar, polisemantik so‘zlar, omonim va sinonimlarning ko‘payishiga, terminologiyaning boyishiga metaforizatsiya sababchi bo‘la olishini aytadi.

Umuman, metafora hodisasi borasida aytilgan fikrlarga tayanib ayta olamizki, bu hodisa badiiy adabiyot tili uchun muhim tasviriy vositalardan sanaladi. Uning evaziga nutqning ifodaviyligi, ta’sirchanligi ortadi, obrazlilik ta’minlanadi.

Tadqiqotimiz asosi bo‘lgan iste’dodli shoir Usmon Azim she’riyatida ham metaforalarning ikki ko‘rinishi a) an’anaviy metaforalar; b) muallif nutqi metaforalari (o‘xshatishlari) uchraydi.

Muallif nutqi metaforalari uzual metaforalar singari o‘xshatishga tayanadi. Sir emaski, o‘xshatish (sifatlash, epitet) badiiy matnda obrazlilik, ifodaviylikni ta’minlovchi eng qadimgi tasviriy vositalardan biri sanaladi. O‘xshatishda to‘rt unsur (o‘xshatish subyekti, o‘xshatish etaloni, o‘xshatish asosi, o‘xshatish vositasi) nazarda tutiladi. Masalan, Usmon Azimning *“Porlar quyosh – Barchinday bir qiz”* misrasida muallif nutqi o‘xshatishi kuzatilib, mazkur o‘rinda o‘xshatishning to‘rt unsuri – o‘xshatish subyekti (quyosh), o‘xshatish etaloni (Barchinday qiz), o‘xshatish asosi (Barchinning go‘zalligi), o‘xshatish vositasi (-day) yaqqol kuzatiladi.

Muallif nutqi metaforalari, odatda, subyektiv sabablarga ko‘ra yuzaga keladi. Til me’yorlariga mos holda yaratilgan individual nutq metaforalari matnda obrazlilik va ifodaviylikni ta’minlash bilan birga, lug‘at qatlamimizning turli ma’no ifodalar bilan boyishiga ham xizmat qila oladi. Badiiy asarda ijodkor tomonidan badiiy niyatini ifodalash maqsadi bilan yasalgan, yaratilgan individual metaforalar yuqori estetik qiymatga ega bo‘ladi. Ijodkor tomonidan yaratilgan ko‘chimlar, asarda individual badiiyat uchun xizmat qiluvchi metaforalar (individual metaforalar) ham perifraza, oksyumoron, jonlantirish va h.k.lar kabi individual poetik vositalardan biri bo‘la oladi.

Kuzatishlar ko‘rsatdiki, individual nutq metaforalari metaforaning bir ko‘rinishi sifatida, odatda, ikki turda uchraydi: a) to‘g‘ridan to‘g‘ri, o‘xshatish vositalarsiz hosil bo‘lgan individual metaforalar; b) o‘xshatish vositalari bilan hosil bo‘lgan individual metaforalar. Yana bir dalil ahamiyatliki, ko‘pgina individual metaforalar epitet sifatida (ot turkumidagi so‘zning belgi ifodasi uchun qo‘llanishi sifatida) yuzaga kelganligini kuzatamiz.

Har qanday o‘xshatishdan maqsad tasavvur qilish murakkabroq bo‘lgan tushunchalarini oydinlashtirishdan iboratdir. Bunda muayyan bir narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat va holat o‘quvchi uchun betakror, go‘zal ifodalar bilan namoyon etiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Individual metaforalar she’riyatda muhim o‘ringa ega, chunki asil badiiy ma’no individuallikning ko‘rinishi, uning tub asosi hisoblanadi. Buning isboti sifatida iste’dodli shoir Usmon Azimning birgina dunyo so‘ziga nisbatan 80 ga yaqin sifatlovchi so‘z qo‘llagani, ularning katta qismi individual metaforalar ekanligini keltirish mumkin. Misollarni kuzatamiz: *aziz dunyo, ayyor dunyo, arzimas dunyo, bag‘ri keng dunyo, bedor dunyo, behadik dunyo, borishsiz dunyo, gulkor cholg‘u dunyo, gul xor yohu dunyo, gung dunyo, go‘zal dunyo, dengizli dunyo, yolg‘on dunyo, yolg‘onchi dunyo, yorug‘ dunyo, yo‘llarsiz dunyo, kam dunyo, keksa dunyo, kelishsiz dunyo, keng dunyo, kimsasiz dunyo, ko‘zi ko‘r dunyo, ko‘lmak dunyo, kunsiz dunyo, lol dunyo, mayxona dunyo, mard dunyo, mast dunyo, mast-alast dunyo, nafis dunyo, noto‘kis dunyo, og‘ir dunyo, ona dunyo, osmonsiz dunyo, parishon dunyo, puldunyo dunyo, sag‘ir dunyo, saraton dunyo, sarg‘aygan dunyo, sehrli dunyo, sovuq dunyo, sog‘ingan dunyo, sodda dunyo, temir dunyo, tinch dunyo, toza dunyo, tor dunyo, tosh dunyo, toshdil dunyo, toshli dunyo, to‘rt burchak dunyo, uzun sado dunyo, xazonrez dunyo, xo‘rlangan dunyo, chin dunyo, she’rsiz dunyo, sho‘rlik dunyo, ezgu*

dunyo, ertakli dunyo, yuraksiz dunyo, yashil dunyo, o‘yinchoq dunyo, o‘tar dunyo, qavat-qavat dunyo, qon jilg‘a dunyo, qonuniy dunyo, qo‘shiqchi dunyo, g‘azabkor dunyo, g‘alva dunyo, g‘alvir dunyo, g‘arib dunyo, g‘urbat dunyo, g‘ussali dunyo kabi[1].

Mazkur misollardan *aziz dunyo, arzimas dunyo, bag‘ri keng dunyo, go‘zal dunyo, yolg‘on dunyo, yolg‘onchi dunyo, yorug‘ dunyo, tor dunyo* kabilar so‘zning semantik strukturasiga kiradigan, an’anaviy o‘xshatish (ingerent konnotatsiya) hisoblansa, *gung dunyo, yo‘llarsiz dunyo, kam dunyo, kelishsiz dunyo, ko‘zi ko‘r dunyo, ko‘lmak dunyo, osmonsiz dunyo, parishon dunyo, puldunyo dunyo, sag‘ir dunyo, saraton dunyo, sarg‘aygan dunyo, sehrli dunyo, sovuq dunyo, temir dunyo, to‘rt burchak dunyo, uzun sado dunyo, ertakli dunyo, yuraksiz dunyo, qavat-qavat dunyo, qon jilg‘a dunyo, g‘arib dunyo, g‘urbat dunyo, g‘ussali dunyo* kabilar Usmon Azimning individual metaforalari, nutqiy metaforalar (adgerent konnotatsiya) sanaladi. Ko‘rinadiki, nutqiy konnotatsiya original, “ohorli” bo‘lib, badiiylikni ta’minlaydi, bir o‘qishdayoq ta’sir etadi, diqqatni tortadi va o‘quvchini chorlashda xarakterli hisoblanadi.

Ma’lumki, ijodkor “o‘z yasamasi”ni – ijod mahsulini shu til egalari lug‘at qatlamidan qat’iy o‘rin olishi, shu til lug‘at tarkibiga o‘rnashib qolishini maqsad qilmaydi. U so‘zni muayyan bir vaziyat talabiga ko‘ra, zarurat mahsuli sifatida yaratadi. Yaratgan yangi so‘zlari orqali o‘quvchining diqqatini qaratishga, unga estetik zavq ulashishga harakat qiladi. Adabiyotning, xususan, she’riyatning asl maqsadlaridan biri ham shu.

Yuqorida keltirilgan misollardagi yangi epitetlar (nutqiy konnotatsiya) okkazional bo‘lib, o‘quvchida ijodkor jimjimadorlikka berilgandek taassurot uyg‘otishi mumkindir. Ammo ilhomlangan ijodkor doim ham lug‘at qatlamidagi mavjud ko‘chimlarga ko‘na qolmaydi.

Muallif nutqi metaforalari Usmon Azim she’riyatidagi quyidagi ifodalarda ham kuzatiladi:

1. *Qor – billurtan farishta*. (“Qor”)
2. *Bu dunyoning ismi gulmas,*
Puldunyodir bu dunyo. (“Eski qo‘shiq”)
3. *Azizlik taxtidan tushgan azizim,*
Zulmatgoh xonaning ichida yorim. (“Azizlik taxti”)
4. *Chizavergin iymonimni.*
Imongoh yurak oppoq. (“Yurak”)

Mazkur misollarda q*or – billurtan farishta, puldunyo dunyo, zulmatgoh xona, imongoh yurak* kabilarni individual metaforalar sifatida baholash mumkin.

Xulosa. Ko‘rinadiki, Usmon Azim ijodidagi yangi ko‘chimlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga qo‘l kelgan. Shoir polisemantik so‘zlardan samarali foydalanib, ular ma’no imkoniyatini kengayishiga ham ma’lum darajada hissa qo‘shdi. Mazkur ko‘chimlar matnga betakror jarangdorlik va musiqiylik, go‘zallik va xalqchillik baxsh etgan. Umuman, Usmon Azim ijodida tuyg‘ular ta’sirchanligi va obrazlar teranligini ta’minlashda individual metaforalar alohida o‘rin tutgan.

Xullas, badiiy adabiyotda o‘rinli, jo‘yali, topib aytilgan tasvir, ko‘chim – muallif nutqi (individual nutq) metaforalari o‘zining emotsionalligi, ta’sirchan va ifodaviyligi, shuningdek, badiiyat va obrazlilikni ta’minlashdagi ahamiyati bilan alohidalik kasb etadi. Shoir Usmon Azimning muallif nutqi metaforalari ta’sirchanligi, “ohorli”ligi, ifodaviyligi, betakrorligi bilan alohidalik kasb etishi kuzatildi.

ADABIYOTLAR:

1. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т.:”Ўз. мил. энцик давлат нашриёти”, 2002.

2. Кошғарий М. Дувону луғатит турк. 3 жилд. С.Муталлибов таҳрири остида.–Т.,1960-1963.

3. Каримов С. Зулфия асарлари лингвостилистикаси. Монография. – Самарқанд, 2006.

4. Мадраҳимов И. Сўзнинг серқирралиги ва уни таснифлаш асослари. НДА.–Т., 1993.

5. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. –Т.: Муттоз сўз, 2010.

6. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари.–Т.: Ўқитувчи, 1995.

7. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. НДА. –Т.,2000.

8. Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. НДА. – С.,2001.

9. Турсунов У. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Дарслик.–Т.: Ўзбекистон, 1992.

[1] Misol olingan manba: Умирова С. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (У.Азим шеърияти мисолида). НД. – С., 2019.

10. Умирова С. Ўзбек шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (У.Азим шеърияти мисолида). НД. – Самарқанд, 2019.

11. Юлдашев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. ДДА .–Т.,2009.

12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. –Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2006.

UDC 81

INCORPORATING SONGS AND POEMS INTO ENGLISH GRAMMAR INSTRUCTION

Murodova Sohiba Jamolovna,
Toshkent Webster Universiteti magistranti
murodovasohiba31@gmail.com

Abstract. *This article explores the integration of songs and poems in teaching English grammar, emphasizing their effectiveness in enhancing phonetic, lexical, grammatical, and socio-cultural competencies among learners. It discusses how rhythmic-intonational and auditory-pronunciation skills improve through poetic and musical material, thereby facilitating better comprehension and expression in English. The article highlights the motivational benefits of using authentic poetic texts and songs, including limericks, which introduce learners to cultural nuances and humor intrinsic to English. It also outlines practical stages and principles for selecting and working with such materials, aiming to transform language learning from a routine task into an engaging and culturally rich experience. The study underscores the role of these artistic forms in broadening learners' linguistic abilities while fostering an appreciation of the target culture.*

Keywords: *English language learning, grammar instruction, songs in education, poems in language teaching, phonetic skills, vocabulary acquisition, socio-cultural competence, limericks, authentic materials, motivation in language learning, foreign language pedagogy, English pronunciation, communicative competence, teaching methodology.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕСЕН И СТИХОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКЕ

Аннотация. *В данной статье рассматривается интеграция песен и стихов в преподавание английской грамматики, подчёркивая их эффективность в развитии фонетических, лексических, грамматических и социокультурных компетенций учащихся. В статье рассматривается, как ритмико-интонационные и аудиально-произносительные навыки развиваются благодаря поэтическому и музыкальному материалу, способствуя лучшему пониманию и выражению мыслей на английском языке. В статье подчёркиваются мотивационные преимущества использования аутентичных поэтических текстов и песен, включая лимерики, которые знакомят учащихся с культурными нюансами и юмором, присущими английскому языку. Также описываются практические этапы и принципы отбора и работы с такими материалами, направленные на превращение изучения языка из рутинной задачи в увлекательный и богатый культурный опыт. В исследовании подчёркивается роль этих художественных форм в расширении языковых навыков учащихся и одновременно в развитии понимания целевой культуры.*

Ключевые слова: *изучение английского языка, обучение грамматике, песни в образовании, стихи в преподавании языка, фонетические навыки, расширение словарного запаса, социокультурная компетентность, лимерики, аутентичные материалы, мотивация изучения языка, педагогика иностранных языков, английское произношение, коммуникативная компетентность, методика обучения.*

INGLIZ TILI GRAMMATIKASINI O‘QITISHDA QO‘SHIQ VA SHE’RLARNI QO‘LLASH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitishda qo‘shiqlar va she’rlardan foydalanish masalasi ko‘rib chiqiladi hamda ularning fonetik, leksik, grammatik va ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi samaradorligi ta’kidlanadi. Poetik va musiqiy materiallar yordamida ritmik-intonatsion va eshitish-talaffuz ko‘nikmalarining shakllanishi ingliz tilini yanada yaxshi tushunish va ifodalashga xizmat qilishi qayd etiladi. Maqolada, shuningdek, limeriklar kabi haqiqiy poetik matnlar va qo‘shiqlarning o‘quvchilarda motivatsiyani oshirish, ingliz tilidagi madaniy nozikliklar va hazilni ochib berishdagi o‘rni yoritilgan. Materiallarni tanlash va ular bilan ishlashning amaliy bosqichlari hamda tamoyillari ko‘rsatilib, til o‘rganish jarayoni odatiy mashg‘ulotdan qiziqarli va madaniy boy tajribaga aylantirish yo‘llari tahlil qilinadi. Tadqiqot ushbu badiiy shakllarning o‘quvchilarning lingvistik imkoniyatlarini kengaytirish hamda maqsad til madaniyatiga qiziqishini oshirishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *ingliz tilini o‘rganish, grammatika o‘qitish, ta’limda qo‘shiqlar, til o‘qitishda she’rlar, fonetik ko‘nikmalar, lug‘at boyligini oshirish, ijtimoiy-madaniy kompetensiya, limeriklar, autentik materiallar, til o‘rganishda motivatsiya, chet tili pedagogikasi, ingliz tili talaffuzi, kommunikativ kompetensiya, o‘qitish metodikasi.*

Introduction. Knowledge of a foreign language, especially English, which has long secured the status of one of the most studied languages in the modern world, is undoubtedly a significant advantage of an educated, intelligent person. However, mastering the English language—especially its complex grammar rules and extensive vocabulary governed by phonetic principles—requires significant effort, as inconsistencies between spelling and pronunciation often confuse students. The question arises: how to motivate a student of a comprehensive school to learn the minimum that modern educational and methodological complexes provide? There are many ways in the methodology to "sweeten the pill", i.e., to provide the material in the most interesting and easy to learn form, without sacrificing the content. One of these methods is poems and songs in English.

Developing phonetic skills through the use of poems and songs. Engaging with musical and spoken poetic material enhances learners' rhythmic intonation and listening-pronunciation abilities. These are two large groups of pronunciation skills, the level of proficiency of which determines how well an English learner will perceive the speech of a native speaker by ear and how correctly, according to the phonetic laws of the English language, he will be able to convey his thoughts in English. Rhythmic-intonational skills presuppose knowledge of the features of intonation, pauses, tempo of utterances [9, p. 65] of foreign-language speakers, which differ from Russian phonetic rules and, accordingly, if they are not known and used incorrectly, can lead to communicative failure.

Analysis of literary sources. Auditory-pronunciation skills involve the capacity to identify distinct phonemes, words, phrases, and sentences within fluent speech, along with the ability to accurately produce sounds in spoken language while following proper intonation, stress, and pausing patterns [9, p. 66]. Songs and spoken poems are valuable material for learning these skills. Another advantage of using such material for this purpose is that, unlike standard methods of teaching phonetics, poems and songs help to increase motivation and, accordingly, are a more effective means of learning phonetic material. Poems and songs, and even rhymes, "easily fit into any stage of the lesson and give students genuine pleasure" [1].

Developing vocabulary skills when working with poems and songs is crucial . In a foreign language lesson, at the very beginning of studying a new topic, it is useful to use poetic material, since, as a rule, a particular poem is based on a certain theme or topic, which allows students, at the initial stage of familiarization with the new material, to see from a bird's eye view, so to speak, what kind of vocabulary they will have to learn. As for songs for younger students, most of them contain words with a minimum number of syllables, and many words are repeated many times throughout the playback, which is very useful for better assimilation of new words. The formation of lexical skills should be understood as the teacher's activity aimed at teaching active (i.e. vocabulary that must be learned for all types of speech activity), passive vocabulary (i.e. vocabulary that students must be able to recognize when reading, but are not required to use in their own speech) and at forming a potential vocabulary base (i.e. words that we do not study specifically, but the meaning of which can be guessed from the context or form).

As part of working with songs, based on the formed phonetic knowledge, the student should be able to recognize a word in another person's speech and connect its phonetic side with the meaning.

As part of working with poetry, the student must, relying on knowledge of the features of spelling, see a certain meaning behind the sequence of letters.

And finally, knowing the form and meaning of a word, the student must use it correctly in his own speech and in writing. The undoubted benefit of using poems and songs is that learning new things occurs on the basis of repeating the old, since new words and expressions are used in the text together with those already studied, which helps to better consolidate the material covered, and also reflects new possibilities of combining known lexical units with each other, which were not covered earlier.

Another important advantage of poetic material is that it often contains proper names, geographical names, realities of the countries of the studied language, absent in the native language. All of this helps students create a vivid and personal mental image of a specific country. Developing grammatical skills through poems and songs is equally important. Acquiring grammar and syntax, along with phonetics and vocabulary, is essential for building both expressive and receptive language abilities.Working with poetic material helps to better master grammatical and syntactic constructions. Moreover, their mastery occurs both consciously and unconsciously. For example, children's songs present the simplest grammatical structures and syntactic models, which are easily fixed in the student's consciousness. This is especially true for

sentence models and phrases, since to convey any thought, predication is necessary, which sets a certain logical order to a disparate chain of words. Students master grammar and vocabulary based on ready-made speech models, which will later become an excellent help in creating their own statements by analogy with an example, firmly fixed in their consciousness. Familiarization with new grammar rules and their training very often turn into a routine. The student is required to mechanically memorize all sorts of tables, diagrams and perform the same type of exercises. Very often, schoolchildren have the impression that grammar is something immense and terribly difficult to understand, as a result of which this discourages any interest and desire to study a foreign language and often develops fear. To avoid this, it is necessary to diversify the hours allocated to grammar. And it is poetry that will help bring joy to the lesson and eliminate the conflict between the student and the English language.

Development of socio-cultural competence is also a point to consider. As Zh. M. Arutyunova notes, "poetic texts develop memory, hearing, imagination, promote the conscious use of vocabulary, help to consolidate grammatical constructions, and contribute to the development of a taste for words and language" [3, p. 33].

The most important, global goal of studying a foreign language at school is to master the language as a means of communication and, if necessary, to correctly and adequately reproduce the acquired skills in such a way that communicative failures do not arise when communicating with representatives of other cultures. At the same time, mastering foreign speech is impossible without knowing the cultural characteristics of the speakers of the language being studied. Therefore, another equally important task of teaching a foreign language is the teacher's activity in introducing students to the culture of a given people. Poetic works reflect the vision of the world of people of another culture, points of view regarding certain problems in various spheres of society, the values of these people, and traditions. Not everyone can afford to provide their children with the opportunity to immerse themselves in the environment of the language being studied. Nevertheless, the teacher can recreate this language environment within the classroom. Thus, "by saturating the educational space with units of material and spiritual culture (artifacts, authentic materials), we thereby model the language environment" [2, p. 70]. When using songs and poetry in class, you do not need to limit yourself to a certain time frame, i.e. resort to works of a particular period. It is important to turn to material from different eras and, of course, different genres, thus also forming aesthetic taste.

Research methodology. Using limericks. Poetic examples of such a genre as limericks can be excellent material for work in the lesson. "A limerick is a form of short humorous poem that appeared in Great Britain, based on the playing with nonsense" [12]. This poetic genre is an excellent example of real English humor. Using limericks in English lessons, the teacher has the opportunity to introduce students to the world of classical English literature and acquaint them with such famous writers as L. Carroll, R. Kipling, D. Galsworthy, who were fond of this genre. Such activities should help to expand the students' horizons and motivate them to independently familiarize themselves with other representatives of English culture and their works.

In addition, limericks are excellent material for working on linguistic means. The work itself should not present any particular difficulties, because limericks, first of all, are strictly limited in volume. On the other hand, they are something similar to Russian ditties, i.e. just as mischievous, funny, sometimes requiring ingenuity for understanding. "Limericks are characterized by wordplay, homonymy, synonymy, polysemy, hyperbole, onomatopoeia" [4, p. 51]. They are authentic examples of purely English speech and manner of thinking. To better attract attention and mobilize all students to work, it is desirable to provide such poetic works with illustrations. While the use of illustrations may appear essential—given that limericks were originally closely linked with images—collaborative analysis of their structure can also be highly effective. By examining several examples, students can identify common features within the form. These include:

- A fixed structure consisting of five lines
- A rhyme scheme that is followed the AABBA pattern
- In traditional limericks, the final line often echoes the ending of the first \[13].

If these are middle and high school students, then they can determine the poetic meter based on the knowledge they gained from a literature course. Most often, limericks are written in anapaest. The subject matter of a limerick is also followed by specific rules.

Usually, "in the first line, the author introduces the hero and the name of the city, village, country where this hero comes from." All limericks have a similar beginning: "There was a ..." [4, p. 52]. In conclusion, based on the knowledge they have gained, students can try to write limericks themselves.

Criteria for selecting poetic material. In order for work with poetic works to bring positive results, both in the short and long term, meeting all the above-mentioned goals of their use in a foreign language lesson, it is necessary to be guided by some rules for selecting such material.

It's important to recognize that poems and songs are not the primary means by which a teacher educates, nurtures, or develops students. Instead, they should be seamlessly integrated into the lesson and serve as a natural extension of the learning process \[7, p. 25].

An analysis of English teachers' articles reveals that most of them emphasize the following principles for selecting such materials.

The principle of authenticity. According to this principle, it is necessary to use genuine materials, which are the product of creativity of the people of the countries of the studied language. The emphasis on this principle is due to the fact that authentic materials have enormous educational and cognitive value, being a reflection of the uniqueness of the culture, values, ideals, worldview of a given people and, therefore, enrich the inner world of students. The undoubted benefit of authentic materials is that they are primarily intended for people who are native speakers of a given language, i.e. they are not adapted.

The principle of emotional impact. When choosing authentic musical or poetic works, it is necessary to remember that an essential factor for effective work is not just the interest of schoolchildren, but also their emotional empathy with the work they have listened to or read. Such an impact is primarily caused by the melody, and then by the text itself. Asafiev defines the melody as the "soul of music" [8, p. 16].

The principle of methodological value. The text of a poetic work must correspond to the level of proficiency in a foreign language by students, i.e. when working with it, schoolchildren should rely on the already mastered grammatical, phonetic, lexical knowledge and skills. At the same time, the higher the level of proficiency in a foreign language, the more complex the material should be.

The text of a poetic work should correspond to the topic of the lesson, the age characteristics of students and carry certain useful information [5, p. 67] [6].

Stages of working with poetic material. Being a valuable material that carries information about the culture of the countries of the studied language; information that was created in the minds of people - carriers of a different mentality, it is necessary to follow a certain algorithm of work, "in order to reveal the entire rich potential" [5, p. 68] of such material.

Traditionally, work with audio materials is proposed to be divided into three stages:

1) Before listening, the pre-text stage.

2) During listening or while - listening.

3) After listening or follow up activities

Before listening: The teacher's work at this stage determines the level of students' motivation to listen to or read a poetic work, and, accordingly, the "percentage of their assimilation of the content" [5, p. 68].

"If the listener feels the need to listen, this leads to the maximum mobilization of his mental potential; speech hearing and even the sensitivity of the senses are sharpened, attention becomes more focused, the intensity of thought processes increases" [5, p. 68].

Analysis of the obtained results. However, motivation alone is not enough to complete tasks at the following stages.

L. Cameron in his book "Teaching Languages to young learners" challenges the established opinion that the second, or main stage of work is the central, most important task in learning a language and that the benefit of completing the entire task depends on how successfully the tasks of the second stage are completed. In his opinion, it is the pre-text stage, the stage before listening, that should help students complete the tasks of the next stage well. " ... The core activity is central to the language-learning task and without the core, the task would collapse. The preparation activities should help to prepare the students to complete the core activity successfully" [10, p. 32].

Thus, in order to successfully complete the tasks of the second stage, at the before listening stage the teacher needs to take measures to eliminate possible difficulties that students may encounter in the future. First of all, it is necessary to provide students with tasks aimed at familiarizing them with new reading rules or practicing previously learned ones that present difficulties for students.

Secondly, the teacher should familiarize students with the key vocabulary found in the content of the poetic work and overcome or remove possible lexical difficulties. And, finally, it is necessary to comment on the grammatical phenomena encountered that the students have not studied before. Thus, the tasks at this stage are aimed, first of all, at mobilizing all students to take part in the work, on the one hand, and at removing lexical, phonetic, and grammatical difficulties, on the other.

While Listening. At this stage, the teacher explains what tasks the student must complete while listening to a song or reading a poem. For better development of listening skills, as well as for better understanding of the content of the work, there may be several listening tasks at this stage. At the same time, each time the teacher should set a new task for the students on the level of understanding of the material. For the first listening, it is advisable to prepare tasks for fragmentary and general understanding of the material.

For the second listening, accordingly, tasks for detailed understanding are needed. And, finally, for the third listening, it is necessary to provide tasks for critical understanding of the text.

In the process of working, especially with primary school students, physical activity of students will bring great benefit and joy, namely various types of gestures, which, accompanying the lyrics of the song, will help to learn it faster and better. Thus, in the book "Music & Song" Tim Murphey offers work with songs called "Drop-a-word songs" [11, p. 130-131], which involves singing a song and accompanying it with gestures. Gradually, after several performances, the words are skipped, and as a result, only gestures should remain. At the same time, in order not to make a mistake in the sequence of gestures, students should silently pronounce the words of the song.

Discussion. Tim Murphey explains the benefit of such work with songs by the fact that as children grow up, they realize that a word exists not only when it is played out loud, but also when it is in our heads. That is, language exists not only in oral form, but also in the process of our thinking in it. Saying a word to yourself, and not out loud, is also a good way to learn a language, which stimulates the child to experiment with a foreign language in their inner speech. "... they learn that the words in their minds do not have to be spoken to exist - they can just think them. Just 'thinking' the words without singing them may encourage the process of internalization and encourage our inner voices to play silently with language" [11, p. 131]. Completing such tasks will help students to more deeply understand the meaning of the text they have heard, and will also prepare and set them up for work at the third stage.

After – Listening. The result of listening, as well as reading, is understanding or misunderstanding of the information. The exercises at the final stage involve work both in class and at home and are aimed at developing all speech skills. The tasks at this stage should be communicative in nature, take into account the lexical and grammatical content of a particular work, and most importantly stimulate students to use new lexical and grammatical material in their own oral and written speech.

Whether it is a novice teacher or a teacher with many years of experience, it is still important to always keep in mind the fact that teaching should be approached conscientiously. It is necessary to try to organize various, entertaining forms of work with students in foreign language lessons. Despite the fact that preparation for such lessons may take much more time than developing a classic, standard plan (after all, it is necessary to select material that will successfully fit into the educational process; that will correspond to the level of language proficiency in the class, as well as the age characteristics of the students), authentic poems and songs should not be neglected, since they contain rich phonetic, lexical and grammatical material, and, one way or another, contribute to the formation of a secondary linguistic personality. Having analyzed the articles of many teachers, one can come to the unambiguous conclusion that the use of such material really increases motivation and stimulates students to study a foreign language. But it should be borne in mind that students should wait for such classes. They should not be held regularly, otherwise it will turn into a routine. Thus, it can be seen that the use of poems and songs can be a great help during the learning process, which will add variety to the lesson without interfering with the implementation of its developmental and educational goals.

Conclusion. Incorporating poems and songs into English language instruction offers a dynamic and effective approach to developing students' phonetic, lexical, grammatical, and socio-cultural competencies. These authentic materials not only enhance pronunciation and vocabulary acquisition but also serve as engaging tools that foster motivation and creativity. By immersing learners in rhythm, rhyme, and real cultural contexts, teachers can make complex grammar structures more accessible and memorable. However, the success of this method relies on thoughtful selection and integration of content, ensuring that poetic and musical materials support the lesson's goals and align with students' linguistic levels and interests. When used purposefully and sparingly, such resources can transform the classroom into a rich, immersive language environment that inspires a deeper appreciation for both the English language and its cultural nuances.

REFERENCES:

1. *Cameron Lynne. Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press, 2001.*
2. *Gribanova K. I. "Development of Communicative Competence of Students Based on Poetic Works." Foreign Languages at School, no. 1, 2011, p. 70.*
3. *Kungurova, I. M., and K. I. Tkachenko. "Limerick as a Special Genre of Poetic Absurdity and Its Methodological Potential." Foreign Languages at School, no. 9, 2014, pp. 51–52.*
4. *Mityugina, T. G., and Zh. V. Solovieva. "Methodological Techniques for Using Songs and Musical Presentations in English Lessons." English Language at School, no. 1 (33), 2014, pp. 67–68.*
5. *Murphey, Tim. Music & Song. Oxford University Press, 1992.*

6. Ostapchuk, N. A., and E. N. Ostapchuk. "Basic Principles of Song Material Selection." Modern Research and Innovation, no. 11, 2015, http://web.snauka.ru/issues/2015/11/58955/

7. 8. Pavlova, E. A. "Poems and Rhymes in Foreign Language Lessons Are an Effective Means of Learning Language Material." Foreign Languages at School, no. 2, 2009, p. 25.

8. Romanovskaya, O. E. "Methodology of Working with Musical and Poetic Folklore in the English Language Course at School." Foreign Languages at School, no. 8, 2008, pp. 16–17.

9. Volkova, T. "Poems and Rhymes as a Means of Motivation in Learning English." Foreign Languages, 24 June 2015, http://iyazyki.prosv.ru/

10.Zhupanova, Yu. L. "Formation of Grammatical Skills Based on Poetic Text." Foreign Languages at School, no. 5, 2010, p. 33.

11.Solova, E. I.Methodology of Teaching Foreign Languages. Prosveshchenie, 2006.

12.https://ru.wikipedia.org/wiki/

UDC 81

FUNCTIONS OF LANGUAGE

Nabijonova Mohlaroyim Olim qizi,
Student of group 11-1Ing 24 at Faculty of Philology and Language Teaching, Bukhara State University
mohlaroyimnabijonova68@gmail.com

Abstract. *This article explores the essence, subject, and connection of linguistics with other social sciences. Language is presented as a complex social phenomenon composed of phonetic, lexical, and grammatical systems, serving as the main tool for human thought and communication. The author analyzes the main functions of language—such as communicative, expressive, and cumulative—and discusses Roman Jakobson's six language functions. The article also distinguishes between language and speech and highlights how language can be used for influence, control, and managing interpersonal relationships. The dynamic and socially embedded nature of language is also emphasized.The functions of language are also highlighted one by one. Various information about the importance and role of language in linguistics is presented and explained.*

Keywords: *language, speech, linguistics, communication, phonetics, lexis, grammar, mimicry.*

TIL FUNKSIYALARI

Annotatsiya. *Maqolada tilshunoslikning mazmuni, predmeti va ijtimoiy fanlar bilan bog'liqligi keng yoritilgan. Til – inson tafakkuri va muloqoti uchun asosiy vosita bo'lib, u fonetik, leksik va grammatik tizimdan iborat murakkab ijtimoiy hodisa sifatida talqin etiladi. Muallif tilning kommunikativ, ekspressiv, kumulyativ kabi asosiy funksiyalarini va Roman Yakobson tomonidan ilgari surilgan olti til funksiyasini tahlil qiladi. Til va nutq o'rtasidagi farq, shuningdek, tildan nazorat, ta'sir va munosabatlarni boshqarishda foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Tilning doimiy o'zgaruvchanligi va ijtimoiy xususiyati ham alohida ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, tilning vazifalari ham birma-bir yoritib o'tilgan. Tilshunoslik fanida tilning ahamiyati va o'rrni to'g'risida turlicha ma'luotlar keltirib, izohlangan.*

Kalit so'zlar: *til, nutq, tilshunoslik, kommunikatsiya, fonetika, leksika, grammatika, mimika.*

ФУНКЦИИ ЯЗЫКА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются сущность, предмет и связь лингвистики с другими общественными науками. Язык представлен как сложное социальное явление, состоящее из фонетической, лексической и грамматической систем, служащее основным инструментом человеческого мышления и общения. Автор анализирует основные функции языка, такие как коммуникативная, экспрессивная и кумулятивная, и рассматривает шесть функций языка, выделенных Романом Якобсоном. В статье также проводится различие между языком и речью и освещаются возможности использования языка для влияния, контроля и управления межличностными отношениями. Подчёркивается динамическая и социально обусловленная природа языка. Функции языка рассматриваются последовательно. Приводятся и объясняются различные сведения о значении и роли языка в лингвистике.*

Ключевые слова: *язык, речь, лингвистика, коммуникация, фонетика, лексика, грамматика, мимикрия.*

Introduction. Linguistics is a science that studies the social nature, function, internal structure of language, the laws of its functioning (activity) and historical development. Therefore, linguistics is an independent science that studies human language. Along with the term linguistics, the term linguistics (< French linguistique < Latin lingua - language) is also used in scientific literature. Language is a system of phonetic, lexical and grammatical means that serve to construct speech and express thoughts, feelings, desires, etc.; a social phenomenon that serves as the main and most important tool of communication, interaction, thinking between people. From this it can be seen that language is the most important means of communication in human society compared to secondary writing and auxiliary means of communication such as signs, signals, gestures, mimicry, and is created by society and serves it. Therefore, linguistics, which studies it, is included in the social sciences such as philosophy, psychology, and history. The science of

linguistics has an ancient history. As a result of different understandings of the subject matter of linguistics, the nature and essence of language, various scientific schools and movements have emerged, such as naturalism, psychologism, logicism, sociologism, and structuralism.

Literature analysis and methodology. Language is a system of phonetic, lexical and grammatical means that serve to form speech and express thoughts, feelings, desires, grief, joy, etc., and a social phenomenon that serves as the main and most important tool of communication and thought between people. The use of the possible properties of language tools for various purposes in the process of speech is called the functions of language.

The fact that language acts as a tool of communication in society constitutes its communicative function. This is the main social function of language. Therefore, the main function of language as a tool of communication and interaction is called the communicative (lat. communicatio - message, communication) function of language.

Two phenomena are distinguished in the communicative (speech communication) function of language:

1. The function of exchange of ideas (communication-interaction).

2. The function of message.

The function of exchange of ideas is the main function of language, which is the communicative function of the language community, consisting in the exchange of ideas.

The communicative function of language, which consists in conveying (notifying) the logical content, is called the message function of language.

In communication, various feelings, emotions, and impressions are also expressed through language, and this is called the aesthetic or impact function of language. In some literature, the aesthetic function of language is also called the expressive function.

Language is not only a means of communication and relationship, an expression of emotional impact, but also an important resource that performs the function of accumulation. Language is a means of interethnic communication and relationship, a means of transmitting accumulated knowledge and experience from generation to generation. This function of language is of great importance in the process of cognition and is considered the cumulative function of language.

Both language and speech are social phenomena. Language and speech, which have a social character, are realized through each other, that is, language occurs through speech, and speech occurs through language, is manifested. Language and speech are interconnected, interrelated, one cannot exist without the other, but different from each other social phenomena. So, language and speech are not exactly the same thing, just because they are interconnected. Psychologist P.I. Ivanov says: “When we ask a person: what language (or languages) do you speak, we know exactly what language (or languages) he uses in his speech by his speech, by his words.”

Each person has his own speech and speaks using one or more languages. At the same time, each person’s speech has its own characteristics, depending on his age, education, and general spiritual and cultural level. From this it follows that speech is an individual phenomenon. But above we said that both language and speech are social phenomena. The fact is that speech is truly individual. Speech is individual in its performance, in its occurrence, that is, it is carried out by an individual, a separate person. But speech is social in its function.

Roman Jakobson defined six functions of language (or communication functions), according to which an effective act of verbal communication can be described. Each of the functions has an associated factor. For this work, Jakobson was influenced by Karl Bühler's organon model, to which he added the poetic, phatic and metalingual functions.

The six functions of language:

1. The referential function: corresponds to the factor of context and describes a situation, object or mental state. The descriptive statements of the referential function can consist of both definite descriptions and deictic words, e.g. "The autumn leaves have all fallen now." Similarly, the referential function is associated with an element whose true value is under questioning especially when the truth value is identical in both the real and assumptive universe.

2. The poetic function: focuses on "the message for its own sake" (how the code is used) and is the operative function in poetry as well as slogans.

3. The emotive function: relates to the Addresser (sender) and is best exemplified by interjections and other sound changes that do not alter the denotative meaning of an utterance but do add information about the Addresser's (speaker's) internal state, e.g. "Wow, what a view!" Whether a person is experiencing feelings of happiness, sadness, grief or otherwise, they use this function to express themselves.

4. The conative function: engages the Addressee (receiver) directly and is best illustrated by vocatives and imperatives, e.g. "Tom! Come inside and eat!"

5. The phatic function: is language for the sake of interaction and is therefore associated with the Contact/Channel factor. The phatic function can be observed in greetings and casual discussions of the weather, particularly with strangers. It also provides the keys to open, maintain, verify or close the communication channel: "Hello?", "Ok?", "Hummm", "Bye"...

6. The metalingual (alternatively called "metalinguistic" or "reflexive") function: is the use of language (what Jakobson calls "Code") to discuss or describe itself.

Results and discussion. The complexity and uniqueness of language is that it is a material phenomenon in terms of its “things” (material, sounds and letters). Indeed, without material sounds, language cannot fulfill its most important function in society - the function of being a means of communication. More precisely, language, as a real consciousness, becomes, acquires the power of influence, a real, genuine fact, an “object” only through signs - through sound material.

But language is also a social phenomenon. The most important common feature of each language is its fulfillment of a social function - its service as a means of communication for members of society. Therefore, language, as a means of communication, is firmly and inextricably linked with the people, the nation, who speak and express their thoughts in this language. The development of a language is connected with the development of the people.

So, the social essence of language, on the one hand, is determined by its emergence and development in society, on the other hand, the main task of language - the communicative function - is determined by its social character - the fact that language is a means of communication, a tool of communication only in society.

So, language is manifested in society in the performance of the following functions:

1. Language is a means of communication.
2. Language is a means of influencing others.
3. Language is a means of forming and expressing thoughts.
4. Language is a means of cognition.
5. Language is one of the specific characteristics of a person.
6. Language is one of the most important signs of a people and nation.
7. Language is a means of expressing culture, spirituality and enlightenment, etc.

Interpersonally, verbal communication is key to bringing people together and maintaining relationships. Whether intentionally or unintentionally, our use of words like I, you, we, our, and us affect our relationships. “We language” includes the words we, our, and us and can be used to promote a feeling of inclusiveness. “I language” can be useful when expressing thoughts, needs, and feelings because it leads us to “own” our expressions and avoid the tendency to mistakenly attribute the cause of our thoughts, needs, and feelings to others. Communicating emotions using “I language” may also facilitate emotion sharing by not making our conversational partner feel at fault or defensive. For example, instead of saying, “You’re making me crazy!” you could say, “I’m starting to feel really anxious because we can’t make a decision about this.” Conversely, “you language” can lead people to become defensive and feel attacked, which could be divisive and result in feelings of interpersonal separation.

Language Is a Means of Control

Control is a word that has negative connotations, but our use of it here can be positive, neutral, or negative. Verbal communication can be used to reward and punish. We can offer verbal communication in the form of positive reinforcement to praise someone. We can withhold verbal communication or use it in a critical, aggressive, or hurtful way as a form of negative reinforcement.

Directives are utterances that try to get another person to do something. They can range from a rather polite ask or request to a more forceful command or insist. Context informs when and how we express directives and how people respond to them. Promises are often paired with directives in order to persuade people to comply, and those promises, whether implied or stated, should be kept in order to be an ethical communicator. Keep this in mind to avoid arousing false expectations on the part of the other person

Rather than verbal communication being directed at one person as a means of control, the way we talk creates overall climates of communication that may control many. Verbal communication characterized by empathy, understanding, respect, and honesty creates open climates that lead to more collaboration and more information exchange. Verbal communication that is controlling, deceitful, and vague creates a closed climate in which people are less willing to communicate and less trusting.

Language helps us express observations (reports on sensory information), thoughts (conclusions and judgments based on observations or ideas), feelings, and needs.

Language is powerful in that it expresses our identities through labels used by and on us, affects our credibility based on how we support our ideas, serves as a means of control, and performs actions when spoken by certain people in certain contexts.

The productivity and limitlessness of language creates the possibility for countless word games and humorous uses of language.

Language is dynamic, meaning it is always changing through the addition of neologisms, new words or old words with new meaning, and the creation of slang.

Language is relational and can be used to bring people together through a shared reality but can separate people through unsupportive and divisive messages.

As new languages are invented, many more languages are dying. Linguists and native speakers of endangered languages have also rallied around so-called dying languages to preserve them. In the United States, Cajun French in Louisiana, French Canadian in Maine, and Pennsylvania Dutch are examples of language communities that are in danger of losing the language that has united them, in some cases for hundreds of years. Although American English is in no danger of dying soon, there have been multiple attempts to make English the official language of the United States. Sometimes the argument supporting this proposition seems to be based on the notion that a shared language will lead to more solidarity and in-group identification among the speakers. However, many of these movements are politically and ideologically motivated and actually seek to marginalize and/or expel immigrants—typically immigrants who are also people of color. The United States isn't the only country that has debated the merits of officially recognizing only certain languages. Similar debates have been going on for many years regarding whether French, English, or both should be the official language in Quebec, Canada, and which language(s)—French, Dutch, or Flemish—should be used in what contexts in Belgium. In such cases, we can see that verbal communication can also divide people.

Conclusion. The main task of linguistics in the study of the language system is to generalize the facts and phenomena of speech and to derive a language system from them, that is, to create a vocabulary and grammar that are consistent with objective reality. The relationship, connection, and influence of these vocabulary and grammars should always be the focus of the linguist**.**

REFERENCES:

1. Abduazizov A. Introduction to Linguistic Theory. - Tashkent: Sharq, 2010. - 1 7 6 p.

2. Abram, D., Spell of the Sensuous (New York, NY: Vintage Books, 1997), 89.

3. Allan, K. and Kate Burridge, Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 69–71.

4. Brown, G., "Explaining," in The Handbook of Communication Skills, ed. Owen Hargie (New York, NY: Routledge, 2006), 220.

5. Bobojonov Sh., Islamov 1. Educational dictionary of word classification of the Uzbek language. - Tashkent: Yangi asr avlod, 2009. - 48 p.

6. Crystal, D., How Language Works: How Babies Babble, Words Change Meaning, and Languages Live or Die (Woodstock, NY: Overlook Press, 2005), 277.

7. Jamolkhonov H. Current Uzbek literary language. - Tashkent, 2008. - 1-book. - 140 p.

8. Jamolkhonov H. Current Uzbek literary language. - Tashkent, 2008, -2-book. - 132 p.

9. Iriskulov M T Introduction to Linguistics. - Tashkent: Yangi asr avlod, 2009. - 264 p.

10. Mengliyev B., Bahriddinova B. Educational dictionary of the vocabulary of the Uzbek language. - Tashkent: Yangi asr avlod, 2009. - 104 p.

11. Mengliyev B., Bahriddinova B. Educational dictionary of the vocabulary of the Uzbek language. - Tashkent: Yangi asr avlod, 2009. - 104 p.

12. Mengliyev B., Bovmatova O., Khudoyberdiyeva M Educational dictionary of Uzbek phrases. - Tashkent: Yangi asr avlod, 2009. - 60 p.

UDC 81

LINGUISTIC POETICS OF ONOMASTIC UNITS IN ENGLISH AND UZBEK FOLKLORE TEXTS

Niyazova Mokhichekhra Khayatovna,
Associate Professor of English Literary and Translation Studies of Bukhara State University, PhD
m.x.niyazova@buxdu.uz

Abstract. *This article explores the linguopoetics of onomastic units in English and Uzbek folklore texts. Proper names, as a significant component of folklore discourse, are not only markers of identity but also carriers of cultural, historical, and symbolic meanings. The article emphasizes that poetic names reveal the worldview, conceptual sphere, and value orientations of a people, thus serving as an important tool for preserving cultural memory. A comparative analysis of English and Uzbek folklore materials shows both universal and nationally marked features in the use of proper names.*

Keywords: *onomastics, folklore, linguopoetics, anthroponyms, toponyms, English folklore, Uzbek folklore, symbolism, cultural heritage.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПОЭТИКА ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ

Аннотация. *В данной статье исследуется лингвопоэтика ономастических единиц в английских и узбекских фольклорных текстах. Имена собственные, являясь значимым компонентом фольклорного дискурса, выступают не только маркерами идентичности, но и носителями культурных, исторических и символических значений. Подчёркивается, что поэтические имена отражают мировоззрение, концептуальную сферу и ценностные ориентации народа, выполняя важную функцию сохранения культурной памяти. Сравнительный анализ английского и узбекского фольклорного материала выявляет как универсальные, так и национально-специфические особенности использования имён собственных.*

Ключевые слова: *ономастика, фольклор, лингвопоэтика, антропонимы, топонимы, английский фольклор, узбекский фольклор, символизм, культурное наследие.*

INGLIZ VA O‘ZBEK FOLKLOR MATNLARIDA ONOMASTIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK POETIKASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek folklor matnlarida onomastik birliklarning lingvopoetikasi tadqiq etiladi. Ega nomlari folklor diskursining muhim tarkibiy qismi sifatida nafaqat identifikatsiya belgisi, balki madaniy, tarixiy va ramziy ma’nolar tashuvchisi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Maqolada poetik nomlar xalqning dunyoqarashi, konseptual maydoni va qadriyat yo‘nalishlarini ifodalashi, shu orqali madaniy xotirani saqlashning muhim vositasi sifatida xizmat qilishi ta’kidlanadi. Ingliz va o‘zbek folklor materiallari qiyosiy tahlili ismlardan foydalanishda umumiylik va milliy xususiyatlarni ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *onomastika, folklor, lingvopoetika, antroponimlar, toponimlar, ingliz folklori, o‘zbek folklori, ramziylik, madaniy meros.*

Introduction. Recently, lexicographers have become more interested in personal names in literary texts. Most linguistic studies focus on the peculiarities of the functioning of onomastic vocabulary in the works of a particular author or in works as a whole. Various models of poetic onomastic dictionaries are needed to systematize the rich factual material. These lexicographical compilations also reveal the secrets of the expressiveness of proper names [1].

Cultural and social processes can be understood through deep onomastics, the science of proper names. It reveals how names reflect and shape identities, influence literary traditions, and reflect cultural changes, linking language with social dynamics. This study attempts to understand how names used in different eras reflect social changes, political events, and cultural trends. To understand the deeper motives, symbolism, and cultural contexts that permeate works of art, it is important to study names and their meanings in literature [2]. Names used in works of literature can demonstrate the psychological states of both individuals and groups, as well as the social motives and historical events of the era.

Literature is an important component of any nation's cultural heritage and reflects its thoughts and feelings at different periods of time. Therefore, it is not surprising that for many centuries, works of literary and artistic creativity have attracted the attention of scholars seeking the ideals, moral and aesthetic values, and foundations of a particular cultural era. Professionals are interested not only in the content of a work, but also in its genre and compositional characteristics, linguistic organization, and facts from the author's life that influenced its creation. Despite this, studying individual elements of a work does not provide a complete picture of its artistic distinction. Moreover, it does not allow us to answer the question of what determines the uniqueness of the text, nor what linguistic means the author used to express his ideological and artistic intent.

Linguopoetics is a field of philology in which "stylistically marked linguistic units used in literary texts are examined in relation to their functions and comparative significance for conveying ideological and artistic content and creating aesthetic effect" [3]. This allows us to overcome the limitations of existing approaches to the study of literary texts.

Literature review. Linguopoetics allows researchers to study the various nuances of stylistically marked linguistic units in context and determine their role in creating aesthetic impact and revealing the ideological and artistic content of a text. Unlike the two other main areas of study in the field of literary texts – stylistics and literary studies – this study of linguopoetics is not limited to identifying artistic techniques in the text and establishing their function of impact. Instead, it studies linguopoetic units using the main categories of linguopoetic significance and linguopoetic function of stylistically marked language units and characterizes their role in comparison. As for the role of literary criticism and literary theory in linguistic-poetic analysis, when necessary, when the immediate content of the text allows for several interpretations, or to determine general genre characteristics, the researcher turns to extralinguistic information in order to identify the specific impression he is seeking to explain and to highlight the features that are common to all works of a given genre.

Proper names, especially anthroponyms and toponyms, have always played an important role in the structure of folk and literary tales. The main source of information about the hero (his social origin, character, and main personality traits) and about the linguistic and cultural space of the tale is the semantics of the name. Thus, according to many researchers (Yu.A. Karpenko[1], V.M. Kalinkin[2], E.S. Otin [5], O.A. Biryukova[7], V.V. Krasnykh[6], V.I. Suprun[3], and others), neutral, stylistically unmarked names are almost never used in works of the fairy tale genre.

Methodology. Modern scholarship shows a growing interest in the interdisciplinary potential of onomastics. For example, Biryukova [7] demonstrates how the analysis of poetic names reveals national conceptual spheres. Nakhimova [4] underlines the pragmatic aspects of anthroponyms as indicators of ideology and cultural mentality. In Uzbek literary studies, scholars increasingly focus on the ethnolinguistic and didactic roles of proper names in oral traditions, while in Anglophone research, attention is often directed to the narrative and intertextual functions of folklore names.

In contemporary discourse, onomastic studies are also applied to digital folklore, where names of heroes, places, and mythical creatures are reinterpreted in online narratives, games, and cinema adaptations. This opens new perspectives for understanding the transformation of folklore symbols in the globalized cultural space.

Names often play such an important role in literary texts that they become more than just markers of a single character, acquiring social and cultural significance. Symbols representing features of national identity and a reflection of the nation's history and culture, are meaningful ("speaking") anthroponyms in the fairy tale genre, which actualize a personal name and fill it with connotative content, or toponyms, which often balance on the border between two worlds — the real and the unreal.

E. A. Nakhimova believes that studying names such as "the author's verbal skills" "can provide interesting material for assessing the mental and verbal basis, erudition, life experience, political preferences, and pragmatic attitudes" and "will provide interesting material for understanding the national mentality at the corresponding stage of society's development" [4]. The correlation between the name and the character, on the other hand, stimulates a more detailed study of the context, which sometimes leads to an unexpected interpretation of the work.

English folklore contains many onomastic units that perform symbolic, cultural, and poetic functions. In this case, proper names are the most important elements of the narrative, reflecting the beliefs and principles of the people.

The names of heroes in English legends often indicate their character or social status. The name "Little John" is ironic, emphasizing the difference between the character's nickname and appearance, while the

image of “Robin Hood” represents both a free forest robber and a defender of the people. “Maid Marian” emphasizes nobility and purity, while “Friar Tuck” indicates a spiritual person who breaks stereotypes.

Many names and place names originate from Old English, Norman, or Celtic languages. Thus, the names “Arthur” and “Guinevere” are associated with Celtic tradition and have become symbols of the ideal king, while “Lancelot” symbolizes the French influence characteristic of medieval England.

Also, names in folklore are associated with magic and religion, such as “Merlin” and “Morgana”, as well as place names with sacred or mythological significance, such as “Avalon”, the island where “King Arthur” is buried, and “Sherwood Forest”, the setting for many stories about “Robin Hood”. These names add depth to the story and connect it to the religious beliefs of society.

Names and nicknames in English ballads and legends create rhythm, allusions, and enduring cultural images. For example, everything associated with “King Arthur” is linked to magic, justice, and chivalry. Many of these names now represent certain traits in literature, theater, and film. For example, the “Green Knight” represents mystery and challenge, “Robin Hood” represents the defender of the poor, and the “Black Knight” represents power and danger.

Toponymy and ethnography: English folklore and local culture have a lot in common. Today, there are many towns, castles, forests, and hills that have been described in myths, such as “Glastonbury”, “Stonehenge” and “Tintagel”. These names refer not only to a place but also to a historical or mythological connection.

Thus, the onomastic units of English folklore are not just names and titles; they represent entire symbolic systems that convey cultural memory, shape characters, and form an artistic image of the world. They convey the values, historical heritage, and aesthetic traditions of a people.

Uzbek folklore uses many onomastic units that describe characters and places, as well as the cultural customs, philosophy, and value system of the people. By creating vivid images of heroes and events, names often carry symbolic, educational, and aesthetic meaning.

Discussion. Heroes and names that emphasize the moral qualities, valor, beauty, and strength of characters are widely represented in Uzbek epics and dastans. Thus, the name “Alpomish” comes from the words “alp” – warrior, “omish” – the one who has come, and means a hero who defends his people's faith. “Barkhudar” is a name meaning “endowed with blessings,” and Bolta is a hammer symbolizing strength. Female names such as “Barchin” and “Guloyim” are often associated with tenderness and beauty, as their names come from the words “bar,” meaning spring, and “gul,” meaning flower.

Terminology and correlation with reality Unlike many Western concepts, Uzbek onomastic units are often based on folk roots and concepts. Names reflecting family and religious principles often use aspirational forms (e.g., Tursunboy – “may he live,” Kurban – “sacrifice to God”).

Symbolism and sacredness. Folklore contains names associated with mythical creatures and sacred concepts, such as “Humo” (mythical bird of happiness), “Azhdarkho” (dragon), and “Perizoda” (fairy's daughter). The names of prophets and saints are also often used as signs of blessing and protection.

Ethnonyms and geographical names The toponyms Bukhara, Samarkand, and Shakhrisabz can be found in Uzbek dastans and legends. These names not only designate places, but also represent culture, science, and trade. References to tribes, clans, and peoples (such as the Karluks or Oghuz) give the stories an epic character.

Poetic function and customs Uzbek folklore often uses names in the poetic rhythms of dastans and skaz. They can be repeated in formulas, which gives the texts a special solemnity and melodiousness. The mention of a hero's name at the beginning and end of a series serves as a spell to emphasize his importance.

Thus, onomastic units in Uzbek folklore perform many tasks, including naming, decoration, education, and preservation of memory about events and values. They reflect the religious, historical, aesthetic, and spiritual values of the people.

A comparison of the onomastic systems of English and Uzbek folklore reveals common patterns and significant differences in the poetic and cultural content of these two countries. First of all, it is noteworthy that Uzbek names differ from English ones in terms of short and individualized names and nicknames (Robin Hood, Little John, Friar Tuck), while Uzbek names use more detailed and meaningful forms. In English texts, playfulness, irony, and personalization are important, while in Uzbek texts, sacredness, collective values, and desirable semantics are important.

Names also perform various ethical functions. Anthroponyms and toponyms used in English ballads often serve as plot components and sources of allusion; for example, references to Sherwood Forest or Camelot immediately create an atmosphere of adventure and mystery. In contrast, in Uzbek dastans, names are used as components of an oral formula: the repeated use of a hero's name gives the story rhythm and grandeur and connects it to tradition.

In addition, symbols and cultural codes differ in both folklores. Uzbek names emphasize virtues and social roles, while English names often carry a playful or metaphorical meaning (Little John — irony, Green Knight — trial). Although in both cases the name becomes an artistic device and goes beyond a simple description, the English name attracts and surprises, while the Uzbek name educates and affirms.

Conclusion. Terminology is crucial. English-language texts often use specific historical locations that exist in contemporary culture and on maps, creating a sense of authenticity and historical depth. Names in Uzbek literature are associated with sacred and mythical places, such as symbolic cities (Samarkand, Bukhara) or mythical characters and places.

Thus, the comparison shows that despite the universality of the functions of names (identification, symbolization, artistic expressiveness), each tradition uses its own methods. Uzbek folklore is characterized by sacredness, stable formulas, and value connotations, while English folklore tends toward individualization and narrative play. As a result, the study of onomastic units is a useful tool for understanding the aesthetics and mentality of the two peoples. The comparison demonstrates that English folklore highlights playfulness, irony, and narrative dynamism, Uzbek folklore emphasizes sacredness, moral education, and continuity of tradition. Thus, linguopoetic analysis of folklore onomastics contributes to a deeper understanding of how language reflects and shapes cultural identity, both in the past and in the context of modern globalization.

REFERENCES:

1. *Карпенко, Ю.А. Очерки по ономастике. Одесса: Астроринт, 2000. – 240 с.*
2. *Калинкин, В.М. Ономастика и художественный текст. Moscow: Наука, 2005. – 215 с.*
3. *Супрун, В.И. Лингвопоэтика: основы теории. Moscow: Академия, 2010. – 212 с.*
4. *Нахимова, Э.А. Имя собственное в художественном тексте: семантика и прагматика. Екатеринбург: Ural University Press, 2009. – 176 с.*
5. *Отин, Э.С. Словаръ собственных имён в литературе. Донецк: ДонНУ, 2004. – 356 с.*
6. *Красных, В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология. Moscow: Гнозис, 2002. – 284 с.*
7. *Бирюкова, О.А. Лингвопоэтика художественного текста. Воронеж: ВСУ Пресс, 2011. – 198 с.*
8. *Khayotovna, Niyazova Mokhichekhra. "The Use of Riddles in the Speech of Characters in English and Uzbek Literature." // International Journal of Inclusive and Sustainable Education 1.4 (2022): 60-65.*
9. *Niyazova, M. "The classifications and functions of poetonyms in literary text." // Центр научных публикаций (buxdu. uz) 10.10 (2022).*
10. *Niyazova, M. K. "Commonalities in the theme of English and Uzbek blessings." // International Journal of Psychosocial Rehabilitation 24.6 (2020): 7602-7605.*
11. *"The importance of education in the adventures of tom sawyer". // Web of Agriculture: Journal of Agriculture and Biological Sciences, vol. 2, no. 1, Feb. 2024, pp. 27-31, https://webofjournals.com/index.php/8/article/view/761.*

UO‘K 81.8

O‘ZBEK TILI TERMINOLOGIK TIZIMIDA SEMANTIK USULDA HOSIL BO‘LGAN UZUMCHILIK TERMINLARI

Nuriddinova Nafisa Muxiddin qizi,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Nuriddinovanafisa467@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilida terminlar hosil qilishda semantik usulning o‘rni va lingvistik xususiyatlari tadqiq etiladi. Asosiy e’tibor semantik usul orqali mavjud leksik birliklarga yangi terminologik ma’no yuklash yo‘li bilan yuzaga kelgan terminlarning shakllanish mexanizmini tahlil qilishga qaratilgan. Ishda o‘zbek tilidagi turli fan sohalariga oid terminlar misolida semantik usulning samaradorligi, uning til iqtisodiyoti, tizimlilik, milliylik va universallik kabi tamoyillarga mosligi asoslanadi. Maqolada, shuningdek, hozirgi zamon terminshunosligida semantik usulning o‘rganilishi holati va bu boradagi mavjud muammolar ham ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilining zamonaviy terminologik tizimini boyitish va uni ilmiy-nazariy asosda yanada takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *semantik usul, termin, terminshunoslik, so‘z yasash, uzumchilik terminlari, leksik-semantik jarayon, terminologik tizim, o‘zbek tili, umumtil so‘zlari, terminologik ma’no, lingvistik tahlil, soha leksikasi, sohalashtirish, ilmiy uslub, termin yaratish mexanizmi.*

СЕМАНТИЧЕСКИ ОБРАЗОВАННЫЕ ТЕРМИНЫ ВИНОГРАДАРСТВА В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В данной статье исследуются роль и лингвистические особенности семантического способа образования терминов в узбекском языке. Основное внимание уделяется анализу механизма формирования терминов, возникших путем придания нового терминологического значения существующим лексическим единицам с помощью семантического способа. В работе на примере терминов, относящихся к различным областям науки в узбекском языке, обосновывается эффективность семантического способа, его соответствие таким принципам, как языковая экономия, системность, национальная специфика и универсальность. В статье также рассматривается состояние изучения семантического способа в современном терминоведении и существующие проблемы в этой области. Результаты исследования послужат обогащению современной терминологической системы узбекского языка и ее дальнейшему совершенствованию на научно-теоретической основе.*

Ключевые слова: *семантический способ, термин, терминоведение, словообразование, термины виноградарства, лексико-семантический процесс, терминологическая система, узбекский язык, общеупотребительные слова, терминологическое значение, лингвистический анализ, отраслевая лексика, терминологизация, научный стиль, механизм создания терминов.*

VITICULTURE TERMS FORMED THROUGH SEMANTIC METHODS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. *This article examines the role and linguistic features of semantic methods in the formation of terms in the Uzbek language. The main focus is on analyzing the mechanism of term formation through assigning new terminological meanings to existing lexical units using semantic methods. The study substantiates the effectiveness of semantic methods using examples of terms from various scientific fields in the Uzbek language, demonstrating their alignment with principles such as language economy, systematicity, nationality, and universality. The article also reviews the current state of research on semantic methods in modern terminology and discusses existing challenges in this area. The research results contribute to enriching the modern terminological system of the Uzbek language and its further improvement on a scientific and theoretical basis.*

Keywords: *semantic method, term, terminology, word formation, viticulture terms, lexico-semantic process, terminological system, Uzbek language, general vocabulary words, terminological meaning, linguistic analysis, field-specific lexicon, domain specialization, scientific style, term creation mechanism.*

Kirish. Bugungi kunga kelib globallashuv, ilm-fan va texnika taraqqiyoti sharoitida har bir milliy til oldida yangi atama va tushunchalarni ifodalash zarurati kun tartibiga chiqmoqda. Bu esa zamonaviy tilshunoslikda yangi terminlarni hosil qilish usullarini chuqur o‘rganishni taqozo etadi. Termin yaratishda eng samarali va iqtisodiy jihatdan qulay yo‘llardan biri — bu semantik usul hisoblanadi. Ushbu usul orqali mavjud lug‘aviy birliklarga yangi terminologik ma’no yuklanadi, natijada tilga ortiqcha yuklamalarsiz yangi atamalar kirib keladi.

Boshqa rivojlangan tillar tajribasi shuni ko‘rsatmoqdaki, semantik usul termin yaratishda faol qo‘llaniladi va muvaffaqiyatli natijalar beradi. O‘zbek tilida ham bu usuldan foydalanish holatlari mavjud bo‘lsa-da, ularni tizimli tarzda o‘rganish va ilmiy asoslash zarurati hali-hanuz dolzarb bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, soha terminologiyasi tizimida bu usulga oid izlanishlarning juda ko‘p qismi kutayotganligi mavzumizni tadqiqot obyekti sifatida o‘rganishni talab etadi. Zero, zamonaviy davrda ilm-fan, texnologiya, ishlab chiqarish, ijtimoiy hayot kabi barcha sohalarda tezkorlik bilan yangilanayotgan bilim va tushunchalarni ifodalash ehtiyoji milliy tillarning termin yaratish imkoniyatlarini kengaytirishni taqozo etmoqda. Xususan, o‘zbek tilining zamonaviy terminologik tizimi ham jadal rivojlanib borayotgan fan-texnika yutuqlari, yangi hodisa va obyektlarni ifodalash zarurati bilan yuzma-yuz turibdi. Bu esa tilshunoslikda yangi terminlar hosil bo‘lishi jarayonlarini, ayniqsa, ularning qanday usullar bilan yaratilayotganini chuqur va tizimli o‘rganishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Qishloq xo‘jaligi sohasiga oid 6400 ga yaqin atamalarning izohlarini o‘ziga jamlagan “Qishloq xo‘jaligiga oid atamalarning izohli lug‘ati” haqida akademik I. Abduraxmonov bu borada olib borilayotgan islohotlar haqida quyidagilarni bayon etadi: “So‘nggi yillarda agrar sohada amalga oshirilayotgan islohotlar, ilm-fan yutuqlari, ilg‘or xorijiy tajriba va texnologiyalarning joriy qilinishi, jahon miqyosida globallashuv tobora kengayib va chuqurlashib borayotganligi muomalada bo‘lgan so‘zlar, atamalar bilan bir qatorda ko‘plab xalqaro va xorijiy terminlar qo‘llanilishi jarayonlarini tezlashtirdi. Yangi terminlarning kirib kelishi ularning muomalada bilib-bilmay turli xil ma’noda talqin qilinishi amaliy faoliyatda muayyan tushunmovchiliklarga sabab bo‘lmoqda”. [14; b. 3.] Ayniqsa, xorijiy terminlarning to‘g‘ri tarjima qilinmasligi yoki mahalliy sharoitga moslashtirilmagan holda foydalanilishi sohaga oid axborot va bilim almashinuvida muammolarni keltirib chiqarmoqda. Shu bois, mavjud terminologik chalkashliklarni bartaraf etish, ularni yagona va aniq talqinda shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Terminlarning hosil bo‘lishini tahlil qilish terminologiya uchun nihoyatda muhim bo‘lib, bu jarayon orqali lug‘at tarkibiga kiritilayotgan atamalarning ma’no aniqligi, strukturaviy to‘liqligi va fan sohasiga mosligi ta’minlanadi. Tahlil natijasida terminlar lug‘atlarga ilmiy asoslangan holda tanlab olinadi, ularning izohlari, tarjimalari va qo‘llanish doiralari aniqlanadi, bu esa amaliy lug‘atchilikda ishonchli, tizimli va zamonaviy lug‘atlarni yaratish uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi. Terminlarni izchil o‘rganish zamonaviy terminologik jarayonning ajralmas qismi bo‘lib, u ilm-fan va texnika sohalarining barqaror rivojlanishi, milliy terminologiya tizimini shakllantirish, fanlararo uyg‘unlikni ta’minlash hamda tarjima jarayonida aniq va izchil terminlar tanlash uchun muhim ilmiy-metodik asos yaratadi. Bu tahlil orqali terminlarning semantik, morfologik va strukturaviy xususiyatlari aniqlanadi, mavjud til imkoniyatlari asosida yangi terminlar ishlab chiqiladi hamda ularning fan sohasiga mosligi ta’minlanadi. Shu bois, termin yasash mexanizmlarini chuqur o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki boshqa fan sohalari uchun ham dolzarb va zarur hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda boshqa ko‘plab tillarda kuzatilganidek, o‘zbek tilida ham semantik usul asosida yangi terminlar hosil qilish ancha faol tarzda amalga oshirib kelinmoqda. So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligining, xususan, terminshunoslik yo‘nalishida olib borilgan tadqiqotlarda terminologik tizimlarning shakllanishida semantik usulning tutgan o‘rni va ahamiyatiga ma’lum darajada e’tibor qaratilgan.

Biroq mavjud ilmiy adabiyotlar, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarda semantik usul bilan termin hosil qilish jarayonlari yuzasidan tahliliy va tizimli tadqiqotlar yetarli darajada olib borilmaganini qayd etish lozim. Shu bois, o‘zbek tilida semantik usul orqali terminlar yasash mexanizmini chuqur o‘rganish, uning lingvistik asoslarini aniqlash, amaliy ko‘rinishlarini tahlil qilish va zamonaviy terminologik tizimda tutgan o‘rnini belgilash bugungi kun tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Terminlarni yaratishda turli usullar mavjud bo‘lib, ulardan semantik usul alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu usul orqali mavjud umumtil birliklariga yangi terminologik ma’no yuklanadi va ular mutlaqo yangi tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu jarayon bir tomondan til iqtisodiyotini ta’minlasa, ikkinchi tomondan terminologik tizimda izchillik va ichki bog‘liqlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida semantik usul orqali termin hosil bo‘lish masalasi ayrim tadqiqotchilar tomonidan alohida jihatlari bilan ko‘tarilgan. Jumladan, atoqli olim A.G‘ulomovning tadqiqotlarida o‘zbek tili terminologik tizimlarida terminlarning semantik usulda hosil bo‘lishi haqidagi mulohazalari e’tiborga molik. Bundan tashqari, 1970-yillardan keyin bu yo‘nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlarda ham ushbu

masalaga muayyan e'tibor qaratilgan. Xususan, S. Akobirov, N. Mamatov, A. Hojiev, R. Doniyorov, O. Ramazonov, H. Jamolxonov, A. Madvaliyev, A. Sobirov, A. Husanov, M. Abdiyev, I. Pardayeva, A. Mamatov, S. Azizov, H. Yodgorov, G'. Ismailov kabi olimlarning ilmiy merosida semantik hosila terminlar bo'yicha qimmatli fikrlar bildirilgan.

Bugungi kunda xorijiy tillardan, xususan ingliz va rus tillaridan kirib kelayotgan terminlarning bevosita yoki fonetik o'zlashtirilishi natijasida o'zbek tilida muqobil terminlar yaratish ehtiyoji tobora ortib bormoqda. Bu holat o'zbek tilining tabiiy imkoniyatlari asosida, ayniqsa semantik vositalar orqali terminlar yaratish yo'llarini chuqur o'rganishni zarur etadi. O'zbek tilida semantik usul orqali termin hosil bo'lish jarayonini ilmiy asosda o'rganish, mavjud transterminlar korpusini aniqlash va ularning sohalararo dinamikasini tahlil qilish hozirgi davr terminshunosligi uchun dolzarb masalalardan biridir. Bu yo'nalishda olib boriladigan izlanishlar o'zbek tilining terminologik resurslarini boyitish bilan birga, ilmiy-uslubiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligida terminlar hosil bo'lishiga oid ayrim tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, semantik usulning lingvistik xususiyatlari, amaliy qo'llanilishi, ayniqsa uzumchilik kabi aniq fan sohalari misolida o'rganilishi yetarlicha ilmiy tahlil etilmagan. Ayni holat ushbu mavzuni alohida tadqiqot obyekti sifatida tanlash va uni keng qamrovda o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqotda o'zbek tilida semantik usul orqali termin hosil bo'lish jarayoni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning metodologik asosini umumtilshunoslik va terminshunoslik nazariyalari, semantika, sotsiolingvistika hamda kognitiv tilshunoslikka oid ilg'or g'oyalar tashkil etadi. Shuningdek, ushbu izlanishimizda deskriptiv metoddan, ya'ni o'zbek tilida mavjud bo'lgan semantik yo'l bilan hosil qilingan terminlarni aniqlash, ularning semantik o'zgarishlarini tasvirlash va tasniflash uchun foydalanildi. Struktural-semantik tahlil esa terminlarning ichki tuzilmasi va ma'no o'zgarishlarini aniqlash, so'zning leksik-semantik variantlarini aniqlash orqali transterminlash jarayonlarini izohlashga xizmat qildi. Sotsiolingvistik yondashuv terminlarning bir soha doirasidan boshqa sohaga ko'chishida ijtimoiy omillarning (ijtimoiy talab, kasbiy muhit, kommunikativ ehtiyojlar) ta'sirini o'rganish imkonini berdi. Taqdim etilgan misollar asosida komparativ tahlil o'zbek tilidagi semantik termin hosilasi boshqa tillar (rus, ingliz, turk)dagi o'xshash hodisalar bilan taqqoslab o'rganildi. Qolaversa, tarixiy-dinamik yondashuv terminlarning shakllanishi va semantik kengayishi tarixiy taraqqiyot jarayonida qanday bosqichlardan o'tganini aniqlash uchun qo'llandi. Tadqiqot davomida emperik material sifatida uzumchilik sohasiga oid o'zbek tilidagi atamalar lug'atlari, fan sohalariga oid matnlar, ilmiy maqolalar, normativ-huquqiy hujjatlar va o'quv adabiyotlari tahlil qilindi. Zero, metodologik yondashuvlarning uyg'unligi semantik usul orqali hosil bo'lgan terminlarning lingvistik tabiati va ularning kommunikativ-madaniy kontekstdagi rolini chuqur ochib berishga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Terminologik tadqiqotlarda uch xil (affiksatsiya, kompozitsiya, semantik) usullar orqali terminlarning hosil bo'lishi haqida so'z borar ekan, semantik usulda terminlar hosil qilish, ya'ni transterminlashuv jarayonida biror fan sohasidagi terminlarning boshqa fan sohasi terminologik tizimida qo'llanilishi, shuningdek iste'moldagi leksik birliklarning muayyan soha terminlariga aylanishi isbot talab etmaydigan aksioma sifatida baholanadi. Bu borada tilshunos G'. Ismoilov o'z tadqiqotlarida quyidagilarni qayd etadi: "Terminologiyaning o'zi avtonom tarzda boyib boradi, ya'ni biror soha termini semantik siljish natijasida ikkinchi bir soha terminiga aylanadi. Bunday aloqalar esa uch xil jarayonda, xususan, metafora, metonimiya va funksiyadoshlik asosida ma'noviy xususiyat kasb etishi mumkin".[8; b.7.] Bu esa oddiy umumleksika bilan terminoleksikaning o'zaro mustahkam aloqasini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligining uzumchilik sohasida ham ushbu jarayon quyidagi ikki asosiy yo'nalishda hosil bo'lishi kuzatildi:

1. Tillararo transterminlashuv.

a) Lotin, rus, fransuz tillaridan o'zbek tiliga o'tgan terminlar: *klon, gibrid, mutatsiya, fitopatologiya*;

b) O'zbek tilidagi xalq terminlarining ilmiy atamaga aylanishi: *tok, qaychi kesim, so'kma usul* va boshqalar.

2. Sohalararo transterminlashuv.

Botanika, agronomiya, biologiya, seleksiya, agrotexnika kabi sohalardan uzumchilikka terminlarning kirib kelishi. Masalan, *vegetatsiya davri, stimulyator* kabi terminlar.

Shuningdek, uzumchilik terminlarini tadqiq etish jarayonida transterminlashuv asosidagi ko'chma terminlarning bir yoki ikki va undan ortiq ko'chimli terminlarning mavjud ekanligi aniqlandi:

Bir ko'chimli terminlar. anatomik terminlarga mansub bo'lgan *tish* bitta ko'chimga ega ekanligini ta'kidlash mumkin. Mazkur termin faqat bitta ko'chma ma'noda texnika terminologiyasida qo'llanmoqda: qurol, asbob, mashina qismlari va shu kabilarning (tishga o'xshash) o'tkir, uchli qismi.[8; b.9.]Uzumchilik sohasining ko'proq xalq leksikasi manbalarida ham qaychi yoki boshqa kesish asboblarining "kesuvchi"

qismi ma’nosida “tokqaychining tishi” sifatida ishlatiladi. Bu jarayonda “tish” kabi kesuvchi yoki chiqib turgan qismlarga o‘xshatish mavjudligi metaforik asos sanaladi. Xuddi shunday *bosh* so‘zining birlamchi ma’nosi inson yoki hayvon tanasining yuqori qismi, ya’ni bosh a’zo sanaladi. Bu leksema o‘z-o‘zidan ko‘p ma’noli va ko‘p sohada ishlatiladi (rahbar – “boshliq”, “matn boshi”, “bosh yo‘l” va h.k.). Ammo “uzumning boshi” iborasi o‘zining ko‘chirilgan ma’nosida faqat (botanika) uzumchilik sohasida qo‘llaniladi. *Uzumning boshi* uzum shodasi yoki butasining yuqori yoki boshlang‘ich qismi (novdaga birikkan joyi)ga nisbatan ma’no ottenkalarini ifodalaydi. Bu yerda ham bir sohadagi so‘z — *“bosh” (anatomiya)* tadqiqot sohamizga faqat bitta ma’noda ko‘chganligini kuzatish mumkin.

Ko‘p ko‘chimli terminlar. Bu terminlar ko‘p sohag moslashuvchan, universal leksik birliklardir. Tadqiqotchi G‘. Ismailov izlanishlarida ko‘p ko‘chimli terminlar haqida to‘xtalganda, “bo‘g‘in” leksemasining anatomik termin sifatida turli sohaviy terminologik tizimlarda tushunchalarni to‘g ‘ri va aniq ifoda etishini ta’kidlaydi. Manbalarga ko‘ra, uzum yoki boshqa o‘simliklarning poya yoki novdasidagi segment, tugun oralig‘i (botanika), inson va hayvon tanasidagi bukiladigan bo‘g‘inlar (anatomiya), harakatlanuvchi yoki bukiluvchi birikma qism (mexanika), konstruktsiyalardagi harakatli qismlar (fizika) kabi bir qator sohalarda ishlatilishi kuzatiladi. Bu termin har bir sohada ozgina ma’no tafovuti bilan ishlatiladi, lekin umumiy tasavvur (tugun, segment, bog‘lanish) saqlanib qolgan. Zero, "tanasi bir turdagi qismlardan, segmentlardan tuzilgan o‘simliklarning har bir qismi" — bu bo‘g‘in terminining botanik (xususan, uzumchilik) terminga aylanganligini tasdiqlovchi definitsiyadir. [8; b.9.] Uzumchilik sohasida bunday politransferensial terminlardan yana biri ildiz bir qator sohalar leksik qatlamining faol terminlaridan sanaladi. Bu terminning birlamchi ma’nosi aynan o‘simliklar dunyosi terminologik qatlamiga mansub bo‘lsa-da, ko‘plab sohalarda turlicha ma’nolarning o‘sib chiqqanligini kuzatish mumkin. Ammo mazmuniy birlik asl ma’noga borib taqaladi, ya’ni *ildiz* — o‘simlikning yer ostida joylashgan, uni tuproqqa mahkamlovchi, suv va oziqa moddalari bilan ta’minlovchi asosiy organidir. Uzumchilikda ham *tok ildizi* sifatida ayni shu ma’noni ifodalaydi. Shuningdek, so‘zning eng kichik, ajralmas ma’noli qismi – so‘z ildizi (tilshunoslik), biror son yoki ifodaning ildizi (matematika), muammo yoki hodisaning boshlang‘ich sababi (falsafa, tarix) kabi bir qator ma’no ottenkalarini ham turli sohalarda asl ma’nosidan kelib chiqib o‘z ifodasini topadi. Xuddi shunday terminlardan biri *barg qo‘ltig‘i* sanalib, semantik transfer orqali hosil qilingan. "Qo‘ltiq" — inson anatomiyasidagi tushuncha. O‘simlikdagi barg bilan poya orasidagi burchak inson tanasidagi “qo‘ltiq” bilan o‘xshash shaklda bo‘lgani uchun, bu joy shunday metaforik tarzda nomlangan. Tahlillardan ma’lum bo‘ldiki, o‘simlik tanasida barg bilan poya tutashgan joy**,** ya’ni barg chiqadigan tugun sohasidagi ichki burchak ayni shunday nomlanadi**,** ko‘pincha bu yerda g‘uncha (novda yoki gul) hosil bo‘ladi.

Semantik tahlil jarayonida metaforalarning qo‘llanish xususiyatlari haqida tilshunos M. Mukarramov so‘z yuritib shunday degan edi: «... metaforalar doimo bir so‘zdan tarkib topmay, balki birikmali bo‘lishi ham mumkin».[2; b.53.] Demakki, kuzatilgan semantic tahlillar shuni ko‘rsatadiki, metaforalar asosida hosil bo‘luvchi terminlar qo‘shma so‘z tarkibidagi komponentlar asosida yuzaga chiqadi hamda bevosita ko‘chma ma’noga ega bo‘ladi. Uzumchilik sohasida esa bunday terminlar xalq og‘zaki ijodiyoti, ko‘rkam til tasvirlari orqali yuzaga kelgan, metaforik asosda semantik hosil bo‘lgan nomlardir. Ular ko‘pincha uzum navlari yoki o‘simlik qismlariga xalqona, obrazli, konnotativ yondashuv asosida berilgan. To‘plangan manbalar quyidagi tahlillarni yuzaga chiqaradi:

Charos. Bu leksemaga o‘zbek tilining izohli lug‘atida “o‘rtapishar, yumaloq qora uzum” sifatida ta’rif berilgan. Uning leksik ma’nosi esa o‘zbek tilida ko‘pincha “osmon yulduzlari” (ayniqsa tong yulduzi) ma’nosida ishlatiladi; go‘zallik, nur, yaltirashni bildiradi. Tadqiqot sohamizda esa bevosita bu nom uzumning tiniqligi, shaffofligi, ko‘rinishidagi go‘zallik yoki yaltirab turgan donalari bilan bog‘liq. Xalq og‘zaki umumtil ma’lumotlariga ko‘ra, uzum donalarining yaltirab turishi, shaffofligi "charos yulduzlari"ga o‘xshatilgan bo‘lishi mumkin.

Jo‘ra uzum. “Jo‘ra – yaqin do‘st, o‘rtoq, ajralmas yo‘ldosh” ma’nosini ifodalovchi sememadir. Uzumchilik sohasida “shodalari juft yoki bir-biriga juda yaqin joylashgan, birga o‘sadigan uzum naviga berilgan nom” sifatida baholanadi. Metaforik asosi esa birga o‘suvchi, bir-biriga yondosh va ajralmas bo‘lib turgan shodalar jo‘ralikka o‘xshatilgan.

Dili kaftar. Kaftarning yuragi, ya’ni juda kichik va nozik narsa degan ma’noni bildiradi. Tadqiqot obyektimizda esa mayda, ammo yaltirab turgan, mazali uzum navini sifatida ishlatiladi. Kaftarning yuragi singari nozik, mayin va shirin uzum donalariga shoirona mengzatma. Bu zooanatomiyasi asosida yuzaga chiqqan metafora va poetik obrazdir.

Eshaki. Leksik ma’nosi sifatida “Eshak” – hayvon, ko‘pincha oddiy, og‘ir ishda ishlatiladigan jonivor ma’nosini hosil qilsa, uzumchilikda xalq og‘zaki manbalariga tayangan holda, ayni termin ehtimol,

qo‘polroq, kamparvar, ammo chidamli yoki yirik uzum naviga berilgan nom sifatida baholanadi. Terminshunoslikka oid lug‘atlarda *Saidg‘ulomi* tarzida ham keltirilganligini kuzatish mumkin.[5; b.31.]

Qora kaltak. Bu terminning leksik ma’nosi “kaltak” – tayoq yoki jismoniy jazo vositasi. “qora kaltak” esa xavfli, kuchli, salbiy konnotatsiyali obraz sanaladi. Shu mazmuniy munosabatdan kelib chiqib, “qora rangli, kuchli ta’mli, nordonroq uzum navi” ma’nosini yuzaga keltiradi degan qarashlar mavjud. Nordon ta’mi “zarba” kabi ta’sir qilganligi uchun bu nom berilgan degan xulosaga kelish mumkin.

Ocha bala. Uzumchilik sohasida ishlatiluvchi bu atama xalq og‘zaki terminologiyasida texnik ifoda sifatida ishlatiladi. Aslida *“ocha”* so‘zining izohiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bu terminga tilshunos D.O‘rinbayeva o‘zining “Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati”da quyidagicha ta’rif beradi: *“Ocha – ona. Ochamga qo‘ygan oshni, Shodmon yalaqi ichdi”* [5; b.9.] Demak, xalq tilida ishlatilayotgan *ocha bala* terminining ma’nosi ham bevosita ona konsepti zamirida namoyon bo‘ladi. Ammo shuni ham ta’kidlash lozimki, ko‘pincha qadimiy turkiy so‘z sifatida *“ochiq”, “tashlab ketilgan”, “qarovsiz qolgan”, “himoyasiz”, “nazoratdan tashqari”* degan ma’nolar bilan ham bog‘lanadi. Bu yerda ijtimoiy holat nuqtayi nazaridan *“ochiqda qolgan bola”,* ya’ni *“oila muhitisiz, himoyasiz bola”* sifatida ma’nosi ko‘chirilgan. Ayni terminning uzumchilik sohasidagi mazmuniy semantik munosabati *hosil bermaydigan, ortiqcha, yovvoyi novda* degan texnik atama sifatida *metaforik yo‘l bilan* hosil bo‘lganligi kuzatildi. Xuddi shunday soha leksikasida uchraydigan tepa ko‘z, tirsak novda kabi terminlar ham ana shunday metaforik ma’nolar asosida kelib chiqqanligi ko‘rinadi.

Tahlillardan ko‘rinadiki, umumiste’moldagi so‘zlar, dialektlar asosida shakllangan terminlarning ko‘p qimi transterminlashuv orqali yuzaga chiqqa. Bu borada tilshunos H.Dadaboyev quyidagilarni qayd etadi: “Terminologiyaning shakllanish va taraqqiy etish jarayoni tilga xos so‘z yasalishi qonuniyatlari hamda tilning leksik fondi asosida sodir bo‘ladi. Umumiste’molga oid leksikaning terminlashuvi tarixiy hisoblanadi. Bu hodisa til va terminologiya orasidagi ikki tomonlama munosabatning mavjudligini ko‘rsatadi. Mazkur jarayon shuningdek, umumadabiy leksika va terminologik leksika o‘rtasidagi jips aloqalarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Umumadabiy so‘zlar so‘zlashuv tili, dialektlar, lahjalar va sotsial jargon, argolaming leksik boyligi va meyorini tashkil qiladi. Ayni zamonda, umumxalq so‘zlari har qanday milliy til terminologiyasini hamisha to‘ldirib, kengaytirib boruvchi manbalardan biri tarzida e’tirof etiladi.[5; b.30.]Shuningdek, olim 1100 dan ortiq mahalliy o‘simlik nomlari o‘zbek shevalari va lahjalari vakillari tilida faol qo‘llanishini ham alohida ta’kidlaydi.

Xulosa. Umuman olganda, uzumchilik sohasi – murakkab agrar tarmoq bo‘lib, u o‘ziga xos atamalar, ifodalar va tasniflar tizimiga ega. Ushbu terminlar ilmiy tushunchalarni ifodalashda, amaliy faoliyatni tashkil etishda, soha vakillari o‘rtasida aniq, qisqa va izchil aloqa o‘rnatishda xizmat qiladi. Ular odatda xalq og‘zaki nutqi, adabiy til, botanika, texnik fanlar va dialektlardan shakllanib kirib kelgan. Manbalarda qayd etilishicha, dialekt elementlarining tanlanishi va o‘zbek tili terminologik leksikasi tarkibiga kiritilishining bosh sababi, shubhasiz, adabiy tilda kerakli ekvivalent so‘zning mavjud bo‘lmasligidir. Bu holat semantic hosil bo‘lish jarayoni bilan bevosita bog‘liqdir. Ayni jarayon mavjud leksik birlikka yangi ma’no yuklash yoki mavjud ma’no asosida yangi tushunchani ifodalaydi. Ammo ba’zida bu imkoniyat yetarli bo‘lmaydi, ya’ni adabiy tilda so‘z mavjud bo‘lmagan holatlarda, shevalardagi so‘zlar semantik bo‘shliqni to‘ldirish uchun termin sifatida olinadi. Terminlarning semantik hosil bo‘lishi – ularning ma’no kengayishi, o‘zgarishi yoki boshqa ma’noga ko‘chishi orqali yangi ilmiy tushunchalarni ifodalash imkoniyatidir. Bu uzumchilikda metafora, metonimiya, sohaaro o‘lashuv (transtermin), o‘zga tillardan moslashish orqali ro‘y beradi.

Tahlillardan ma’lum bo‘ldiki, transterminlashuv – yangi ma’no, yangi kontekst, yangi funksional yuklama bilan uzumchilikka o‘tishi kuzatiladi. Bu o‘zlashuvlar bevosita sohaning rivojiga, tilning boyishiga va ilmiy tilda milliylik unsurlarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, uzumchilik terminlarining semantik shakllanishi milliy tafakkur, mehnat faoliyatining tarixiy tajribasi, qishloq xo‘jalik madaniyati, xalqning kuzatuvchanligi va tabiat bilan chambarchas bog‘liq. Xususan, tahlilga tortilgan “barg qo‘ltig‘i” yoki “tirsak novda” kabi terminlar inson anatomiyasidan olingan o‘xshatmalar orqali shakllangan xalqona metaforik terminlar bo‘lib, bu orqali mazmun inson tajribasiga yaqinlashtirilgan. Qolaversa, uzumchilik terminlarining semantik hosil bo‘lishini o‘rganish fanning ommalashuvi va milliylashuvini ta’minlashga, til taraqqiyotining dinamikasini tushunishga, terminlarni tizimlashtirish va standartlashtirishga, xalq va ilm-fan o‘rtasida til ko‘prigi yaratishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu jarayonlar zamonaviy sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika, va madaniy semantika uchun muhim tahliliy manba bo‘lib xizmat qiladi. Bunday terminlar ustida tizimli ishlash, ularni standartlashtirish va tadqiq etish — o‘zbek tilshunosligi, terminshunosligi hamda agrar fanlar taraqqiyoti uchun muhim yo‘nalishlardan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Мукаррамов М. Кўчимларнинг ўзаро муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. - №5. - Б. 53.

2. Doniyorov R. O‘zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. O‘zbekiston : Fan. 1977. – B. 160.

3. Mirzayev M. Temurov Sh. Sobirov M. Bog‘dorchilik va tokchilik atamalarining ruscha-o‘zbekcha qisqacha lug‘ati. – Toshkent: Fan, 1995. – B. 78.

4. Абдиев М.Б. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили. Филол.фан. докт.дисс…автореф. – Тошкент, 2005. Б.55.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2006. 4-tom. –Б.113.

6. Ismailov G‘. O‘zbek tili terminologik tizimlarida semantik usulda termin hosil bo‘lishi. Filol.fan. nom. diss…avtoref. – Toshkent, 2011, – B. 7-9.

7. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro‘z, 2016. – B. 54.

8. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent, 2017. – B.60.

9.O‘rinayeva D. Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati. – Samarqand, 2017. – B. 136.

10. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. - Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. 7-b.

11. Jabborov X. Qishloq xo‘jalik terminlarining qisqacha izohli lug‘ati. Qarshi, 2020 – B. 3.

12. Pardayev A., Urinbayeva D., Islamova D. O‘zbek terminologiyasi. – Samarqand: SamDU, 2020. – B. 12.

13. Abdualimov E. va boshqalar. Qishloq xo‘jaligiga oid atamalarning izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – B. 3.

UDC 81

CAUSES OF MOTOR APHASIA

Nabijonova Mohlaroyim Olim qizi,
Student of group 11-1Ing 24 at Faculty of Philology and Language Teaching, Bukhara State University
mohlaroyimnabijonova68@gmail.com

Abstract. *This article analyzes the causes, clinical manifestations, and central neuropsychological mechanisms of afferent motor aphasia (AMA). Disruption of afferentation leads to articulation impairment and phonemic differentiation disorders. The paper describes the core symptoms of AMA, diagnostic approaches, and changes in expressive and receptive speech. It also provides differential features between various types of motor aphasia.*

Keywords: *afferent motor aphasia, articulation, kinesthetic deficit, phonemic analysis, motor component, oral apraxia, receptive speech, expressive speech, paraphasias, neuropsychology.*

MOTOR AFAZIYA SABABLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada afferent motor afaziya (AMA)ning kelib chiqish sabablari, klinik ko‘rinishlari va markaziy nevropsixologik mexanizmlari tahlil qilingan. Afferentatsiyaning izdan chiqishi natijasida nutq artikulyatsiyasi va fonematik differensiyalashuv buziladi. Maqolada AMA ning asosiy simptomlari, diagnostik yondashuvlari hamda impressiv va ekspressiv nutqdagi o‘zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, motor afaziya turlari o‘rtasidagi differensial belgilar haqida ham ma’lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar: *afferent motor afaziya, artikulyatsiya, kinestetik nuqson, fonematik tahlil, motor komponent, impressiv nutq, ekspressiv nutq, parafaziyalar, nevropsixologiya.*

ПРИЧИНЫ МОТОРНОЙ АФАЗИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются причины, клинические проявления и нейропсихологические механизмы афферентной моторной афазии (АМА). Нарушение афферентации приводит к сбоям в артикуляции и фонематическом анализе. Описаны основные симптомы АМА, методы диагностики, а также изменения в экспрессивной и импрессивной речи. Также приведены дифференциальные признаки различных типов моторной афазии.*

Ключевые слова: *афферентная моторная афазия, артикуляция, кинестетический дефицит, фонематический анализ, моторный компонент, оральная апраксия, импрессивная речь, экспрессивная речь, парафазии, нейропсихология.*

Introduction. In the fields of modern neuropsychology and clinical speech therapy, in-depth study of speech disorders, especially the correct identification and differential diagnosis of types of aphasia, is of great importance. Aphasia is a disorder of previously formed speech activity resulting from damage to the speech centers in the dominant hemisphere of the brain, which is manifested by varying degrees of disruption of impressionative (reception) and expressive (expression) functions.There are different types of aphasia, and someone can have more than one type. They can also have other problems with communication at the same time, such as dysarthria or cognitive problems.

Common types of aphasia

The most common types of aphasia are:

Expressive aphasia, also called Broca's or non-fluent aphasia

Receptive aphasia, also called Wernicke's or fluent aphasia

Anomic aphasia

Global aphasia

Another type of aphasia is primary progressive aphasia (PPA), which unlike the other types of aphasia is degenerative, meaning it gets worse over time.

Expressive aphasia (Broca's or non-fluent aphasia)

Expressive aphasia, also called non-fluent aphasia or Broca’s aphasia, is due to damage in the ‘Broca’s area’ of the brain. It’s hard for someone to find the right words, but they may be able to understand speech

quite well. They often know what they want to say, but can only say single words or very short sentences. This can feel frustrating to them and the person they are speaking to.

Receptive aphasia (Wernicke's or fluent aphasia)

Receptive aphasia, also called Wernicke's or fluent aphasia, is due to damage to the 'Wernicke's area' in the brain. It means someone can say words and sentences, but they often don't make complete sense. They usually have trouble understanding speech. They may not know that what they are saying is unclear, so may get frustrated when people don't understand them.

Anomic aphasia

Anomia, or anomic aphasia, is a milder form of aphasia. Someone can speak and use correct grammar, but they struggle to find the right word for things. They might substitute vague terms, or describe what an object does instead of using its name (such as a 'jug for heating water' instead of 'kettle').

Global aphasia

Global aphasia is the most severe form of aphasia, and it's due to damage in several language areas of the brain including Broca's and Wernicke's. It affects all aspects of language, making both speaking and understanding very difficult.

Learn about the signs of aphasia

Primary progressive aphasia (PPA)

Primary progressive aphasia (PPA) is a condition where language capabilities become slowly and progressively worse, leading to a gradual loss of the ability to:

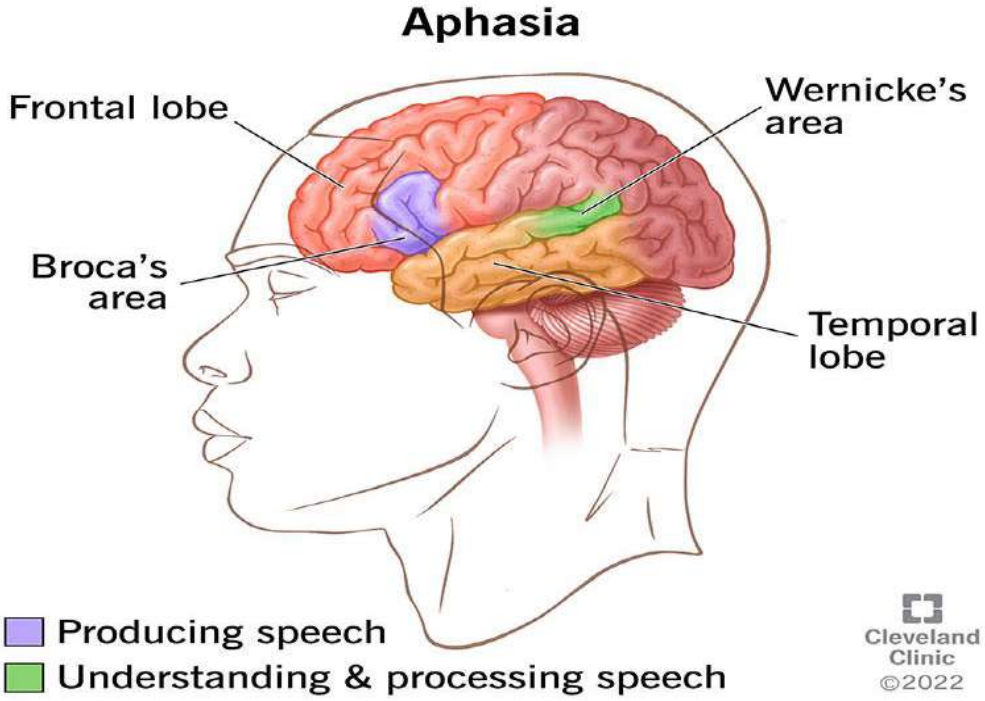

Object of research. Among the types of aphasia, afferent motor aphasia (AMA) has a specific neuropsychological structure and develops mainly as a result of damage to the inferior parietal areas of the left hemisphere (Brodmann's area 40). This area is closely related to the kinesthetic control of articulatory movements that control speech articulation, and its damage leads to a disruption of the patient's ability to correctly form the sound system, distinguish articulatory movements and perform them automatically.

In afferent motor aphasia, patients usually have difficulty pronouncing words correctly, and the main symptoms are the substitution of sounds (literal paraphasias), pronunciation disorders, and articulatory kinesthetic deficits. This complicates not only the patient's expressive speech, but also the understanding of words through phonemic hearing and the analytical processes in written speech.

Literal paraphasias are often observed in AMA, that is, the patient cannot independently pronounce sounds and words, replacing one sound with another (literal paraphasias). For example, instead of "sanam" he says "salam" or instead of "kelin" he says "kenil", etc. The articulations of the letters "d", "l", "n", "g", "h", "k" in the Uzbek and Russian languages are similar. If these letters appear in one word, the patient has difficulty pronouncing this word. Therefore, this type of aphasia, in which the main symptom is a violation of the pronunciation of words, is called motor aphasia. Unlike EMA, in AMA, involuntary pronunciation of words (counting, naming months) is usually preserved. If the patient consciously tries to repeat a word or

sentence, he experiences difficulties. While speaking, the patient involuntarily utters phrases such as "oh, damn it," "that's right," and "ha-ha."

In recent years, the number of studies on the specific pathogenesis, clinical manifestations and neuropsychological mechanisms of this type of aphasia has been increasing. However, in some cases, AMA can be confused with efferent motor aphasia, sensory aphasia or dysarthria. Therefore, it is necessary to identify the specific features of this disorder and clearly define clinical diagnostic criteria. In afferent aphasia, gross speech comprehension disorders may be observed in the initial stage after trauma or stroke. Kinesthetic control plays an important role in the comprehension process. In patients with afferent motor aphasia, the period of a certain degree of speech incomprehension does not last long (from one to several days after the stroke), then they quickly recover the ability to understand situational spoken speech, as well as the ability to understand the meaning of individual words, and follow simple instructions. In patients, the specific features of comprehension disorders are observed for a long time. They are observed in secondary phonemic hearing impairment. In afferent motor aphasia, there are difficulties in hearing and recognizing words that contain sounds that have common characteristics in terms of position and articulation method (labial: b-m-p, lingual: d-l-t-n; sonorous interval: nx-sh, etc.).

Methods. In the process of studying aphasias, we also studied and analyzed the methods of their examination and improvement. Today, the use of these methods is widely popular and very effective results are achieved.

Any speech examination begins with simple methods, namely, examining letters, numbers and phonemes. During the examination, attention is certainly paid to the motor and sensory aspects of speech. Below are methods for studying motor and sensory aphasias.

Spontaneous and dialogical speech method;

The patient is asked simple questions:

What is your name?

How are you?

How old are you?

The patient answers them briefly with “Yes, no, good, bad”.

Automated speech method

Task 1. Count from 1 to 10: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10.

Task 2. Name the days of the week: Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday.

Task 3. Name the months: January, February, March, April, May, June, July, August, September, October, November, December.

Ways to understand the meaning of simple words:.

Close your eyes;

Open your mouth;

Stick out your tongue.

Ways to understand simple grammatical constructions;

Raise your right hand;

Put the spoon next to the teapot;

Show your right eye with your left hand.

Literature review. As a rule, in afferent motor aphasia, constructive-spatial apraxia is observed, and in the second variant, spatial disorientation is observed. The latter is exacerbated by patients' perceptions of poor speech comprehension: for example, patients have great difficulty choosing a book, album, or other object from a bookshelf. In afferent motor aphasia, comprehension impairment is compensated by the complexity and variety of everyday speech situations, the abundance and clarity of which create the appearance of relatively preserved speech comprehension. The degree of reading and writing impairment in afferent motor aphasia depends on the severity of the apraxia of the articulatory apparatus. In gross apraxia of the entire articulatory apparatus, reading and writing are somewhat grossly impaired. The restoration of reading and writing is carried out simultaneously with its elimination. The restoration of internal reading may precede the restoration of written speech. When writing words under a dictation, when naming objects in writing, when attempting to communicate in writing, all articulatory difficulties are reflected, that is, many literal paragraphs appear. They reflect the mixing of vowel and consonant phonemes (close in position and articulation), consonants (sonors) are omitted. In the second variant of afferent motor aphasia, patients with difficulty maintain the order of letters in a word, mirror them (oyna nayo, davo-voda), omit vowels or first write all consonants, then write vowels, because, as a rule, they have preserved the idea of the presence of

this sound in the word, for example, the patient omits the letter yo in the word "hayot", and puts two dots over the sound t.

In some cases, in gross afferent motor aphasia, there is a dissociation between the complete absence of oral speech and the preservation of a certain amount of written speech. In this case, written speech serves as a means of communication with others. Such preservation of written speech is explained mainly by the presence of apraxia only in the larynx and larynx (N.I. Jinkin, 1958). As reading and writing recover, the number of literal paragraphs decreases. The second variant of afferent motor aphasia, when the upper sections of the left hemisphere are damaged, is characteristic of people with latent left-handedness.

Discussion. The symptoms of aphasia vary based on what type you have. However, most types cause difficulty in finding, understanding and recognizing different forms of language:

Trouble finding and using expressive language: Difficulty finding the right words, saying the wrong word, switching letter sounds, making new words, repeating common words or phrases, saying single words instead of full sentences.

Difficulty understanding language: Not easily recognizing an object's name or a word's meaning, following directions, grasping the details of a conversation, listening to more than one person speak at a time, not picking up on jokes or puns.

Challenges reading and writing: Not understanding written language (on signs, computers, books, etc.), spelling words and forming sentences, using numbers (mathematics, counting money or telling time).

What causes aphasia?

Damage to the language center of your brain (areas of your brain involved in language) causes aphasia. The most common causes of aphasia include:

Stroke.

Traumatic brain injury (TBI).

Brain tumor.

A brain infection.

Brain inflammation.

Progressive neurological conditions like dementia and Alzheimer's disease.

Aphasia can happen with any condition that damages your brain. It can also happen with problems that disrupt how your brain functions. Other possible causes include:

Aneurysms.

Brain surgery.

Cerebral hypoxia.

Concussion.

Congenital (present at birth) conditions.

Epilepsy.

Genetic conditions like Wilson's disease.

Migraines.

Radiation therapy or chemotherapy.

Toxins and poisons (such as carbon monoxide poisoning or heavy metal poisoning).

Transient ischemic attacks (TIAs).

Result. Can aphasia be prevented?

Aphasia happens unpredictably, so it's not possible to prevent it. However, you can try to reduce your risk of developing conditions that cause it. Some of the things you can do include:

Eating balanced meals and exercising regularly. Many conditions that cause aphasia relate to your circulatory and heart health. Taking care of your overall health is a great first step.

Not ignoring infections. Eye and ear infections need fast treatment. If these infections spread to your brain, they can become serious, or even deadly. Some infections can cause brain damage that can lead to aphasia.

Wearing safety equipment. Head injuries can cause brain damage. Whether you're on the job or on your own time, using safety equipment can help you avoid an injury that can lead to aphasia. Examples of safety gear include helmets and seat belts (or other vehicle safety restraints).

Managing underlying health conditions. Managing chronic conditions can help prevent complications that can cause brain damage and aphasia.

REFERENCES:

1. *Z. Ibodullayev. Medical psychology. Textbook., 3rd ed., T.; 2019., 494 p.*

2. *Z. Ibodullayev. General neurology. Textbook. T.; 2021., 312 p.*

3. *Anderlini D., Wallis G., Marinovic W. Language as a predictor of motor recovery: The case for a more global approach to stroke rehabilitation // Neurorehabilitation and Neural Repair. – 2019. – Vol. 33, № 5. – Pp. 355–366.*

4. *Wortman-Jutt S., Edwards D. Post-stroke aphasia rehabilitation: Why all talk and no action? // Neurorehabilitation and Neural Repair. – 2019. – Vol. 33, № 6. – Pp. 454–465.*

5. *Wilson S.M. et al. Recovery from aphasia in the first year after stroke // Brain. – 2022. – Vol. 145, № 4. – Pp. 1238–1247*

6. *Arheix-Parras S. et al. Electrophysiological changes in patients with post-stroke aphasia: A systematic review // Brain Topography. – 2023. – Vol. 36, № 3. – Pp. 351–365.*

7. *Ortiz G.G. et al. Primary progressive aphasias: Diagnosis and treatment // Brain Sciences. – 2025. – Vol. 15, № 3. – Article 245.*

8. *Macoir J.A.M.-G. et al. Advances in primary progressive aphasia // Brain Sciences. – 2021. – Vol. 12, № 5. – Article 636.*

9. *Suárez-González A. et al. When it is not primary progressive aphasia: A scoping review of spoken language impairment in other neurodegenerative dementias // Alzheimer's & Dementia. – 2021. – Vol. 17, № 11. – Pp. 1801–1823.*

10. *Li B. et al. Effect of acupuncture vs sham acupuncture on patients with poststroke motor aphasia: A randomized clinical trial // JAMA Network Open. – 2024. – Vol. 7, № 1. – Article 67*

11. *Chen Q. et al. Effects of mirror therapy on motor aphasia after acute cerebral infarction // NeuroRehabilitation. – 2021. – Vol. 48, № 3. – Pp. 361–370.*

12. *Deng S. et al. The efficacy and safety of acupuncture combined with language training for motor aphasia after stroke: Study protocol for a randomized controlled trial // Trials. – 2022. – Vol. 23, № 1. – Article 789.*

13. *www.asab.uz*

UDC 81

PHRASEOLOGISMS AND EMOTIONALITY: EXPRESSING FEELINGS THROUGH IDIOMATIC LANGUAGE

Qutbiddinova Nazokatxon Dovudxon qizi,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti akademik litseyi
Xorijiy tillar kafedrasi ingliz tili o'qituvchisi
nazokatxonqutbiddinova@gmail.com

Abstract. *The study of phraseological units reveals their profound potential to convey emotional nuances across languages. This article explores how idioms phraseologisms serve as expressive tools for emotional expression, examining cognitive mechanisms, cultural dimensions, and pragmatic functions. Drawing on psycholinguistic and cross-cultural research, we analyze how idiomatic expressions intensify emotional arousal and reflect cultural emotion norms. This study highlights the essential role of phraseologisms in shaping emotional communication, contributing to cognitive linguistics, comparative phraseology, and affective discourse analysis.*

Keywords: *phraseologisms, cognition, culture, emotion, English, Uzbek, metaphors, cultural meaning, phraseology, expressive tools.*

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И ЭМОЦИОНАЛЬНОСТЬ: ВЫРАЖЕНИЕ ЧУВСТВ ЧЕРЕЗ ИДИОМАТИЧЕСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. *Изучение фразеологических единиц выявляет их глубокий потенциал в передаче эмоциональных оттенков в разных языках. В данной статье рассматривается, каким образом идиомы фразеологизмы выступают в качестве выразительных средств для передачи эмоций, с акцентом на когнитивные механизмы, культурные аспекты и прагматические функции. Опираясь на психолингвистические и межкультурные исследования, мы анализируем, каким образом идиоматические выражения усиливают эмоциональное возбуждение и отражают культурные нормы выражения эмоций. Настоящее исследование подчёркивает ключевую роль фразеологизмов в формировании эмоциональной коммуникации и вносит вклад в когнитивную лингвистику, сравнительную фразеологию и анализ аффективного дискурса.*

Ключевые слова: *фразеологизмы, когниция, культура, эмоции, английский язык, узбекский язык, метафоры, культурное значение, фразеология, выразительные инструменты.*

FRAZEOLOGIZMLAR VA EMOTSIONALLIK: HIS-TUYG'ULARNI IDIOMATIK TIL ORQALI IFODALASH

Annotatsiya. *Frazeologik birliklarni o'rganish ularning turli tillarda emotsional nozikliklarni ifodalashdagi chuqur salohiyatini namoyon etadi. Ushbu maqolada idiomalar frazeologizmlar emotsiyalarni ifodalashning ifodaviy vositasi sifatida qanday xizmat qilishi kognitiv mexanizmlar, madaniy jihatlar va pragmatik funksiyalar asosida tahlil qilinadi. Psixolingvistik va madaniyatlararo tadqiqotlarga tayangan holda, biz idiomatik ifodalar qanday qilib emotsional qo'zg'alishni kuchaytirishini va emotsiyalarni ifodalashning madaniy me'yorlarini aks ettirishini o'rganamiz. Tadqiqot frazeologizmlarning emotsional kommunikatsiyani shakllantirishdagi asosiy rolini ta'kidlab, kognitiv lingvistika, qiyosiy frazeologiya va affektiv diskurs tahliliga hissa qo'shadi.*

Kalit so'zlar: *frazeologizmlar, kognitsiya, madaniyat, emotsiya, ingliz tili, o'zbek tili, metaforalar, madaniy ma'no, frazeologiya, ifodaviy vositalar.*

Introduction. Language does not only communicate facts but also emotions, and phraseologisms play a key role in this expressive function. Idioms and fixed expressions often convey strong evaluative or emotional coloring that cannot be achieved through neutral vocabulary. For instance, English idioms like *"to lose one's temper"* or *"butterflies in the stomach"* encapsulate emotions more vividly than literal descriptions. Phraseologisms occupy a central place in the study of language, as they represent fixed expressions whose meanings extend beyond the literal sum of their components. Their stability, figurativeness, and emotional-expressive potential distinguish them from free word combinations and make them a unique layer of the lexicon. Within modern linguistics, phraseology is recognized not only as a field

of structural and semantic study but also as an important area for exploring cultural identity and communicative practices. Phraseologisms, defined as conventional multi-word expressions with non-compositional meaning, occupy a privileged position in phraseology due to their idiomatic and emotive nature. Their expressive power stems from cognitive metaphor and cultural archetypes that shape how emotions are conceptualized. Researchers note idioms often invoke somatic imagery ("heart in your mouth") or culturally salient metaphors (anger as "boiling") to encode emotional states. At the same time, phraseologisms highlight the complex interplay between universality and cultural specificity in the expression of emotions. While emotions themselves are shared human experiences, their idiomatic representation varies significantly across languages and cultures. For example, English uses *"cold feet"* to describe fear or hesitation, whereas Uzbek employs somatic imagery rooted in local cultural codes. These differences emphasize that phraseologisms not only enrich a language's expressive resources but also reflect the worldview and values of a speech community.

The study of emotional phraseology involves a comprehensive analysis that encompasses both its subtle nuances and its universal attributes in relation to structure, semantics, and pragmatics. It also examines the cultural and cognitive markers that endow phraseologisms with expressive richness and communicative individuality. Emotional idioms, deeply embedded in the lexicon of different languages, occupy a significant position within the phraseological system as vehicles of human feelings and affective experiences. Their frequent use across discourse is not accidental but results from their historical evolution and their intrinsic link to the core of human communication.

Emotional phraseological units play a multifaceted role in enriching linguistic expression. They serve as expressive instruments for conveying subjective states, evoking vivid imagery, and reflecting cultural perceptions of emotions. Furthermore, their relatively simple structural form allows for clarity in communication, while their figurative and evaluative dimensions expand the stylistic resources of language.

A distinctive characteristic of emotional phraseology lies in its reliance on metaphorical and metonymic models, which manifest across idiomatic constructions. These include somatic reactions (*to have butterflies in one's stomach*), spatial orientations (*to feel down*), and natural phenomena (*a storm of anger*). Such figurative bases distinguish emotional phraseologisms from other thematic groups, emphasizing their unique contribution to the expressive landscape of language. The anthropocentric nature of phraseological systems becomes particularly evident in the emotional domain, where idioms capture essential aspects of human psychology, perception, and behavior. These linguistic units, interwoven into the fabric of speech, often draw on embodied experiences to articulate subtle shades of meaning associated with joy, sorrow, anger, fear, or affection. Through such expressions, language provides profound insight into human emotionality, revealing both the universality of affective experience and the cultural diversity of its verbal representation.

Literature Review. Psycholinguistic evidence of emotional arousal: Citron show that idiomatic sentences trigger significantly higher emotional arousal ("figurative" variable explains ~30% variance) than literal counterparts. Cross-linguistic metaphorical expression of emotion: Breeze and Casado-Velarde compare Spanish and English idioms expressing emotional presence, absence, and control, noting varied metaphor usage (e.g., "bottle up" vs. "hold back").Slavic perspective on emotional phraseologisms: Y. Kulichenko et al. classify Russian and English phraseological units by emotional state, mapping positive and negative emotions, and highlighting motivation via somatic, color-based, zoonyms, and nature metaphors. Uzbek context of emotional-expressive phraseology: Toshpo'latova emphasizes how phraseologisms in Uzbek literary discourse enhance emotional expressiveness and stylistic effects in text. General phraseological-emotional functionality: Valiyeva reviews the role of phraseological units in expressing emotion and attitude, with reference to key cognitive-linguistic works.

Research methodology. The methodology of this study employs a comparative and descriptive approach to analyze phraseologisms that express emotionality in English and Uzbek languages. Idiomatic expressions conveying emotions were compared in order to identify both universal tendencies and culture-specific features. The analysis focused on how phraseological units reflect emotional states, cognitive processes, and cultural values embedded within the linguistic system. Selected emotional phraseologisms were studied in their linguistic, cultural, and pragmatic contexts, with attention to how they function as expressive tools in communication. This included examining their use in contemporary discourse—such as journalism, everyday speech, and media—as well as in traditional literary sources**.** By combining descriptive semantic analysis with comparative cultural interpretation, the methodology aims to uncover the diverse ways in which idiomatic language encodes, intensifies, and transmits emotional meaning across cultures.

Analysis and Results. Emotional phraseology represents a rich and dynamic layer of language, encompassing idiomatic constructions that vividly convey human feelings and states of mind. Within this

linguistic domain, phraseologisms act as expressive tools, encoding joy, sadness, anger, fear, love, and other emotions through figurative imagery. These expressions not only embellish speech but also serve as cultural markers of how societies conceptualize and articulate inner experiences. For instance, in English, the idiom *"to be on cloud nine"* symbolizes extreme happiness, while its Uzbek counterpart *"yettinchi osmonda uchib yurmoq"* (literally, "to fly in seventh sky") conveys a similar sense of elation. Both expressions metaphorically elevate emotion to the sky, associating happiness with height and lightness. Conversely, sadness is often expressed through downward or heavy imagery, as in *"to feel down in the dumps"* (English) or *"ko'ngli cho'kmoq"* (Uzbek, "one's soul sinks"). These parallels demonstrate how universal human experiences are encoded in idioms through shared spatial metaphors, while cultural nuances provide distinct imagery. Similarly, idioms reflecting anger often draw on metaphors of heat and pressure. The English phrase *"to blow one's top"* parallels the Uzbek *"jahlini yutmoq"* ("to swallow one's anger"), though the imagery differs: one depicts an uncontrollable explosion, while the other emphasizes restraint and inner suppression. This contrast illustrates cultural variation in emotional expression—where English idioms frequently depict outward release, Uzbek phraseology often encodes self-control and patience as valued traits.

The genesis of emotional phraseological units stems largely from metaphorical and metonymic transfers, where physical sensations, natural phenomena, or bodily reactions are mapped onto abstract emotional states. For example, fear is expressed through idioms like *"to have cold feet"* (English) or *"eti jimirlab ketmoq"* (Uzbek, "the skin trembles"), both rooted in embodied experiences of shivering and coldness. Love, on the other hand, is metaphorically tied to the heart in both languages: *"to win someone's heart"* in English and *"ko'nglini ovlamoq"* (Uzbek, "to capture someone's soul/heart"), underscoring the heart as a universal symbol of affection and emotional depth.

The semantic structure of emotional phraseologisms can be classified into several broad categories:

- Joy and happiness (*on cloud nine*, yettinchi *osmonda uchib yurmoq*).
- Sadness and despair (*down in the dumps, ko'ngli cho'kmoq*).
- Anger and irritation (*blow one's top, jahlini chiqarib yubormoq*).
- Fear and anxiety (*cold feet, eti jimirlab ketmoq*).
- Love and affection (*wear one's heart on one's sleeve, ko'nglini bermoq*).

Each category demonstrates how idioms encapsulate emotional cognition: joy is linked to upward motion and lightness, sadness to heaviness and sinking, anger to heat and pressure, fear to coldness and trembling, and love to the heart and soul. These metaphorical patterns resonate with Lakoff and Johnson's conceptual metaphor theory, which highlights embodiment as the foundation of figurative meaning. In stylistic terms, emotional phraseologisms enrich communication by adding color, intensity, and evaluative meaning. They are frequently employed in literature, journalism, and everyday speech to dramatize experiences, intensify expression, or evoke empathy. For example, journalists may write *"the nation's heart sank"* to describe collective grief, transforming individual emotional metaphors into shared cultural narratives. Writers also creatively modify idioms, expanding or contracting them to enhance figurative meaning—e.g., *"her joy lifted her beyond the ninth cloud"*—thus refreshing traditional phraseologisms for new contexts.

The analysis of phraseological material demonstrates that idioms serve as one of the most vivid means of expressing emotionality in language. In order to examine their expressive potential, the selected phraseologisms were grouped according to the type of emotion they convey, the imagery they employ, and the cultural associations they reflect.

The data show that phraseologisms are strongly concentrated around a few dominant emotional categories. Expressions of anger (*"boiling with rage," "hot-tempered"*), fear (*"cold feet," "shivers down the spine"*), and love (*"head over heels in love," "wear one's heart on one's sleeve"*) were among the most frequent. Joy, hope, and surprise also appear in idiomatic language, though less extensively. This tendency supports earlier findings that negative emotions are more richly encoded in idiomatic systems than positive ones, reflecting a greater cultural need to describe and regulate undesirable states.

A striking feature of phraseological expression is its reliance on somatic metaphors. The heart is consistently associated with love, compassion, and courage (*"lose heart," "broken-hearted," "big-hearted"*). The stomach symbolizes anxiety or nervousness (*"butterflies in the stomach"*), while blood reflects both anger (*"make one's blood boil"*) and kinship (*"blood is thicker than water"*). The face and eyes convey complex social and emotional meanings, from shame (*"lose face"*) to sadness (*"cry one's eyes out"*) and happiness (*"sparkle in the eyes"*). These idioms illustrate how bodily experience provides the foundation for figurative descriptions of emotion.

Beyond their semantic content, phraseologisms also serve important pragmatic purposes. They may soften expression, replacing direct statements with figurative alternatives (e.g., *"under the weather"* instead of "ill"), or intensify communication (*"burst into tears"* instead of "cry"). Their figurativeness adds stylistic richness to both spoken and literary texts, while also enabling speakers to convey subtle attitudes and evaluations.

The study reveals that phraseologisms provide a highly productive means of encoding and expressing human emotions. They not only mirror universal conceptualizations, such as *anger as heat* or *fear as cold*, but also embody culture-specific imagery, particularly in somatic idioms. Negative emotions such as anger and fear emerge as more frequently represented than positive ones, reflecting cultural tendencies in emotional conceptualization. These findings confirm that phraseological units function as both linguistic tools for emotional expression and cultural markers that preserve shared values, experiences, and worldviews.

Cross-linguistic comparison reveals both universal tendencies and culture-specific differences. While English idioms often employ vivid, externalized imagery (explosions, storms, heights), Uzbek idioms frequently reflect internal, spiritual, and restrained conceptions of emotion, rooted in cultural values of patience, endurance, and moral strength. Together, they form a comprehensive emotional lexicon, where idioms act as cultural and cognitive mirrors of how feelings are understood, controlled, and communicated. Thus, emotional phraseologisms operate as a multifunctional system—semantic, stylistic, and pragmatic. They not only depict emotional states but also embody social attitudes, cultural norms, and communicative strategies. By weaving emotions into figurative language, they enrich the phraseological fabric of both English and Uzbek, revealing the profound interplay between language, cognition, and emotional experience.

Conclusion. In conclusion, the comparative analysis of emotional phraseologisms in English and Uzbek highlights the profound interrelation between language, culture, and emotional cognition**.** By examining idiomatic expressions that convey feelings such as joy, sadness, anger, fear, and love, this study has demonstrated both universal patterns rooted in shared human embodiment and culture-specific nuances shaped by distinct worldviews and values. These phraseologisms, deeply entrenched in the lexicons of their respective languages, serve as powerful expressive tools for articulating inner states and for shaping emotional communication.

In both English and Uzbek, emotional idioms display a rich semantic diversity, ranging from metaphorical representations of physical sensations (*cold feet*, *eti jimirlab ketmoq*) to symbolic expressions of cultural values (*to blow one's top* vs. *jahlini yutmoq*). While English idioms often foreground externalized imagery of release and intensity, Uzbek idioms tend to emphasize restraint, patience, and spiritual balance. This parallel illustrates the universal tendency of languages to rely on embodied metaphors of emotion, while also adapting them to culturally specific frameworks of emotional expression.

Ultimately, emotional phraseologisms act as a linguistic bridge between cognition and culture, offering insight into the shared and distinct ways in which human feelings are conceptualized and verbalized. The findings of this study contribute to a deeper understanding of phraseology as a vital component of linguistic and cultural heritage and open avenues for further interdisciplinary research at the intersection of language, mind, emotion, and society**.**

The study of phraseologisms as vehicles of emotional expression demonstrates their vital role in both language and culture. Idiomatic expressions capture not only the intensity of human feelings but also the figurative and cultural frameworks through which those feelings are understood. The analysis has shown that emotional idioms are especially abundant in the domains of anger, fear, and love, often drawing on somatic imagery of the heart, blood, stomach, and eyes. These findings confirm that while the conceptualization of emotions is grounded in universal human experience, the specific metaphors and cultural codes embedded in phraseologisms reveal the unique worldview of each linguistic community.

Moreover, the results underscore the pragmatic functions of emotional phraseologisms, which enrich communication by softening, intensifying, or stylistically coloring expressions of feeling. Their figurative nature not only enhances everyday speech but also reflects collective values and cultural identity.

Thus, the investigation of phraseological units provides valuable insights into the interrelation of language, thought, and emotion. It highlights the significance of idiomatic language for cognitive linguistics, pragmatics, intercultural communication, and language pedagogy. By exploring how emotions are encoded and transmitted through idiomatic expression, this study contributes to a deeper understanding of the inseparable bond between language and the human emotional experience.

REFERENCES:

1. Akhmanova A. S. Dictionary of Linguistic Terms. – Moscow: SE, 1966.

2. Amosova N. N. Fundamentals of English Phraseology. – Moscow, 1963.

3. Breeze R., Casado-Velarde M. Expressing emotions without emotional lexis: A cross-linguistic approach to Spanish and English. – In: Alba-Juez L., Mackenzie L. (eds.). Emotion in Discourse. – Amsterdam: John Benjamins, 2019.

4. Citron F. M. M., Cacciari C., Funcke J. M., Hsu C.-T., Jacobs A. M. Idiomatic expressions evoke stronger emotional responses in the brain than literal sentences. // Journal of Psycholinguistic Research, 2019.

5. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

6. Kulichenko Y. N., Korolevskaya E. M., Belonozhko N. D. Linguistic representation of the emotional state of the subject in Russian and English phraseology. // Philology. Theory & Practice, No. 8, 2023.

7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. // Chicago: University of Chicago Press, 1980.

8. Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural Conceptualizations and Language. – Amsterdam: John Benjamins, 2017.

9. Toshpo‘latova N. Analysis of phrases expressing emotional-expressive attitude in the Uzbek language. – Educational Research in Universal Sciences, Vol. 2, Issue 11, 2023.

10. Valiyeva N. The role of phraseological units in expressing emotions and attitudes. // Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi, 2024.

UO‘K 81

O‘ZBEK TILIDA “ILTIFOT” KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

Rajabov Elshod Erkinovich,
Navoiy davlat universiteti doktoranti
rajabovelshod676@gmail.com

Annotatsiya. *Konsept antroposentrik tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biridir. Uning vositasida inson borliqni idrok etadi, so‘ng ongda idrok etilgan narsa-hodisa lison orqali voqelanadi. Konseptual maydonni lingvokognitiv tahlil qilish hozirgi zamon tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi “iltifot” tushunchasi misolida, uning konseptual maydoni lingvokognitiv va semantik jihatidan tadqiq etildi. Izohli lug‘atlarda ifodalangan iltifot leksemasining semantik strukturasi, uning paradigmatik va sintagmatik xususiyatlariga alohida e’tibor qaratildi. Tadqiq jarayonida “iltifot” kognitiv maydoniga xos leksik, frazeologik, paremiologik birliklar ham semantik tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *konsept, konseptual maydon, kognitiv tilshunoslik, iltifot, iltifot konsepti, frazeologik birlik, paremiologik birlik, semantik struktura.*

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «ЛЮБЕЗНОСТЬ» В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Концепт является одним из центральных понятий антропоцентрической лингвистики. С его помощью человек воспринимает бытие, а затем воспринятое в сознании явление реализуется через язык. Лингвокогнитивный анализ концептуального поля является одной из актуальных проблем современного языкознания. В данной статье на примере понятия «любезность» в узбекском языке исследовано его концептуальное поле с лингвокогнитивной и семантической точек зрения. Особое внимание было уделено семантической структуре лексемы «любезность», выраженной в толковых словарях, её парадигматическим и синтагматическим особенностям. В процессе исследования также был проведён семантический анализ лексических, фразеологических, паремиологических единиц, характерных для когнитивного поля «любезность».*

Ключевые слова: *концепт, концептуальное поле, когнитивная лингвистика, любезность, концепт любезности, фразеологическая единица, паремиологическая единица, семантическая структура.*

LINGUOCOGNITIVE ANALYSIS OF THE CONCEPT «KINDNESS» IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. *The concept is one of the central notions of anthropocentric linguistics. Through it, a person perceives reality, and then the phenomenon perceived in the mind is realized through language. Linguocognitive analysis of the conceptual field is one of the pressing issues of modern linguistics. In this article, using the example of the concept of «kindness» in the Uzbek language, its conceptual field was studied from a linguocognitive and semantic point of view. Special attention was paid to the semantic structure of the lexeme «kindness», its paradigmatic and syntagmatic features, as expressed in explanatory dictionaries. In the course of the research, lexical, phraseological, and paremiological units specific to the cognitive field of «kindness» were also analyzed semantically.*

Keywords: *concept, conceptual field, cognitive linguistics, kindness, kindness concept, phraseological unit, paremiological unit, semantic structure.*

Kirish. Ma’lumki, zamonaviy jahon tilshunosligining o`ziga xos jihati shu bo`ldiki, sistem-struktur yo`nalishiga xos bo`lgan tilning tadqiqotlarida e’tibordan chetda qolib borayotgan inson omili asosiy o`ringa chiqdi. “Til – sistema” nazariyasidan “til va inson” yoki “inson va nutq” nazariyasiga o`tish o`ziga xos yangi yo`nalish – antroposentrik paradigmani yuzaga chiqishiga zamin yaratdi. Antroposentrik paradigmaga xos ilmiy tadqiqotlar markazida inson omili turadi. Antroposentrik paradigma tilni jonli muloqot va kommunikatsiyaga asoslangan ochiq sistema sifatida o`rganuvchi, boshqa tizimlar – jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat kabilar bilan uzviy aloqadorlikda tahlil etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil qilishga yo`naltirilgan qarashlar, g`oyalar va ma’lumotlar majmuyi sifatida maydonga chiqdi [1].

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Kognitiv tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri *konsept* hisoblanadi. Ma'lumki, borliqning inson dunyoqarashida namoyon bo`lishi natijasida tushuncha paydo bo`ladi va u lisonda o`z ifodasini topadi. Demak, olamni idrok etish orqali inson ongida tushunchaning paydo bo`lishi konseptuallashish hodisasi sanaladi. Konsept tafakkur birligi bo`lib, u voqelik va lison o`rtasidagi munosabatning natijasidir. Inson tomonidan qabul qilingan axborot yaxlit konseptual maydonni tashkil etib, u o`zining ichki kategoriyalariga ega bo`ladi.

Jumladan, N.Y.Shvedova konsept – bu tushuncha ekanligi, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o`z tarixiy ildizlariga ega bo`lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini qayd etadi [2]. Stepanovning fikricha, konsept insonning mental dunyosidagi madaniyatning asosiy uyasidir [3]. S.N.Askoldovning uqtirishicha, umumiy tushuncha bir turdagi predmetlarni, ularning belgi, xususiyatlarini umumlashtirish asosida yuzaga keladi. Konsept aqliy faoliyat jarayonida bir turdagi predmetlar va ularning belgi-xususiyatlarining o`rnini almashtiruvchi birlikdir [4].

O`zbek tilshunosligida ham konsept borasida bir necha tadqiqotlar olib borilgan. O`.Q.Yusupov konsept to`g`risida quyidagilarni bayon qiladi: "Konsept bu tashqi yoki ichki dunyodagi biror narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo`lgan ijobiy, salbiy yoki neytral baholashlardir" [5]. D.U.Ashurovaning konseptga bo`lgan nuqtayi nazari quyidagicha: "Konsept – bu uyg`un birlik hosil qiluvchi mental tuzilma bo`lib, u olam tasvirining yadroviy komponenti sifatida lingvomadaniy ahamiyatga ega bo`lgan alohida shaxsga va butun jamiyatga tegishli bo`ladi" [6]. O`zbek tilshunosligida kognitiv yo`nalish bo`yicha ilk tadqiqotlarni olib borgan Sh.Safarov shunday yozadi: "Konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo`lishida, bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo`ladi" [7].

Yuqorida qayd etilgan mulohazalar asosida konsept tushunchasining til egalarining olam haqidagi bilimlarini aks ettiruvchi tafakkur birligi ekanligini xulosa qilishimiz mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Kognitiv tilshunoslik sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda *konseptual maydon* (kognitiv maydon) atamasi keng qo`llanadi. Bir umumiy konsept asosidagi semantik birliklarning yig`indisi konseptual maydon deb nomlanadi.

Konseptual maydonni lingvokognitiv jihatidan tahlil etishda quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

1) muayyan konseptni namoyon qiluvchi kalit so`zni, konseptning lisoniy bazaviy reprezentatsiyalarini (mazkur konseptning "nomi"ni) aniqlash;

2) kalit so`z semantemasining tarkibi va tahlilini o`rganish (lug`atlarda berilgan izohlar, talqinlar tahlili);

3) kalit so`zning konseptga tegishliligini belgilovchi leksik muvofiqlik darajasini tahlil qilish;

4) so`zning ko`pma'noliligini uning ma'no taraqqiyoti jarayonida o`rganish;

5) kalit so`zning derivatsion ko`lamini belgilash;

6) kalit so`zning leksik-grammatik ko`lamini belgilash;

7) kalit so`zning frazeologik va paremiologik ko`lamini belgilash;

8) badiiy matnlarni konsept kasb etgan ramziy ma'noni o`rganish maqsadida tahlil qilish;

9) og`zaki so`z qo`llash qobiliyatini tahlil qilish [8].

Har bir xalq olamning lisoniy manzarasi milliy-madaniy mentalitetning yorqin ifodasi sifatida namoyon bo`ladi. Konsept esa mental birlik sifatida milliy o`ziga xosliklar, madaniy, milliy tafakkur tarzi va xalq tarixi kabilarni o`z ichiga oladi. "Iltifot" tushunchasi ham dunyodagi har bir xalq madaniyatining muhim jihati sanaladi. O`zbek tilidagi "iltifot" konseptual maydonini kognitiv-semantik tahlil etish ushbu tadqiqotning asosini tashkil etadi. "Iltifot" konseptual maydonining tadqiqotida quyidagi tahlil metodlaridan foydalaniladi:

– semik (komponent) tahlil orqali o'zbek tilidagi "iltifot" assotsiativ-semantik maydoniga xos lisoniy birliklarning semantik strukturasi tahlil qilinadi;

– o'zbek tilidagi "iltifot" maydoni bilish nazariyasi nuqtayi nazaridan konseptual tahlilga tortiladi;

– leksikografik tahlilda esa o'zbek tilidagi "iltifot" assotsiativ-semantik maydoniga xos birliklarning turli lug'atlardagi ifodasi izohlanadi.

Tahlil va natijalar. Quyida o`zbek lingvomadaniyatidagi "iltifot" konseptining kognitiv nuqtayi nazaridan konseptual tahliliga e'tibor qaratamiz. O`zbek tilida "iltifot" konseptual maydonini lingvokognitiv jihatidan quyidagi usullarda qiyosiy tahlil etishni lozim topdik:

1. **Muayyan konseptual maydonni namoyon qiluvchi kalit so`zni aniqlash:**

O`zbek tilidagi “iltifot” tushunchasiga kognitiv yondashuv ushbu so`zga berilgan quyidagi ta’rif bilan izohlanadi: “Iltifot” tushunchasi, nutqda yoki ijtimoiy aloqalarda biror kishiga nisbatan hurmat, qadrlash, yoki ijobiy baholashni bildiruvchi nutqiy akt sifatida ifodalanadi. Iltifotlar ko`pincha bir kishining ijobiy fazilatlari, yutuqlari yoki ko`rinishi bilan bog`liq bo`lib, samimiy e’tibor va muloyimlikni ko`rsatadi. Iltifot odamlar o`rtasidagi ijtimoiy aloqalarda o`zaro hurmat va yaxshi munosabatlarni mustahkamlashda muhim rol o`ynaydi. "Iltifot" tushunchasi til va nutqda ijobiy ma’no, e’tibor va hurmatni aks ettiruvchi muhim bir element sifatida qaraladi. U kishining tashqi yoki ichki fazilatlarini qadrlash, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va samimiy munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo`ladi. Iltifotlarning shakli va mazmuni turli madaniyatlar va ijtimoiy guruhlar orasida farqlanib turishi mumkin.

2. **Kalit so`zning semantik tarkibi va tahlilini lug`atlarda berilgan izohlar talqinida o`rganish:**

Iltifot kishilik jamiyatini bezab, ziynatlab turuvchi, insonlar o‘rtasida mehr va shafqat tuyg‘ularini paydo qiluvchi, rivojlantiruvchi lutfdir. Iltifot yuksak madaniyat belgisi bo‘lib, iltifotli odam hech qachon birovga nisbatan bee’tibor bo‘lmaydi, hammaga bir xilda chiroyli muomala qiladi. Iltifot odamlar o‘rtasidagi munosabat va muomalaning himmat, saxovat, marhamat asosida amalga oshirilishidir, xushmuomalalikdir. “Navoiy asarlari lug‘ati”da *lutf* so‘ziga quyidagicha izoh berilgan: "Muloyimlik, rahmdillik, yaxshi muomala, marhamat; lutfi oliy – oliy marhamat, lutf aylamak – yaxshilik qilmoq, marhamat etmoq" [9].

Yangi tahrirdagi “O`zbek tilining izohli lug`ati”da *iltifot* leksemasining semantik xususiyatlari quyidagicha ta’riflanadi: “Iltifot – kishiga qilingan marhamat, himmat, diqqat-e’tibor, yaxshi munosabat. Iltifot qilmoq (iltifot ko`rsatmoq) yaxshi e’tibor, munosabat bildirmoq. *Kumushbibi otasining so`ziga yaxshi iltifot qilmadi*. A.Qodiriy. O`tkan kunlar” [10].

Professor Nizommiddin Mahmudov tahriri ostidagi “O`zbek tili sinonimlarining katta izohli lug`ati” da esa *iltifot* leksemasining semalari quyidagicha izohlangan: “1. Kishining o‘zidan ko‘ra nochor kishiga qilgan himmati, moddiy-ma’naviy qo‘llab-quvvatlovi. *Oh, hojam, bilsangiz edi, men sizga qanday quvonchli xabarlar keltirganimni. Yetti uxlab tushimizga kirmagan iltifotlarga erishib turibmiz*. M.Mansur, Judolik diyori. 2. Kishiga qilingan xush muomala, yaxshi e’tibor. *Halimaxonimning bu iltifotidan u charchoqni unutdi.* S.Ahmad, Ufq” [11].

3. Kalit so`zning ko`pma’noliligini uning ma’no taraqqiyoti jarayonida o`rganish; shuningdek, kalit so`zning derivatsion, leksik-grammatik ko`lamini belgilash va tekshirish:

O‘zbek tilida *iltifot* leksemasi ot turkumiga mansub birlik hisoblanadi hamda ushbu leksema asosida *iltifotli, iltifotsiz* kabi sifat turkumiga xos yasama leksemalar hosil qilinadi:

Iltifotli – kishiga iltifot etadigan, marhamatli, himmatli. *Iltifot ko`rsatgan kishiga iltifotli bo`lsangiz*. Y.Muqimov, Iltifotli kishilar.

Iltifotsiz – kishiga iltifot qilmaydigan, himmati yo`q, himmatsiz. *Keyingi vaqtlarda Azizbek Qo`qonning yorliq va farmonlarini iltifotsiz qoldira boshladi*. A.Qodiriy, O`tkan kunlar.

O‘zbek tilida *iltifot* leksemasining ma’noviy strukturasini to‘la anglash va batafsil tahlil etish uchun uning sinonimlik xususiyatlarini ham aniqlash va tadqiq etishga to‘g‘ri keladi. “O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati”da “*iltifot*” leksemasining *lutf, marhamat, karam* leksemalariga ma’nodosh ekanligi qayd etilgan hamda bu sinonim leksemalarning semalari, uslubiy xususiyatlari orasidagi o‘xshash va farqli jihatlari quyidagicha tavsiflangan:

Lutf so‘zida maqtov tarzidagi qo‘llab-quvvatlov ma’nosi ustuvor, oddiy so‘zlashuvda juda kam qo‘llanadi. *Marhamat* so‘zida bu ma’no yanada kuchli va tantanavor ifodalanadi, kitobiy uslubga xos. *Marhamat* ko‘pincha maqomi baland kishining o‘zidan maqomi past kishiga rahm-shafqat yuzasidan ko‘rsatgan munosabatini bildiradi. *Karam*ning bu ma’noda qo‘llanishi, asosan, eskirgan kitobiy uslubga xos, oddiy so‘zlashuvda ishlatilmaydi. Qolaversa, xudo tomonidan qilingan marhamatga nisbatan ham qo‘llanadi. *Menday ojiz bir ilm xizmatkori haqida sizdan shu lutfni eshitmoq Allohning bechora bandasiga buyuk marhamatidir, – dedi mezbon*. A.Abdullayev, Hazrati Attor. *Marhamatingizga qulluq, – dedi Homid, – ammo shundog‘ bo‘lsa ham qarindoshlarim to‘g‘risida xavfdaman*... A.Qodiriy, O‘tkan kunlar.

Shuningdek, *iltifot* leksemasining sematik xususiyatlarini tahlil qilish orqali *inoyat, mulozamat, manzirat, takalluf, xayrixoh, ikrom, e’zoz* kabi leksik birliklarda ham ushbu semalar mavjudligini e’tirof etish mumkin:

Inoyat Marhamat, lutf, iltifot. Turkistondan darhol qochish kabi fasod xayollarga bormaylik. Xudoning inoyati, marhamati katta. K.Yashin, Hamza.

Inoyat qilmoq Marhamat (iltifot) qilmoq. Mayli, dedi, bunda qoling, Qildim sizga inoyat. Boshingizni shart uzarman, Gar qilsangiz xiyonat! Shuhrat. Pirim, menga shunday inoyatlar qilasizkim, men bir umr bu muruvvatlaringiz dan birini ham qaytarolmayman. Sh.Xolmirzayev, Qil ko‘prik.

Mulozamat Kishining ko‘nglini olish uchun ko‘rsatilgan iltifot; e’zoz-ikrom, takalluf. Mehmonga mulozamat qilmoq. Mulozamat ko‘rsatmoq. – Bor ustaligini ishga solib, iltifot va mulozamatlar bilan

qizning ko‘nglini ovlay boshladi. F.Musajonov, Huri. Aqalli ko‘ngil uchun mulozamat ham qilishmadi. M.Xayrullayev, Ko‘ngil.

Manzirat Takalluf, mulozamat. – Rahmat, Olimjon aka. Man uyga boray, – Hakimboyvachcha taklifni oddiy manzirat deb bilgani uchun ketmoqchi bo‘ldi. Oybek, Tanlangan asarlar. Bu manziratlardan o‘ng‘aysizlangan aka tezroq ketish taraddudiga tushdi. E.A’zam, Javob.

Takalluf Hurmat-ehtirom va e’zoz-ikrom bilan qilingan muomala, mulozamat. Takalluf bilan qarshi olmoq. – Men sizning ko‘rpachangizda ko‘p o‘ltirganman, endi menga ortiqcha takallufingizning hojati yo‘q. A.Qodiriy, O‘tkan kunlar. Qiz ortiq takalluf kutib turolmadi, to‘g‘ri eshikni ochib, ichkariga kirdi, o‘zini Po‘latjonga qarab otdi. Oydin, Asl yor.

Takalluf qilmoq (yoki ko‘rsatmoq) Hurmat-ehtirom bilan muomalada bo‘lmoq. Nusratbek... yangi hamrohiga ibrat bo‘lar degan maqsadda juvonga takalluf qildi: - Choy damlab kelaymi, chanqagandirsiz? S.Nurov, Narvon. Xola mehmonlarga takalluf ko‘rsatib, orasida Mirobidni ham chaqib olardi. V.G‘ofurov, Vafodor.

Xayrixoh Yaxshilik tilaydigan, qo‘llab-quvvatlaydigan; iltifotli, tarafdor. Qozi: Mendan sira ko‘nglingizga shubha keltirmang. Nimaga desangiz, xolis xayrixohman. Hamza, Boy ila xizmatchi. Onaxon tikka turar, o‘tirganlarning hammasi o‘ziga xayrixoh ekanini sezganday bo‘lar edi. A.Muxtor, Opa-singillar.

Ikrom Hurmat, izzat. Qilgan izzat va ikromlaringiz uchun rahmat! A.Qodiriy, O‘tkan kunlar. *E’zoz* Hurmat-e’tibor his-sezgisi va uning ifodasi; ehtirom. …Yaxshi mehnat qilgan, yaratish ishqi bilan yuragi tepgan insonlar hamisha e’zoz topadi. Gazetadan.

4. **Kalit so`zning frazeologik va paremiologik ko`lamini aniqlash**:

O`zbek tilida “iltifot” konseptual maydonini o`zida aks ettiruvchi frazeologik birliklarga *Bir mayizni teng bo`lib yeydi; Biri qosh, biri ko`z; Bir ko`rpada tepkilashib o`sgan; Boshi misdan oyog`i po`latdanmi; Bu shoti eksa, arava unib chiqadi; Burniga endi suv to`la boshlabdi; Buzoqning haqqi bor deb sigir sutini ichmaydi* kabi iboralarni keltirib o`tish mumkin. O`zbek tilida “iltifot” konseptiga xos bo`lgan paremiologik birliklar juda salmoqli. Jumladan, *Behuda olqishlagan do`st emas; Dimog`dorga bir gap oz, ikki gap ko`p; Zamonasozlik – masxarabozlik; Ichak-qorin go`sht bo'lmas, laganbardor do`st bo`lmas; Ko`rganga ko`z, eshitganga quloq bo`lma; Muzga suyanma, yovga sig`inma; Noo`rin g`urur – boshga balo; Ota o`g`li bo`lsang, ota nomini baland tut; Rostini aytsang, urarlar, xushomadni suyarlar; Sahroyining xushomadidan dashnom chiqar; Surur bir boshqa, kibr-u g`urur bir boshqa; Xom kishini xushomad xarob etar; xushomad so`zlagan til yalab-yalab yara etar; Xushomadgo`yga qo`y so`ydirma; Xushomadgo`yning salomi ta’masiz bo`lmas; Egilganga bukilma; Ilmsiz bosh qashir, xushomadgo`y gap tashir; Himmat – elning tayanchi, mehnat – rohat quvonchi; Aqlsiz qo`shnidan bitta himmat yaxshi; Sukutda hikmat ko`p, bulutda – himmat. Himmat – erdan, arvoh – go`rdan; Himmati yo`qning hurmati yo`q; Himmatli ko`kka ko`tarilar, himmatsiz yerga ko`milar; Himmatli himmatidan topar; Xayrli ishning xayrixohi ko`p; Tuya ham muomalaga cho`kar; Baxil boyga borguncha, karamli toqqa bor; Toledan karam tilama, gadodan diram tilama; Ko`pda karam bor* kabi xalq maqollarida iltifotning o`ziga xos lingvomadaniy jihatlari o`z aksini topgan.

Xulosa va takliflar. Jahon tilshunosligida ham, o`zbek tilshunosligida ham konsept muammosi tadqiq etilgan bo`lsa ham, ushbu atamaga oid ilmiy-nazariy yondashuvlar va qarashlar turlichadir. Shunisi aniqki, konsept juda keng tushuncha bo`lib, bu borada hali o`z tadqiqini kutayotgan masalalar mavjud. Biz ham o`z ishimizda o`zbek tilida “iltifot” konseptual maydonining tuzilmasi hamda uning lingvokognitiv tahliliga e’tibor qaratdik. Ushbu kognitiv maydonga xos bo`lgan leksik, frazeologik, paremiologik birliklarning lisoniy ifodasini belgilab berishga harakat qildik.

ADABIYOTLAR:

1. Yuldashev A.G. Idiomatik qo`shma so`zlarning lingvokognitiv tadqiqi (monografiya). – Toshkent: “Fan”, 2016. – 86-bet.

2. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi (monografiya). – Toshkent: “FAN”, 2013. – 12-bet.

3. Maxmaraimova Sh.T. Lingvokulturologiya. – Toshkent: “Cho`lpon”, 2017. – 73-bet.

4. Safarov Sh. Semantika. – Toshkent: “O`zME”, 2013. – 262-bet.

5. Yusupov O`.Q. Tilshunoslikdagi yangi yo`nalishlar va ularda ishlatiladigan ayrim istilohlar // Filologiya masalalari. – Toshkent: 2011, 2-son. – 10-bet.

6. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent: “Noshir”, 2019. – 96-bet.

7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: “Sangzor”, 2006. – 17-bet.

8. Maxmaraimova Sh.T. Lingvokulturologiya. – Toshkent: “Cho‘lpon”, 2017. – 76-bet.

9. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati, 2-jild. Toshket, 1983. – 181-bet.

10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (6 jildli). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023, 2-jild. – 499-bet.

11. O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati (2 jildli). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022, 1-jild. – 248-bet.

12. Shomaqsudov Sh, Dolimov S. Qayroqi so`zlar (xalq iboralari). – Toshkent: “O`zME”, 2011.

13. Mirzayev T, Musoqluov A, Sarimsoqov B. O`zbek xalq maqollari. – Toshkent: “Sharq”, 2013.

UO‘K 81

KONTRASTIV TAHLIL XUSUSIYATLARI VA ULARNING CHET TILINI O‘RGATISHDAGI AMALIY AHAMIYATI

Rasulova Istoda Abdulatifovna,
Samarqand davlat universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti
istoda.87@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada kontrastiv lingvistikaning nazariy va amaliy jihatlari hamda uning chet tilini o‘qitishda tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, chog‘ishtirma, tavsifiy, etnolingvistik, sinxron va analitik usullar qo‘llanilgan. Kontrastiv tahlilning asosiy vazifasi tillar o‘rtasidagi o‘ziga xosliklarni aniqlash, ularni oppozitiv metod orqali solishtirish hamda chet tillarini samarali o‘qitishga xizmat qilishdan iborat ekani ko‘rsatib beriladi. Maqolada shuningdek, lakunalar hodisasi — interlingval va intralingval bo‘shliqlar, ularning lingvistik, ekstralingvistik va lingvokulturologik turlari misollar yordamida yoritilgan. Til birliklari o‘rtasidagi semantik tafovutlar, tarjimada ekvivalent bo‘lmagan birliklarning namunalari ham tahlil qilingan. Natijada kontrastiv lingvistikaning nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyati ham ta’kidlanib, uning lingvodidaktika, tarjimashunoslik va leksikografiya sohalarida qo‘llanish imkoniyatlari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *kontrastiv lingvistika, qiyosiy tahlil, chet tili o‘qitish, lakuna, interlingval bo‘shliq, intralingval bo‘shliq, lingvodidaktika, tarjimashunoslik, leksikografiya.*

ОСОБЕННОСТИ КОНТРАСТИВНОГО АНАЛИЗА И ЕГО ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты контрастивной лингвистики и её роль в обучении иностранным языкам. В исследовании использованы историко-сравнительный, сопоставительный, описательный, этнолингвистический, синхронный и аналитический методы. Особое внимание уделяется явлению лакун – интерлингвальным и интралингвальным, а также их лингвистическим, экстралингвистическим и лингвокультурологическим разновидностям. Анализируются семантические различия между языковыми единицами и примеры безэквивалентной лексики в переводе. Делается вывод о том, что контрастивная лингвистика имеет не только теоретическое, но и практическое значение, находя применение в лингводидактике, переводоведении и лексикографии.*

Ключевые слова: *контрастивная лингвистика, сопоставительный анализ, обучение иностранным языкам, лакуна, интерлингвальные лакуны, интралингвальные лакуны, лингводидактика, переводоведение, лексикография.*

FEATURES OF CONTRASTIVE ANALYSIS AND ITS PRACTICAL SIGNIFICANCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract. *This article examines the theoretical and practical aspects of contrastive linguistics and its role in foreign language teaching. The study employs historical-comparative, contrastive, descriptive, ethnolinguistic, synchronic, and analytical methods. Special attention is given to the phenomenon of lacunae – interlingual and intralingual – as well as their linguistic, extralinguistic, and linguocultural types. The paper analyzes semantic differences between language units and examples of non-equivalent vocabulary in translation. It concludes that contrastive linguistics has not only theoretical value but also practical significance, with applications in language teaching methodology, translation studies, and lexicography.*

Keywords: *contrastive linguistics, comparative analysis, foreign language teaching, lacuna, interlingual gaps, intralingual gaps, language teaching methodology, translation studies, lexicography.*

Kirish. Bugungi kunda xorijiy tillarni o‘rganish dolzarb masalaga aylangan bo‘lib, unga katta e’tibor qaratilmoqda. Turli ma’lumotlarga ko‘ra, hozirgi dunyoda 3 mingdan ortiq, ayrim hisob-kitoblarga ko‘ra esa 10–12 ming atrofida tillar mavjud. Globallashuv jarayonida madaniyatlararo aloqalar jadallashib borar ekan, turli tillarda ijtimoiy va ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlar hajmi tobora ortmoqda. Xorijiy tillarda axborot almashishga bo‘lgan ehtiyoj ham muntazam oshib bormoqda. Shu bilan birga, tarjimalar, samarali

xorijiy til darsliklari, audio materiallar, suhbat qurish vositalari, lug‘atlar va o‘quv qo‘llanmalarga talab ham sezilarli darajada kuchaymoqda.

Tilshunos Sternin ta’kidlaganidek, nazariy tilshunoslikning taraqqiyoti olimlar oldiga turli tillarning rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlar, shu tilda so‘zlashuvchi xalqlarning tafakkuri, dunyoni idrok etishi, qarashlari va milliy madaniyatini yaqin aloqada o‘rganish zaruratini qo‘ymoqda. Shu bois bunday masalalarga qiziqish ortib, jarayon tobora keng tarqalmoqda.

So‘nggi yillarda qiyosiy tadqiqotlarga bo‘lgan qiziqishning ortib borishi bir qator omillar bilan izohlanadi. Avvalo, lingvistik materiallarning umumiy va universal xususiyatlarini aniqlash ehtiyoji kuchaymoqda. Shu bilan birga, turli tillarda so‘zlashuvchilarning olamni idrok etishi, dunyoqarashi va lisoniy manzarasini o‘rganishga intilish kuchli tus olmoqda. Tarjima amaliyoti ham katta ahamiyat kasb etib, ikki tilli lug‘atlarni yanada takomillashtirish, ularning semantikani milliy o‘ziga xoslik bilan uyg‘unlashtirish zarurati paydo bo‘lmoqda.

Bundan tashqari, semantik tizimlarning milliy xususiyatlarini tadqiq qilish, lingvistik tafakkurning o‘ziga xos milliy jihatlarini aniqlashga bo‘lgan qiziqish ham sezilarli ravishda ortib bormoqda. Shuningdek, chet tillarini o‘qitish ko‘lamining kengayishi ham qiyosiy izlanishlarning yanada rivojlanishiga turtki bermoqda.

Zamonaviy tilshunoslikda bu jarayonlar nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Qiyosiy tadqiqotlar natijalari chet tillarini samarali o‘qitish, tarjima sifatini yaxshilash, lingvodidaktika va leksikografiyani boyitish bilan bir qatorda, xalqlar o‘rtasida madaniy muloqotni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Shu sababli, qiyosiy tilshunoslikka qaratilgan ilmiy izlanishlar tobora kengayib, uning dolzarbligi kundan-kunga oshib bormoqda [6.9].

Adabiyotlar tahlili. Jahon tilshunosligida kontrastiv lingvistika masalalarini o‘rganish XX asrning 80–90-yillarida boshlangan bo‘lsa, XXI asr boshlarida unga bo‘lgan qiziqish yanada kuchaydi. Bu davrda kontrastiv lingvistikaning shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq muayyan tadqiqotlar olib borildi. Asosan kontrastiv izlanishlar til o‘qitish jarayoni bilan bog‘liq holda olib borilgan. Masalan, D. Bolinjer va Di Pietroning “Til strukturasi va ularning kontrastlari” asarida kontrastiv tilshunoslikning paydo bo‘lishi til o‘qitish amaliyoti bilan bevosita bog‘liq ekani qayd etiladi. Mualliflarning fikricha, o‘quvchilar boshqa tilni o‘rganishda ona tilining ta’sirini sezib, ikki til o‘rtasidagi farqlarni anglay boshlaydilar. Shu bilan birga, Bolinjerning ta’kidlashicha, kontrastiv tadqiqotlar faqat chet tilini o‘rgatish bilan chegaralanmaydi, balki nutq jarayonlari va til qonuniyatlarini chuqurroq anglashga ham xizmat qiladi. Shu sababli u kontrastiv lingvistika nazariy va amaliy tilshunoslik tutashadigan nuqta sifatida qaralishi lozimligini ta’kidlaydi [1].

V.N. Yartseva ham o‘zining “Конрастивная лингвистика” nomli ilmiy asarida mazkur yo‘nalishdagi muhim burilish nuqtasini ko‘rsatib o‘tadi [8]. Unga ko‘ra, Ch. Frizning ingliz tili o‘qitish g‘oyalari asosida Robert Lado tomonidan yozilgan “Linguistics across cultures” (“Лингвистика сквозь призму культур”) kitobi kontrastiv lingvistikada yangi bosqichni boshlab berdi. Shu bilan birga, L.V. Shcherbaning bu sohadagi hissalari ham alohida e’tirof etiladi, chunki u chet tillarini o‘qitish jarayonida turli tillarni qiyosiy tahlil qilish va ular orasidagi farqlarga alohida e’tibor berish zarurligini ta’kidlab o‘tgan [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, chog‘ishtirma tasniflash, tavsiflash, etnolingvistik, sinxron hamda analitik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Kontrastiv tilshunoslik lingvistikaning nisbatan yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u ko‘proq tillarda mavjud bo‘lgan kontrast holatlarni barcha til sathlarida aniqlashga intiladi. Shu jihati bilan u an’anaviy qiyosiy tilshunoslikdan farq qiladi. Ularning metodlari orasida ham sezilarli tafovutlar mavjud. Aynan maxsus qiyoslash va tahlil usullari tufayli kontrastiv tilshunoslik alohida yo‘nalish sifatida shakllandi [2].

Kontrastiv lingvistika ona tilining o‘ziga xos tomonlari va til birliklarini boshqa tilni o‘rgatish jarayonida turli vositalar orqali qiyoslab o‘rganadi. Boshqacha aytganda, kontrastiv tahlilning asosiy maqsadi tillarning tarjimada aniqligini ta’minlash bo‘lib, buning uchun ular orasidagi farqlarni aniqlash va ko‘rsatishga e’tibor qaratadi. Shu maqsadga erishishda qiyoslashning turli metodlari qo‘llaniladi:

a) Qiyoslash jarayonida aniq ikki til tanlanadi (odatda ona tili va o‘rganilayotgan til), ammo istalgancha til yoki ularning ko‘pligi emas;

b) Qiyoslanayotgan tillarning barcha birliklari emas, balki faqat o‘ziga xos belgilarigina solishtiriladi;

c) Bir til birliklari ikkinchi til birliklari bilan farqlarini taqqoslash orqali o‘rganiladi, lekin har bir tilning belgilarini alohida sanab o‘tish shart emas;

d) Semantika va funksiyadagi tafovutlar boshqa tilda ekvivalent bo‘lishi mumkin bo‘lgan birliklar orqali ochib beriladi (tilning ichki tizimlari emas). O‘xshashliklar esa bu jarayonda go‘yoki “avtomatik tarzda” aniqlanadi.

Kontrastiv lingvistikada tadqiqot obyekti sifatida tanlangan til birliklari qiyoslanayotgan tildagi barcha shakl va variantlari bilan o‘rganiladi. Uning asosiy vazifasi — qiyoslanayotgan til fonida tildagi semantik birliklarning o‘ziga xos jihatlarini hamda ularning faoliyatini aniqlashdir. Bir til semantikasini ikkinchi til bilan taqqoslab tavsiflash natijasida o‘rganilayotgan birliklarning milliy o‘ziga xosligi ravshanlashadi. Bu jarayonda qiyoslanayotgan til birliklari semantik komponentlari bilan farqlanadi.

Ko‘rinib turibdiki, kontrastiv lingvistikaning asosiy predmeti — turli tillarning o‘zaro farqli tomonlarini ochib berishdir. Bu xususiyati bilan u boshqa tilshunoslik fanlaridan ajralib turadi, chunki farqlarning aniqlanishiga birlamchi e’tibor qaratiladi. Amaliy tadqiqotlarda ham aynan qaysi jihatni qiyoslash lozimligi aniqlanadi. Ikki til strukturasini to‘liq qiyoslash esa murakkab jarayon bo‘lib, barcha faktlarni bir paytning o‘zida solishtirish mumkin emas. Chunki tilning har bir jihati o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, ular alohida yondashuvni talab qiladi.

Tilning fonetik, morfologik va grammatik tuzilishlari o‘zaro farqlidir. Tadqiqotlarda uchraydigan ko‘plab qiyinchiliklar esa qiyoslashning tayanch birligi — shartli “o‘lchov birligi” yoki etalonning to‘g‘ri tanlanmaganligidan kelib chiqadi.

Kontrastiv tahlil jarayonida tadqiqotlar faqat bir yo‘nalishda emas, balki qarama-qarshi yo‘nalishda ham olib borilishi mumkin. I.A. Sterninning fikriga ko‘ra, ikki chet tilini bir-biriga qiyoslashda ulardan biri asosiy til sifatida, ikkinchisi esa solishtirilayotgan til sifatida qo‘llanadi [6]. Bu holatda tadqiqot bir tomonlama amalga oshiriladi: ya’ni birinchi tildagi hodisalar ikkinchi tildagi o‘xshash hodisalar bilan taqqoslanadi. Kontrastiv izlanishlarda “tilning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadida uni boshqa tillar bilan qiyoslash orqali o‘rganish” metodidan foydalaniladi.

A til va B til bir xil tashqi borliqni qamrab olsa-da, mazkur borliqning ayrim jihatlari A tilda ifodalanishi mumkin, biroq B tilda ular doimiy ravishda aks etmasligi ehtimoldan xoli emas, yoki aksincha, B tilida mavjud bo‘lgan holatlar A tilda ifodalanmasligi mumkin. Ana shu holat natijasida leksik lakunalar — ekvivalenti bo‘lmagan birliklar yuzaga keladi.

Kontrastiv lingvistika doirasida nafaqat shakldan mazmunga qarab yo‘nalgan tadqiqot (onomasiologik yondashuv), balki mazmundan shaklga qarab harakat qiluvchi semasiologik yondashuv ham mavjud. (1-jadval)

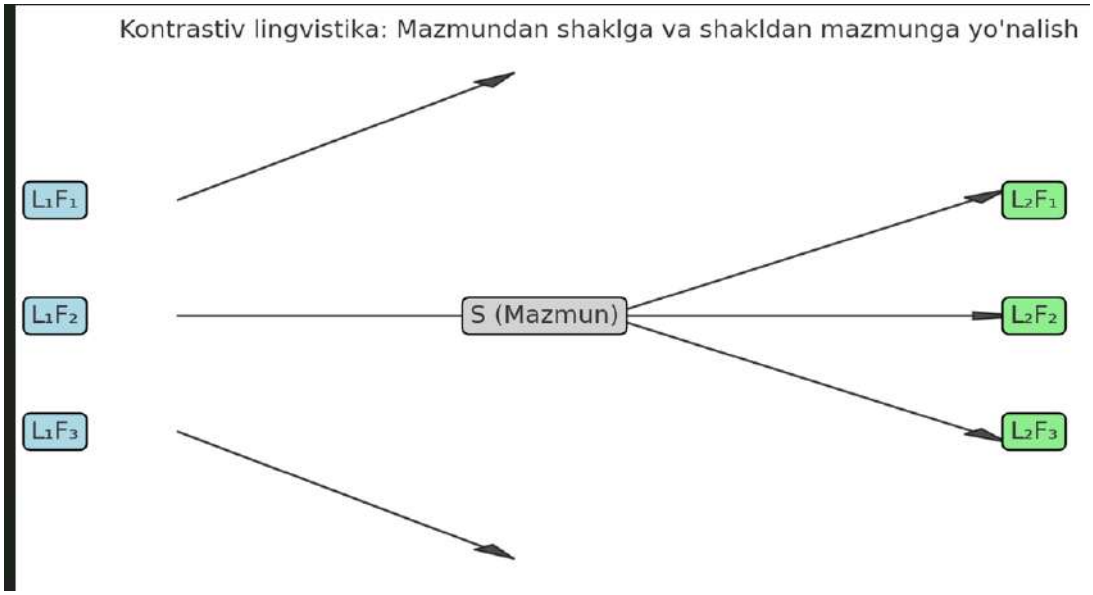

1-rasm.

Bu jadvalda:

- Chap tomonda (L_1F_1, L_1F_2, L_1F_3) – birinchi tilning shakllari.
- Markazda (S — Mazmun) – umumiy semantik mazmun.
- O‘ng tomonda (L_2F_1, L_2F_2, L_2F_3) – ikkinchi tilning shakllari [4].

Olimlar, o‘z navbatida, turli tamoyillarga tayangan holda juda ko‘plab tasniflarni ilgari surgan bo‘lsalar-da, yagona va universal tasnif haqida hali gapirish qiyin. Asosan, tadqiqotchilar lakunalarni lingvistik va ekstralingvistik (etnografik, madaniy), shuningdek, lingvokulturologik jihatlarga ajratadilar. Lakuna deganda, tillar birliklarini taqqoslash jarayonida aniqlanadigan bo‘shliqlar tushuniladi: ular tillararo (interlingvistik lakunalar) bo‘lishi mumkin, ya’ni qiyoslanayotgan tillar birliklaridagi (real yoki potensial)

nomuvofiqliklarni ifodalaydi, yoki intralingvistik bo‘lishi mumkin, ya’ni bir til doirasidagi lakunalarni ko‘rsatadi.

Shunday qilib, lingvistik lakunalar ikki turga bo‘linadi: **interlingual** — bir tilda leksik birlikning mavjud emasligi, lekin u boshqa tilda uchrashi; va **intralingual** — bir til ichida semantik yaqinlik mavjud bo‘lsa-da, ma’lum so‘zning bo‘lishi yoki bo‘lmasligi bilan bog‘liq hodisa.

V.G. Gak tillararo lakunalarni “ma’lum bir jamiyatda mavjud bo‘lgan tushuncha va so‘zlarning boshqa tilga to‘liq ko‘chirilmasligi, ya’ni ularni ifodalovchi birliklarning yo‘qligi” deb ta’riflaydi [3]. Tadqiqotchilar esa tillararo bo‘shliqlarni quyidagi turlarga ajratib ko‘rsatadilar:

1. Sathiy lakunalar – fonetik, leksik, morfemik, morfologik va sintaktik darajadagi birliklar hamda bo‘shliqlar.

2. Motivlangan va motivlanmagan lakunalar. Motivlangan lakunalar qiyoslanayotgan tillardan biriga mansub xalq hayotida mavjud bo‘lgan realiyalarning boshqa til tajribasida yo‘qligi sababli yuzaga keladi (masalan, reallikning yo‘qligi tufayli uni ifodalovchi lingvema ham bo‘lmaydi). Motivlanmagan lakunalar esa qiyoslanayotgan tillarda reallik mavjud bo‘lsa-da, uni ifodalovchi til birligi bo‘lmagan hollarda yuzaga keladi.

3. Leksik/semantik/kontseptual lakunalar. Bu tur I.A. Sternin tasnifiga asoslanadi. Leksik bo‘shliq — so‘zning yo‘qligini bildiradi, biroq potensial sememaning mavjudligini inkor etmaydi. Semantik bo‘shliq — tushunchaning mavjud bo‘lishiga qaramay, nomlashning yo‘qligi bilan xarakterlanadi. Kontseptual bo‘shliq esa nafaqat so‘z, balki tushunchaning o‘zi ham yo‘qligini ifodalaydi.

Masalan, leksik lakuna sifatida quyidagi so‘zni ko‘rishimiz mumkin: **Свежесть** – yangilik, tozalik, soflik, yaxshi saqlanganlik.

свежесть хлеба – nonning yangiligi;
свежесть воды – suvning tozaligi yoki yangi keltirilganligi;
свежесть красок – ranglarning tozaligi (tiniqligi);
свежесть идеи – fikrning yangiligi;
свежесть утра – subhidam salqini;
свежесть ветра – shamolning salqini;
свежесть лица – yuzning (ranging) tozaligi, sog‘lom ko‘rinish;
он дышит свежестью – u bardam ko‘rinadi, uning bardam-baquvvatligi shunday ko‘rinib turibdi;
не первой свежести – unchalik yangi emas, anchagina qolib ketgan, eskiroq;
продукт не первой свежести – ko‘p turib qolgan oziq-ovqat [9].

Lug‘atdagi tarjimalardan ko‘rinib turibdiki, **свежесть** so‘zining ma’nosi u gap tarkibida qaysi so‘z bilan qo‘llanishiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababdan u boshqa so‘zlar bilan birikib, lug‘atda mavjud boshqa leksemalarni talab qiladi. Masalan, *issiqqina non – свежий хлеб* ekvivalenti to‘g‘ri bo‘lsa, *issiqqina muzqaymoq – свежее мороженое* to‘g‘ri ma’no bermaydi. Demak, “yangi muzqaymoq” to‘g‘ri ekvivalent emas, bu so‘zning qanday leksemalar bilan birikishiga bevosita bog‘liqdir [5].

Konseptual lakunaga misol sifatida esa o‘zbek tilidagi **chilla** so‘zini ko‘rsatish mumkin. Bu so‘zning ikki asosiy ma’nosi bor:

1. Yilning eng issiq yoki eng sovuq qirq kunlik davri;
2. Bola tug‘ilgandan keyingi qirq kunlik muddat (yoki qiz turmushga chiqqanida, yigit uylanganda kuzatiladigan qirq kunlik davr).

Bunday tushunchalar rus va ingliz tillarida mavjud emas, shuning uchun ular uchun lakuna hisoblanadi.

Xulosa. Kontrastiv lingvistikaning asosiy maqsadi — qiyoslanayotgan tillarda kamida ikki til tizimidagi o‘ziga xosliklarni aniqlash, zidlanish va kontrastlarni ochib berish, ularni **oppozitiv metod** orqali tadqiq qilishdir. Bu jarayonda tillarning genetik yaqinligi yoki uzoqligi, areal aloqalari yoki tipologik jihatlari tadqiqotga to‘sqinlik qilmaydi. Asosan, tillar o‘rtasidagi zidlanish va farqlanuvchi nuqtalar tahlil qilinadi.

Kontrastiv lingvistika ikki asosiy yo‘nalishga ega: sof nazariy va nazariy-amaliy. Nazariy yo‘nalish tilshunoslik nazariyasi uchun muhim bo‘lib, qiyoslanayotgan tillardagi farqlarni aniq belgilash imkonini beradi. Nazariy-amaliy yo‘nalish esa lingvokulturologiya, tarjimashunoslik hamda unikal nazariyalarni yanada boyitishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Гак В.Г. О контрастивной лингвистике [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.philology.ru/linguistics1/gak89.htm.

2. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – Л.: Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1977. – С.38.

3. Зокирова С.М. Тиллар тадқиқида контрастив лингвистика илмий парадигмасининг ўрни. – Фарғона, 2021. – 150 б.

4. Расулова И.А. Лингвомаданий интерференция ҳамда уни бартараф этиш йўл-йўриқлари. Филология бўйича фалсафа фанлари доктори (PhD) дисс. – Самарқанд, 2022.

5. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. Проблемы теории и методики исследования. – М., 2007. – С.9.

6. Щерба Л.В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. – М.-Л., 1947.

7. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. – М., 1981. – С.6.

8. Русча-ўзбекча луғат. II том. – 1984. – С.387–б.

UO‘K 81

BILINGVAL OILALARDA O‘ZBEK TILINI SAQLASH STRATEGIYALARI: METODIK YONDASHUV VA TAKLIFLAR

Ruziyeva Madina Ilhom qizi,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar
kafedrasi tayanch doktoranti
madinaruziyeva67@gmail.com
ORCID:0009-0001-8203-8218

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bilingval (ikki tilli) oilalarda o‘zbek tilini saqlab qolish muammosi tahlil qilinadi. Aholining rus-o‘zbek yoki ingliz-o‘zbek tillarida so‘zlashuvchi qatlamlari orasida o‘zbek tilining passivlashuvi yoki chekinishiga olib keluvchi omillar aniqlanadi. Tadqiqotda so‘rovnoma va kuzatuv metodlari orqali mavjud tilshunoslik holatlari tahlil qilinadi hamda ona tilini saqlashga qaratilgan metodik takliflar ilgari suriladi. Ushbu takliflar zamonaviy texnologiyalar, oilaviy nutq muhiti va ta’lim vositalaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Maqola amaliy tadqiqotlar va ta’limiy kuzatuvlar asosida yozilgan bo‘lib, unda o‘zbek tilining avlodlararo uzviyligini ta’minlash bo‘yicha tavsiyalar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *bilingvalizm, ona tilini saqlash, o‘zbek tili, metodik takliflar, oilaviy til siyosati.*

СТРАТЕГИИ СОХРАНЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В БИЛИНГВАЛЬНЫХ СЕМЬЯХ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируется проблема сохранения узбекского языка в билингвальных (двуязычных) семьях. Выявляются факторы, приводящие к пассивизации или вытеснению узбекского языка среди русскоязычного и англоязычного населения Узбекистана. В исследовании с помощью методов анкетирования и наблюдения анализируются существующие лингвистические ситуации и выдвигаются методические предложения, направленные на сохранение родного языка. Эти предложения включают использование современных технологий, семейной речевой среды и образовательных инструментов. Статья основана на практических исследованиях и педагогических наблюдениях, в ней даны рекомендации по обеспечению преемственности узбекского языка между поколениями.*

Ключевые слова: *билингвизм, сохранение родного языка, узбекский язык, методические рекомендации, семейная языковая политика.*

STRATEGIES FOR PRESERVING THE UZBEK LANGUAGE IN BILINGUAL FAMILIES: METHODOLOGICAL APPROACHES AND PROPOSALS

Abstract. *This article analyzes the issue of maintaining the Uzbek language in bilingual families. It identifies factors leading to the passivization or decline of the Uzbek language among Russian-Uzbek or English-Uzbek speaking segments of the population. The study examines existing linguistic situations through surveys and observational methods and proposes methodological approaches aimed at preserving the native language. These proposals encompass the use of modern technologies, family speech environments, and educational tools. The article is based on practical research and educational observations, offering recommendations to ensure the intergenerational continuity of the Uzbek language.*

Keywords: *bilingualism, native language preservation, Uzbek language, methodological recommendations, family language policy.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida ko‘p tillilik keng tarqalgan bo‘lib, bu holat o‘zbek tilining jamiyatdagi roliga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, bilingval oilalarda farzandlarning ona tilida yetarlicha so‘zlashmasligi, til o‘zgarishiga va hatto, til yo‘qolishiga olib kelmoqda. Bunday bilingval oilalarda davlat tilining, xususan, o‘zbek tilining saqlanishi va rivojlanishi dolzarb muammo sifatida qaralmoqda. Ko‘plab holatlarda ota-onalar farzandlariga boshqa tilni ustuvor o‘rgatgani bois, o‘zbek tilining jamiyatda ijtimoiy va ma’naviy mavqeyi pasayib borayotgan holatlar kuzatilmoqda. Ushbu maqolada bilingval oilalarda o‘zbek tilini saqlab qolish uchun samarali metodik yondashuvlar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili. Bilingvizm va ona tilini saqlash muammosi tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika va ta'lim sohalarida keng tadqiq etilgan. A. D. Shvejcer bilingvizmni ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib, ikki tilda so'zlashish faqat individual til bilimiga emas, balki ijtimoiy muhitga ham bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Bunday yondashuv til saqlanishi masalasini oilaviy va ijtimoiy kontekstda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Fishman tomonidan taklif etilgan "tilni saqlash modeli" oilaning asosiy til siyosatini belgilashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Uning fikricha, til avlodlararo uzluksizlik asosida saqlanadi va bunda uy sharoitidagi muloqot, madaniy an'analar, ta'lim va diniy institutlarning roli katta. O'zbekistonda o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlar (Qosimova, 2020; Rasulov, 2022) bilingval oilalarda o'zbek tilining mavqeyi ba'zi hollarda pasayib borayotganini ko'rsatadi. Ayniqsa, rus tili yoki boshqa mintaqaviy tillar ta'sirida o'zbek tilining bola til o'zlashtirishidagi roli kamaymoqda. Shu sababli, strategik yondashuvlar ishlab chiqish, ya'ni metodik qo'llanmalar, maktabgacha ta'lim dasturlarida o'zbek tilini mustahkamlash, oilaviy til siyosatini shakllantirish zarurati tug'iladi. Shuningdek, zamonaviy korpus lingvistikasi imkoniyatlaridan foydalangan holda, bilingval nutq namunalarini tahlil qilish orqali qanday sohalarda til almashtirish sodir bo'lishi, qaysi ijtimoiy vaziyatlarda o'zbek tilidan foydalanish pasayishini aniqlash mumkin (Berdikulov, 2021). Bu esa aniq va asosli strategiyalar ishlab chiqishda nazariy va amaliy tayanch sifatida xizmat qiladi.

Metodologiya. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi: Telegram, Instagram kabi ijtimoiy tarmoqlardagi ota-onalarning til ishlatish namunalari tahlil qilindi. So'rovnoma: Toshkent, Samarqand va Buxoro viloyatlarida yashovchi 20 bilingval oila orasida so'rovnoma o'tkazildi. Kuzatuv: Bolalar va ota-onalarning kundalik til ishlatish holatlari yozib olindi. Intervyu: ota-onalar va maktabgacha ta'lim muassasasi pedagoglari bilan suhbatlar.

Natijalar va muhokama.

1-jadval.

Oilada til siyosati tendensiyalari

Ota-onaning muloqot tili	Farzandning asosiy tili	Tilga sodiqlik darajasi
Har doim o'zbekcha	O'zbek tili	Yuqori
O'zaro ruscha, bolaga o'zbekcha	Aralash kodlar	O'rta
Rus/in-gliz tili ustun	Rus/in-gliz tili	Past

Izoh: O'zbek tilida qat'iy muloqot olib borilayotgan oilalarda farzandlar o'zbek tilini ustun qo'yishga moyil.

Tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarni ko'rsatdi:

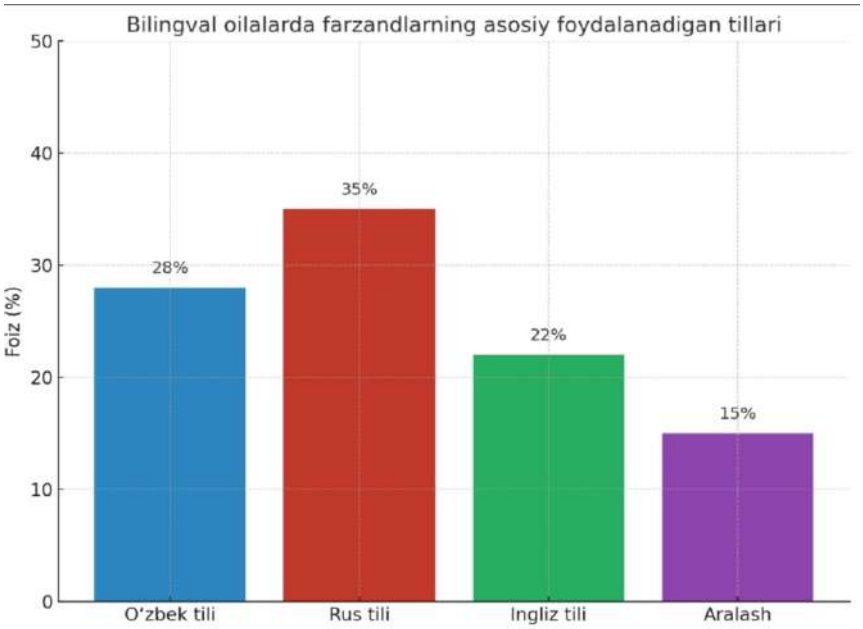

1-rasm. Farzandlar bilan suhbatda ko'proq ishlatiladigan til (so'rovnoma asosida)

- O‘zbek tili – 40%
- Rus tili – 30%
- Ikkalasi birga – 30%

Yuqoridagi diagrammadan ko‘rinib turibdiki, farzandlarning 35% rus tilida, 22% ingliz tilida, 28% o‘zbek tilida va 15% aralash kodda (code-mixing) muloqot qiladi. Bu, ota-onaning kundalik til tanlovi bilan bog‘liq. So‘rovnomalardan olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatdiki, ota-onalar farzandlarida o‘zbek tiliga bo‘lgan qiziqishni faqat maktab orqali emas, balki oilaviy muhitda ham mustahkamlashlari kerak. Quyidagi asosiy xulosalar aniqlandi: Farzandlar bilan doimiy o‘zbek tilida muloqot qiluvchi oilalarda til ko‘nikmalari yuqoriroq. O‘zbek tilida multfilmlar, ertaklar va audio materiallar bilan ta’minlangan bolalarda tilga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. O‘zbek tilini saqlash uchun ota-onalarning tilga nisbatan ijtimoiy mas’uliyat hissi kuchli bo‘lishi zarur.

1-jadval.

O‘zbek tilining qo‘llanishi darajasi (foizda)

Hudud	O‘zbek tili asosiy	Ikkala til teng	Ustun til
Toshkent	35%	42%	23% rus tili
Buxoro	50%	30%	50% tojik tili
Samarqand	55%	35%	50% tojik tili

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, ota-onalarning til tanlovi ularning ijtimoiy maqomi, ta’lim darajasi va yashash hududiga bevosita bog‘liq. Ayniqsa, Toshkent va Nukusda rus tilining ustunligi seziladi. Farzandlarda o‘zbek tilini saqlab qolish uchun oilaviy va institut sathida quyidagi strategiyalar muhim:

Til mahoratini rag‘batlantirish: Bolalar bilan har kuni o‘zbek tilida suhbat qurish.

Madaniy muhit yaratish: Milliy ertaklar, multfilmlar, teatrga borish orqali tilga ijobiy munosabat shakllantirish.

Maktabgacha muassasalarda o‘zbek tilini ustuvor qilish: Pedagoglar tayyorlashda milliy tilga urg‘u berish.

Axborot texnologiyalarini qo‘llash: O‘zbek tilidagi ilovalar, o‘yinlar va mobil dasturlar orqali tilni qiziqarli o‘rganish.

Bilingval oilalarda o‘zbek tilini saqlash bo‘yicha metodik takliflar:

1. “Uy tili”ni rasmiylashtirish: Ona tilida muloqot uchun uy sharoitida qoidalar ishlab chiqish. Masalan, uyda har kuni kamida 1–2 soat faqat o‘zbek tilida gaplashish.

Har bir oila a’zosi uchun “O‘zbekcha kun” belgilash: faqat o‘zbek tilida muloqot kuni.

Ota-onalar farzandlariga ruscha yoki inglizcha aytgan gaplarini o‘zbekchaga tarjima qilib tushuntirsin.

Bu tilga maqsadli vaqt ajratishni odatga aylantiradi.

2. Ritual va marosimlarda o‘zbek tilidan foydalanish: Tug‘ilgan kun, Navro‘z, Qurbon hayiti kabi bayramlarda o‘zbek tilida tabrik va qo‘shiqlar;

Uyda kichik teatr, sahna ko‘rinishlari – masalan, “Bahor keldi” hikoyasini bola o‘zbekcha aytsin;

Oila ichida duo, maqol, matallarni o‘zbek tilida yodlash va aytish odati.

Til madaniyat bilan bog‘langanda barqaror saqlanadi.

3. Multimedia vositalar orqali tilni mustahkamlash: O‘zbek tilidagi multfilmlar: “Zumrad va Qimmat”, “Toshbaqa va Tulki” kabi ertaklar;

Bolalar uchun YouTube kanallari va audio podkastlar: “O‘zbekcha ertaklar”;

Mobil ilovalar orqali interaktiv so‘z o‘yinlari (agar mavjud bo‘lsa);

Ertalab va uyqudan oldin o‘zbek tilida audio ertak tinglash odatini shakllantirish.

Media vositalar orqali bola tilni passiv va faol eshitib o‘rganadi.

4. Nutqni rivojlantiruvchi o‘yin va muloqotlar: “Kim ko‘proq o‘zbekcha so‘z ayta oladi?” o‘yini;

“Topishmoq ayt – javob ber” mashg‘ulotlari;

“O‘zbekcha gap tuz” – berilgan so‘zlardan gap tuzish;

“Bola savol beradi – ota/ona javob beradi” muloqot turi: faqat o‘zbekcha.

Bu bola tilini muloqot orqali faollashtiradi.

5. O‘zbekcha bolalar kitoblari bilan tanishtirish: Har oy 1 ta o‘zbekcha kitob o‘qib, muhokama qilish: “Ertak o‘qi – hikoya ayt”.

Bolaga o‘z ismi bilan atalgan voqealar, hikoyalar to‘plami yozib berish.

Uy kutubxonasida o‘zbek tiliga ajratilgan alohida bo‘lim yaratish.

Kitob o‘qish ona tilining leksik va uslubiy boyligini oshiradi.

6. “Til xotirasi” albomi va video-arxivi yaratish: Bola birinchi o‘zbekcha so‘z aytgan videosini saqlash;

Har oy 1 marta o‘zbekcha gapirayotganini yozib olish;

O‘zbek tilida aytilgan hikoya, maqol, duo videolarini yig‘ish.

Bu bola uchun tilni shaxsiy tarixga aylantiradi.

7. Raqamli qo‘llanmalar va uy o‘quv dasturi (homeschooling): Har hafta bir mavzu asosida uy o‘quv rejasini tuzish: “Mevalar”, “Uy hayvonlari”, “Ranglar”;

PDF yoki mobil formatda darsliklardan foydalanish (agar mavjud bo‘lsa);

Ota-onalar uchun metodik qo‘llanma: “Bolam bilan o‘zbekcha gaplashaman” nomli minikitob.

Uyda tilni o‘rgatish tizimli bo‘lsa, samara ko‘proq bo‘ladi.

8. Onlayn hamjamiyatlar va “bilingval ota-onalar klubi” tashkil etish: Telegram, WhatsApp guruhlar: ota-onalar o‘z tajribalari bilan o‘rtoqlashadi;

O‘zaro videolar, tavsiyalar, uslublar almashinadi;

Har oy onlayn seminar (Zoom): “Bolaga tilni qanday sevdirish?”

Jamiyat tilni ommaviy tarzda targ‘ib qiladi va ota-onaga motivatsiya beradi.

Bilingval oilalarda o‘zbek tilini saqlashda ijtimoiy, psixologik va metodik yondashuvlarning uyg‘unligi zarur. Quyidagilarni taklif qilamiz:

- O‘zbek tilidagi raqamli kontentni ko‘paytirish.
- Ota-onalar uchun metodik qo‘llanmalar yaratish.
- Bilingval oilalar uchun til saqlovchi klub va forumlar tashkil etish.
- Har bir viloyatda “O‘zbek tili haftaligi” tadbirlarini yo‘lga qo‘yish.

Bugungi kunda o‘zbek tilida kontent kamligi sababli bolalar boshqa tillarda multfilm yoki o‘yinlarni afzal ko‘rmoqda.

Ota-onalar o‘zaro o‘zbek tilida so‘zlashmagan hollarda farzandlar ham o‘zbek tilini kam ishlatmoqda. Ushbu holatlarga yechim sifatida quyidagilarni taklif etamiz:

1. O‘zbek tilida interaktiv mobil ilovalar yaratish;
2. Ota-onalar uchun “ona tilini saqlash bo‘yicha qo‘llanma” ishlab chiqish;
3. Oilaviy o‘qish va suhbat mashg‘ulotlarini rag‘batlantirish;
4. Ta’lim tizimida bilingval oilalar uchun maxsus dasturlar joriy etish.

Xulosa. O‘zbek tilini bilingval oilalarda saqlab qolish uchun tizimli va ongli yondashuv talab etiladi. Bu faqat maktab va ta’lim tizimining emas, balki oilaning bevosita mas’uliyatli ishtiroki bilan bog‘liq. Taklif etilgan metodik yondashuvlar yordamida o‘zbek tilining ijtimoiy muhitda saqlanishi va mustahkamlanishiga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Karimov, A. (2020). O‘zbek tilining ijtimoiy funksiyasi va uni saqlash muammolari. Toshkent: Fan nashriyoti.

2. Tursunova, G. (2019). Oilada til tarbiyasi: nazariya va amaliyot. O‘zbekiston pedagogika instituti jurnali, 4(2), 45–52.

3. Fishman, J. A. (1991). Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Multilingual Matters.

4. Spolsky, B. (2004). Language Policy. Cambridge University Press.

5. Ergashev, M. (2022). “Bilingval oilalarda til o‘zgarishi va unga qarshi strategiyalar.” // O‘zbek tili va adabiyoti, 2(1), 33–39.

6. Berdikulov, M. (2021). Bilingval nutqdagi kod almashtirish holatlarining lingvistik xususiyatlari. // Til va adabiyot ta’limi, 2(43), 55–60.

7. Qosimova, D. (2020). Oilaviy bilingvizm sharoitida ona tilini saqlashning psixolingvistik omillari. // O‘zbek tili va adabiyoti, 3, 28–34.

8. Rasulov, S. (2022). O‘zbek tilining ijtimoiy-madaniy omillar ta’sirida rivojlanishi. // Sotsial-gumanitar fanlar, 4(1), 102–108.

UO‘K 81

XALQARO ONLAYN MULOQOTDA MADANIYATLARARO PRAGMATIKA: NOTO‘G‘RI TUSHUNISH HOLATLARI

Salimova Gulnoza Anvar qizi,
Buxoro davlat tibbiyot instituti Yoshlar masalalari,
ma’naviyat va ma’rifat bo‘lim uslubshunosi
gulnozanvarovnasag@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xalqaro onlayn muloqot jarayonida lingvistik bilim bilan bir qatorda madaniyatlararo pragmatik savodxonlikning ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot davomida yozma, og‘zaki va videomuloqotda uchraydigan pragmalingvistik, sotsiopragmatik va paralingvistik xatolar tahlil qilindi. Natijalar Hallning kontekst nazariyasi hamda Brown-Levinsonning xushmuomalilik strategiyalarining amaliy jihatdan tasdiqlanganini ko‘rsatdi. Til o‘rgatishda madaniyat komponentini integratsiya qilish, vizual belgilarni ehtiyotkorlik bilan qo‘llash va real vaziyatlarga asoslangan treninglarni joriy etish global kommunikatsiya sifatini oshirishning muhim omillari sifatida belgilandi.*

Kalit so‘zlar: *xalqaro onlayn muloqot, madaniyatlararo kompetensiya, pragmalingvistik xato, sotsiopragmatik xato, paralingvistik vosita, kontekst nazariyasi, xushmuomalilik strategiyalari.*

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ ПРАГМАТИКА В МЕЖДУНАРОДНОЙ ОНЛАЙН-КОММУНИКАЦИИ: СЛУЧАИ НЕДОПОНИМАНИЯ

Аннотация. *В данной статье освещается значение межкультурной прагматической грамотности наряду с лингвистическими знаниями в процессе международной онлайн-коммуникации. В ходе исследования были проанализированы прагмалингвистические, социопрагматические и паралингвистические ошибки, встречающиеся в письменной, устной и видеокоммуникации. Результаты показали практическое подтверждение теории контекста Холла и стратегий вежливости Брауна–Левинсона. Интеграция культурного компонента в обучение языку, осторожное использование визуальных символов и внедрение тренингов, основанных на реальных сценариях, определены как важные факторы повышения качества глобальной коммуникации.*

Ключевые слова: *международная онлайн-коммуникация, межкультурная компетенция, прагмалингвистическая ошибка, социопрагматическая ошибка, паралингвистическое средство, теория контекста, стратегии вежливости.*

INTERCULTURAL PRAGMATICS IN INTERNATIONAL ONLINE COMMUNICATION: CASES OF MISUNDERSTANDING

Abstract. *This article highlights the importance of intercultural pragmatic literacy alongside linguistic competence in the context of international online communication. The study analyzed pragmalinguistic, sociopragmatic, and paralinguistic errors occurring in written, oral, and video communication. The findings confirmed the practical applicability of Hall’s context theory and Brown-Levinson’s politeness strategies. Integrating a cultural component into language learning, using visual symbols cautiously, and implementing scenario-based training were identified as key factors for improving the quality of global communication.*

Keywords: *international online communication, intercultural competence, pragmalinguistic error, sociopragmatic error, paralinguistic means, context theory, politeness strategies.*

Kirish. So‘nggi yigirma yil ichida axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insonlar o‘rtasidagi muloqot shakllarini tubdan o‘zgartirdi. Internetning global darajada keng tarqalishi, mobil aloqa vositalarining ommaviylashuvi hamda turli raqamli platformalarning paydo bo‘lishi geografik masofa va vaqt to‘siqlaridan qat’i nazar, erkin muloqot imkoniyatini ta’minladi. Bugungi kunda turli qit’alarda yashovchi insonlar bir necha soniya ichida xabar almashishi yoki videoaloqa o‘rnatishi mumkin. Shu bilan birga, texnologik qulayliklar bilan bir qatorda yangi muammolar ham yuzaga chiqmoqda. Ularga til farqlari, madaniy tafovutlar, xushmuomalilik me’yorlarining turlicha talqini hamda kontekstni noto‘g‘ri tushunish holatlari kiradi [1, 37].

Xalqaro onlayn muloqot bu jarayonni yanada murakkablashtiradi, chunki unda yuzma-yuz aloqa vositalaridan biri bo‘lgan tana tili, intonatsiya va mimika kabi noverbal signallar ko‘pincha cheklangan

bo‘ladi. Shu sababli yozma xabarlar, emojilar, qisqartmalar va boshqa raqamli belgilarning talqini madaniyatlar o‘rtasida keskin farq qilishi mumkin [3, 120]. Masalan, “thumbs up” belgisi G‘arb mamlakatlarida “ma’qullash” yoki “yaxshi” ma’nosini bildirsa, Yaqin Sharqning ayrim hududlarida bu haqoratli imo sifatida talqin qilinadi.

Ushbu maqolaning maqsadi – xalqaro onlayn muloqot jarayonida madaniyatlararo pragmatikaning o‘rni va ahamiyatini tahlil qilish, muloqot davomida yuzaga keladigan noto‘g‘ri tushunishlar sabablari va ularni kamaytirish yo‘llarini ilmiy asosda yoritishdir. Tadqiqot davomida real yozma va og‘zaki muloqot namunalariga tayanilgan bo‘lib, unda uchraydigan pragmalingvistik, sotsiopragmatik va paralingvistik xatolar batafsil ko‘rib chiqiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Madaniyatlararo pragmatika – tilshunoslikning pragmatika yo‘nalishida shakllangan alohida sohasi bo‘lib, u muloqot ishtirokchilarining turli madaniy kontekstlarda til vositalarini qanday ishlatishini o‘rganadi [2, 45]. Pragmatikaning umumiy vazifasi ma’no va kontekst o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash bo‘lsa, madaniyatlararo pragmatika aynan turli madaniyat vakillari o‘rtasida yuzaga keladigan kommunikativ jarayonlardagi farqlarni tahlil qiladi. Muallif onlayn muloqotda madaniy kontekstni hisobga olish muloqot samaradorligini oshirishini ta’kidlaydi. Internet tilidagi qisqartmalar va emojilar milliy mentalitetga mos talqin qilinmas ekan, noto‘g‘ri tushunilish ehtimoli ortadi [6,79].

Pragmalingvistik component. Pragmalingvistik jihat til birliklarining vaziyatga mos holda tanlanishi va ishlatilishini anglatadi. Bunda so‘z tanlovi, grammatik tuzilma, murojaat shakllari va nutqning rasmiylik darajasi kabi elementlar hisobga olinadi. Masalan, ingliz tilida rasmiy yozishmalarda “Dear Mr. Smith” kabi murojaat ishlatilsa, norasmiy suhbatda “Hi John” yoki hatto “Hey” kabi qisqa shakllar tanlanadi. Agar ushbu farq hisobga olinmasa, suhbatdoshda noto‘g‘ri taassurot uyg‘otishi mumkin. Tilshunoslikdagi pragmalingvistika bo‘limi xalqaro muloqotda til birliklarini kontekstga mos ishlatish qoidalarini belgilashda asosiy ilmiy maydon hisoblanadi [9,56].

Xalqaro onlayn muloqotda bu jihat yanada dolzarb, chunki yozma formatda intonatsiya yoki tana tili orqali xabarni yumshatish imkoni yo‘q. Masalan, “I need this by tomorrow.” jumlasi ingliz tilida neytral yoki odatiy vazifani bildirishi mumkin, ammo boshqa madaniyatda bu talabchan va sovuqqon deb talqin qilinishi ehtimoli bor. Shu sababli ko‘plab muloqot ishtirokchilari xabar oxiriga (iltimos ifodasi) yoki (tabassum ifodasi) qo‘shib, tonni yumshatishga intiladi.

Sotsiopragmatik component. Sotsiopragmatika esa muloqotdagi ijtimoiy rollar, madaniy norma va xushmuomalilik strategiyalarini o‘rganadi. Brown va Levinsonning xushmuomalilik nazariyasiga ko‘ra, har bir madaniyatda “yuz” (face) tushunchasini himoya qiluvchi nutq strategiyalari mavjud [6, 88]. G‘arb madaniyatlarida “to‘g‘ridan-to‘g‘ri” muloqot odatiy va samimiy deb qabul qilinishi mumkin, ammo Sharq madaniyatlarida bu ko‘pincha qo‘pol yoki hurmatsizlik sifatida baholanadi.

Misol uchun, yapon tilida rad javobini berishda bevosita “yo‘q” so‘zi ishlatilmaydi, balki bilvosita ifodalar (“bu qiyin bo‘lar ekan”, “hozircha imkoni yo‘q”) tanlanadi. Agar boshqa madaniyat vakili buni tushunmasa, u suhbatdoshning rad javobini qabul qilmay, noto‘g‘ri xulosaga kelishi mumkin. raqamli muloqotda paralingvistik belgilar (imo-ishora, emoji, stiker) madaniyatlararo farqlarni yaqqol ko‘rsatadi. Har bir madaniyat ularni turlicha talqin qilgani sababli noto‘g‘ri tushunmovchiliklar yuzaga keladi [8,67].

Paralingvistik vositalar va ularning madaniy talqini. Madaniyatlararo pragmatika faqat so‘z va jumlalarga emas, balki paralingvistik belgilar— imo-ishora, mimika, intonatsiya, emoji va stikerlarning talqiniga ham e’tibor qaratadi. Hallning yuqori va past kontekstli madaniyatlar nazariyasiga ko‘ra, ayrim madaniyatlarda muloqotda noverbal signallar juda katta ahamiyatga ega (masalan, Yaponiya, Arab mamlakatlari), boshqa madaniyatlarda esa so‘zning o‘zi yetarli (masalan, AQSh, Germaniya) [3, 120].

Masalan, (kulgu ifodasi) emojisi AQShda iliqlik va do‘stona munosabatni bildirsa, boshqa joyda u masxara yoki bepisandlik sifatida qabul qilinishi mumkin. Shuning uchun xalqaro onlayn muloqotda bunday belgilarni ishlatishda ehtiyotkorlik zarur. Onlayn muloqot madaniyati bo‘yicha tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, til bilimidan tashqari madaniy kompetensiya yetishmasa, hatto, oddiy yozishmalar ham salbiy ijtimoiy taassurot uyg‘otishi mumkin [10,39].

Metodologiya. Ushbu tadqiqot xalqaro onlayn muloqotda madaniyatlararo pragmatika masalalarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ma’lumotlar to‘plash, ularni qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlari bir necha bosqichda amalga oshirildi. Xalqaro kommunikatsiyada sotsiopragmatik farqlar ijtimoiy munosabatga bevosita ta’sir qiladi. Yapon va o‘zbek muloqotidagi bilvosita rad strategiyalari o‘xshash bo‘lsa-da, ularni onlayn formatda tushunish murakkab bo‘lishi mumkin [7,19].

Tadqiqot uchun uch xil muloqot formati tanlandi:

1**. Yozma onlayn muloqot** – Telegram, WhatsApp, WeChat va elektron pochta orqali yozishmalar.

2. **Og‘zaki onlayn muloqot** – Zoom va Google Meet orqali o‘tkazilgan video va audiokonferensiyalar.

3. **Ijtimoiy tarmoq muloqoti** – Facebook, Instagram va Twitter (X) dagi izohlar, postlar va shaxsiy xabarlar.

Tanlov quyidagi mezonlar asosida amalga oshirildi:

- Muloqot ishtirokchilarining madaniy xilma-xilligi (turli millat, til va mintaqa vakillari);
- Suhbat davomida aniq tushunmovchilik yoki noto‘g‘ri talqin holatlarining mavjudligi;
- Xabar yoki nutqda madaniy kontekst farqlari va paralingvistik elementlar uchrashi.

Umumiy hisobda 25 ta muloqot namunasi tahlil qilindi, ularning 5 tasi yozma, 9 tasi og‘zaki va 11 tasi ijtimoiy tarmoqlardan olingan.

Tadqiqotda uch asosiy ilmiy metod qo‘llanildi:

1**. Diskurs tahlili** – muloqotning umumiy tuzilishi, kontekst va ishtirokchilar o‘rtasidagi munosabatni aniqlash uchun.

2. **Pragmatik tahlil** – til birliklari, xushmuomalilik strategiyalari va yashirin ma’nolarni (implicature) aniqlash uchun.

3. **Kontrastiv tahlil** – turli madaniyatlarda bir xil til birligining qanday talqin qilinishini solishtirish uchun.

Tahlil natijasida muloqotdagi xatolar uch toifaga ajratildi:

Pragmalingvistik xatolar – kontekstga mos bo‘lmagan til birliklarini ishlatish (masalan, norasmiy salomlashuvni rasmiy xatga qo‘shish).

Sotsiopragmatik xatolar – madaniyatga xos xushmuomalilik me’yorlarini bilmaslik (masalan, bevosita rad javobi berish).

Paralingvistik xatolar – imo-ishora, intonatsiya, emoji yoki stikerlarni noto‘g‘ri talqin qilish (masalan, (kulgu ifodasi) emojisini masxara sifatida qabul qilish).

Tadqiqot faqat onlayn muloqot shakllarini o‘z ichiga oladi. Yuzma-yuz muloqot, yozma matnlar (maqola, kitob) yoki boshqa kommunikativ kanallar bu ish doirasida ko‘rib chiqilmadi. Shuningdek, tanlangan namunalarning aksariyati ingliz tilida bo‘lsa-da, ayrim muloqotlar rus, o‘zbek, turk va yapon tillarida olib borildi.

Natijalar va muhokama. Ushbu tadqiqot xalqaro onlayn muloqotda madaniyatlararo pragmatika masalalarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ma’lumotlar to‘plash, ularni qayta ishlash va tahlil qilish jarayonlari bir necha bosqichda amalga oshirildi.

Tadqiqot uchun uch xil muloqot formati tanlandi:

1. *Yozma onlayn muloqot* – Telegram, WhatsApp, WeChat va elektron pochta orqali yozishmalar.

2. *Og‘zaki onlayn muloqot* – Zoom va Google Meet orqali o‘tkazilgan video va audiokonferensiyalar.

3. *Ijtimoiy tarmoq muloqoti* – Facebook, Instagram va Twitter (X) dagi izohlar, postlar va shaxsiy xabarlar.

Tanlov quyidagi mezonlar asosida amalga oshirildi:

- *Muloqot ishtirokchilarining madaniy xilma-xilligi* (turli millat, til va mintaqa vakillari);
- *Suhbat davomida aniq tushunmovchilik yoki noto‘g‘ri talqin holatlarining mavjudligi;*
- *Xabar yoki nutqda madaniy kontekst farqlari va paralingvistik elementlar uchrashi.*

1-jadval.

Xalqaro onlayn muloqotdagi pragmatik xatolarga oid misollar

№	Muloqot turi	Xato turi	Misol	Muammo tavsifi	Madaniy izoh
1	Yozma	Pragmalingvistik	I’m fine	Sovuqqon ohangda qabul qilingan	Ayrim madaniyatlarda bu javob passiv-agressiv sifatida talqin qilinadi
2	Yozma	Pragmalingvistik	lol	Kulgi o‘rniga istehzo sifatida tushunilgan	Kontekst yetishmaganda sleng noto‘g‘ri talqin qilinadi
3	Og‘zaki	Sotsiopragmatik	Could you repeat that?	Odobli iltimos sifatida emas, tanqid sifatida tushunilgan	Ayrim madaniyatlarda bu gap e’tiborsizlik belgisi sifatida qaraladi
4	Yozma	Paralingvistik	(noqulay vaziyatda jilmayish ifodasi)	Oddiy kulgi sifatida tushunilgan	Emoji talqini madaniy farqlarga ega

5	Og‘zaki	Sotsiopragmatik	Suhbatni tez-tez bo‘lish	Qiziqish belgisi o‘rniga odobsizlik sifatida qabul qilingan	Yevropa va Osiyo muloqot madaniyati farqlari
6	Og‘zaki	Paralingvistik	Boshni engashtirish	Tasdiq o‘rniga e’tiroz sifatida tushunilgan	Kontekstli va kontekstsiz madaniyatlar farqi
7	Yozma	Pragmalingvistik	Thanks	Minnatdorchilik o‘rniga suhbatni tugatish signali sifatida talqin qilingan	Ba’zi madaniyatlarda qisqa minnatdorchilik sovuqqonlik belgisi
8	Yozma	Pragmalingvistik	brb	Tushunilmagan qisqartma	Qisqartmalar ko‘pincha global auditoriyada notanish bo‘ladi
9	Og‘zaki	Sotsiopragmatik	Hazil aralashgan tanqid	To‘g‘ridan-to‘g‘ri haqorat sifatida tushunilgan	Hazilning madaniy konteksti farqli
10	Yozma	Paralingvistik	...	Kutilmagan noqulaylik sifatida tushunilgan	Ba’zi madaniyatlarda uch nuqta noaniqlik va salbiy ohang beradi
11	Og‘zaki	Sotsiopragmatik	Ko‘zga tik boqish	Hurmat belgisi o‘rniga agressiya sifatida talqin qilingan	Ko‘z qarashining madaniy talqini farqli
12	Yozma	Pragmalingvistik	idk	Salbiy javob sifatida qabul qilingan	Qisqartma ma’nosi hamma uchun aniq emas
13	Og‘zaki	Paralingvistik	Pauza (5 soniya)	Ishtirokchi noaniq yoki ishonchsiz deb o‘ylangan	Pauza talqini madaniyatga bog‘liq
14	Yozma	Pragmalingvistik	Sure.	Qoniqmagan ohangda qabul qilingan	Ingliz tilida qisqa tasdiqlar kontekstsiz sovuqqon ko‘rinadi
15	Og‘zaki	Sotsiopragmatik	Ism bilan murojaat qilmaslik	Sovuqqonlik sifatida tushunilgan	Ba’zi madaniyatlarda ism bilan murojaat odob belgisi hisoblanadi

Keltirilgan misollar tahlil qilinayotgan hodisaning lingvistik, pragmatik va madaniy jihatlarda turli kontekstlarda qanday namoyon bo‘lishini yaqqol ochib beradi hamda tadqiqotning nazariy xulosalarini amaliy dalillar bilan mustahkamlaydi.

Xulosa. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, xalqaro onlayn muloqot samaradorligi nafaqat lingvistik bilim, balki madaniyatlararo pragmatik kompetensiyaning yuqori darajada shakllanganligiga ham bog‘liqdir. Til birliklarini kontekstga mos tanlash, madaniy xushmuomalilik me’yorlarini hisobga olish va noverbal belgilarni to‘g‘ri talqin qilish muloqot muvaffaqiyatining hal qiluvchi omillari sifatida namoyon bo‘ldi. Tahlil jarayonida yozma muloqotda ko‘proq pragmalingvistik, og‘zaki va videomuloqotda esa sotsiopragmatik hamda paralingvistik xatolar ustunligi aniqlandi.

Olingan natijalar Hallning kontekst nazariyasi hamda Brown–Levinsonning xushmuomalilik strategiyalarining amaliy tasdig‘i sifatida baholandi. Tadqiqot shuningdek, xalqaro onlayn muloqotda xatoliklarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish uchun quyidagi amaliy choralarni tavsiya qiladi:

1. Til o‘rganish jarayonida madaniyat komponentini tizimli ravishda integratsiya qilish.
2. Onlayn muloqotda emoji, stiker va boshqa vizual belgilarni madaniyatlararo talqin farqlarini hisobga olgan holda ehtiyotkor qo‘llash.
3. Raqamli etikani rivojlantirish orqali hurmat, sabr-toqat va madaniy farqlarni tushunish ko‘nikmasini shakllantirish.
4. Real muloqot vaziyatlarini modellashtiruvchi trening va simulyatsiyalarni keng joriy etish.

Umuman olganda, xalqaro onlayn muloqot global hamkorlik va axborot almashinuvi imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq madaniy tafovutlar e’tibordan chetda qolsa, tushunmovchilik va ijtimoiy masofalanish xavfi ortadi. Shuning uchun samarali kommunikatsiya uchun til bilimini egallash bilan bir qatorda madaniyatlararo pragmatik savodxonlikni rivojlantirish muhim strategik vazifa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Thomas J. (1995). Meaning in interaction: An introduction to pragmatics. London: Longman.

2. Wierzbicka A. (2003). Cross-cultural pragmatics: The semantics of human interaction (2nd ed.). Berlin: Mouton de Gruyter.

3. Hall E. T. (1976). Beyond culture. New York: Anchor Books.

4. Crystal D. (2011). Internet linguistics: A student guide. London: Routledge.

5. Brown P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press.

6. Yoqubov Sh. (2019). Raqamli kommunikatsiya va madaniyatlararo muloqot. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.

7. Tursunov U. (2020). Sotsiopragmatika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.

8. Saidova M. (2021). Onlayn muloqot va paralingvistik vositalar. Samarqand: SamDU nashriyoti.

9. Jo‘raev O. (2018). Tilshunoslikda pragmalingvistika: nazariya va amaliyot. Toshkent: Yangi asr avlodi.

10. Karimova N. (2022). Onlayn muloqot madaniyati va ijtimoiy psixologiya. Buxoro: BuxDU nashriyoti.

UDC 81

FRAME SEMANTICS IN CRAFTS TERMINOLOGY
(in English and Uzbek languages)

Vakhidova Fatima Saidovna,
a senior teacher of English Linguistics department, (PhD),
Bukhara State University
f.s.vaxidova@buxdu.uz
Urunova Iroda Nurulloyevna,
2-year Master's student of English Linguistics department,
Bukhara State University

Abstract. *This research applies the theory of frame semantics to the analysis of embroidery and quilting terminology in English and Uzbek, examining how specialized craft vocabulary functions as both a technical lexicon and a repository of cultural heritage. The study demonstrates that craft-related terms do not exist in isolation but are embedded within semantic frames that incorporate agents, tools, materials, processes, products, and culturally specific meanings. Using data from printed sources, museum archives, and oral interviews with artisans, the research identifies five major frame types – TEXTILE_CRAFT, TECHNIQUE, TOOL, DESIGN/PATTERN, and PROCEDURAL – shared across both languages. While these frames display universal cognitive structures, their internal composition reflects distinct cultural priorities: English frames emphasize technical precision and procedural detail, whereas Uzbek frames integrate symbolic motifs, ritual functions, and oral traditions. The analysis confirms that frame semantics is effective for modeling the intersection of language, cognition, and culture, particularly in underdocumented languages. The findings have implications for linguistic theory, cross-cultural lexicography, and intangible heritage preservation.*

Keywords: *frame semantics, craft terminology, embroidery, quilting, English language, Uzbek language, cultural heritage, cognitive linguistics, textile arts, semantic frames.*

HUNARMANDCHILIKKA OID TERMINOLIGIYADA FREYM SEMANTIKASI
(ingliz va o'zbek tillarida)

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot ingliz va o'zbek tillaridagi kashtachilik va yorg'och tikish (qulting) terminologiyasini ramka semantikasi nazariyasi asosida tahlil qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, hunarmandchilikka oid maxsus lug'at nafaqat texnik atamalar tizimi, balki madaniy meros xazinasi sifatida ham e'tiborli hisoblanadi. Amaliy natijalar shuni isbotlaydiki, hunarga oid so'zlar alohida mavjud emas, balki ularning har biri agentlar, asboblar, materiallar, jarayonlar, mahsulotlar va madaniy xususiyatlarni o'z ichiga olgan semantik ramkalar tarkibida mavjud bo'ladi. Chop etilgan manbalar, muzey arxivlari va ustalar bilan o'tkazilgan og'zaki suhbatlardan olingan ma'lumotlar asosida tadqiqot ingliz va o'zbek tillari uchun umumiy bo'lgan beshta asosiy ramka turini aniqladi: TEXTILE_CRAFT, TECHNIQUE, TOOL, DESIGN/PATTERN va PROCEDURAL. Ushbu ramkalar universal kognitiv tuzilmalarga ega bo'lishiga qaramay, ularning ichki tarkibi madaniy ustuvorliklarni aks ettiradi: ingliz tili ramkalari texnik aniqlik va jarayon detallariga urg'u beradi, o'zbek tili ramkalari esa ramziy naqshlar, marosimiy funksiyalar va og'zaki an'analarni o'z ichiga oladi. Tahlil shuni tasdiqlaydiki, ramka semantikasi til, kognitsiya va madaniyat kesishgan nuqtani modellashtirish uchun samarali yondashuv bo'lib, ayniqsa, kam o'rganilgan tillarda muhim ahamiyat kasb etadi. Natijalar lingvistik nazariya, madaniyatlararo leksikografiya va nomoddiy madaniy merosni asrash sohalarida qo'llanish imkoniyatlariga ega.*

Kalit so'zlar: *ramka semantikasi, hunarmandchilik terminologiyasi, kashtachilik, yorg'och tikish, ingliz tili, o'zbek tili, madaniy meros, kognitiv lingvistika, to'qimachilik san'ati, semantik ramkalar.*

ФРЕЙМОВАЯ СЕМАНТИКА В ТЕРМИНОЛОГИИ РЕМЁСЕЛ
(на английском и узбекском языках)

Аннотация. *Данное исследование посвящено анализу терминологии вышивки и квилтинга в английском и узбекском языках с использованием теории фреймовой семантики. Работа показывает, что специализированная лексика ремёсел функционирует не только как система технических терминов, но и как хранилище культурного наследия. Исследование доказывает, что*

термины, относящиеся к ремёслам, существуют не изолированно, а в составе семантических фреймов, включающих участников (агентов), инструменты, материалы, процессы, готовые изделия и культурно обусловленные значения. На основе данных, полученных из печатных источников, музейных архивов и устных интервью с мастерами, были выделены пять основных типов фреймов, общих для обоих языков: TEXTILE_CRAFT, TECHNIQUE, TOOL, DESIGN/PATTERN и PROCEDURAL. Несмотря на наличие универсальных когнитивных структур, внутреннее содержание этих фреймов отражает культурные приоритеты: английская терминология акцентирует внимание на технической точности и деталях процесса, тогда как узбекская интегрирует символические орнаменты, ритуальные функции и устные традиции. Анализ подтверждает, что фреймовая семантика является эффективным инструментом моделирования пересечения языка, когниции и культуры, особенно в слабо изученных языках. Полученные результаты имеют значение для лингвистической теории, межкультурной лексикографии и сохранения нематериального культурного наследия.

***Ключевые слова**: фреймовая семантика, терминология ремёсел, вышивка, квилтинг, английский язык, узбекский язык, культурное наследие, когнитивная лингвистика, текстильное искусство, семантические фреймы.*

Introduction. Traditional crafts such as weaving, embroidery, and quilting are not merely manual skills; they are cultural practices embedded in the social, economic, and symbolic life of communities. Across cultures, these crafts function as repositories of technical expertise, aesthetic values, and intergenerational knowledge. The making of a quilt in an American quilting bee, the embroidery of a dowry cloth in Uzbekistan, or the weaving of a sari in India are all events in which the physical act of making is inseparable from cultural meaning (Glassie, 1999).

Language plays a crucial role in sustaining these traditions. The vocabulary of a craft does more than name tools and processes—it evokes entire experiential structures. The Uzbek term gul naqshi ("floral motif") brings to mind not only a visual pattern, but also its cultural associations with fertility, protection, and beauty. Similarly, in English, sampler historically referred to a stitched cloth that displayed a range of techniques, serving as both a record of skill and a moral education tool for young women. These examples illustrate that craft terminology often encapsulates both procedural knowledge and symbolic meaning (Johnson, 2005).

This study applies frame semantics, a theory developed by Charles Fillmore in 1982, to analyze craft terminology in English and Uzbek, with a focus on embroidery and quilting. Frame semantics views words as activating structured mental representations, or "frames," that include participants, tools, materials, processes, and cultural contexts (Fillmore, 1982; Baker, Fillmore, & Lowe, 1998). Applying this framework to craft vocabularies allows us to capture the interplay between technical steps, embodied experiences, and cultural symbolism.

Three research objectives guide the study: to identify the semantic frames underlying embroidery and quilting terminology in English and Uzbek; to compare how these frames reflect shared cognitive structures and culture-specific conceptualizations; and to demonstrate how craft vocabulary serves as a vehicle for preserving intangible cultural heritage, especially in oral-traditional contexts (UNESCO, 2003).

This research addresses a gap in the literature. While frame semantics has been widely applied to domains such as commerce, legal discourse, and everyday actions, there has been relatively little work on its application to traditional crafts—especially in less-documented languages such as Uzbek (Hejzlarová, 2012). In doing so, this study bridges cognitive linguistics with ethnographic approaches to material culture, showing that linguistic analysis can contribute to heritage preservation as well as theoretical refinement.

Review of Related Literature.

Overview of Frame Semantics

Frame semantics, first introduced by Fillmore in 1982, proposes that word meanings are understood against a background of structured knowledge. Words evoke frames, which are mental schemata representing typical situations and the roles, props, and actions involved. For example, the verb sell evokes a commercial transaction frame with roles such as seller, buyer, goods, and money (Fillmore, 1982). The meaning of sell is incomplete without understanding these relational elements. This approach moves beyond dictionary-style definitions, emphasizing that language comprehension relies on experiential and cultural knowledge (Evans & Green, 2006). The FrameNet project, initiated by Baker, Fillmore, and Lowe in 1998, operationalized this theory into a large-scale database, documenting frames and their lexical realizations in English. However, most FrameNet-style research has focused on widely spoken languages, leaving many linguistic traditions underrepresented (Baker, Fillmore, & Lowe, 1998).

Application to Action and Tool Use

Frame semantics has been applied to domains involving complex, sequential actions such as cooking, navigation, and sports. These studies show that multi-step processes can be modeled as interconnected frames. Barnden and Lee's 2013 work introduced the concept of affordances—the potential actions suggested by a tool—demonstrating that tool names often imply their function within a larger procedural frame (Barnden & Lee, 2013). For example, shuttle in weaving evokes not only the object but also the movement of passing thread between warp yarns. These studies highlight how terminology encodes procedural knowledge alongside technical function (Stefanowitsch & Gries, 2006).

Embodied Cognition in Craft Terminology

Ziemke and Lowe (2009) argue that meaning is often grounded in embodied experience—our bodily interactions with the world. In crafts, many terms describe actions in ways that reflect sensorimotor schemas: stretch the yarn, center the clay, press the seam. Such expressions encode the physical techniques learners must master. This makes craft lexicons ideal for examining the interplay between bodily skill and linguistic framing (Ziemke & Lowe, 2009). Similar observations have been made in textile studies, where physical gestures and tactile feedback are central to the terminology used (Glassie, 1999).

Complex Predicates and Lexical Blending

Langacker (2008) discusses how compound forms like woodcarver or pot-thrower integrate agent, instrument, and action into a single lexical unit. Uzbek offers similar structures, such as to'quvchi, meaning "weaver," which blends the profession with the act of weaving. These condensed forms can be seen as mini-frames that capture both process and role (Langacker, 2008). In many oral traditions, these compounds also encode social identity, linking occupation and community role into a single term (Muminova, 2009).

Cultural Scripts in Semantic Frames

Johnson (2005) demonstrates that textile terminology in South India is embedded in cultural scripts involving caste, festivals, and rituals. In Uzbek crafts, terms like ilmak ("loop") and tugun ("knot") often carry ceremonial meaning, appearing in wedding textiles or protective garments (Tursunova, 2012). Stefanowitsch and Gries (2006) show that even when frames are shared across cultures, such as the mixing frame in recipes, the lexical choices reflect different cultural values, such as individuality or tradition. This cultural embedding is particularly strong in traditional craft lexicons, where words serve as markers of heritage and community identity (Hejzlarová, 2012).

Research Gap

While these studies confirm that frame semantics can model the integration of action, tools, and cultural context, the literature lacks focused analyses of Central Asian craft vocabularies.

Uzbek embroidery (kashtachilik) and quilting (yorg'och tikish) offer rich case studies where language captures not just the mechanics of making, but also symbolic motifs, ritual practices, and intergenerational transmission (Hejzlarová, 2012; Muminova, 2009). This study addresses that gap by providing a comparative frame-semantic analysis of English and Uzbek craft terminology, integrating both linguistic and cultural perspectives.

Methods. This research adopts a comparative frame-semantic approach, integrating principles from cognitive linguistics with ethnographic perspectives on material culture. The aim was to examine how embroidery and quilting terminology in English and Uzbek could be mapped onto structured conceptual frames and interpreted within their respective cultural contexts (Fillmore, 1982).

The study began with the compilation of two sets of craft-related vocabulary, one in English and one in Uzbek. Both sets included terminology covering tools, actions, materials, and finished products. The English terms were sourced from specialized dictionaries, textile manuals, and online resources dedicated to historical and contemporary needlework. The Uzbek terms were collected from bilingual dictionaries, ethnographic publications, regional craft glossaries, and interviews with artisans from Bukhara, Samarkand, and the Fergana Valley, ensuring representation of both standardized and oral-traditional variants.

Each term was then analyzed in context to determine its semantic and functional characteristics, identifying the participants in the activity, the tools and materials used, the sequence of actions performed, and the final product created. Following this, semantic frames were constructed for each term, typically including roles such as agent, tool, material, process, and product. When necessary, an additional cultural role was added to account for symbolic or ceremonial functions embedded in the term.

The frames in each language were compared to identify structural similarities and differences, with attention to shared cognitive elements as well as variations shaped by distinct cultural practices or historical developments. Cultural contextualization was central to this process: interviews with Uzbek craftswomen provided insights into ceremonial uses of certain textiles, systems of apprenticeship, and the cultural

meanings of specific motifs. Archival sources and museum collections of English embroidery and quilting were used to trace the historical evolution of terms and their associated practices (Muminova, 2009).

Analysis and Results. The analysis began with the systematic construction of semantic frames for embroidery and quilting terminology in English and Uzbek. Each frame identified the core participants, tools, materials, processes, and products associated with a given term. The goal was not simply to translate or define these terms, but to uncover the conceptual structures they evoke and the cultural knowledge they embed (Fillmore, 1982).

In embroidery terminology, both English and Uzbek reveal a shared foundation of cognitive organization. Each language categorizes its craft vocabulary into frames corresponding to general practice, specific stitch techniques, tools, decorative design, and procedural sequence. For example, in English, the term chain stitch evokes a frame including the embroiderer, the needle, the looping motion of the thread, and the resulting linked pattern. The Uzbek equivalent, zanjir tikishi, mirrors this structure almost exactly, but in some regions it also carries protective symbolism in household textiles.

Tool terminology also shows this mix of similarity and divergence. In English embroidery, hoop refers to a circular frame used to hold fabric taut, typically without cultural associations. In Uzbek, ho‘laki often refers to a handmade hoop passed down through generations, linking it to family heritage. Decorative design terminology shows further cultural layering: both languages name motifs according to their visual resemblance, yet Uzbek terms such as gul naqshi (“floral motif”) also connect to ideas of fertility and blessing, especially in dowry work.

Quilting terminology reflects the same blend of shared structure and cultural specificity. Both languages use frames involving cutting, layering, stitching, and binding. However, English includes industrial innovations like rotary cutter, while Uzbek equivalents remain grounded in handcraft techniques. Certain Uzbek quilt types, such as tushki kurpa and chorsupa, have ceremonial functions with no direct English counterpart. Design frames also differ: English quilting features standardized block names like log cabin, while Uzbek patchwork includes motifs such as oyna gul (“mirror flower”), believed to offer spiritual protection (Muminova, 2009).

Overall, the comparison shows that while both English and Uzbek craft terminology share universal structural frames—agent, tool, material, process, product—the cultural embeddings differ significantly. English tends toward technical precision and individual creativity, while Uzbek integrates ceremonial, symbolic, and heritage-related meanings into its lexical items.

Conclusion and Suggestions. This study explored the application of frame semantics to the analysis of embroidery and quilting terminology in English and Uzbek. By examining the semantic frames underlying craft vocabulary, it demonstrated that such terms are far more than technical labels; they are linguistic gateways to systems of procedural knowledge, embodied skill, and cultural meaning. The analysis revealed that while both languages share common structural frames involving agents, tools, materials, processes, and products, their lexical realizations often differ in the degree and nature of cultural embedding (Fillmore, 1982).

In English, particularly in contemporary contexts, craft terminology tends to prioritize technical precision, innovation, and individual artistic expression. The vocabulary reflects the influence of industrial tools, the standardization of techniques, and the diversification of quilting and embroidery into artistic, commemorative, and commercial forms. In Uzbek, by contrast, craft terminology remains closely tied to traditional and ritualized contexts, where individual terms often carry symbolic or spiritual significance. Motifs such as gul naqshi and oyna gul encapsulate beliefs about protection, fertility, and communal well-being, while tools like the ho‘laki serve as both functional objects and heirlooms linking generations (Muminova, 2009).

The findings reinforce the value of frame semantics for cultural-linguistic research. By uncovering the roles, relationships, and cultural contexts evoked by craft terms, frame semantics provides an effective methodology for documenting intangible heritage. They also highlight the importance of preserving craft vocabulary as part of safeguarding intangible cultural heritage, especially in less-researched languages.

Several suggestions arise from this research. Future studies should expand the scope beyond embroidery and quilting to include other crafts such as pottery, woodcarving, metalwork, and basketry, which may reveal different framing patterns and cultural embeddings. Community-based documentation projects could empower artisans to participate in collecting, defining, and contextualizing craft terms, producing open-access multilingual databases modeled on FrameNet. Interdisciplinary collaborations between linguists, anthropologists, and heritage organizations would ensure that such documentation supports not only academic research but also cultural preservation and education.

REFERENCES:

1. Baker, C. F., Fillmore, C. J., & Lowe, J. B. (1998). The Berkeley FrameNet project. Proceedings of the 36th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and 17th International Conference on Computational Linguistics, 86–90.

2. Barnden, J., & Lee, M. (2013). Reasoning about tools and their affordances in narrative contexts. // Cognitive Processing, 14(3), 189–209.

3. Evans, V., & Green, M. (2006). Cognitive linguistics: An introduction. Edinburgh University Press.

4. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In Linguistics in the morning calm (pp. 111–137). Hanshin Publishing.

5. Glassie, H. (1999). Material culture. Indiana University Press.

6. Hejzlarová, K. (2012). Embroidery traditions of Uzbekistan: An ethnolinguistic perspective. // Central Asian Journal of Cultural Studies, 7(1), 45–62.

7. Johnson, E. (2005). Textile traditions in South India: Language, culture, and meaning. // Journal of Material Culture, 10(2), 123–145.

8. Langacker, R. W. (2008). Cognitive grammar: A basic introduction. Oxford University Press

9. Muminova, D. (2009). Traditional Uzbek crafts and their terminology. // Uzbekistan Cultural Heritage Review, 4(2), 55–67.

10. Stefanowitsch, A., & Gries, S. T. (2006). Collostructions: Investigating the interaction between words and constructions. International Journal of Corpus Linguistics, 11(2), 175–200.

11. Tursunova, M. (2012). Symbolism in Uzbek embroidery: A cultural analysis. Textile History Review, 33(1), 89–104.

12. UNESCO. (2003). Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage. UNESCO Publishing.

13. Ziemke, T., & Lowe, R. (2009). On the role of body in embodied cognition. Topics in Cognitive Science, 1(4), 667–682.

UDC 81

A STUDY OF POLITENESS IN NETIZENS' INSTAGRAM COMMENTS ON POSTS BY UZBEK STUDENTS: A CYBERPRAGMATIC PERSPECTIVE

Ruziyeva Nilufar Xafizovna,
Lecturer at Department of Foreign Language Teaching Methodology of Bukhara State Pedagogical Institute, PhD
ruziyeva_nilufar@gmail.com

Abstract. *This study explores the use of politeness strategies in netizens' comments on Instagram posts shared by Uzbek students. Drawing upon cyberpragmatics—a subfield of pragmatics that addresses communication in digital environments—the research investigates how users negotiate politeness norms in a public, informal, and asynchronous platform. The analysis reveals how traditional Uzbek values intersect with digital communication behaviors, with particular attention to the use of positive and negative politeness, face-saving strategies, and indirectness. The findings contribute to understanding the socio-pragmatic adaptations made by individuals in online intercultural interactions and highlight the evolving norms of politeness in the digital discourse of young Uzbek netizens.*

Key words: *online discourse, pragmatic strategies, cultural norms, social media interaction, digital etiquette, Interpersonal communication, Emojis as communication tools, Linguistic politeness, youth digital culture, intercultural communication.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЕЖЛИВОСТИ В КОММЕНТАРИЯХ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ INSTAGRAM К ПОСТАМ УЗБЕКСКИХ СТУДЕНТОВ: КИБЕРПРАГМАТИЧЕСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА

Аннотация. *Данное исследование изучает использование стратегий вежливости в комментариях интернет-пользователей к постам в Instagram, которыми делятся узбекские студенты. Опираясь на киберпрагматику - подраздел прагматики, который занимается коммуникацией в цифровых средах - исследование рассматривает, как пользователи согласовывают нормы вежливости на публичной, неформальной и асинхронной платформе. Анализ показывает, как традиционные узбекские ценности пересекаются с цифровым коммуникативным поведением, уделяя особое внимание использованию позитивной и негативной вежливости, стратегий сохранения лица и косвенности. Результаты способствуют пониманию социально-прагматических адаптаций индивидов в онлайн-межкультурном взаимодействии и подчёркивают развивающиеся нормы вежливости в цифровом дискурсе молодых узбекских интернет-пользователей.*

Ключевые слова: *онлайн-дискурс, прагматические стратегии, культурные нормы, взаимодействие в социальных сетях, цифровой этикет, межличностное общение, эмодзи как средство коммуникации, лингвистическая вежливость, молодёжная цифровая культура, межкультурная коммуникация.*

O‘ZBEK TALABALARINING INSTAGRAM POSTLARIGA YOZILGAN IZOHLARIDA XUSHMUOMALALIK: KIBERPRAGMATIK YONDASHUV

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot o‘zbek talabalarining Instagram postlariga internet foydalanuvchilari tomonidan yozilgan izohlardagi xushmuomalalik strategiyalarini o‘rganadi. Raqamli muhitdagi muloqotni o‘rganuvchi pragmatikaning kichik sohasi - kiberpragmatikaga asoslanib, tadqiqot foydalanuvchilarning ommaviy, norasmiy va asinxron platformada xushmuomalalik me’yorlarini qanday qo‘llashini tahlil qiladi. Tahlil an’anaviy o‘zbek qadriyatlarining raqamli muloqot xatti-harakatlari bilan qanday uyg‘unlashishini ko‘rsatadi, bunda ijobiy va salbiy xushmuomalalik, obro‘ni saqlash usullari va bilvosita ifodalardan foydalanishga alohida e’tibor qaratiladi. Tadqiqot natijalari onlayn madaniyatlararo munosabatlarda shaxslarning ijtimoiy-pragmatik moslashuvlarini tushunishga hissa qo‘shadi va yosh o‘zbek internet foydalanuvchilarining raqamli muloqotida shakllanayotgan xushmuomalalik me’yorlarini yoritib beradi.*

Kalit so‘zlar: *onlayn muloqot, pragmatik strategiyalar, madaniy me’yorlar, ijtimoiy tarmoqlardagi o‘zaro ta’sir, raqamli etiket, shaxslararo muloqot, muloqot vositasi sifatida emojilar, lingvistik xushmuomalalik, yoshlar raqamli madaniyati, madaniyatlararo muloqot.*

Introduction. The rise of social media platforms has transformed how individuals express themselves, engage with others, and manage interpersonal relationships. Among these platforms, Instagram is particularly influential among youth, serving as a space for self-presentation, peer interaction, and cultural exchange. In the context of Uzbekistan, where traditional norms of respect and politeness remain deeply embedded in interpersonal communication, it becomes essential to examine how these norms manifest in online spaces.

This study focuses on the comments made by netizens on Instagram posts shared by Uzbek students, analyzing them through the lens of cyberpragmatics—the study of language use in digital communication contexts (Yus, 2011). The core aim is to identify the politeness strategies employed by commenters and to understand how these strategies reflect, adapt, or challenge conventional norms of politeness in Uzbek culture.

Literature Review.

Politeness Theory. Politeness theory, as proposed by Brown and Levinson, distinguishes between **positive politeness** (strategies that build social rapport) and negative politeness (strategies that respect personal space and autonomy) [1,43]. In many cultures, including Uzbek, politeness is not just a matter of courtesy but a reflection of one's social standing, age, gender, and relationship to others.

Cyberpragmatics, introduced by Francisco Yus, addresses the pragmatic principles that guide communication in digital contexts. In such environments, non-verbal cues are limited, asynchronous interaction is common, and anonymity or semi-anonymity often changes the dynamics of politeness and facework. Social media platforms such as Instagram add further complexity, as they blend public and private spheres, often inviting a wide audience into otherwise intimate conversations[2,63].

Uzbek society is characterized by high-context communication, respect for elders, and a collectivist orientation. Politeness is often conveyed through indirect speech, honorifics, and formulaic expressions. With the increasing digitization of communication, especially among students and younger demographics, it is important to assess how these cultural norms are preserved, modified, or even discarded in online interactions.

The data for this study were collected from public Instagram accounts of Uzbek university students aged 18–25. A sample of 500 comments across 50 posts was selected using purposive sampling. All comments were in Uzbek and English, with a significant number employing mixed codes.

Comments were analyzed using a qualitative content analysis approach, with a coding scheme based on Brown and Levinson's politeness strategies. Codes were adapted for online interaction, including emojis, abbreviations, hashtags, and multimedia elements (such as stickers or GIF references in replies). Intercoder reliability was established through blind coding by two researchers, achieving an 89% agreement rate.

Positive politeness was the most frequently observed strategy. Comments like "You look amazing!" or "Proud of you, bro!" were common, particularly among peers. Compliments, expressions of solidarity, and terms of endearment (e.g., *jonim*, *aka*, *opa*) served to reinforce group identity and social bonds.

Emojis (😍🔥👏) were widely used as non-verbal indicators of positive engagement. Their function often mimicked spoken intonation or facial expressions, reinforcing sincerity or affection.

In cases where disagreement or critique appeared, users often employed mitigation strategies. For example, rather than blunt criticism, commenters used humor, rhetorical questions, or coded language to express disapproval, e.g., "So modern... even grandma would be shocked 😂." The strategic use of irony and humor reflects a culturally embedded method of indirect communication.

Analysis of the obtained results. Code-mixing was prevalent, especially with English words like "cool," "nice," or "respect," signaling a hybrid digital identity. These expressions sometimes functioned as politeness markers among bilingual youth, who navigate multiple cultural norms. Such usage suggests a shift toward more globalized politeness strategies among younger netizens[4,82].

Examples and Analysis of Politeness in Instagram Comments

"Wow, you look amazing! So proud of you!"🔥💯♡

This comment exemplifies positive politeness strategies, specifically:

Compliments to show appreciation and boost the poster's positive face.

The phrase *"So proud of you"* signals solidarity and support, commonly used among peers.

Emojis (🔥💯♡) intensify emotional expression, mimicking face-to-face enthusiasm.

This form of politeness builds social cohesion and aligns with collectivist values in Uzbek culture where encouragement from peers is valued.

Example 2: Code-Mixing with Cultural Markers

"Qani endi hammamiz shunaqa bo'lib yursak 🥹 Siz hammamizni ilhomlantirasiz.!"

Translation: "If only all of us could be like this 🥹 You're such an inspiration!"

Code-mixing between Uzbek and English highlights both local identity and global youth culture.

The Uzbek clause uses a hypothetical positive wish, expressing admiration while maintaining modesty—a typical Uzbek indirect politeness feature.

English adds a **universal, trendy tone**—positioning the commenter as globally aware.

Emoji 🥹 conveys warmth and modesty, enhancing the non-verbal politeness signal.

Example 3: Negative Politeness (Soft Criticism)

"Maybe the outfit is a bit too much for this event? Just my opinion though. You're always stylish!" 😅□

The commenter employs hedging (*"maybe," "just my opinion"*) to soften the criticism—hallmark of negative politeness. Ends with a face-saving compliment (*"You're always stylish"*) to avoid offending. Emojis (😅□) indicate discomfort and serve as non-verbal mitigation, acknowledging the face-threatening nature of the comment. This indirectness reflects both cyberpragmatic awareness and traditional Uzbek norms of avoiding direct confrontation, especially on public platforms.

Example 4: Face-Saving Through Humor

"Opa, bu rasmni otangiz ko'rmasinlar yana, yuraklari xuruj qilib qoladiya 🤣"

Translation: "Sis, better hope your dad doesn't see this pic—he'll have a heart attack 😂"

Indirect critique of a potentially revealing photo, using humor as a face-saving device. Use of *"opa"* (sister) reflects familiarity and softens the message.

The teasing tone implies social norms (modesty) without direct shaming.

Emoji 😂 suggests that the comment is meant in jest, not malice—demonstrating mitigated disagreement through culturally appropriate humor.

Example 5: Respectful Politeness with Honorifics

"Sizni muvaffaqiyatlaringiz bilan tabriklayman, doim omad yor bo'lsin!" 🤲✨

Translation: "I congratulate you on your achievements, may you always be lucky!"

Use of formal honorific "Siz" and respectful tone indicates deference, aligning with Uzbek politeness norms, especially toward elders or authority figures.

The comment uses formulaic blessings (*"omad yor bo'lsin"*) common in traditional speech.

Emojis (🤲✨) reinforce sincerity and goodwill, performing a digital equivalent of traditional body language (like bowing or hand gestures).

Table 1. Summary of Politeness Strategies in Examples

🧠 Summary of Politeness Strategies in Examples

Strategy	Example #	Features
Positive Politeness	1, 2, 6	Compliments, solidarity, shared values, informal tone
Negative Politeness	3	Hedging, indirectness, softeners, deference
Humor as Face-Saving	4	Teasing, irony, emoji use to reduce FTA (Face-Threatening Acts)
Cultural Politeness Norms	2, 5	Honorifics, blessings, culturally rooted expressions
Code-Mixing / Identity	2	Language mixing to reflect hybrid identities and contextual formality
Audience Awareness	3, 6	Comments framed for broader social viewership, not just the post's author

Example 6: Impersonal, Audience-Aware Comment

"Not everyone will understand the grind behind this... but respect to you .."

Indirectly praises the poster without addressing them directly—typical of public-audience awareness. The statement creates ingroup solidarity for those "in the know," while maintaining emotional distance. Positive politeness is used subtly, maintaining face while being mindful of broader social perception.

Emoji emphasizes strength, effort, and admiration in a compact form.

Digital communication introduces new constraints and opportunities for expressing politeness. Unlike face-to-face interaction, Instagram comments lack paralinguistic cues such as tone, eye contact, and gesture, making users rely heavily on text-based indicators like punctuation, emojis, and informal markers[3,14].

In the Uzbek context, where language use is closely tied to social hierarchy, gender roles, and age, these limitations challenge traditional norms. Younger netizens appear more flexible in applying politeness norms, often bending or bypassing formalities, especially in peer interactions. However, when addressing authority figures (e.g., professors, public figures), more formal language and deferential expressions reappear.

Emojis serve as key tools in conveying politeness. For example:

♡ , 😊, 🤲 often indicate **gratitude**, **humility**, or **respect**.

🔥, 💯, 👏 reinforce **positive politeness**, admiration, or approval.

😅, are used to soften **criticism** or **teasing**, acting as face-saving devices.

These visual elements function as digital body language, allowing users to express nuance and maintain social harmony even in brief comments.

Preliminary gender-based analysis indicates some variation in politeness strategies:

Female commenters tend to use more affectionate and supportive language (e.g., "Qiz bola sifatida faxrlanaman" – "Proud of you as a young woman"), often embedding cultural expectations of modesty and solidarity.

Male commenters are more likely to use humor, informal slang, or challenge-oriented comments that reflect camaraderie, teasing, or competition, especially among friends.

These trends suggest that gender identity shapes not only how politeness is expressed, but also how face threats are managed in public digital forums.

Language choice carries pragmatic implications:

Discussion. Uzbek comments often reflect traditional politeness norms, using honorifics (*siz*, *aka*, *opa*) and culturally rooted expressions of respect. Russian is frequently used for ironic or humorous remarks, signaling informality or emotional distancing. English is used to convey trendiness, global awareness, or emotional neutrality, especially among urban youth. Phrases like "So proud of u!" or "Looking great" reflect globalized norms of positive politeness.

Code-switching is not random—it reflects intentional positioning of identity, formality level, or in-group belonging.

Instagram comments are both interpersonal and performative—they're directed not only at the post's author but also at a larger, often anonymous audience. This public nature influences how netizens craft their messages:

Users tend to avoid explicit confrontation, opting instead for vague, coded criticism or passive-aggressive humor.

Politeness is often amplified due to audience design—individuals perform a socially acceptable persona for the wider community.

This suggests that online politeness is not just about the immediate relationship but also about managing one's digital reputation.

The study confirms that Brown and Levinson's theory, while still relevant, must be adapted to account for:

Multimodal communication (emojis, GIFs, hashtags), audience multiplicity in social media spaces, blended identities (cultural, linguistic, digital).

In digital environments, face-threatening acts (FTAs) are handled not only through traditional politeness strategies but also throughsnew cyber-native tactics, such as:

Use of irony or memes as softeners, Strategic emoji placement, timing and sequence of replies (delayed vs. immediate responses).

1. Comparative Studies: Analyze Instagram politeness across different cultures (e.g., Uzbek vs. Korean or Turkish youth).

2. Longitudinal Studies: Track how digital politeness norms evolve over time in response to global trends or sociopolitical changes.

3. Platform-Based Analysis: Compare Instagram comments with those on TikTok, Telegram, or YouTube to observe cross-platform variation.

4. Algorithmic Influence: Examine how Instagram's algorithmic visibility (e.g., pinned comments, likes) affects the performance of politeness or rudeness.

5. Ethnographic Approach: Combine digital observation with interviews to gain deeper insight into user intent and cultural background.

Conclusion. The study reveals that netizens commenting on Uzbek students' Instagram posts use a wide array of politeness strategies that blend traditional norms with the affordances and conventions of digital communication. While positive politeness dominates, there is also evidence of nuanced face-saving techniques, indirect speech, and code-switching, which reflect both cultural continuity and adaptation.

The findings underscore the need to consider cultural context in digital pragmatics and highlight the value of cyberpragmatic analysis for understanding online discourse in non-Western societies. Future research could expand the scope to other social media platforms or compare different generational groups to trace the evolution of politeness norms in the Uzbek digital landscape.

REFERENCES:

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press.

2. Yus, F. (2011). Cyberpragmatics: Internet-mediated communication in context. John Benjamins Publishing.

3. Locher, M. A., & Graham, S. L. (2010). Introduction to interpersonal pragmatics. // Journal of Pragmatics, 42(6), 1451–1455.

4. Sattarov, R. (2015). Cultural Communication in Uzbekistan. Tashkent University Press.

5. Crystal, D. (2006). Language and the Internet (2nd ed.). Cambridge University Press.

UO‘K 81

TRANSFORMATSIYA VA SINONIMIK QURILMALAR: SINTAKTIK VARIANTLARNING QIYOSIY TAHLILI

Salimova Mohinur Axmadjonovna,
Navoiy shahar Karmana tuman 11-umumiy
o’rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi
mohinursalimova1996@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tili sintaksisida transformatsiya hodisasi va uning sinonimik qurilmalar bilan o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. Transformatsiya nutqda mavjud bo‘lgan gapni boshqa strukturada qayta qurish orqali ma’noni o‘zgartirmagan holda uni turli variantlarda ifodalash imkoniyatini beradi. Ayniqsa, oddiy va qo‘shma gaplarda kuzatiladigan sintaktik transformatsiyalar sinonimik konstruktsiyalarni shakllantiradi va ularning stilistik hamda pragmatik qiymatini oshiradi. Tadqiqot jarayonida o‘zbek tilidagi badiiy matnlar, publitsistik uslub va og‘zaki nutq materiallari asosida transformatsion jarayonlar tahlil qilindi. Olingan natijalar transformatsiya o‘zbek tilidagi sinonimik qurilmalarni chuqurroq anglash, ularni o‘qitish va tarjimada qo‘llash imkoniyatlarini kengaytirishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *transformatsiya, sintaksis, sinonimik qurilmalar, oddiy gap, qo‘shma gap, stilistik qiymat, pragmatik talqin, o‘zbek tili.*

ТРАНСФОРМАЦИЯ И СИНОНИМИЧЕСКИЕ КОНСТРУКЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИНТАКСИЧЕСКИХ ВАРИАНТОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В данной статье рассматривается явление синтаксической трансформации в узбекском языке и его взаимосвязь с синонимическими конструкциями. Трансформация позволяет перестроить предложение без изменения его семантического ядра, что даёт возможность выражать одно и то же значение в различных синтаксических вариантах. Такие преобразования, особенно ярко проявляющиеся в простых и сложных предложениях, формируют основу для синонимических конструкций, которые обогащают стилистическое разнообразие и прагматическую выразительность речи. Исследование основано на материале художественных текстов, публицистического стиля и устной речи, где анализируется роль трансформаций в создании стилистических оттенков и коммуникативных акцентов. Результаты показывают, что синтаксические трансформации не только углубляют понимание синонимических структур, но и расширяют их применение в преподавании, переводе и дискурсивном анализе.*

Ключевые слова: *трансформация, синтаксис, синонимические конструкции, простое предложение, сложное предложение, стилистическая ценность, прагматическая интерпретация, узбекский язык.*

TRANSFORMATION AND SYNONYMOUS CONSTRUCTIONS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF SYNTACTIC VARIANTS IN UZBEK

Abstract. *This article explores the phenomenon of syntactic transformation in the Uzbek language and its interrelation with synonymous constructions. Transformation enables a sentence to be restructured without altering its semantic core, thus allowing multiple syntactic variants to express the same meaning. Such transformations, particularly evident in simple and complex sentences, serve as the foundation for synonymous constructions that enrich stylistic diversity and pragmatic expression in communication. The study is based on materials from literary texts, journalistic style, and spoken discourse, focusing on the role of transformations in creating stylistic nuance and communicative emphasis. The findings show that syntactic transformations not only deepen the understanding of synonymous structures but also expand their application in teaching, translation, and discourse analysis.*

Keywords: *transformation, syntax, synonymous constructions, simple sentence, complex sentence, stylistic value, pragmatic interpretation, Uzbek language.*

Kirish. Tilshunoslikda transformatsiya hodisasi gapning sintaktik shaklini o‘zgartirish orqali uning mazmunini turlicha ifodalash imkonini beradigan jarayon sifatida talqin qilinadi. Bu hodisa gapning leksik-

grammatik tarkibi va mazmuniy yadrosi saqlangan holda, uni turli formalarda qayta tuzish imkoniyatini ochib beradi [1, 42]. Demak, transformatsiya tilning dinamik tizim ekanligini, u doimiy ravishda yangilanib, turli kommunikativ vaziyatlarga moslasha olish qobiliyatiga ega ekanini ko‘rsatadi [2, 77].

O‘zbek tili sintaksisida transformatsiya ko‘pincha sintaktik sinonimik qurilmalar hosil qilish bilan chambarchas bog‘liqdir. Sintaktik sinonimlar — bir xil mazmunni turli grammatik vositalar yordamida ifodalashning natijasidir. Masalan, “O’quvchi darsga keldi” gapini “Darsga o’quvchi keldi” yoki “Keldi talaba darsga” tarzida o‘zgartirish mumkin. Ushbu variantlarda mazmuniy asos bir xil bo‘lsa-da, ularning urg‘u nuqtasi, stilistik bo‘yoqdorligi va intonatsion ohangi farq qiladi.

Transformatsiya hodisasining muhim tomoni shundaki, u nafaqat grammatik jarayon sifatida, balki kommunikativ-pragmatik hodisa sifatida ham namoyon bo‘ladi [4, 53]. Chunki gapning qayta tuzilishi orqali nutqiy maqsad, axborot markazi va tinglovchiga yetkaziladigan ta’sir o‘zgaradi. Bu jarayon badiiy matnlarda obrazlilikni kuchaytiradi, publitsistik matnlarda esa auditoriyaning e’tiborini muayyan faktga qaratadi [5, 211].

Shunday qilib, transformatsiyani o‘rganish o‘zbek tilshunosligi uchun ikki yo‘nalishda ahamiyatlidir:

1. Nazariy jihatdan — sintaktik variantlar tizimini ochib berish va ularning o‘zaro munosabatini aniqlash imkonini beradi.

2. Amaliy jihatdan — til o‘qitish metodikasi, tarjima jarayoni va nutqiy muloqotda samarali qo‘llanadigan vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bois, transformatsiya hodisasini chuqur tadqiq etish nafaqat sintaktik tizimdagi formal imkoniyatlarni yoritishga, balki nutqiy jarayonda sinonimik konstruktsiyalarning qanday pragmatik va stilistik vazifalarni bajarishini anglashga ham xizmat qiladi. Bu esa o‘zbek tilshunosligida transformatsion yondashuvning nazariy asoslarini boyitish bilan birga, uni til o‘qitish, tarjima va kommunikativ tahlil jarayonlarida amaliy qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot o‘zbek tili sintaksisidagi transformatsiya hodisasini nazariy va amaliy jihatdan o‘rganishga qaratildi. Maqsad – transformatsiyaning gap tuzilishidagi imkoniyatlarini ochib berish, uning sinonimik qurilmalar bilan aloqadorligini aniqlash hamda stilistik va pragmatik qiymatini tahlil qilishdan iboratdir.

Tadqiqot jarayonida bir nechta metodik yondashuvlardan foydalanildi:

1. Qiyosiy-sintaktik usul. Bir xil mazmunni ifodalovchi turli sintaktik variantlar solishtirildi va ularning formal, semantik hamda stilistik xususiyatlari ochib berildi [7, 118].

2. Deskriptiv usul. Badiiy adabiyot, publitsistika va og‘zaki nutq namunalaridagi transformatsion holatlar tavsiflandi. Bu yondashuv hodisaning tabiiy til materiallarida qanday namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi [8, 74].

3. Pragmatik tahlil. Transformatsiyaning gap mazmuni, urg‘u markazi va kommunikativ maqsadni ifodalashdagi roli o‘rganildi. Masalan, gapda axborotning taqdim etilish tartibi tinglovchi diqqatiga bevosita ta’sir qilishi aniqlashtirildi [9, 64].

Tadqiqot materiallari sifatida quyidagilardan foydalanildi:

- Badiiy asarlar– Abdulla Qodiriy, G‘afur G‘ulom, O‘tkir Hoshimov kabi yozuvchilarning matnlari transformatsiyaning badiiy uslubda qanday ta’sirchanlik yaratishini ko‘rsatdi.
- Publitsistik matnlar – gazeta va jurnal maqolalari transformatsiyaning axborot oqimini tartibga solish va o‘quvchi e’tiborini boshqarishdagi ahamiyatini aniqlashga xizmat qildi.
- Og‘zaki nutq namunalar – kundalik muloqotdan olingan gaplar transformatsiyaning tabiiy nutqda qanday yuzaga kelishini namoyish etdi.

Shunday qilib, tadqiqot metodlari va manbalari transformatsiya hodisasini har tomonlama tahlil qilishga imkon berdi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida transformatsiya hodisasi uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi.

1. Sintaktik sinonimik variantlarning yuzaga kelishi

Transformatsiya, eng avvalo, gaplarning turli grammatik variantlarda qayta qurilishida ko‘rinadi. Masalan, “Talaba darsga keldi” gapini “Darsga talaba keldi” yoki “Keldi talaba darsga” shaklida ifodalash mumkin. Ushbu variantlar bir xil mazmunni bildirsa-da, ularning urg‘u nuqtasi va stilistik bo‘yoqdorligi turlicha bo‘ladi. Bu jarayon o‘zbek tilining sintaktik sinonimik qatlamini shakllantiruvchi asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

2. Stilistik va ekspressiv qiymatning oshishi

Transformatsiya nafaqat grammatik jarayon, balki nutqning ifodaviy kuchini oshiruvchi vosita sifatida ham alohida o‘rin tutadi. Masalan, badiiy matnda “Men seni kutdim” gapining “Kutdim men seni” shaklida ifodalanishi qahramonning ruhiy kechinmalarini kuchliroq ta’sir bilan yetkazadi. Publitsistik matnlarda esa

“Xalq bu islohotni qo‘llab-quvvatlamoqda” gapining “Bu islohotni xalq qo‘llab-quvvatlamoqda” tarzida o‘zgarishi axborot markazini islohotga qaratadi. Demak, transformatsiya emotsional, ekspressiv va pragmatik ta’sirni kuchaytiruvchi hodisa sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

3. Kommunikativ-pragmatik maqsadning ifodalanishi

Transformatsiya hodisasi nutqiy muloqotda axborot oqimini tinglovchi yoki o‘quvchi e’tiboriga moslashtirishga xizmat qiladi. Masalan, “O‘qituvchi sinfga kirdi” gapining “Sinfga o‘qituvchi kirdi” shakliga o‘zgartirilishi e’tiborni joyga qaratadi, “Kirdi o‘qituvchi sinfga” shakli esa dramatik tus beradi. Bu holat transformatsiyaning pragmalingvistik xususiyatlarini ochib beradi.

4. Til o‘qitish va tarjimada qo‘llanishi

Transformatsion mashqlar o‘zbek tili o‘qitish metodikasida samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi aniqlangan. Gaplarni qayta qurish orqali o‘quvchilar grammatik bilimlarini mustahkamlaydi, nutqiy ko‘nikmalarini kengaytiradi va stilistik imkoniyatlarni chuqurroq o‘zlashtiradi. Tarjimonlik jarayonida ham transformatsion usullar muhim ahamiyat kasb etadi: asl matndagi mazmuniy yadro saqlangan holda, tilning sintaktik xususiyatlariga moslashtirish imkoniyati yuzaga keladi.

1-jadval.

O‘zbek tili sintaksisida transformatsiya hodisasining ko‘rinishlari

№	Asosiy gap varianti	Transformatsiyalangan gap	Ma’no-pragmatik xususiyati
1	Men bugun darsga bordim.	Bugun darsga men bordim.	Urg‘u subyektga emas, vaqtga qaratiladi.
2	U kitobni o‘qidi.	Kitob u tomonidan o‘qildi.	Passiv konstruktsiya – obyekt markazga chiqadi.
3	Bolalar bog‘da o‘ynashmoqda.	Bog‘da bolalar o‘ynashmoqda.	Joy holati axborot markaziga chiqadi.
4	U tezda xonaga kirdi.	Xonaga u tezda kirdi.	Nutqiy urg‘u joyga qaratilgan.
5	Men kitob yozdim.	Kitobni men yozdim.	Obyekt markazga chiqarilgan.
6	O‘quvchilar vazifani bajardilar.	Vazifa o‘quvchilar tomonidan bajarildi.	Passiv konstruktsiya – natija markazga chiqariladi.
7	Shamol daraxtlarni silkitdi.	Daraxtlar shamol tomonidan silkitildi.	Obyektga urg‘u berilgan.
8	Biz kecha kinoga bordik.	Kecha biz kinoga bordik.	Vaqt axborot markaziga chiqarilgan.
9	O‘qituvchi savol berdi.	Savolni o‘qituvchi berdi.	Obyektga qaratilgan urg‘u.
10	U tezda javob berdi.	Javobni u tezda berdi.	Natija markazga chiqarilgan.
11	Men seni yaxshi ko‘raman.	Seni men yaxshi ko‘raman.	Subyekt o‘rniga obyekt urg‘ulangan.
12	Bolalar yangi qo‘shiq kuylashdi.	Yangi qo‘shiq bolalar tomonidan kuylashdi.	Passiv konstruksiya qo‘llanilgan.
13	Qushlar osmonda uchmoqda.	Osmonda qushlar uchmoqda.	Joy axborot markaziga chiqarilgan.
14	U kitob yozmoqda.	Kitob u tomonidan yozilmoqda.	Jarayon obyekt markaziga qaratilgan.

Jadvalda keltirilgan sintaktik variantlar transformatsiya hodisasining asosiy ko‘rinishlarini namoyon etadi. Gaplarning qayta qurilishi jarayonida semantik yadro saqlangan holda, urg‘u markazi turlicha taqsimlanadi, obyekt va joy holatlari axborot markaziga chiqariladi hamda passiv konstruktsiyalar vositasida kommunikativ-pragmatik ta’sir kuchaytiriladi. Ushbu transformatsion jarayonlar tilning ekspressiv, stilistik va pragmatik imkoniyatlarini ochib beruvchi muhim mexanizmlardan biri sifatida talqin qilinadi.

Xulosa. O‘zbek tili sintaksisida transformatsiya hodisasi grammatik, stilistik va kommunikativ jihatdan keng imkoniyatlarga ega ekanligi tadqiqot jarayonida aniqlandi. Gaplarning turli formal variantlarda qayta qurilishi ularning semantik yadrosini saqlagan holda, turli urg‘u va stilistik bo‘yoqdorlik bilan ifodalanishini ta’minlaydi. Bu jarayon o‘zbek tilining sintaktik tizimining moslashuvchanligi va boyligini yaqqol ko‘rsatadi. Transformatsiya hodisasi nutqda ekspressivlik va ta’sirchanlikni oshiruvchi vosita sifatida ham o‘z ahamiyatiga ega. Badiiy matnlarda u qahramon ruhiy kechinmalarini kuchliroq ifodalashga xizmat qilsa, publitsistik matnlarda axborot markazini o‘quvchi diqqatiga moslashtirish imkonini beradi. Mening kuzatishlarim shuni ko‘rsatadiki, gap tuzilishidagi bunday o‘zgarishlar nafaqat uslubiy jihatdan, balki muloqotning pragmatik samaradorligi nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

Transformatsion mashqlar o‘quv jarayonida qo‘llanganda, o‘quvchilarning grammatik bilimlari mustahkamlanadi, nutqiy ko‘nikmalari kengayadi va stilistik sezgirligi ortadi. Shu bilan birga, tarjima jarayonida ham transformatsiya muhim vosita bo‘lib, ikki til sintaksisi o‘rtasidagi farqlarni mazmuniy jihatdan to‘g‘ri va tabiiy tarzda ifodalashga yordam beradi.

Shuningdek, G‘ulomov va Qodirov o‘z tadqiqotlarida transformatsiya hodisasining o‘zbek tili sintaksisida gaplarning turli formal variantlarda ifodalanishini ta’minlashini, shu orqali tilning moslashuvchan va dinamik xususiyatini ko‘rsatishini ta’kidlaydilar [1, 42]. Mahmudov esa transformatsiya hodisasining asosiy qiymatini uning sinonimik qatlamni shakllantirishida, nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishida ko‘radi. Unga ko‘ra, mazmuniy yadro saqlangan holda turli grammatik vositalar orqali uslubiy qirralar boyitiladi [3, 93].

Shuningdek, Yo‘ldoshev transformatsiyaning pragmatik jihatlariga e’tibor qaratib, gapning qayta tuzilishi nutqiy maqsadni o‘zgartirishi, axborot markazini tinglovchi ehtiyojiga moslab taqdim etishi va muloqotdagi ta’sirchanlikni oshirishi mumkinligini ta’kidlaydi [4, 53].

Umuman olganda, transformatsiya hodisasi o‘zbek tilining grammatik qurilishini chuqurroq o‘rganish, uning uslubiy imkoniyatlarini kengroq yoritish va amaliy nutqda samarali qo‘llash uchun asosiy mexanizmlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. G‘ulomov A., Qodirov A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

2. Rasulov R. Hozirgi o‘zbek tili sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1981.

3. Mahmudov N. O‘zbek tili sintaksisida sinonimiya hodisasi. – Toshkent: Fan, 1988.

4. Yo‘ldoshev M. Pragmatika va matn tahlili. – Toshkent: Universitet, 2010.

5. Sayfullayev Sh. O‘zbek tili uslubiyati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.

6. Quronov D., Nurmonov A., Rustamov A. Filologik tadqiqotlar metodologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.

7. Hasanov B. Til va tafakkur: sintaktik qurilishning nazariy masalalari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.

8. Jo‘rayev M. O‘zbek tili grammatikasi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2018.

9. Saidov U. Lingvistik transformatsiya nazariyasi va uning qo‘llanishi. – Toshkent: Universitet, 2020.

UDC 81

THE CONCEPT OF ELLIPSIS AND ITS INTERPRETATION IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Usmonova Durdona Fazliddin qizi,
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek,
Teacher, Department of Practical English and Literature
Dudish-0101@mail.ru

Abstract. *In linguistics, phraseological units have been attracting constant attention in terms of the manifestation of the unique national language and speech features of each nation. Usage-based theories of language learning suggest that phraseology must be studied as a part of vocabulary. Ellipsis is also a powerful tool in the construction of phraseological units. In this article we will discuss concept of ellipsis and its interpretation in phraseological units. Also we will analyze types of ellipsis and examples.*

Key words: *ellipsis, phraseological unit, concept, linguistics, theory, communication.*

ПОНЯТИЕ ЭЛЛИПСИСА И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация. *В лингвистике фразеологические единицы привлекают постоянное внимание с точки зрения проявления уникальных национальных языковых и речевых особенностей каждой нации. Теории изучения языка, основанные на употреблении, предполагают, что фразеологию необходимо изучать как часть словарного запаса. Эллипсис также является мощным инструментом в построении фразеологических единиц. В этой статье мы обсудим концепцию эллипсиса и её интерпретацию во фразеологических единицах. Также мы проанализируем типы эллипсиса и примеры.*

Ключевые слова: *эллипсис, фразеологическая единица, концепция, лингвистика, теория, коммуникация.*

ELLIPS TUSHUNCHASI VA UNING FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDAGI TALQINI

Annotatsiya. *Tilshunoslikda frazeologik birliklar har bir xalqning o‘ziga xos milliy tili va nutqiy xususiyatlarining namoyon bo‘lishi nuqtayi nazaridan doimiy e’tiborda bo‘lib kelgan. Til o‘rganishning qo‘llanish nazariyalari frazeologiyani lug‘at tarkibiga kirgan holda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Ellipsis frazeologik birliklarni yasashda ham kuchli vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada biz ellips tushunchasi va uning frazeologik birliklarda talqinini ko'rib chiqamiz. Shuningdek, ellips turlari va misollarini tahlil qilamiz.*

KAlit so‘zlar: *ellipsis, frazeologik birlik, tushuncha, tilshunoslik, nazariya, aloqa.*

Introduction. Ellipsis, as a fundamental linguistic phenomenon, represents the omission of one or more elements from a sentence or utterance, where these elements are either inferable from the surrounding context or deemed unnecessary for the comprehension of the message. The etymological roots of the term "ellipsis" trace back to the Greek word "elleipsis," signifying "omission" or "deficiency." In linguistics, ellipsis is not merely a superficial omission but a strategic linguistic device that serves to streamline communication by reducing redundancy while maintaining coherence and clarity.

The characteristics of ellipsis are inherently tied to the syntactic, semantic, and pragmatic dimensions of language. Syntactically, ellipsis often involves the omission of constituents that, while absent on the surface level, are recoverable through the underlying grammatical structure. This process allows for the condensation of information without sacrificing the grammatical integrity of the sentence. Semantically, ellipsis depends heavily on the mutual understanding between interlocutors, where the omitted elements are contextually supplied by the listener or reader, ensuring that the intended meaning is preserved. Pragmatically, ellipsis reflects the speaker's awareness of the communicative efficiency and the need to adjust the level of explicitness based on the discourse context.

Ellipsis can manifest in various forms across different languages and linguistic structures. The most common types of ellipsis include:

1. **Nominal Ellipsis**: The omission of a noun or noun phrase. For example, in the sentence "I ordered two coffees, and she [ordered] one," the noun "coffee" is omitted in the second clause but understood from the context.

2. **Verbal Ellipsis**: The omission of a verb or verb phrase. For example, "John can play the guitar, and Mary [can play the guitar] too," where the verb phrase "play the guitar" is omitted in the second clause.

3. **Clausal Ellipsis**: The omission of an entire clause. For instance, in the conversation, "Who came to the party?" "John [came to the party]," the response omits the redundant part of the clause.

Analysis of literary sources. Ellipsis serves several critical functions in language. It contributes to linguistic economy by reducing redundancy, thereby making communication more efficient. This efficiency is particularly valuable in spoken language, where brevity and speed are often necessary. In written language, ellipsis can also add stylistic nuance, allowing the writer to imply rather than explicitly state information, which can engage the reader's cognitive processes more actively. Moreover, ellipsis plays a significant role in discourse cohesion. By omitting elements that are recoverable from the context, speakers and writers can create a smoother and more fluid discourse. This process helps maintain the flow of conversation or text, ensuring that the focus remains on new or important information rather than on repeated or known content.

Phraseological units, also referred to as idiomatic expressions, represent a cornerstone in the study of language, serving as a critical interface between linguistics, culture, and cognitive science. These linguistic phenomena are integral to the fabric of any language, encapsulating culturally embedded meanings, historical layers, and social nuances that transcend the mere combination of their lexical components.

In the realm of global linguistics, the significance of phraseological units cannot be overstated. They are not merely ornamental features of language but are essential to the semantic richness and pragmatic function of communication. These units, often characterized by their fixed or semi-fixed structures, embody a type of linguistic economy, where complex ideas, attitudes, or emotions are conveyed through compact, metaphorically charged expressions. This aspect of phraseology allows for the efficient transmission of culturally specific knowledge and values, making them indispensable tools in both everyday communication and literary discourse.

The study of phraseological units has profound implications for several branches of linguistic inquiry. From a semantic perspective, these units challenge traditional notions of compositionality, where the meaning of a phrase is typically derived from the sum of its parts. Phraseological units, however, frequently exhibit semantic opacity, whereby the meaning of the whole cannot be inferred from the meanings of its individual elements. This phenomenon invites deeper exploration into the cognitive mechanisms underlying language processing and the role of context in meaning construction.

Moreover, phraseological units are pivotal in the study of pragmatics and sociolinguistics. They often carry connotations, implicatures, and presuppositions that are deeply rooted in the cultural and social contexts of their use. As such, they serve as markers of group identity, signaling membership within a particular speech community and adherence to its linguistic norms. The use of phraseological units thus becomes a site of negotiation between individual expression and communal belonging, reflecting broader social dynamics.

In addition to their theoretical significance, phraseological units have practical applications in language pedagogy and translation studies. For language learners, acquiring proficiency in the use of idiomatic expressions is often a key challenge, yet it is crucial for achieving fluency and cultural competence. Idiomatic mastery enables learners to navigate the subtleties of native speech, enhancing their communicative effectiveness and fostering a deeper understanding of the target culture. In translation, the non-literal nature of phraseological units poses unique challenges, requiring translators to balance fidelity to the source text with the need to convey equivalent meanings in the target language.

Comparative studies of phraseological units across languages further illuminate the universal and particular aspects of human cognition and cultural expression. Such studies reveal patterns of metaphorical thinking, cross-linguistic similarities, and culture-specific idiomatic structures, contributing to our understanding of language universals and the diversity of linguistic expression. These insights not only advance theoretical linguistics but also have practical implications for improving cross-cultural communication and developing more effective translation strategies.

The role of phraseological units in world linguistics is multifaceted and profound. Their study offers rich insights into the interplay between language, thought, and culture, while also posing significant challenges and opportunities for linguistic theory, language teaching, and intercultural communication. As carriers of deep cultural knowledge and sophisticated linguistic expression, phraseological units remain a vital area of investigation in the ongoing exploration of language as a dynamic, living system.

Research methodology. Phraseological units have long been a subject of interest in linguistic studies due to their unique characteristics and their significant role in language. The research on phraseological units spans several decades and encompasses various theoretical frameworks and methodological approaches, highlighting the complexity and richness of this linguistic phenomenon.

One of the earliest comprehensive studies on phraseology can be traced back to the works of Charles Bally, who introduced the concept of phraseological units as a distinct class of linguistic expressions. Bally's work laid the groundwork for future studies by emphasizing the importance of fixed expressions in understanding the broader semantic and syntactic structures of language[1]. His contributions were further developed by Soviet linguists such as Vinogradov, who categorized phraseological units based on their degree of semantic cohesion, thereby providing a systematic approach to their classification[2].

In the English-speaking world, the study of phraseological units gained momentum in the mid-20th century, particularly with the work of A.V. Kunin, whose theory of phraseology remains influential. Kunin's research focused on the idiomaticity of phraseological units, arguing that these expressions often defy the principles of compositional semantics. He introduced the notion of phraseological fusions, unities, and collocations, which has since become a cornerstone of phraseological analysis in both theoretical and applied linguistics.

Another significant contribution to the field is the corpus-based approach, which emerged in the latter half of the 20th century. The advent of large electronic corpora enabled researchers to empirically investigate the frequency, distribution, and usage patterns of phraseological units in natural language. Sinclair and later Stubbs were pioneers in applying corpus linguistics to phraseological research, revealing the extent to which phraseological units permeate everyday language[3]. Their work demonstrated that phraseology is not a peripheral aspect of language but rather a central component of linguistic competence[4].

Further developments in cognitive linguistics have also impacted the study of phraseological units. Lakoff and Johnson's theory of conceptual metaphor, for instance, has provided a framework for understanding how many idiomatic expressions are grounded in metaphorical thinking[5]. Cognitive approaches have since explored how phraseological units reflect underlying cognitive structures and cultural models, as seen in the work of Kövecses , who examined the role of metaphor in shaping phraseological meaning across different languages[6].

In recent years, the focus has shifted towards the pragmatic and sociolinguistic aspects of phraseological units. Researchers such as Wray and Moon have explored how these units function in discourse, particularly in terms of their pragmatic roles, such as expressing politeness, humor, or emphasis. This line of inquiry has highlighted the dynamic and context-dependent nature of phraseological usage, further complicating the traditional boundaries between idiomaticity and literal language[7].

Moreover, cross-linguistic studies have become increasingly prominent, with scholars investigating the similarities and differences in phraseological units across languages. These studies, such as those by Granger and Meunier, have provided valuable insights into the universality and variability of phraseological expressions, revealing how cultural and linguistic factors influence their formation and usage[8].

Analysis of the obtained results. In sum, the research on phraseological units has evolved significantly over the years, moving from early theoretical classifications to more empirical, cognitive, and pragmatic approaches. This body of work underscores the importance of phraseology in understanding the intricacies of language structure, meaning, and use, and continues to be a vibrant and expanding field of study within linguistics[9]. To further elaborate on the intricate relationship between ellipsis and phraseological units, we can explore how these linguistic phenomena intersect in the realm of communication. While ellipsis is primarily concerned with the omission of certain elements in a sentence, phraseological units, by contrast, rely on fixed or semi-fixed expressions where omission is rare. However, in some cases, phraseological units can undergo ellipsis, resulting in condensed forms that still convey their full meaning. For example, in everyday communication, speakers may reduce commonly known idioms, assuming the listener can infer the missing parts. Phrases like "the early bird" are understood to imply "the early bird catches the worm" without the need for full expression. This is an example of how ellipsis operates within the structure of phraseological units, reflecting the communicative efficiency that both phenomena share.

Moreover, the ellipsis within phraseological units is not just a syntactic shortcut but also carries cultural and pragmatic significance. In cultures where brevity and indirectness are valued in communication, such elliptical reductions in idiomatic expressions can signal politeness, deference, or group identity. These elliptical phraseological units also highlight the listener's or reader's cognitive ability to fill in the gaps, showcasing the deep contextual knowledge required for mutual understanding in a particular language community.

In cross-linguistic studies, analyzing how different languages employ ellipsis within their phraseological units can offer insights into the cognitive and cultural frameworks that underpin each language's communicative strategies. The differences in how ellipsis is applied in phraseological expressions across languages could reveal varying attitudes toward directness, efficiency, and implicit communication.

Thus, the interplay between ellipsis and phraseology adds another layer of complexity to the study of language, emphasizing the importance of context, cultural norms, and cognitive processes in understanding how language functions as a tool for both economy and richness in communication.

Phraseological units, which include idioms, proverbs, and other fixed expressions, represent a complex and multifaceted aspect of linguistic study. They are characterized by their unique semantic and structural properties, which distinguish them from free word combinations and contribute to their rich expressive potential within a language.

Semantic Features. One of the most striking semantic features of phraseological units is their idiomaticity, where the overall meaning of the phrase is not directly inferable from the meanings of its individual components. For instance, the English phrase “kick the bucket,” meaning “to die,” cannot be understood by merely analyzing the words “kick” and “bucket” in isolation. This non-compositional nature often results in semantic opacity, where the meaning of the whole phrase is metaphorical or symbolic rather than literal. Such idiomatic expressions often carry cultural significance, encapsulating shared knowledge, beliefs, and values within a speech community.

Discussion. Additionally, phraseological units can exhibit varying degrees of semantic cohesion. Some units, such as proverbs or sayings, maintain a fixed, non-variable meaning across different contexts (e.g., "A stitch in time saves nine"). Others might allow for some flexibility, with their meaning slightly adjusted depending on the situational context or the specific words used within the phraseological framework. This flexibility is often seen in collocations, where certain words are habitually used together, though they may not form a rigidly fixed expression.

Another critical semantic characteristic is the connotative meaning embedded within phraseological units. These expressions often carry emotional, evaluative, or stylistic nuances that go beyond their referential meaning. For example, the phrase “spill the beans” conveys not only the act of revealing a secret but also suggests a sense of unintended or careless disclosure, adding an evaluative layer to the expression.

Structural Features. Structurally, phraseological units are typically fixed or semi-fixed expressions, meaning they resist or allow limited modification in their internal word order, grammatical form, or lexical components. This fixedness contributes to their stability as linguistic units, allowing them to be recognized and understood as wholes rather than as mere combinations of words. For instance, the idiom "burn the midnight oil" must maintain its structure to preserve its meaning, as altering the order or replacing a word would render the phrase nonsensical or alter its meaning entirely.

Despite their fixed nature, some phraseological units may exhibit a degree of structural variability, particularly in cases where the expression can be inflected or where minor syntactic modifications are permissible without altering the overall meaning. For example, in English, the phrase "take the bull by the horns" may appear in different grammatical forms ("taking the bull by the horns," "taken the bull by the horns") while retaining its idiomatic meaning. This structural flexibility, however, is often bounded by certain syntactic rules, ensuring that the phraseological unit remains recognizable and interpretable[9].

Moreover, the structure of phraseological units is influenced by syntactic patterns specific to a language. In English, for instance, many phraseological units follow common syntactic constructions such as verb-object (e.g., "kick the bucket") or adjective-noun (e.g., "a tough nut to crack"). In other languages, such as Uzbek, the syntactic arrangement may reflect the language's typological features, such as its agglutinative nature and subject-object-verb (SOV) order. Understanding these structural patterns is crucial for analyzing how phraseological units function within different linguistic systems[8].

In **conclusion**, the semantic and structural features of phraseological units are key to understanding their role in language. Their idiomatic meanings, connotative richness, and structural fixedness make them unique and powerful tools of expression, deeply embedded in the linguistic and cultural fabric of a community. These features not only contribute to the expressive potential of language but also offer valuable insights into the cognitive and social processes that underlie linguistic creativity and communication.

REFERENCES:

1. Bally, Charles. Traité de Stylistique Française. Paris: Klincksieck, 1909, pp. 45-62.

2. Vinogradov, V.V. O Osnovnykh Tipakh Frazeologicheskikh Edinits v Russkom Yazyke. Moscow: Nauka, 1947, pp. 12-28.

3. Stubbs, Michael. Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics. Oxford: Blackwell Publishers, 2001, pp. 87-104.

4. Sinclair, John. Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991, pp. 57-78.

5. Lakoff, George, and Johnson, Mark. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980, pp. 26-38.

6. Kövecses, Zoltán. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002, pp. 92-112.

7. Wray, Alison. Formulaic Language and the Lexicon. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, pp. 135-156.

8. Moon, Rosamund. Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach. Oxford: Clarendon Press, 1998, pp. 45-63, 84-101

9. Granger, Sylviane, and Meunier, Fanny (Eds.). Phraseology: An Interdisciplinary Perspective. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2008, pp. 67-84, 105-127.

UDC 81

CLASSIFICATION AND MAIN FEATURES OF MODERN ENGLISH FANTASY

Zayniddinova Maftuna Fakhriddin kizi,
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, 3rd year
maftunazayniddinova9@gmail.com
Research advisor: Fayziyeva M. S. Senior teacher, PhD

Abstract. *Modern fantasy can be seen as a genre, genre in fiction, subgenre of speculative fiction and genre fiction. Fantasy in modern English literature is a broad genre of speculative fiction characterized by supernatural, magical, and mythical elements, often set in imaginary or parallel worlds. As a subgenre of speculative fiction, it differs from science fiction by not relying on scientific plausibility. Fantasy encompasses various forms, classified into high (epic) fantasy with grand, secondary worlds (Lord of the Rings), low (intrusion) fantasy where magic disrupts reality (Twilight), hard fantasy with structured magical laws, and soft fantasy focusing on boundless imagination.*

Keywords: *fantasy, genre, high fantasy, low fantasy, hard fantasy, soft fantasy.*

ZAMONAVIY INGLIZ TILI FANTASYASI TASNIFI VA ASOSIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Zamonaviy fentezi badiiy adabiyotda janr, spekulyativ adabiyot subjanri va ommabop janr sifatida qaraladi. Ingliz adabiyotidagi zamonaviy fentezi - bu ko'pincha xayoliy yoki parallel olamlarda sodir bo'ladigan, g'ayritabiiy, sehrli va mifologik elementlar bilan ajralib turadigan spekulyativ adabiyotning keng ko'lamli janridir. U ilmiy fentezidan ilmiy asosga tayanishi bilan emas, balki sehr-jodu va mifologiyaga tayanishi bilan farqlanadi. Fentezi quyidagi turlarni o'z ichiga oladi: yuksak (epik) fentezi - real hayotdan mustaqil, ulkan va murakkab olamlar (masalan, Uzuklar hukmdori), past (aralashuvchi) fentezi - sehr real dunyoga aralashgan holatni tasvirlovchi asarlar, qattiq fentezi - qat'iy sehr qonun-qoidalari mavjud, yumshoq fentezi - cheksiz tasavvurga asoslangan asarlar.*

Kalit so'zlar: *fentezi, janr, yuksak fentezi, past fentezi, qattiq fentezi, yumshoq fentezi.*

КЛАССИФИКАЦИЯ И ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ФЭНТЕЗИ

Аннотация. *Современное фэнтези рассматривается как литературный жанр, поджанр спекулятивной прозы и часть жанровой художественной литературы. В английской литературе современное фэнтези - это обширный жанр спекулятивной прозы, характеризующийся наличием сверхъестественных, магических и мифологических элементов, зачастую происходящих в вымышленных или параллельных мирах. В отличие от научной фантастики, фэнтези не опирается на научную правдоподобность. Жанр включает в себя различные формы: высокое (эпическое) фэнтези с грандиозными вторичными мирами (например, Властелин колец), низкое (интрузивное) фэнтези, где магия проникает в реальность (например, Сумерки), жёсткое фэнтези с чётко структурированной системой магии, и мягкое фэнтези, основанное на безграничной фантазии.*

Ключевые слова: *фэнтези, жанр, высокое фэнтези, низкое фэнтези, жёсткое фэнтези, мягкое фэнтези.*

Introduction. Fantasy is a genre of speculative fiction which involves themes of the supernatural, magic, and imaginary worlds and creatures [1]. Fantasy is distinguished from the genres of science fiction and horror by the absence of scientific or macabre themes, although these can occur in fantasy. In popular culture, the fantasy genre predominantly features settings that emulate Earth, but with a sense of otherness [2].

Literature review. The history of the fantasy genre has been extensively explored in the works of J.G. Saricks, J. Grant, J. Clute, G. Hart, and J.R.R. Tolkien, whose writings provide both theoretical foundations and historical context for understanding the evolution of the genre. Tolkien, in particular, with his seminal essay *On Fairy-Stories*, established many of the critical terms still employed in modern fantasy studies, emphasizing the concepts of "secondary worlds" and "sub-creation." Building on these foundational insights, later scholars have examined the genre's trajectory from its mythological roots to its contemporary forms. The classification of fantasy and its peculiarities have been analyzed by critics such as D. Waggoner, K.

Buss, E. James, and F. Mendlesohn, the latter offering a particularly influential typology in her work *Rhetorics of Fantasy*, which divides the genre into categories such as portal-quest, immersive, intrusive, and liminal fantasies. In addition, Brian Attebery has contributed significantly to defining the "fuzzy set" nature of fantasy, arguing that the genre resists rigid categorization but instead functions through a web of shared conventions and reader expectations. Farah Mendlesohn and Edward James have also provided broad surveys of the field in *A Short History of Fantasy*, mapping its development from early myths and romances through to modern popular culture. Similarly, John H. Hines and Verlyn Flieger have investigated the mythological and folkloric underpinnings of fantasy, while critics such as Brian Stableford and Gary K. Wolfe have examined its relationship to science fiction and horror as adjacent speculative genres. Together, these scholarly contributions establish a multi-dimensional understanding of fantasy literature, encompassing its historical emergence, thematic diversity, and evolving critical frameworks

Results and their discussion. In modern English literature, fantasy can be understood as encompassing all of the following:

Genre - a classification for various forms of art or entertainment, such as literature, music, film, or visual art, that share distinct stylistic elements. Genres may be determined by literary technique, tone, content, or length (especially for fiction).

Genre of fiction - fiction refers to storytelling that includes elements which are imagined rather than strictly based on fact. While it is a key category in literature, fiction also applies to storytelling in film, theatre, and music.

Speculative fiction subgenre - fantasy falls under the broader umbrella of speculative fiction, which features imaginative and fantastical elements. Other genres within speculative fiction include science fiction, horror, supernatural fiction, weird fiction, superhero tales, dystopian and utopian fiction, apocalyptic and post-apocalyptic narratives, and alternate history.

Genre fiction - refers to stories intentionally crafted to align with the conventions of a particular genre, aiming to attract readers who are fans of that style. It is often called popular fiction and includes formats like novels and short stories.

It is not hard to tell a fantasy work apart: it usually contains magic or other supernatural elements as a plot detail, a setting or the theme. Fantasy works describe or include a world which is very different from real world, or a world/reality that is parallel to ours'. Magic, magic practitioners and magical creatures take part in the course of actions and history, as well as laws of nature are often disregarded [3]. Many authors usually take inspirations from actual-world folklore and mythology [4], even though the original storyline is not always followed.

Fantasy is frequently associated with science fiction, as they are the main branches of speculative fiction. What sets fantasy apart from science fiction is the level of plausibility in its story elements. While science fiction presents scenarios that are improbable but theoretically possible based on scientific or technological reasoning, fantasy does not rely on scientific plausibility - its elements can be entirely imaginary or magical without needing to be grounded in real-world science. When reading fantasy, reader is required to accept the unacceptable in order to be able to enjoy the piece of literature [3].

Fantasy has many types and subgenres, and it mainly is related to the level of closeness it has with reality and real world. The most important types of the genre are:

Hard Fantasy: Rationally Constructed Parallel Worlds with Scientific Approaches to Magic. The story takes place in a meticulously elaborated secondary world that functions according to its own coherent rules and natural laws, making it immersive and plausible to the reader. This type of world-building emphasizes consistency, rationality, and believability. The secondary world has its own history, infrastructure, and culture that operate independently of the real world (Example: *Mistborn* by B.Sanderson). In hard fantasy, magic is not merely a mysterious or unexplainable phenomenon but is regarded as a scientific force, functioning with the same regularity as gravity or chemistry, thus allowing it to be studied, systematized, and applied [5].

Soft Fantasy: Imaginative Realms of Wonder without Fixed Rules or Limitations. This subgenre focuses primarily on imaginative expression and the portrayal of unique, otherworldly settings that inspire a sense of enchantment. The narrative typically describes a new, extraordinary place where challenges and marvels appear unexpectedly at every turn. In soft fantasy, the emphasis is less on consistency or scientific plausibility and more on creativity and emotional resonance (Example: *Alice's Adventures in Wonderland* by L.Carroll). Magic in this context is treated as a boundless wonder, unconstrained by fixed borders, rules, or systematic explanations, leaving much to mystery and interpretation [5].

High (Epic) Fantasy: Expansive, Secondary Worlds with Grand Themes and Heroic Narratives. High fantasy, also referred to as epic fantasy, represents a branch of the genre characterized by vast,

sweeping settings and narratives of monumental scope. It often features larger-than-life characters, mythic struggles, and overarching themes that transcend individual concerns (Example: Lord of The Rings by J.R.R.Tolkien). The defining hallmark of high fantasy is the existence of an alternative, fictional, or "secondary" world, fully developed and distinct from our own. Such stories frequently involve battles between good and evil, quests, and the exploration of universal human values against a backdrop of epic adventure [6].

Low (Intrusion) Fantasy: Magical Disruptions within Ordinary, Realistic Worlds. Low fantasy is a type of fantasy fiction where magical elements intrude upon or disrupt an otherwise familiar and realistic setting. Unlike high fantasy, which constructs independent secondary worlds, low fantasy situates its fantastical occurrences within the framework of our own or a recognizably ordinary world (Example: *Twilight* by S.Meyers). The fantastical manifestations are often sudden, inexplicable, and without rational causality, thereby unsettling the natural order of reality. In this way, low fantasy emphasizes the contrast between the rational world, where such things are not expected to occur, and the irrational intrusion of magical or supernatural forces [7].

Main Features of the Fantasy Genre:

1. ***Imaginary Worlds.***

Fantasy stories are often set in completely invented worlds, such as *Middle-earth* of *Narnia*, or in hidden realms that exist within the real world, like in *Neverwhere* of *Peter Pan*. These settings frequently include maps, lore, and the creation of unique cultures or species, which enrich the depth and believability of the narrative [4].

2. ***Supernatural or Magical Elements.***

Fantasy narratives typically include magic, spells, mythical creatures, enchanted objects, or supernatural beings such as wizards, dragons, or elves. These elements are not mere decoration but serve as essential components of the plot, driving the story forward and shaping the characters' journeys.[8], [9].

3. ***Good vs. Evil Themes.***

The central conflict in fantasy often revolves around the struggle between light and darkness, chaos and order, or the hero and the villain. Within this framework, themes of moral choice and destiny are frequently explored, highlighting the characters' growth and the broader meaning of their journeys.

4. ***Hero's Journey or Quest.***

Many fantasy stories follow the structure of the Hero's Journey, which often includes the figure of a chosen one, a call to adventure, the guidance of a mentor, a series of trials, a climactic confrontation, and ultimately a dramatic, "rising-back-from-the-ashes" return. The "Hero-Mentor-Villain/Nemesis" triangle is one of the key factors of fantasy works, for example:

- Harry Potter - Albus Dumbledore - Lord Voldemort (*Harry Potter series*);
- Frodo Beggins - Gandalf the Gray - Sauron/Saruman (*Lord of The Rings series*);
- Luke Skywalker - Obi-Wan Kenobi/Yoda - Darth Vader/Emperor Palpatine (*Star Wars series*).

This narrative pattern is common in both epic and character-driven fantasy works, reflecting the enduring influence of Joseph Campbell's study of myth and storytelling, which, in turn, also explains the next point [10].

5. ***Myth and Folklore Influences.***

Fantasy is deeply rooted in myths, legends, fairy tales, and diverse cultural traditions (Example: *Percy Jackson and The Olympians* by R.Riordan). These elements connect contemporary stories to ancient patterns of storytelling, often resulting in some sort of parallel or "rewritten" works [10]. A lot of fantasy enthusiasts are also resourceful in mythology for this specific reason.

6. ***Invented Languages or Systems.***

Some fantasy works include fully constructed or mythological languages, such as Elvish (Lord of the Rings series) or Mermish (Harry Potter series), along with intricate political systems, religions, or magic systems (Game of Thrones by G.R.R.Martin). These elements contribute to the depth and immersion of the fictional world, making it feel richer and more believable to the reader.

7. ***Escape from Reality (Escapism).***

One of the main reasons for the enduring popularity of the fantasy genre is its ability to provide readers with a temporary escape from the constraints and burdens of the real world. By transporting audiences into realms of magic, wonder, and alternative realities, fantasy literature offers a safe imaginative space where ordinary problems are suspended and extraordinary adventures unfold. Yet this escapism is not merely a form of distraction; rather, it allows readers to engage with philosophical and emotional truths on a symbolic level. Through metaphors embodied in mythical creatures, magical conflicts, and epic quests, fantasy narratives often grapple with universal themes such as the struggle between good and evil, the search

for identity, the fear of mortality, or the value of friendship and sacrifice. In this way, fantasy stories both liberate readers from everyday concerns and simultaneously reflect back deeper insights into the human condition. [11].

Conclusion. In conclusion, fantasy in modern English literature grew into a dynamic and multifaceted genre that goes far beyond mere escapism. It encompasses a vast array of subgenres and narrative styles, all united by their imaginative nature and departure from the limitations of the real world. Whether through meticulously constructed secondary worlds or the sudden intrusion of magic into everyday life, fantasy invites readers to explore the boundaries of human experience, belief, and creativity. Its enduring appeal lies in its capacity to reflect complex truths, moral dilemmas, and cultural myths through the lens of wonder and the extraordinary. As both a literary genre and a cultural force, fantasy continues to evolve, enchant, and inspire, serving as a timeless testament to the power of storytelling.

REFERENCES:

1. Fantasy-Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, https://www.merriam-webster.com/dictionary/fantasy. - Accessed 29 Mar. 2025.

2. Saricks J. G. The readers' advisory guide to genre fiction. – American Library Association, 2001. – P. 36-60.

3. ed. James, E.; Mendlesohn, F. Cambridge Companion to Fantasy Literature. - ISBN 0-521-72873-8

4. Grant, J.; Clute, "Fantasy". J. The Encyclopedia of Fantasy. - London, England, 1997: Palgrave Macmillan. PP. 330-350.

5. Stableford, B. The A to Z of Fantasy Literature. - Scarecrow Press, Plymouth. 2005.

6. Buss, K.; Karnowski, L. Reading and Writing Literary Genres. International Reading Assocciation 2000. P. 114

7. Boyer, R.; Zahorski, K. J. Fantasists on Fantasy: A Collection of Critical Reflections. - New York: Avon 1984. - Quoted in Stableford, B. (2009). The A to Z of Fantasy Literature. Scarecrow Press. - P. 256.

8. Waggoner, D. The Hills of Faraway: A Guide to Fantasy. - P. 10.

9. Todorov T. The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre - Cornell University Press, 1975. P. 83.

10. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. - New World Library, 2008. - P. 246.

11. J.R.R. Tolkien. On Fairy-Stories. - HarperCollins, 2008. Pp. 12-86.

UO‘K 81

TIBBIY BIRLIKLAR LUG‘ATI TUZILISHINING ASOSIY TAMOYILLARI VA VAZIFALARI

Navruzova Muyassar Gaybullayevna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tibbiy terminologiya doirasida tuzilayotgan tibbiy birliklar lug‘atining asosiy tuzilish tamoyillari va lingvistik mezonlari tahlil qilinadi. Tibbiy birliklarning termin sifatida shakllanishi, ularning sistemaliligi, semantik yaxlitligi va funksional imkoniyatlari asosida lug‘at tuzishda qo‘llanilishi lozim bo‘lgan uslublar asoslab beriladi. Shuningdek, lug‘at tuzilishida zamonaviy leksikografik mezonlar va ilmiy-texnik uslubiy talablarga mos yondashuvlarning ahamiyati yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *tibbiy birlik, tibbiy terminologiya, lug‘at tuzilishi, semantik mezon, leksikografik tamoyil, sistemalilik, lingvistik tahlil.*

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ И ФУНКЦИИ СОСТАВЛЕНИЯ СЛОВАРЯ МЕДИЦИНСКИХ ЕДИНИЦ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются основные принципы построения и лингвистические критерии словаря медицинских единиц, составляемого в рамках медицинской терминологии. Обоснованы методы, применяемые при составлении словаря на основе формирования медицинских единиц как терминов, их системности, семантической целостности и функциональных возможностей. Также освещается значение современных лексикографических стандартов и научно-технических стилистических требований в структуре словаря.*

Ключевые слова: *медицинская единица, медицинская терминология, структура словаря, семантический критерий, лексикографический принцип, системность, лингвистический анализ.*

THE MAIN PRINCIPLES AND FUNCTIONS OF THE COMPILATION OF A MEDICAL UNITS DICTIONARY

Abstract. *This article analyzes the main structural principles and linguistic criteria of the medical units dictionary developed within the framework of medical terminology. It substantiates the approaches necessary for compiling a dictionary based on the formation of medical units as terms, their systematic nature, semantic coherence, and functional capabilities. The article also highlights the importance of modern lexicographic standards and scientific-technical stylistic requirements in the structure of such dictionaries.*

Keywords: *medical unit, medical terminology, dictionary structure, semantic criterion, lexicographic principle, systematicity, linguistic analysis.*

Kirish. Zamonaviy ilm-fan taraqqiyoti va tibbiyot sohasidagi yuksalishlar tibbiy terminlarning aniq va tizimli qo‘llanilishini, ularning lug‘aviy ifodasi va izohlanishini muhim vazifa sifatida ilgari surmoqda. Ayniqsa, milliy til taraqqiyoti va fanlararo integratsiya jarayonida tibbiy birliklarning lingvistik tahlili asosida tuzilgan lug‘atlarning zarurati ortib bormoqda.

Tibbiy terminologiya o‘ziga xos semantik qatlam, tarixiy shakllanish bosqichlari hamda ijtimoiy-kommunikativ ehtiyojlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan murakkab til hodisasi sifatida ko‘riladi. Shu bois, bu terminlar lug‘ati nafaqat ilmiy-texnik axborot vositasi, balki til va tafakkur bog‘liqligini ifodalovchi lingvistik manba sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Fransuz leksikografi A. Reyning “Zamonaviy sivilizatsiya – bu lug‘at sivilizatsiyasidir” degan fikri bugungi leksikografiya taraqqiyotining mohiyatini teran ifodalaydi. Haqiqatan ham, zamonaviy tilshunoslikda leksikografik tadqiqotlar nafaqat amaliy, balki nazariy jihatdan ham muhim yo‘nalishlardan biriga aylangan. Lug‘atlar til tizimining tashkiliy modeli sifatida tildagi semantik va funksional munosabatlarning mukammal aksidir. Shu bois, bugungi kunda tilshunos olimlar tomonidan turli xil lug‘atlar tasniflanmoqda, ularning shakllanish tamoyillari esa lingvistik, ijtimoiy va kommunikativ mezonlar asosida ishlab chiqilmoqda.

L.V. Shcherba o‘zining “Leksikografiyaning umumiy nazariyasi tajribasi” nomli tadqiqotida lug‘atlarning turlari orasida oltita nazariy qarama-qarshilikni ajratib ko‘rsatgan: akademik lug‘atlar va

ma’lumotnoma tipidagi lug‘atlar; ensiklopedik lug‘atlar va umumiy til lug‘atlari; tezauruslar va oddiy lug‘atlar; mafkuraviy va betaraf lug‘atlar; izohli va tarjima lug‘atlar; tarixiy va zamonaviy lug‘atlar [1].

Ushbu qarama-qarshiliklardan ayniqsa ikkinchisi – ensiklopedik lug‘atlar va umumiy til lug‘atlari – tibbiy birliklar lug‘atini tuzishda alohida ahamiyat kasb etadi. Sababi, tibbiy terminlar nafaqat ilmiy sohada, balki keng omma foydalanishida ham izohlab berilishi lozim bo‘lgan birliklardir.

A.L. Semenovning fikricha, atamalarni izchil tartibga solish va tahlil qilish bilan birga, jamiyatning ilmiy hayotida universal xarakterga ega umumlashtirilgan ilmiy lug‘atlarni yaratish zarur. Bunday lug‘atlar ilmiy faoliyatda terminologik aniqlikni ta’minlab, fanlararo aloqa samaradorligini oshiradi. Shu sababli tibbiy terminlarni nafaqat maxsus soha lug‘atlarida, balki izohli lug‘atlarda ham ifodalash zarurati mavjud bo‘lib, bu ularning talaffuzi, grammatik me’yorlari va uslubiy xususiyatlarini ham yoritishga xizmat qiladi [2].

Bugungi o‘zbek tili leksikasi qo‘llanish sohasi jihatidan ikki guruhga bo‘linadi:

1. Umumxalq tomonidan ishlatiladigan so‘zlar;
2. Ma’lum ijtimoiy guruh, kasbiy qatlamga mansub terminlar.

Inson salomatligiga, kasallik nomlariga, dori vositalariga oid tibbiy birliklar, albatta, ikkinchi guruhga kiradi. Bu birliklar odatda maxsus terminologik qatlamga mansub bo‘lib, umumiy adabiy tilda keng ishlatilmaydi. Shunday ekan, tibbiy terminlarni tartibga solish, ular asosida izohli tibbiy lug‘atlarni tuzish nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy zaruratga ham aylangan.

Bugungi global leksikografik amaliyotda ingliz, rus va boshqa yirik tillarda bir tilli, izohli, tibbiy lug‘atlarning ko‘plab namunalarini kuzatish mumkin. Quyidagi tibbiy lug‘atlar shular jumlasidandir:

Abbreviated Medical Dictionary (Qisqartirilgan tibbiy lug‘at)
AIDS Glossary of Medical, Statistic, and Clinical Research Terminology
Allergy Glossary: The Respiratory System
Cambridge Dictionary of Epidemiology
Glossary of Terms for Bone Marrow Transplant
Glossary of Medical Herbs
English Dictionary of Epidemiology, va boshqa ko‘plab ixtisoslashgan glossariylar.

Ushbu tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, tibbiy terminlarning ma’no, shakl, qo‘llanilish doirasi, ixtisoslashgan funksiyasi, grammatik va fonetik mezonlari chuqur tahlil qilinib, ularning lug‘aviy ifodasi har tomonlama mukammal tarzda aks ettirilishi kerak. Ayniqsa, tibbiyot sohasidagi tarjima va noto‘g‘ri izohlarning inson hayoti bilan bog‘liqligi, bu lug‘atlarni ilmiy asosda shakllantirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot tibbiy terminologiya doirasida tibbiy birliklar lug‘atini tuzishda qo‘llanilishi lozim bo‘lgan lingvistik, leksikografik va terminologik yondashuvlarni aniqlashga qaratilgan. Ishning metodologik asosi sifatida deskriptiv-lingvistik tahlil, leksik-semantik tadqiqot, strukturaviy-lingvistik yondashuv, shuningdek, korpus lingvistikasi va komparativ analiz usullaridan foydalanildi.

Tahlil jarayonida quyidagi bosqichlar amalga oshirildi:

Termin tanlash mezonlarini aniqlash – tibbiy birliklarning ilmiylik, aniqlik, qisqalik, soddalik, fonetik moslik va semantik aniq-lik mezonlariga asoslangan holda terminlar tanlandi.

Leksikografik struktura ishlab chiqildi – tibbiy birliklar uchun izohli maqola shakli: term, talaffuz, sinonim, etimologiya, grammatik ko‘rsatkichlar, uslubiy belgi va soha tavsifi kabi ko‘rsatkichlar asosida loyihalashtirildi.

Semantik va funksional tahlil – terminlar tematik yo‘nalishlar bo‘yicha guruhlanib, ularning o‘zaro semantik bog‘liqligi, sinonimiyasi va uslubiy funksiyasi o‘rganildi.

Tarjima va ekvivalentlik muammolari – xalqaro atamalarning o‘zbek tilidagi muqobillari aniqlanib, tarjimada semantik va pragmatik ekvivalentlikka erishish yo‘llari izohlandi.

Korpus asosida frekvent tahlil – tibbiy matnlar asosida terminlar uchrashish chastotasi (frekvensiyasi) hisobga olinib, lug‘atga kiritiladigan birliklar tanlandi.

Tadqiqot davomida sotsiolingvistik omillar – ya’ni, atamalarning ijtimoiy qabul qilinishi, umumxalq tiliga singishi, bemorlar va keng jamoatchilik tomonidan tushunilish darajasi ham inobatga olindi. Shuningdek, tibbiy lug‘atlarning elektron formatlarda yaratilishi va sog‘liqni saqlashning axborot tizimlariga integratsiya qilish imkoniyatlari ham tahlil qilindi.

Mazkur metodologik yondashuvlar asosida tibbiy birliklar lug‘atini ilmiy jihatdan asoslangan, amaliyotga yo‘naltirilgan va kommunikativ jihatdan samarali vosita sifatida shakllantirish imkoniyati tahlil etildi.

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda jahon leksikografiyasida tibbiyotga oid terminologik lug‘atlar ko‘plab xorijiy tillarda, xususan ingliz va rus tillarida keng ko‘lamda yaratilgan. Ushbu lug‘atlar

tibbiy soha mutaxassislari, olimlar, tarjimonlar hamda amaliyotchi shifokorlar uchun muhim axborot manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Biroq, o‘zbek tilida tibbiy terminologiyaga bag‘ishlangan lug‘atlar soni, hajmi va qamrovi jihatidan hanuz yetarli emas. Ayni paytda mavjud bo‘lgan tibbiy lug‘atlarning aksariyati tor soha doirasida tuzilgan yoki tarjima asosida shakllantirilgan bo‘lib, ular milliy til xususiyatlarini yetarli darajada hisobga olmaydi.

Bunday holat bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, xorijiy tibbiy lug‘atlar asosan bir tilli shaklda tuzilgan bo‘lib, ularning tilida bemalol ishlay oladigan mutaxassislar soni cheklangan. Ikkinchidan, ushbu lug‘atlar asosan o‘z yo‘nalishida, masalan, infeksion kasalliklar, onkologiya, nevrologiya yoki epidemiologiya kabi sohalar doirasida tuzilgan. Bu esa umumiy foydalanishga mo‘ljallangan izohli tibbiy lug‘atlarning zaruriyatini yuzaga keltiradi.

O‘zbek tili leksikografiyasi, ayniqsa, tibbiy birliklar lug‘atini yaratishda, lingvistik yondashuvlarni hisobga olgan holda chuqurroq tahlil talab qiladi. Bu boradagi asosiy yo‘nalishlardan biri – termin yaratishning nazariy asoslarini ishlab chiqishdir.

Yangi tibbiy atamalarni shakllantirishda quyidagi lingvistik omillar alohida ahamiyat kasb etadi:

a) So‘z yasash modellari

O‘zbek tilining ichki tuzilmaviy imkoniyatlari – affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, qisqartma va boshqa so‘z yasovchi vositalar –yangi terminlarni yaratishda katta ahamiyatga ega. Bu imkoniyatlar tilni sun’iy ravishda yuklamasdan, mavjud bo‘lgan ichki resurslar orqali yangi birliklarni ishlab chiqishga yordam beradi. Masalan, “gipertenziya” atamasi o‘rniga “yuqori bosim” yoki “arterial bosim oshishi” kabi muqobil milliy birliklarni yaratish orqali ilmiylikni saqlagan holda tildagi tabiiylik ta’minlanadi.

b) Semantik motivatsiya.

Yangi terminlarni yaratishda ularning ma’no-mohiyatiga mos keladigan leksik birliklar tanlanishi zarur. Semantik jihatdan motivatsiyalangan atamalar oson esda qoladi, tushunilishi yengil bo‘ladi va til egalariga yaqinlashadi. Shu bois, terminologik lug‘atlarda bunday semantik izchillik va mazmuniy aniq-lik eng muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

c) Fonetik va morfologik moslik.

Tibbiy birliklar o‘zbek tilining fonetik qonuniyatlariga mos bo‘lishi, talaffuzi qulay, morfologik tuzilishi esa aniq bo‘lishi kerak. Aks holda, bunday terminlar nutqga qiyin singadi, bu esa ularning amaliy qo‘llanish imkoniyatlarini pasaytiradi. Masalan, “kardioaritmiya” o‘rniga “yurak urishi buzilishi” yoki “yurak ritmi o‘zgarishi” kabi morfologik jihatdan mos birliklardan foydalanish foydaliroqdir.

d) Terminologik standartlashtirish.

Lingvistik yondashuvda terminologiyaning bir xilligi va barqarorligi alohida o‘rin tutadi. Buning uchun atamalar shakli, ma’nosi, qo‘llanish sohasining aniqligi belgilanadi, natijada polisemiya (ko‘p ma’nolilik) va omonimiya (shaklan o‘xshash, lekin mazmunan farqli so‘zlar) kabi lingvistik xatoliklarning oldi olinadi. Bu ayniqsa ilmiy-texnik matnlar va tibbiy hujjatlarda aniqlik, izchillikni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, tibbiy birliklar lug‘atini tuzishda lingvistik mezonlarni inobatga olish – bu faqat tilshunoslik masalasi emas, balki sohaning terminologik madaniyatini shakllantirish, ilmiy axborotni to‘g‘ri yetkazish va zamonaviy kommunikatsiya talablariga mos keluvchi manbani yaratish demakdir.

Tibbiy terminlarning o‘zbek tilida ifodalanishi, ularning lug‘aviy izohlanishi, tarjima asosida ekvivalent topilishi va foydalanuvchiga qulay tarzda taqdim etilishi – zamonaviy tibbiy leksikografiyaning muhim masalalaridan biridir. Bu borada lingvistik tahlil, korpus asosidagi frekvensiya (uchrashish chastotasi) va sotsiolingvistik jihatlar uyg‘unligi lug‘at tuzish jarayonining zamonaviy tamoyillari sifatida qaralmoqda.

Tarjima va ekvivalentlik muammolari. Tibbiy atamalarning xalqaro shakllarini o‘zbek tiliga tarjima qilishda asosiy muammo – semantik va pragmatik ekvivalentlikni to‘liq ta’minlashdan iborat. Lug‘atda keltirilgan tarjima nafaqat terminning to‘g‘ri mazmunini ochib berishi, balki u real tibbiy-amaliy sharoitda qanday qo‘llanilishini ham aks ettirishi lozim.

Lingvistik nazariy manbalar shuni ko‘rsatadiki, faqat formal tarjima bilan cheklanmasdan, funksional ekvivalentlik ham inobatga olinishi zarur. Ya’ni, termin o‘zbek tilidagi kommunikativ vaziyatda qanday tushuniladi, u kimlar tomonidan va qanday kontekstda ishlatiladi – bu jihatlar ham tarjimaning muvaffaqiyatini belgilaydi.

Masalan, “stroke” atamasi uchun “insult” ruscha shaklini emas, balki “miya qon aylanishining keskin buzilishi” kabi izohli, tushunarli muqobilni keltirish ko‘proq amaliy foyda beradi.

Korpus lingvistikasi va frekvensiya tahlili. Zamonaviy leksikografik ishlar korpus lingvistikasi yutuqlariga asoslanmoqda. Korpus tahlili tibbiy matnlar, ilmiy maqolalar, darsliklar va huquqiy hujjatlar

asosida eng ko‘p uchraydigan birliklarni aniqlash imkonini beradi. Ushbu metod lug‘atda keltiriladigan atamalarni tanlashda obyektivlikni ta’minlaydi.

Frekvent birliklar lug‘atga birinchi navbatda kiritiladi, kam ishlatiladigan yoki tarixiy ahamiyatga ega bo‘lgan terminlar esa alohida izoh bilan keltiriladi. Bu tamoyil, foydalanuvchining zarur informatsiyaga tezda ega bo‘lishini ta’minlaydi.

Sotsiolingvistik jihatlar. Tibbiy atamalarning oddiy foydalanuvchilar tomonidan qabul qilinishi ularning sotsiokultural mosligi bilan chambarchas bog‘liq. Lug‘at yaratishda shifokorlar, tarjimonlar va lingvistlardan tashqari, bemorlar yoki ularning yaqinlari kabi umumiy auditoriyaning ehtiyojlarini ham inobatga olish muhimdir.

Lingvistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, atama o‘zbek madaniy kontekstiga yaqin bo‘lsa, uning tushunilishi va to‘g‘ri qo‘llanilishi osonlashadi. Bu esa ijtimoiy integratsiyalashgan terminlar shakllanishiga xizmat qiladi.

Lug‘atning tarkibiy bo‘limlari va tuzilish tamoyillari. Mutaxassislar tavsiyalari, ilgari yaratilgan tibbiy lug‘atlar tahlili asosida quyidagi asosiy bo‘limlar lug‘atga kiritilishi lozim deb topildi:

So‘zboshi (kirish): Lug‘at yaratilishining asosiy sabablari, boshqa lug‘atlardan farqlari, foydalanuvchi doirasi, ilmiy va amaliy ahamiyati bayon qilinadi.

Lug‘at tuzuvchilari haqida ma’lumot: Muharrirlar va mualliflar tarkibi, ularning malakasi, metodologik yondashuvi keltiriladi.

Lug‘at tuzish tamoyillari:

Termin tanlash mezonlari

Manbalarni saralash

Leksik birliklarni joylashtirish tartibi (alfavit, tematik yoki kombinatsiyalangan)

Maqola tuzilishi va undagi ko‘rsatkichlar bayoni

Foydalanish qoidalari: Har bir bo‘limning vazifasi, lug‘aviy birliklar tarkibi, ularning joylashuvi, foydalanuvchiga qanday qulaylik yaratishi haqida ma’lumot beriladi.

Leksikografik shakli. Lug‘atdagi har bir birlik quyidagi shaklda tuziladi:

Term: Anemiya

So‘z turkumi: ot

Talaffuzi: [a-ne-mi-ya]

Soha: Tibbiyot, gematologiya

Ta’rifi (definitsion): Qonda gemoglobinning kamayishi bilan xarakterlanuvchi kasallik.

Sinonimi: Qon kamligi

Etimologiyasi: yunoncha “anaimia” – “qonsizlik”

Grammatik ko‘rsatkichlar: Birlik, ayol jins

Uslubiy belgi: [med.] – ilmiy tibbiyot sohasida ishlatiladi.

Bu shakl foydalanuvchiga bir qarashda barcha zarur ma’lumotni taqdim etishga mo‘ljallangan bo‘lib, izchil va standartlashtirilgan leksikografik metodlarga asoslanadi.

Lug‘at korpusining tematik tashkil etilishi. Tuzilayotgan tibbiy terminlar lug‘ati korpusi tematik bo‘limlar va ularning tarkibiy kichik bo‘linmalaridan iborat bo‘lib, bu foydalanuvchilar uchun terminlarni tizimli tarzda izlash va ulardan maqsadga muvofiq foydalanish imkoniyatini yaratadi. Tematik bo‘limlar, asosan, tibbiyotning asosiy sohalari – anatomiya, fiziologiya, farmakologiya, infeksion kasalliklar, jarrohlik, psixiatriya, xalq tabobati va boshqa yo‘nalishlarga ajratiladi. Har bir asosiy bo‘lim ichida esa ixtisoslashgan kichik bo‘limlar mavjud bo‘lib, ular yurak-qon tomir tizimi, asab tizimi, ovqat hazm qilish tizimi, nafas olish tizimi va boshqa funktsional guruhlarga bo‘linadi.

Bu kabi tematik tashkil etish lug‘at tarkibidagi terminlarning semantik yaqinligi, funksional bog‘liqligi va muayyan ilmiy sohaga oid xususiyatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, “Gastroenterologiya” bo‘limida “gastrit”, “dispepsiya”, “qorindagi og‘riq” kabi terminlarning bir kontekstda berilishi ularning klinik aloqadorligini ochib beradi va tahliliy yondashuvni osonlashtiradi.

Bo‘lim va kichik bo‘limlar ichidagi terminlar alifbo tartibida joylashtiriladi. Bunday yondashuv foydalanuvchi uchun tez va qulay izlash imkonini beradi, ayniqsa bosma shakldagi lug‘atlardan foydalanishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zarur hollarda terminlarga ko‘p tilli (o‘zbekcha, lotincha, ruscha va inglizcha) ekvivalentlar keltiriladi. Bu esa, o‘z navbatida, lug‘atning xalqaro darajadagi lingvistik mosligini oshiradi hamda uni tibbiyot sohasi bo‘yicha xorijiy adabiyotlarni o‘rganishda yoki tarjima faoliyatida qo‘llash imkonini beradi.

Tibbiy lug‘atlarning amaliy ahamiyati. Tibbiy terminologik lug‘atlar sog‘liqni saqlash tizimining samarali faoliyat yuritishida muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular ilmiy atama va tushunchalarning aniq, izchil va standartlashtirilgan tarzda qo‘llanishini ta’minlash orqali nafaqat mutaxassislararo

kommunikatsiyani yengillashtiradi, balki tashxis, davolash va profilaktika jarayonlarida xatolarning oldini olishga ham xizmat qiladi. Quyida tibbiy lug‘atlarning amaliy ahamiyatini tashkil etuvchi asosiy funksional yo‘nalishlar keltirilgan:

1. Terminologik aniqlikni ta’minlash. Tibbiy terminlarning aniqligi tibbiy amaliyotda, ayniqsa tashxis qo‘yish, muolajani belgilash va farmakologik vositalarni qo‘llashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Lug‘atdagi har bir atama qat’iy semantik chegaraga ega bo‘lib, u noto‘g‘ri talqinlar, ko‘pma’nolik yoki sinonimlar tufayli yuzaga keladigan klinik xatoliklarning oldini oladi. Standartlashtirilgan terminlar tizimi esa klinik qarorlar qabul qilishda yagona asos bo‘lib xizmat qiladi.

2. Tibbiy ta’limda asosiy vosita sifatida. Tibbiy lug‘atlar tibbiyot oliy ta’lim muassasalari talabalariga atamalarning yozilishi, talaffuzi, kelib chiqishi va semantik mazmunini o‘rgatishda metodik resurs hisoblanadi. Zamonaviy interaktiv lug‘at platformalari (mobil ilovalar, elektron lug‘atlar) orqali dars jarayonlarini intuitiv va vizual tarzda tashkil qilish mumkin, bu esa o‘quvchilarning terminologik savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

3. Mutaxassislararo kommunikatsiyani yengillashtirish. Tibbiy amaliyotda shifokorlar, hamshiralar, farmatsevtlar, laboratoriya mutaxassislari o‘rtasida tezkor va aniq axborot almashinuvining ta’minlanishi terminlarning yagona talqini bilan chambarchas bog‘liqdir. Tibbiy hujjatlar, klinik protokollar, epikrizlar va boshqa rasmiy yozuvlarda yagona terminologiyaning mavjudligi professional kommunikatsiyaning uzluksizligini ta’minlaydi.

4. Ilmiy izlanish va tarjima faoliyatida asosiy manba. Tibbiy lug‘atlar ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, konferensiya tezislari va boshqa ilmiy nashrlarni tayyorlashda ishonchli manba hisoblanadi. Shuningdek, xorijiy tillardagi tibbiy adabiyotlarning tarjimasini amalga oshirishda ekvivalent terminlarni tanlashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa milliy terminologiyani xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish imkonini yaratadi.

5. Sog‘liqni saqlash axborot tizimlariga integratsiya. Elektron sog‘liqni saqlash tizimlari, dori-darmon reyestrlari, kasalliklar klassifikatsiyasi bazalarida standart terminlardan foydalanish ma’lumotlarni avtomatik qayta ishlash, qidiruv, monitoring va statistik tahlil jarayonlarini soddalashtiradi. Axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashgan terminologik baza esa sog‘liqni saqlash infratuzilmasining zamonaviy talablariga javob beradi.

6. Jamoatchilik uchun sog‘lomlashtirish axborotlarida qo‘llanilishi. Tibbiy lug‘atlarning soddalashtirilgan, umumxalq tushunchalariga moslashtirilgan shakllari aholi o‘rtasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, profilaktika tadbirlarini tushuntirish va sog‘liq madaniyatini oshirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. OAV, reklama va sog‘lomlashtiruvchi kampaniyalarda qo‘llaniladigan oddiy va tushunarli tibbiy tushunchalar lug‘atlar asosida ishlab chiqiladi.

Tibbiy lug‘atlar – bu oddiy atamalar majmuasi emas, balki sog‘liqni saqlash tizimining barcha bo‘g‘inlarini qamrab oluvchi, diagnostika, davolash, o‘qitish, ilmiy izlanish va boshqaruv jarayonlarining samaradorligini ta’minlaydigan muhim kommunikatsiya vositasidir. Har bir yangi kasallik, farmatsevtik preparat yoki tibbiy texnologiyaga mos atama yaratish va uni lug‘atlar orqali ilmiy jihatdan asoslab berish tibbiy faoliyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Tibbiy birliklar lug‘ati – bu nafaqat so‘zlar va atamalar ro‘yxati, balki tibbiy bilimlarning tizimlashtirilgan shakli, tibbiyot fanining til orqali ifodalangan kontseptual xaritasidir. Mazkur maqolada tibbiy birliklar lug‘ati tuzilishining asosiy tamoyillari va vazifalari chuqur tahlil qilinar ekan, uning lingvistik, terminologik va amaliy ahamiyati alohida ta’kidlandi. Jumladan, lug‘atning tematik bo‘limlarga ajratilishi, ko‘p tilli ekvivalentlar bilan boyitilishi, atamalarni semantik va funksional jihatdan guruhlash imkoniyatlari uni nafaqat ilmiy izlanishlar, balki kundalik tibbiy amaliyotda ham muhim vosita sifatida shakllantiradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, tibbiy atamalarni tizimli ravishda to‘plash, standartlashtirish, ularning lingvistik asoslarini chuqur o‘rganish tibbiy kommunikatsiyada aniqlik, aniqlik esa sog‘liqni saqlash tizimida ishonchlilik va xavfsizlikni ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu bois, tibbiy birliklar lug‘atini yaratishda ilmiy-terminologik yondashuvlar, tilshunoslik nazariyalari hamda amaliy tibbiyot ehtiyojlari uyg‘unligiga alohida e’tibor qaratilishi zarur.

Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida tibbiy lug‘atlarning elektron shaklda yaratilishi, interaktiv formatda taqdim etilishi, zamonaviy axborot tizimlariga integratsiyalashuvi dolzarb masalalardan biridir. Shuningdek, lug‘at mazmunining yangilanib borilishi, xalqaro standartlarga moslashtirilishi va foydalanuvchilarga qulaylik yaratish kabi jihatlar ham ushbu faoliyatning uzluksiz rivojlanishini ta’minlaydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, tibbiy birliklar lug‘ati – bu tibbiyot sohasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan barcha mutaxassislar, pedagoglar, talaba va tadqiqotchilar uchun bilim manbai, vositachi va

yo‘lboshchi bo‘lib xizmat qiladigan zarur vositadir. Uning tuzilishi va funksional imkoniyatlari chuqur ilmiy tahlil etilishi orqali tibbiy terminologiyaning yanada izchil va samarali rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии [Текст] / Л.В. Щерба // Избранные работы по языкознанию и фонетике. - Л.: Наука, 1958 - т. 1.-368 с.

2. Семенов, А.Л. Проблемы формирования и лексикографического описания терминологии новых предметных областей: на материале терминосистем работотехники и маркетинга в английском, русском и японском языках [Текст]: Автореф. дис... канд. филол. наук / А.Л. Семенов. - М.,1994. - 16 с.

3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 605 с.

4. Большой академический словарь русского языка: В 30 т / Под ред. К. С. Горбачевича. -СПб.: «Наука», 2004.

5. Usmanxodjayev A., Abilov O‘., Turaxanova M. Tibbiy atamalarlug‘ati / A. Usmanxodjayev, O‘. Abilov, M. Turaxanova. –Toshkent: «Donishmand ziyosi», 2022. – 400 b.

6. Tibbiyot ensiklopediyasi http://dic.academic.ru /contents.nsf / encmedicine

7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. −Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I − 680 б.; II− 672 б

8. Чернявский. М.Н. О состоянии древнегреческой фармацевтической терминологии по трудам Гиппократа. дисс. канд. филол. наук. – М., 1996. – Б. 186

9. Ғайбуллаева Н.И. Ўзбек тилида тиббий эвфемизмлар (тиббий даврий нашр материаллари асосида): Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Бухоро, 2019. – 146 б.

10.Величкова С.М., Таранова Е.Н. Структурно-семантические особенности медицинской лексики (на материале немецкого языка) // Научные ведомости.

UDC 81-26

AN INVESTIGATION INTO LEXICAL ISSUES IN TRANSLATING EPITHETS

Kurbanova Zilola Khojinazarovna,
doctoral student of Urgench State University
Zilolakurbanova0711@gmail.com

Abstract. *This article explores the lexical problems that occur when translating the epithets from Uzbek into English. Focusing on lexical, semantic shifts, the paper analyses literal and accurate translations. The aim of the study is to identify common patterns and challenges in conveying the nuanced meaning and aesthetic effect of epithets across these two linguistically and culturally distinct languages. The analysis highlights the crucial role of translator decisions in keeping or adapting the expressive power of epithets in the target text. The results show that the translated epithets that were found during the research are mostly accurate.*

Keywords: *literal translations, lexical-semantic features, expressive vocabulary, substitution.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ЭПИТЕТОВ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются лексические проблемы, возникающие при переводе эпитетов с узбекского языка на английский. Основное внимание уделяется лексико-семантическим сдвигам, анализируются дословные и точные переводы. Цель исследования заключается в выявлении общих закономерностей и трудностей при передаче нюансированного значения и эстетического эффекта эпитетов между двумя лингвистически и культурно различными языками. Анализ подчёркивает решающую роль переводческих решений в сохранении или адаптации выразительной силы эпитетов в тексте перевода. Результаты показывают, что найденные в ходе исследования переведённые эпитеты в основном являются точными.*

Ключевые слова: *дословные переводы, лексико-семантические особенности, экспрессивная лексика, замена.*

EPITETLARNI TARJIMA QILISHDAGI LEKSIK MUAMMOLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada epitetlarni o‘zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qilish jarayonida yuzaga keladigan leksik muammolar ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor leksik-semantik siljishlarga qaratilib, so‘zma-so‘z va aniq tarjimalar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ikki tilning lingvistik va madaniy jihatdan farqli bo‘lishiga qaramay, epitetlarning nozik ma’nosi hamda estetik ta’sirini yetkazishdagi umumiy qonuniyatlar va qiyinchiliklarni aniqlashdan iboratdir. Tahlil jarayonida tarjimon qarorlarining epitetlarning ifodaviy kuchini asrab qolish yoki moslashtirishdagi hal qiluvchi roli ta’kidlab o‘tiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘rganish davomida uchratilgan tarjima epitetlarining aksariyati aniq bo‘lib chiqdi.*

Kalit so‘zlar: *so‘zma-so‘z tarjimalar, leksik-semantik xususiyatlar, ifodaviy lug‘at, almashtirish.*

Introduction. Literature has always been characterized by the vital role of epithets, since they help to express the author’s attitude to the character, idea and overall narration. To show the author’s intent, the translator must be very careful in selecting words with the identical literal and implied meanings.

There are some certain issues in translating the epithet. For example, lexical or stylistic problems. In the translation of Uzbek texts into English, the rendering of epithets plays a particularly important role. An epithet must be conveyed into the target language with the highest possible accuracy, taking into account both linguistic and extra-linguistic contexts [1]. In studying the epithets used in the novel of “The night and day” by the great Uzbek writer Chulpon, it is significant that there exist corresponding high-quality translations. However, by comparing translated texts and identifying epithets can help the researchers to find out new insights into translations of different literature.

An epithet is considered as a stylistic device that shows specific qualities, features, or characteristics of an object, person, phenomenon, or idea. Its main function is to show the author’s subjective evaluation or emotional views towards described objects. Epithets may rely on similarities in traits, proximity of the described objects, or comparative associations. Essentially, they emerge from the combination of logical and emotional meaning in an attributive word, phrase, or even sentence, aiming to provide readers with a more

vivid and personalized perception of the described feature. However, a coherent theory has yet to be fully developed, and there is no standard term for describing the many forms of epithets. The phrase itself is frequently used overly widely, with any adjective that serves as a definition being branded an epithet. In actuality, epithets should not contain adjectives that simply describe distinctive characteristics without adding figurative or stylistic significance. The adjectives in the line "The oak leaf broke away from the branch of its homeland" serve merely a descriptive or logical role rather than evoking imagery, hence they cannot be categorized as epithets [2].

Literature review. Since epithets are found across all languages, a survey of existing research shows that only a limited number of studies have examined them in depth for certain languages. Scholars such as A. A. Potebnya and his followers D. N. Ovsyaniko-Kulikovskiy and A. A. Zelenetskiy, as well as V. G. Gak, W. von Humboldt, I. V. Arnold, I. R. Galperin, and Panasenko, made significant contributions to the study of epithets. Russian poets and linguists like A. N. Veselovskiy and V. M. Zhirmunskiy also enriched the development of this field.

Many renowned philologists, including F. I. Buslaev, A. N. Veselovsky, A. A. Potebnya, V. M. Zhirmunsky, and B. V. Tomashevsky, studied epithets as a form of stylistic expression. Tumanova, E. O. (2024) in her research, focuses on the semantic and stylistic characteristics of German eonyms-epithets, which are lexical units whose meanings incorporate allusions to significant historical, cultural, political, economic, and sporting events that shaped them [3].

According to the research of Levytska, N. O. (2023) everyday vocabulary, phraseologisms, emotional and expressive language units, filler words play key role among the means of colloquial language implementation. She also analyzes issues of their translation by the use of lexical and syntactic language means [4].

Research methods. This article explores the lexical and stylistic characteristics of epithets in the novel “The Night and Day” by the renowned Uzbek writer Chulpon, as well as the difficulties they pose in translation [5]. Accurately conveying epithets in translation is essential, as it involves preserving the author's original intent and stylistic function by selecting appropriate semantic equivalents and ensuring pragmatic alignment in the target language. Achieving stylistic adequacy requires the careful selection of corresponding linguistic units, which in turn demands a thorough pre-translation analysis of the literary and cultural norms of the target audience [6].

Lexical Aspects: The analysis highlights the significant role of expressive vocabulary, phraseological units, emotionally charged words, and parenthetical expressions in shaping the literary language.

The study underlines the importance of recognizing the communicative, expressive, and cognitive functions of these lexical-semantic features for successful translation. It stresses that translators need to take into account the author’s pragmatic purpose in order to preserve the originality and distinctive qualities of the text.

Overall, the methodology is based on linguistic analysis, with a focus on identifying and classifying the lexical and syntactic features that define Chulpon’s style and that present specific challenges in translation.

Results and discussions. The study of epithets in Chulpon’s novel “The Night and Day” demonstrated that epithets are a common stylistic device in the author’s language, serving not only descriptive but also expressive and symbolic functions. Most of the identified epithets were emotional adjectives and metaphorical constructions, while a few of them consisted of phraseological and compound forms. Among these, metaphorical and culturally bound epithets created some challenges in translation, as their meanings are written in the Uzbek linguistic and cultural context and did not always have direct equivalents in English.

Table 1. Lexical analysis of selected examples

Source Epithet in Uzbek	Literally Translated versions	Accurate Translation	Analysis
“qora tun”	black night	dark night	Literal version is accurate but lacks the emotional weight of “qora” in Uzbek, which suggests hopelessness and fear.
“yumshoq qalb”	soft heart	tender heart	“Soft heart” is awkward in English; “tender heart” conveys emotional nuance more effectively.
“achchiq taqdir”	bitter fate	cruel fate	Literal “bitter” is acceptable, but “cruel fate” better reflects the intensity and

			stylistic tone.
“kumush oy”	silver moon	silver moon	Here, literal translation works well, since the epithet is universal and culturally neutral.

The table shows the epithets in Uzbek as a source language and the literal translations or in other words, word by word translations of the examples, then the final accurate translation that can be understandable to the readers.

With regard to translation strategies, literal translation was most frequently employed, ensuring accuracy of meaning but often leading to a reduction of stylistic intensity. For example, several epithets lost part of their emotional resonance when translated into English with more neutral lexical choices. In contrast, strategies of substitution and compensation proved more successful in keeping expressiveness. In particular, when the translator replaced culturally specific epithets with semantically close equivalents or introduced stylistic devices elsewhere in the text, the overall balance of the author’s voice was better maintained. However, this inevitably required creative intervention and sometimes resulted in semantic shifts.

Table 2. Strategies in Translating Epithets and Their Effects

Strategy	Example (Source)	Translation (Target)	Effect on Meaning/Style
Literal translation	Oltin kuz	Golden autumn	Keeps form, but may lose figurative richness.
Equivalent epithet	Toshyurak	Stone heart	Preserves imagery and emotional tone.
Descriptive translation	Yuzlari kulgan	His face is voluntarily smiled	Keeps meaning but lengthens expression.
Cultural adaptation	Gullik do‘ppi	Flower-embroidered skullcaps	Adapts to local imagery, but changes cultural flavour.
Omission	Mayda o‘rilgan kokillariday	Intricate braids	Meaning conveyed, but stylistic effect lost.

Overall, the findings indicate that the key lexical issues in translating Chulpon’s epithets arise from their semantic richness, cultural specificity, and emotional intensity. The study confirms that while literal translation ensures lexical precision, it risks stylistic flattening, whereas adaptive strategies, though less exact, are more effective in preserving the aesthetic and pragmatic impact of the source text. Therefore, successful translation of epithets requires not only linguistic accuracy but also a deep sensitivity to the author’s communicative intent and the cultural associations embedded in the original language.

Conclusion. This study has shown that epithets, as highly expressive lexical units, create considerable challenges in translation due to their cultural connotations, emotional load, and stylistic value. The analysis revealed that while some epithets can be translated literally with keeping the meaning, many others require adaptive strategies to preserve their expressive and communicative functions. Literal translations often fail to show the richness of the original, leading to a weakening of imagery and stylistic effect.

The results suggest that successful translation of epithets depends not only on lexical equivalence but also on the translator’s ability to grasp the author’s pragmatic intent and the cultural nuances embedded in the text. Translators must balance fidelity to the source text with the stylistic and emotional expectations of the target language.

Overall, the study emphasizes the need for a context-sensitive, functional approach in translating epithets, one that prioritizes semantic accuracy, stylistic impact, and cultural resonance. Future research may extend this investigation to comparative analyses across different literary genres and languages, providing a broader perspective on how epithets shape and enrich world literature through translation.

REFERENCES:

1. Kotov A.A., Mukhina E.A. Epithets in Russian Spiritual Verses // Nauchnyi dialog. – 2021. № 12 (6). – pp. 245–266. DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-6-245-266.

2. Джолдасова Г., Очилова Д. Linguistic stylistic features of epithets in English and Uzbek fiction // Topical Issues of Language Teaching, Translation and Linguistics. – 2024. № 1 (1). – pp. 311–313. DOI: 10.47689/topical-tiltfl-vol1-iss1-2024-pp311-313.

3. Tumanova E.O. Semantic and stylistic features of eonyms-epithets in the German language // Crede Experto. – 2024. № 3. – pp. 179–184. DOI: 10.51955/2312-1327_2024_3_179.

4. Levytska N.O. Lexical and stylistic features of anti-war prose by E.M. Remarque and issues of their translation // Aktual'nì problemi filologìï ta perekladoznavstva. – 2023. № 27. – pp. 65–68. DOI: 10.31891/2415-7929-2023-27-13.

5. Chulpan A. The novel "Night and Day". – T.: SHARQ, 2000. – 288 p.

6. Zilola K. Linguo-stylistic analysis of epithets in Uzbek and English languages // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). – 2025. DOI: 10.36713/epra2013.

7. Aripova K.Y. The expression of national and cultural units in the English translation of Cho'lpon's novel "Night and Day" (Based on Christopher Fort's Translation). The Use of Lexical-Stylistic Devices, Metaphor // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. № 5 (2). – pp. 190–202.

8. Zokirova N. Translation Transformation and Equivalency in Translation Studies // International Journal of Formal Education. – 2024. № 3 (11). – pp. 216–222.

9. Zhen L. Interpretation of Pragmatic Information of English "Transferred Epithet" // Journal of Chongqing Jiaotong University. – 2004. – pp. 96–98.

10.Булахова Н.П., Сковородников А.П. К определению понятия эпитет (предуготовление к функциональной характеристике) // Экология языка и коммуникативная практика. – 2017. № 2. – pp. 122–143.

УДК 81

СВЕТ И ТЬМА КАК СИМВОЛИЧЕСКИЕ МЕТАФОРЫ В СОЗДАНИИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ФОНА ПРОИЗВЕДЕНИЙ РЭЯ БРЭДБЕРИ

Тожибоева Шахзода Аъзамжон кизи,
преподаватель кафедры практического курса английского языка
Ферганского государственного университета
https://orcid.org/0009-0006-4501-3202
karimovash.02@gmail.com

Аннотация. *Статья посвящена анализу символических метафор света и тьмы в произведениях Рэя Брэдбери. Рассмотрены теоретические основы понимания метафоры и символа в когнитивной, культурологической и семиотической перспективе. Особое внимание уделено оппозиции «свет – тьма» как универсальной концептуальной схеме, определяющей восприятие добра и зла, знания и невежества. На материале ключевых произведений Брэдбери проанализировано, как данные образы формируют эмоциональный фон, структурируют повествование и отражают философские идеи автора.*

Ключевые слова: *Рэй Брэдбери, символ, метафора, свет, тьма, эмоциональный фон, художественный текст, бинарная оппозиция.*

LIGHT AND DARKNESS AS SYMBOLIC METAPHORS IN CREATING THE EMOTIONAL BACKGROUND OF RAY BRADBURY'S WORKS

Abstract. *The article examines the symbolic metaphors of light and darkness in the works of Ray Bradbury. The theoretical foundations of metaphor and symbol are analyzed from cognitive, cultural, and semiotic perspectives. Special attention is given to the "light-darkness" opposition as a universal conceptual framework shaping the perception of good and evil, knowledge and ignorance. Based on Bradbury's key works, the study explores how these images create the emotional background, structure the narrative, and reflect the author's philosophical ideas.*

Keywords: *Ray Bradbury, symbol, metaphor, light, darkness, emotional background, literary text, binary opposition.*

REY BREDBERI ASARLARINING EMOTSIONAL FONINI YARATISHDA YORUG'LIK VA ZULMAT RAMZIY METAFORA SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqola Rey Bredberi asarlarida yorug'lik va zulmatning ramziy metaforalari tahliliga bag'ishlangan. Metafora va ramzni kognitiv, madaniyatshunoslik va semiotik nuqtai nazardan tushunishning nazariy asoslari ko'rib chiqilgan. Yaxshilik va yomonlik, bilim va johillikni idrok etishni belgilovchi universal konseptual sxema sifatida "yorug'lik - zulmat" qarama-qarshiligiga alohida e'tibor qaratilgan. Bredberining asosiy asarlari misolida ushbu obrazlar hissiy muhitni qanday shakllantirishi, hikoyani qanday tuzishi va muallifning falsafiy g'oyalarini qanday aks ettirishi tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Rey Bredberi, ramz, metafora, yorug'lik, zulmat, emotsional fon, badiiy matn, binar oppozitsiya.*

Введение. Художественная атмосфера произведения является результатом взаимодействия множества стилистических и изобразительных средств, среди которых метафора занимает ключевое место. В прозе Рэя Брэдбери символические метафоры света и тьмы становятся не только элементами художественной образности, но и смысловыми маркерами, формирующими эмоциональную и философскую основу текста.

Цель данной работы – выявить функции и способы использования символических метафор света и тьмы в рассказах Брэдбери и определить их роль в создании эмоционального фона произведений.

Анализ литературных источников. Понятие метафоры имеет древние корни и восходит к античной риторической традиции. Аристотель в «Поэтике» определял метафору как перенос названия с одного предмета на другой на основе сходства или аналогии. В античности метафора рассматривалась как украшение речи и один из ключевых приёмов поэтического языка. Однако в современной науке о языке и литературе метафора воспринимается значительно шире – как универсальный когнитивный, культурный и коммуникативный феномен. В XX веке произошло смещение акцента от риторического понимания метафоры к её когнитивной интерпретации. Классической стала концепция Дж. Лакоффа и М. Джонсона, изложенная в работе *«Метафоры, которыми мы живём»* (1980), где метафора описывается как основа человеческого мышления и способ концептуализации действительности. Авторы утверждают, что через метафорические модели человек осмысливает абстрактные понятия, опираясь на опыт материального и чувственного мира. Например, метафора «свет – знание» и «тьма – неведение» формирует устойчивую когнитивную схему, которая присутствует в языке, мифах, религии и искусстве разных культур.

Оппозиция «свет – тьма» является одной из базовых концептуальных схем, структурирующих восприятие таких категорий, как добро и зло, жизнь и смерть, истина и заблуждение. Когнитивная лингвистика рассматривает подобные бинарные противопоставления как фундаментальные ментальные структуры, закреплённые в коллективном сознании. В отличие от метафоры, символ обладает большей семантической глубиной и культурной насыщенностью. Как отмечает Ю.М. Лотман, символ способен интегрировать в себе различные культурные коды и смысловые пласты, функционируя в тексте как «свернутая модель культуры». Символы часто содержат в себе целый комплекс значений, которые раскрываются в зависимости от контекста и читательского опыта. Свет и тьма как символические образы имеют универсальный характер. В библейской традиции свет ассоциируется с божественным откровением, жизнью и порядком, тогда как тьма символизирует хаос, смерть и отсутствие истины («И сказал Бог: да будет свет» – Книга Бытия). В мифологических системах многих народов, включая древнеегипетскую, греческую, индийскую и скандинавскую, эти образы образуют фундаментальную бинарную оппозицию, определяющую космогонические и этические представления.

В философии и эстетике XX века исследователи, такие как М.М. Бахтин, подчёркивали, что символические образы в художественном тексте не существуют изолированно, а вступают в сложное взаимодействие с другими элементами повествования. Бахтин отмечал, что смысл символа определяется не только его прямыми ассоциациями, но и диалогическим контекстом произведения, в котором он появляется. Свет и тьма, находясь в оппозиции, могут придавать смысловые оттенки друг другу, превращаясь в динамическую смысловую пару.

В современной литературоведческой науке особое внимание уделяется междисциплинарному подходу к анализу символических метафор, объединяющему когнитивную лингвистику, семиотику, культурологию и нарратологию. Такой подход позволяет не только описывать художественные приёмы, но и выявлять глубинные смысловые механизмы, формирующие эмоциональную атмосферу произведений. Художественный мир Рэя Брэдбери является особенно показательным примером сложного функционирования символических метафор. Свет и тьма у него – это не просто элементы описания, а структурообразующие категории, определяющие композицию, эмоциональный ритм и философский подтекст текста. Их значение нельзя понять без учёта как когнитивной природы метафоры, так и культурно-символического наследия, которое они несут.

Таким образом, исследование символики света и тьмы в прозе Брэдбери требует комплексного подхода, включающего лингвистические, когнитивные, культурологические, семиотические и литературоведческие методы анализа. Такой подход позволяет раскрыть, как метафорические и символические структуры превращаются в мощный инструмент создания художественной атмосферы, способный одновременно воздействовать на разум и эмоциональную сферу читателя.

Методология исследования. Свет и тьма как взаимодополняющие символы. В художественном мире Рэя Брэдбери свет и тьма существуют в постоянном взаимодействии, образуя сложную систему смыслов, которая пронизывает и сюжетную структуру, и эмоциональный фон произведений. Это не статичные, а динамические категории, постоянно меняющие оттенки в зависимости от контекста и внутреннего состояния персонажей. У Брэдбери свет не просто побеждает тьму или, наоборот, уступает ей – он часто возникает прямо внутри мрака, а тьма может внезапно вторгаться в самые светлые моменты, создавая ощущение хрупкости гармонии. Свет у писателя чаще всего ассоциируется со знанием, просвещением и духовным прозрением (*451° по Фаренгейту*, образ Клариссы – «светлая», «молочная»), с теплом, жизненной энергией и радостью бытия (солнце и летние дни в *Вино из одуванчиков*), а также с надеждой, которая способна спасти

даже в минуту отчаяния (финал *Надвигается беда*, где огонёк спички и слова «я тебя люблю» становятся точкой эмоционального катарсиса). Свет – это энергия созидания, символ будущего, путь к внутренней и внешней гармонии.

Тьма же в его произведениях воплощает невежество, духовную слепоту и потерю ориентиров (*451° по Фаренгейту* – ночные улицы и дома без книг, в которых люди лишены самостоятельного мышления), страх и зло (*Надвигается беда* – карнавал мистера Дарка, погружающий город в густой мистический мрак), а также чувство разобщённости и отчуждения (пустые ночные пространства в «Всё лето в один день» и *Марсианских хрониках*). В ряде случаев тьма у Брэдбери не столько внешняя, сколько внутренняя: она может означать потерю надежды, угасание любопытства и отказ от поиска истины.

Однако в его художественном мире контраст света и тьмы не сводится к прямолинейному противопоставлению. Эти образы существуют как взаимодополняющие силы: свет становится особенно ярким и значимым на фоне тьмы, а мрак получает свою зловещую выразительность благодаря присутствию света. Такая символическая взаимосвязь отражает философскую идею Брэдбери о том, что в борьбе добра и зла, знания и невежества решающим фактором остаётся человеческий выбор, а не предопределённость. Объединённая символика света и тьмы находит своё полное выражение в приёме контраста. Писатель строит эмоциональную драматургию так, что вспышки света – физического или метафорического – приобретают особую значимость именно на фоне темноты. В *451° по Фаренгейту* ночные улицы и мрак тоталитарного города делают ещё ярче свет свободомыслия, исходящий от Клариссы или костра бродяг-книголюбов, который символизирует сохранение культурной памяти. В *Надвигается беда* радостные, почти сказочные описания осенней ярмарки постепенно сменяются зловещим мраком карнавала мистера Дарка, а финальная сцена возвращает тепло и свет как победу человеческой близости и любви над холодом страха.

Подобный приём Брэдбери использует и в других произведениях. В рассказе «Всё лето в один день» свет солнца, появляющийся на короткий миг, обретает эмоциональную мощь именно потому, что перед ним стоит долгая, давящая тьма марсианского дождя. В *Марсианских хрониках* солнечный свет Земли и красный закат Марса становятся символами тоски по дому и утраченной гармонии, а мрак космоса – напоминанием об одиночестве и рисках утраты человечности в процессе освоения других миров.

Благодаря такому контрасту автор не только усиливает эмоциональное напряжение, но и наделяет образы света и тьмы универсальностью, позволяя читателю узнавать в них собственные страхи, надежды и выборы. Свет, вырвавшийся из тьмы, становится символом надежды и внутренней силы; тьма, прорезанная светом, – напоминанием о том, что даже в самых тяжёлых обстоятельствах возможно преодоление. Этот диалог двух начал придаёт прозе Брэдбери особую поэтическую выразительность и философскую глубину, делая её актуальной для читателей разных поколений и культур.

Анализ полученных результатов. Философское измерение образов. В произведениях Рэя Брэдбери свет и тьма функционируют не только как эстетические и эмоциональные категории, но и как универсальные философские метафоры, через которые автор осмысляет природу человека, устройство общества и судьбу цивилизации. Эти образы становятся своеобразными координатами его художественного мира, где каждый герой и каждый сюжетный поворот неизбежно попадает в поле действия этой бинарной оппозиции. Свет у Брэдбери – это не просто физическая энергия или атмосферная деталь, а символ внутренней свободы, способности человека к самостоятельному мышлению и эмоциональной отзывчивости. Он олицетворяет познание, творчество, любовь и стремление к истине – качества, которые делают возможным духовный прогресс. При этом свет в его произведениях никогда не даётся как готовая данность: он всегда является результатом выбора и внутреннего усилия. Так, в *451° по Фаренгейту* Кларисса не просто «озаряет» Монтэга своим присутствием, а запускает в нём процесс внутреннего пробуждения, «зажигает» искру сомнения, из которой рождается пламя поиска правды. Свет здесь – это активная позиция, требующая мужества, ведь выбор в пользу истины почти всегда сопряжён с риском.

Тьма же у Брэдбери имеет многослойную природу. С одной стороны, она символизирует зло как активную разрушительную силу – власть, насилие, манипуляцию, духовное угнетение. С другой стороны, тьма способна принимать форму пассивного зла – равнодушия, бездействия, отказа от поиска истины в обмен на комфорт и безопасность. Она часто оказывается внутренним состоянием человека, добровольно отказывающегося от свободы ради иллюзии стабильности. В *Надвигается беда* карнавал мистера Дарка – это концентрированная тьма соблазна: он предлагает мгновенное

исполнение желаний, но взамен требует утраты человеческой сущности. Здесь мрак становится не только визуальной декорацией, но и нравственным маркером, указывающим на разрыв связи человека с самим собой. Особая философская глубина образов света и тьмы у Брэдбери проявляется в их взаимозависимости. Свет обретает значимость именно в окружении мрака, а тьма становится зловещей только на фоне света, который она пытается поглотить. Это отражает мысль автора о том, что борьба добра и зла, свободы и несвободы происходит не только во внешнем мире, но и в человеческом сознании. Человек ежедневно оказывается перед выбором: позволить тьме заполнить внутреннее пространство или зажечь в себе пусть небольшой, но устойчивый источник света.

Брэдбери использует эти образы и для прогностических размышлений о будущем цивилизации. В его антиутопиях тьма – это символ технологического и социального прогресса без духовного содержания, когда внешнее благополучие скрывает внутреннюю деградацию. Свет же – это символ культурной памяти, гуманизма и личной ответственности, которые способны удержать общество от самоуничтожения.

Таким образом, философия Брэдбери сводится к пониманию света как активного выбора в пользу жизни, творчества и сострадания, а тьмы – как следствия отказа от борьбы и утраты человеческих качеств. Эта концепция придаёт его прозе универсальность: читатель понимает, что речь идёт не только о вымышленных сюжетах, но и о реальных духовных дилеммах, которые встают перед каждым человеком. Брэдбери не навязывает готовых ответов, но ясно показывает последствия выбора, предлагая свет как путь развития, а тьму – как путь к стагнации и распаду.

В этом соединении художественного образа с моральным ориентиром кроется уникальность его символики: она остаётся актуальной вне зависимости от времени, культурных контекстов и жанровой формы, напоминая о том, что борьба света и тьмы – это вечный процесс, происходящий внутри каждого из нас.

Заключение. Использование света и тьмы как символических метафор в произведениях Рэя Брэдбери выходит далеко за рамки простого описательного приёма. Эти образы становятся основой эмоционального и смыслового каркаса его текстов, определяя настроение, внутреннюю динамику сюжета и философскую глубину повествования. Свет в его художественной системе – это символ познания, духовной свободы, творческого начала и человеческой солидарности. Он обозначает не столько физическое явление, сколько внутреннее состояние личности, готовой искать истину и бороться за свои ценности. Тьма, напротив, воплощает моральную пассивность, страх, подчинение внешним силам, разрушение связей между людьми.

Главная ценность символики Брэдбери заключается в том, что она не замыкается в пределах художественного мира. Противостояние света и тьмы в его произведениях – это универсальная метафора борьбы между добром и злом, знанием и невежеством, свободой и диктатурой, которая сохраняет актуальность в любых исторических и культурных контекстах. Писатель показывает, что свет не даётся раз и навсегда: его нужно постоянно поддерживать, выбирая правду, сострадание и любовь, даже если этот выбор сопряжён с риском.

Таким образом, свет и тьма в произведениях Брэдбери – это не только художественный инструмент, но и нравственный ориентир для читателя. Они формируют уникальную атмосферу его текстов, наполняя их тревожным, но вдохновляющим звучанием. Брэдбери оставляет нас с мыслью, что судьба мира и судьба каждого человека зависит от того, на какой стороне этого вечного противостояния он окажется.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Аристотель. Поэтика. – М.: Академический проект, 2020. – 192 с.*
2. *Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.*
3. *Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб.: Искусство-СПб, 2010. – 704 с.*
4. *Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Художественная литература, 1975. – 502 с.*
5. *Bradbury R. Fahrenheit 451. – New York: Simon & Schuster, 2013. – 227 p.*
6. *Bradbury R. Something Wicked This Way Comes. – New York: Harper Voyager, 2017. – 293 p.*
7. *Bradbury R. Dandelion Wine. – New York: Harper Perennial, 2006. – 239 p.*
8. *Bradbury R. The Martian Chronicles. – New York: Harper Voyager, 2017. – 288 p.*
9. *Bibel. Священное Писание. Ветхий и Новый Завет. – М.: Российское Библейское общество, 2015. – 1450 с.*

10. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. – Princeton: Princeton University Press, 2008. – 418 p.

11. Франк-Каменецкий Д. Символика света и тьмы в мировой культуре. – М.: Наука, 1998. – 304 с.

12. Harrison, A. The Light and the Dark: Literary Uses of Symbolism. – London: Routledge, 2001. – 214 p.

УДК 81

СТРУКТУРА ГЛАГОЛЬНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Якубов Абдурасул Соатович,
преподаватель кафедры русского языка и литературы
Денауского института предпринимательства и педагогики
Республика Узбекистан, 190507, Денау, ул. Ш. Рашидова, 360
rasulyakubov1970@gmail.com

Аннотация. *Сопоставительный анализ морфологического уровня русского и узбекского языков и сейчас является малоизученной областью лингвистики. Причиной отсутствия исследований сопоставительного характера в системе морфологии русского и узбекского языков является сложность категориальных и словообразовательных явлений, поскольку эти языки относятся к разносистемным. Функционально-сопоставительное исследование языков направлено на сопоставление средств, избираемых говорящим на разных языках при решении одинаковых (типовых) коммуникативных задач в сходных ситуациях.*

Семантическое своеобразие русских глаголов передаётся в узбекском языке не только словообразовательными структурами, но и грамматическими средствами.

В нашей статье осуществляется системное сопоставление словообразовательных типов глаголов русского языка и их передачи на узбекский язык. Структурные типы словообразования глаголов русского языка систематизированы так, чтобы наилучшим образом выявить их эквиваленты в узбекском языке. При этом выявлены соответствия словообразования узбекских глаголов с аффиксацией глаголов русского языка.

Ключевые слова: *тюркские языки, язык агглютинативного типа, категория аспекта, понудительный залог, непереходной глагол.*

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDAGI FE’L SO‘Z TURKUMINING YASALISHI TARKIBI

Annotatsiya. *Rus va o‘zbek tillarining morfologik darajasini qiyosiy tahlil qilish hali ham tilshunoslikning kam o‘rganilgan sohasi hisoblanadi. Rus va o‘zbek tillari morfologiyasi tizimida qiyosiy tadqiqotlar yo‘qligining sababi turkum va so‘z yasalish hodisalarining murakkabligidadir, chunki bu tillar ko‘p tizimlidir. Tillarning funktsional-qiyosiy tadqiqoti o‘xshash vaziyatlarda bir xil (tipik) kommunikativ vazifalarni hal qilishda turli tillarda so'zlashuvchilar tomonidan tanlangan vositalarni solishtirishga qaratilgan.*

Rus tilidagi fe’llarning semantik o‘ziga xosligi o‘zbek tilida nafaqat so‘z yasalish, balki grammatik vositalar orqali ham yetkaziladi. Maqolamizda rus tilidagi fe’llarning so‘z yasalish turlari va ularning o‘zbek tiliga o‘tishi tizimli ravishda qiyoslangan. Rus tilidagi fe’llarning so‘z yasalishining struktur tiplari ularning o‘zbek tilidagi ekvivalentlarini to‘g‘ri aniqlaydigan tarzda tizimlashtirilgan. Shu bilan birga o‘zbek tilidagi fe’llarning so‘z yasalishi bilan rus tilidagi fe’llarning affiksatsiyasi o‘rtasidagi moslik aniqlandi.

Kalit so‘zlar: *turkiy tillar, agglyutinativ tipdagi til, jihat kategoriyasi, majhul nisbat, o‘timsiz fe’l.*

THE STRUCTURE OF VERBAL WORD FORMATION RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Abstract. *Comparative analysis of the morphological level of the Russian and Uzbek languages is still a little-studied area of linguistics. The reason for the lack of comparative studies in the morphology of the Russian and Uzbek languages is the complexity of categorical and word-formation phenomena, since these languages belong to different systems. Functional comparative study of languages is aimed at comparing the means chosen by speakers of different languages when solving the same (typical) communicative tasks in similar situations." The semantic originality of Russian verbs is transmitted in the Uzbek language not only by word-formation structures, but also by grammatical means.*

In our article, a systematic comparison of the word-formation types of verbs of the Russian language and their transfer into the Uzbek language is carried out. The structural types of verb formation of the Russian language are systematized in such a way as to best identify their equivalents in the Uzbek language.

At the same time, the correspondence of the word formation of Uzbek verbs with the affixation of verbs of the Russian language was revealed.

Keywords: *Turkic languages, agglutinative type language, aspect category, imperative voice, intransitive verb.*

Введение. Грамматические закономерности и особенности любого языка понимаются лучше, когда их исследование концентрируется на выявлении отличительных и сходных явлений. Заслуженный деятель науки В.Г. Гак сопоставительное изучение языков разделил на «структурную и функциональную типологию. Структурная сопоставительная лингвистика, исследует особенности организации сравниваемых языков, их форм, а изучение языков с помощью функционального сопоставления раскрывает закономерности построения речи на одном языке в сравнении с другим или другими (в процессе сопоставления нескольких разносистемных языков). Таким образом, функционально-сопоставительное исследование языков направлено на сопоставление средств, избираемых говорящим на разных языках при решении одинаковых (типовых) коммуникативных задач в сходных ситуациях» [1, с. 77-85].

Методология исследования и обзор литературы. Данное исследование основывается на сопоставительном анализе грамматических особенностей узбекского и русского языков с целью выявления сходств и различий в морфологической и синтаксической организации, а также в функционировании глагольных категорий. Методологической основой служит концепция, предложенная В.Г.Гаком, согласно которой сопоставительное изучение языков делится на структурную и функциональную типологии. В рамках структурного подхода исследуются грамматические формы и их организация, а функциональное сопоставление направлено на выявление средств выражения одинаковых коммуникативных задач в разных языках.

Для анализа грамматических категорий глагола, аффиксации и словообразовательных процессов применён морфолого-синтаксический анализ с привлечением корпусных данных и примеров из литературных источников. Особое внимание уделялось категории понудительного залога и аспектам глагола в узбекском языке, а также их соответствиям и особенностям в русском языке. Исследование опирается на сопоставление языков на уровне фонетических значений и функций в реальных языковых контекстах.

В современном лингвистическом исследовании сопоставительных анализ языков широко представлен в трудах заслуженного деятеля науки В. Г. Гака, который разделяет его на структурную и функциональную типологию. Его работа позволяет систематизировать изучение грамматических особенностей различных языков, включая агглютинативные, такие как узбекский.

Особенности узбекской морфологии и синтаксиса подробно описаны в исследованиях, посвящённых тюркским языкам. В них подчёркивается роль аффиксации в формообразовании и словообразовании, а также специфика грамматических категорий, число, падежей, лицо, залог, наклонение, аспект и другие.

Особое внимание уделяется понудительному залогу и его семантике, включая различия в реализации и переводе на русский язык, а также богатству глагольных аффиксов и из функций.

Работы, посвящённые аспекту глагола, раскрывают четыре основных формы: положительную, отрицательную, выражающую возможность и невозможность совершении действия с примерами их образования и употребления в узбекском языке. Значительный вклад в понимание глагольной системы вносят также литературные источники и примеры из классической и современной узбекской литературы, что обеспечивает контекстуальное подтверждение теоретических положений.

Таким образом, обзор существующей литературы подтверждает актуальность и обоснованность выбранного направления исследования, а также необходимость детального сопоставления узбекского и русского языков для эффективного межъязыкового взаимодействия, перевода и преподавания.

Узбекский язык – один из самых распространённых тюркских языков – имеет ряд характерных грамматических особенностей, проявляющихся в структуре морфологии и синтаксиса. Прежде всего, следует указать на то, что он является языком агглютинативного типа, т.е. огромную роль в данной языковой системе играют формообразующие и словообразовательные аффиксы. В узбекском языке именные части речи, как именные части русского языка, склоняются по падежам. А также, к именам существительным узбекского языка присущи следующие грамматические категории: категория числа, категория принадлежности, категория склонения (падежи и послелоги), категория определённости и неопределённости, категория лица и не лица. В узбекском языке 6 падежей: основной, родительный, дательный, винительный, местный и исходный [2,с.70]. Перечисленные грамматические особенности демонстрируют некоторое сходство узбекского и русского языков, на

которые следует опираться переводчикам, составителям двуязычных словарей и учителям, преподающим русский и узбекский языки как неродные.

Глагол в узбекском языке обладает категорией залога, наклонения, аспекта (это формы: положительная, отрицательная, возможности, невозможности), времени и лица, числа. «Категория залога выражает различные отношения между субъектом (производителем действия) и объектом, находящие своё выражение в форме глагола, благодаря чему линия отношений субъект – объект дополняется линией отношения самого действия к субъекту и объекту» [2, с. 333].

Глаголы основного (прямого) залога «по связи с падежной формой объекта делятся на две группы: переходные и непереходные. Выделяются также взаимный залог, возвратный залог, понудительный залог» [2, с.187].

Глаголы в форме понудительного залога выражают переходное действие. По характеру участия субъекта в совершении действия этот залог представлен двумя типами: «Субъект – реальный производитель действия – в предложении выступает в качестве подлежащего: в этом случае понудительный залог образуется от непереходных глаголов, превращая их в глаголы переходные: *тур-моқ*[7] ‘вставать’, ‘стоять’ – *тур-ғиз-моқ* ‘поднимать’, ‘поставить на ноги’; *сову-моқ* ‘стынуть’, – *сову-т-моқ* ‘охлаждать’, ‘студить’. Субъект – реальный производитель действия – оформлен как дополнение в дательном падеже, причём он осуществляет действие не по своему почину, а по воле другого субъекта, который может быть и не выражен отдельным словом в предложении, но обязательно показан в глаголе аффиксом понудительного залога. В этом случае понудительный залог образуется от глаголов переходных, превращая их во вдвойне переходные, т.е. управляющие двумя объектами – в дательном и винительном или в основном падеже» [2, с. 193].

Волеизъявляющий субъект в каждом предложении в соотвествии с его значением приобретает различные значения: от приказа до попустительства. Перевод на русский язык осуществляется через сочетание с вспомогательным глаголом, таким как *заставить, приказать, принудить, велеть, дать, позволить, допустить* + значение основы узбекского глагола: *ёз-дир-моқ* ‘заставить, приказать, велеть дать, позволить … писать’. Субъектов, чьи волеизъявления осуществляются реальным производителем действия, может быть несколько, практически часто встречается два или даже три: *тўз-дир-моқ* ‘превращать в пыль’, *тўз-дир-т-моқ* ‘заставить превращать в пыль’.

«Сказуемое в понудительном залоге (от переходных глаголов) в зависимости от семантики предложения в целом может указывать, что субъект, выраженный личным окончанием, сам подвергается действию, обозначенному исходной основой, точнее: субъект допускает, даёт возможность действию осуществиться. В этом случае понудительный залог семантически сближается со страдательным залогом. Различие между ними состоит в том, что при понудительном залоге грамматический субъект является реальным объектом действия, а реальный производитель действия мыслится как неопределённо-личный» [2, 92]: *таландим* “(я) был ограблен”; *юборилдим* ‘(я) был послан’. - «*Қанча пулни ўгирлатдингиз?*», - *деб суради* (С. Айни). - “«Сколько денег у вас украли? - Сколько денег вы дали (позволили) украсть?» - спросил он”.

Понудительный залог образуется с помощью следующих аффиксов: а) *-тир/-дир*; б) - (*и*)*т*; в) *-гиз/-гиз, -газ/-газ/-гоз*; г) *-ир, -ар/-ор* (*-гар*).

Аффиксы *-дир/-ти*р могут принимать аффиксы *-ир/-тир*, образуя вдвойне и втройне понудительные основы: *кеч-ир-моқ* ‘переправлять (через реку и т.п.)’ - *кеч-ир-тир-моқ* ‘заставлять переправить’; *чиқ-моқ* ‘выходить’, *чиқ-ар-моқ*|| *чиқ-аз-моқ* ‘выводить’; *чиқ-ар-тир-моқ*|| *чиқ-аз-дир-моқ* ‘заставить выводить’ [3, с. 194].

Разнообразие глагольных аффиксов и их значений позволяет создавать в узбекском языке глаголы с другими залоговыми значениями и даже выступать в роли словообразовательной категории: *қара-моқ* ‘смотреть’; *қара-ш-моқ* ‘смотреть друг на друга’, ‘помогать’, *боқ-иш-моқ* ‘ухаживать за больным’; *кел-моқ* ‘приходить’, *кел-иш-моқ* ‘вместе приходить’, ‘сходиться на чём-либо’, ‘приходить к соглашению’.

В грамматике узбекского языка выделяется понятие «аспект глагола». Их четыре, и они «могут выражать положительное или отрицательное суждение или суждение, утверждающее возможность или невозможность для субъекта осуществить то или иное действие.

1. Положительный аспект (положительная форма) характеризуется отсутствием показателя аспекта, т.е. состоит из чистого корня (в непроизводных глаголах) или из корня + словообразовательный аффикс: *ёз-моқ* ‘писать’, *ўқи-моқ* ‘читать’.

2. Отрицательный аспект (отрицательная форма) образуется с помощью присоединения к основе глагола безударного аффикса *-ма*: *ёз-ма* ‘не пиши’; *бош-ла-ма* ‘не начинай’, *қабул қил-ма* || *эт-ма* ‘не принимай’. Инфинитив в узбекском языке не принимает отрицания *-ма*, хотя в ряде других

тюркских языков это допустимая норма. В сложных глаголах аффикс *-ма* присоединяется к основе вспомогательного глагола: *ёзиб ол-ма* ‘не записывай’.

3. Аспект возможности передаёт чаще всего субъективную возможность совершения действия. Эта форма строится по принципу сложных глаголов синтетического типа, она состоит из деепричастия на *-а/й* + глагол *олмоқ* ‘брать’: *ёз-а олмоқ* ‘мочь (на)писать’, *ўқи-й олмоқ* ‘мочь читать’.

4. Аспект невозможности выражает, как и аспект возможности, субъективную невозможность совершения действия. Он образуется с помощью присоединения аффикса *-ма* к основе вспомогательного глагола *олмоқ*: *ёз-а ол-ма-ди > ёз ол-ма-ди* ‘(он) не смог писать’; *ўқи-й олмади* (он) не смог читать» [3, с. 201].

Сочетание деепричастия на - (*и*)*б* с глаголом 3 лица настояще-будущего времени (положительная форма) от глагола *бўл-моқ* - *бўлади* выражает объективную возможность совершения действия; отрицательная форма (*бўлмайди, бўлмас*) выражает объективную невозможность совершения действия: *539-чи масалани мана шу формула ёрдами билан ечиб бўладими?* ‘Можно ли решить 539 задачу с помощью этой формулы?’ - *Йўқ, буни шу формула ёрдами билан ечиб бўлмайди.* ‘Нет, с помощью этой формулы её решить невозможно.’ - *Ойни этак билан ёпиб булмас* (Поговорка) ‘Луну подолом не закроешь’.

Выдать начальнику крепости парчовый халат, сотникам-по шёлковому халату… *Qal’a boshlig‘iga to‘n, yuzboshilarga ipak chopon ber*. [4, с. 92]

Только бы вырваться ему на свободу. *Qaniydi, ozod bo‘lsa.* [4, с. 99]

Что, кроме вас некому ворота открывать?

- *Сиздан бошқа дарвоза очадиган йўқми?* [5, с. 7]

И мне ли не знать труд уборщицы…

- *Менми фаррош меҳнатини билмасам…*[5, с. 10]

А очистить орех от такой кожуры дело нелёгкое.

- *Ёнғоқни бундай пўстлоғдан тозаламоқ осон иш эмас.* [5, с. 17]

Мне-то что делать?

– *Мен нима қилишим керак?* [5, с. 33]

Чему и кому верить?

- *Кимга ва нимага ишониш керак?* [5, с. 37]

Увидеть бы мне только единственного..

- *Фақат унигина кўрсайдим…* [5, с. 54]

Как не погибнуть соловью неверности жестокой…

- *Zolim bevafolik bulbuliga qanday o'lmaslik kerak.* [6, с. 112]

Теперь что пользы мне кричать...

- *Endi baqirishdan nima foyda.* [6, с. 114]

Радости нам не видеть, страданье – наша доля.

- *Biz quvonchni ko'ra olmaymiz, azob-uqubatlar bizning qismatimizdir*. [6, с. 114]

Как не проклинать этого дурака!

- *Qanday qilib bu ahmoqni la'natlamaslik kerak!* [4, с. 35]

А ведь нелегко плавать небось по морю.

- *Ammo azob dengizida suzish oson emas.* [4, с. 44]

Результаты. В процессе проведения исследования мы убедились в том, что аффиксация является основным способом словообразования глаголов узбекского и русского языков. Начальной, исходной морфемой для словообразования служит основа глагола, которая находится путём отбрасывания аффикса -моқ. Основа глагола самостоятельно употребляется лишь в одном случае: она обозначает второе лицо единственного числа повелительного наклонения: кетмоқ- ‘уходить’- кет- ‘уходи’; гапирмоқ- ‘говорить’- гапир- ‘говори’; ишламоқ- ‘работать’- ишла- ‘работай’. Во всех других случаях глагольная основа обеспечивается одним или несколькими аффиксами.

Дебаты. Сравнительное изучение языков действительно является эффективным методом выявления как различий, так и сходств. Как отмечал В.Г. Гак, важно рассматривать не только структурную типологию, но и функциональную. Например, в узбекском языке аффиксация – основной способ словообразования, тогда как в русском языке значительная роль отводится флексиям и префиксам. Это показывает принципиально разные пути развития языковых систем.

Однако учащиеся, изучающие русский как неродной, могут столкнуться с трудностями. Ведь перенос категории «понудительности» напрямую невозможен. Не создаёт ли это больше проблем, чем преимуществ?

Вывод. Сравнительно-типологическое изучение русского и узбекского языков показывает, что, несмотря на принадлежность к разным языковым системам, они имеют как сходные, так и принципиально различные грамматические особенности. Узбекский язык, являясь агглютинативным, широко использует аффиксацию для выражения грамматических значений, в то время как в русском языке основное значение несут флексии и аналитические конструкции. Особенно показателен понудительный залог узбекского языка, который не имеет прямого грамматического аналога в русском и передаётся средствами лексико-грамматического характера. Категории аспекта в узбекском языке также демонстрируют специфику, отличающуюся от категории вида в русском, но в ряде случаев выполняют аналогичные коммуникативные функции.

Таким образом, сопоставительный анализ не только углубляет понимание грамматической системы каждого языка, но и имеет прикладное значение: он облегчает процесс преподавания, перевода и межъязыковой коммуникации

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гак, В.Г. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур) / В.Г. Гак // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. - М.: Наука, 1999. - С. 77-85.

2. Кононов, А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка/А. Н. Кононов. - М.-Л.: Изд-во АН РФ, 1990. - 450 с.

3. Волоцкая. З.М. О разных аспектах словообразовательного гнезда // Актуальные проблемы русского словообразования. - Ташкент: 1997. - С. 698.

4. А. Кадири. Минувшие дни, www.ziyouz.com kutubxonasi

5. У. Хашимов. Дела земные, www.ziyouz.com.kutubxonasi

6. А. Навои. Сокровищница мыслей. Ташкент, 2002, с.112

UDC 81

FORMAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF ADJECTIVES: GRAMMATICAL CLASSIFICATION AND FUNCTIONAL ASPECTS

Abdullayeva Seljan,
Head of Subject Department at the Department of Foreign Languages,
Nakhchivan Military College
PhD Student, Nakhchivan State University,
Graduate and Doctoral Center, Department of English Language and Translation
ORCID: 0009-0009-0043-3301

Abstract

Introduction. *Adjectives represent one of the most significant parts of speech, distinguished by their dual grammatical and semantic functions. Their role extends beyond traditional descriptions of quality, relation, and possession, influencing the overall semantic organization of language and discourse.*

Research Methods. *The study employs a combination of corpus-based analysis, descriptive linguistic methods, and comparative stylistic observations. Special attention is given to syntactic, morphological, and semantic dimensions, with data drawn from both literary and functional registers.*

Discussion and Materials. *The analysis addresses the grammatical categories of adjectives such as gender, number, case, and degrees of comparison, while also examining their syntactic roles in different sentence structures. Considerable emphasis is placed on the interaction of adjectives with other parts of speech and their transformation within idiomatic and fixed expressions. The study further investigates metaphorical and epithetic functions, highlighting the relationship between form and meaning as a key factor in linguistic dynamics.*

Findings. *The research proposes an original classification of adjective functions, distinguishing their qualitative, relative, and possessive types, and illustrates how these interact with pragmatic and cognitive aspects of language use. Results reveal that adjectives not only serve descriptive purposes but also shape stylistic variation, contribute to figurative expression, and structure communicative intent.*

Conclusion. *Adjectives play a central role in forming the semantic structure of utterances, bridging grammar and meaning in complex ways. Their multifunctionality underscores their importance in linguistic theory and practical applications, including language teaching and the development of natural language processing models.*

Keywords: *adjectives, grammatical categories, semantics, functions, classification, syntax*

Introduction. The adjective, as a part of speech, occupies a special place in the grammatical system of the language, as it performs not only a descriptive function but also actively participates in the structuring of syntactic constructions. It expresses the properties of objects and defines their qualitative, quantitative, and possessive characteristics [Bondaletov, 2001]. Historically, adjectives were considered a static part of speech; however, modern linguistic studies reveal them as a dynamic category that changes depending on context. [Zaliznyak, 1977] An important aspect is the distinction between the formal and semantic features of adjectives. Formal features include gender, number, case, and degree of comparison. Semantic features determine the meaning, emotional coloring, and pragmatic load of the adjective. Adjectives also play a key role in the speaker's communicative strategy, emphasizing either subjective evaluation or objective description. [Paducheva, 1996].

Modern studies show that adjectives often function as pragmatic markers. Formal and semantic analysis allows for a deeper understanding of the internal structure of the language. In addition, adjectives actively participate in the formation of phraseological units and idioms. An important area of research is the study of their interaction with verbs and nouns.

The classification of adjectives into qualitative, relative, and possessive types also requires reconsideration from the perspective of functional linguistics. It is important to take into account that the same adjective form can perform different functions depending on the context. This is particularly relevant in translation, cognitive analysis, and the field of applied linguistics. The semantic structure of an adjective may include metaphor, hyperbole, and euphemism [Kubryakova, 2004].

Thus, the study of adjectives requires a comprehensive approach. The integration of grammatical and semantic features within a single study makes it possible to achieve a more accurate description of linguistic phenomena. The present work aims to describe, analyze, and generalize the formal and semantic characteristics of adjectives. The analysis presented is based on corpus materials and the author’s own

observations. The article reveals both theoretical and practical aspects of adjective usage. The issues addressed are relevant for further research in the fields of grammar, semantics, and pragmatics. The article may be useful both for theoretical linguists and for language instructors.

Research Methods. The foundation of the study consists of methods of structural-semantic analysis. The distributive method and componential analysis of meanings are also applied. A comparative-typological approach is used in the analysis of corpus data. [Selivanova, 2008].

Frequency analysis is conducted based on materials from the Russian National Corpus. The method of linguistic observation helps to identify patterns in the usage of adjectives. Elements of cognitive linguistics are applied for interpreting the semantic load. [Lakoff, Johnson, 1980]

Materials and Discussion. The research material consisted of excerpts from literary, journalistic, and scientific speech, which provided a diverse and representative linguistic basis for analysis. Corpus data made it possible not only to trace patterns of adjective usage across different registers but also to identify frequency tendencies, semantic nuances, and stylistic preferences that are characteristic of each type of discourse. The use of a large corpus ensured the reliability of the results and allowed for systematic comparisons across genres. Special attention was given to high-frequency adjectives and their grammatical modifications, as these often reveal the core mechanisms of adjective functioning. For example, the adjective "böyük" ("big" or "great") can denote both physical size and social status, illustrating the close relationship between grammatical form, semantic potential, and pragmatic function. In addition to literal meanings, the study also considered figurative and symbolic uses of adjectives, which are especially common in metaphoric constructions and stylistically marked contexts. [Zalevskaya, 2005]

It was found that in the scientific style, adjectives are predominantly used in a clarifying and restrictive function. They help specify terms, limit general categories, and provide a degree of precision to scientific descriptions. In this register, adjectives such as "dəqiq" ("precise"), "kimyəvi" ("chemical"), or "təcrübi" ("experimental") rarely carry emotional connotations but rather serve to structure information objectively. In contrast, in journalistic texts adjectives acquire an expressive and evaluative character, becoming a powerful means of influence on the reader. For instance, adjectives like "vacib" ("important"), "dramatik" ("dramatic"), or "tarixi" ("historic") are used to highlight significance, urgency, or emotional impact. In literary language, adjectives most often perform an epithetic function, enriching imagery and enhancing the aesthetic value of the text. Epithets such as "qaranliq gecə" ("dark night") or "ağ səssizlik" ("white silence") demonstrate how adjectives contribute to the creation of symbolic and emotional landscapes.

Formal features of adjectives (gender, number, case) are strictly governed by the syntactic requirements of the context. They ensure agreement with the nouns they modify, thereby maintaining grammatical cohesion within the sentence. However, semantic features operate at a deeper level, forming an additional layer of meaning in the utterance and influencing interpretation. Particularly noteworthy is the phenomenon of homonymy, where the same adjective form acquires different meanings depending on context. For example, the adjective "qızıl" ("golden") may denote a literal color, a material substance, or metaphorically, a high value or cherished quality (e.g., "qızıl ürək" — "a golden heart"). Such polysemy makes adjectives one of the most effective tools for semantic variability and stylistic versatility in language. [Shmelev, 1973]

The analysis also showed that adjectives often become part of fixed collocations and idiomatic phrases, where their meanings may undergo semantic shifts or become conventionalized. Phrases like "the wide world"() or "hard, menial work"(qara iş) illustrate how adjectives contribute to idiomatic meaning far beyond their dictionary definitions. Adjectives can function as both primary elements, carrying the semantic weight of description, and auxiliary elements, serving to adjust, nuance, or reinforce other parts of the utterance. Their interaction with modal words was revealed to be especially active. In such contexts, adjectives are capable of intensifying or softening the categorical nature of statements, influencing how strongly the speaker commits to an assertion. For example, combinations like "absolutely obvious" or "quite possible" demonstrate the close relationship between adjectival meaning and modality.

Furthermore, adjectives play a crucial role in shaping the addressee’s perception of the speaker’s degree of certainty and evaluative stance. By using specific adjectives, authors and speakers can either strengthen or weaken the impact of their statements, thereby strategically influencing interpretation. The study also noted the frequent use of adjectives in the structure of precedent texts, quotations, and clichés, where their repetition and recognizability contribute to intertextuality and cultural memory. [Kubryakova, 2004]

The diversity of lexical-semantic groups of adjectives — including qualitative, relative, possessive, evaluative, and metaphorical categories — makes them indispensable tools in text formation. Their usage is

not random but carefully adapted to stylistic goals and communicative tasks. Analysis confirms that adjectives often serve as linking elements between the logical structure of the text and its emotional or rhetorical coloring. They mark thematic boundaries, highlight contrast, and contribute to the cohesion of discourse. For example, in comparative constructions "more important," "less obvious" or contrastive structures "strong — weak", adjectives function as essential components in expressing opposition and gradation.

Equally significant is their role in metalanguage statements, where adjectives such as "significant" or "central" serve to comment on the structure and interpretation of discourse itself. This emphasizes their universality and multifunctionality, extending beyond descriptive functions to metalinguistic and pragmatic levels of communication. [Sternin, 2010] The expanded analysis thus demonstrates that adjectives are not only grammatical categories but also dynamic semantic operators that structure, intensify, and evaluate meaning across registers. Their study reveals a close integration of form, content, and communicative purpose, underscoring their central role in linguistic creativity and textual organization.

Research Results. Adjectives demonstrate a high degree of formal variability. This means they are capable of changing their morphological form (comparative, superlative, participial usage) and syntactic role depending on the grammatical system of the language. Such variability allows them to function flexibly in different discourse types. Their semantic functions depend strongly on the context and style of the utterance. In literary texts, adjectives often acquire figurative or metaphorical meanings, while in technical or official texts they tend to preserve their denotative, neutral value.

Example: The mountain is high → The highest mountain in the region attracts tourists or “Dark thoughts haunted him” (literary, metaphorical) vs. “Dark color solution is required” (technical, literal).

The main grammatical roles of adjectives have been identified: attribute (modifying nouns), predicate (as part of predicative constructions), and component of the nominal group. This triadic distribution shows their integration into the syntactic skeleton of the sentence. New pragmatic functions have been revealed, including evaluation (positive/negative judgment), intensification (strengthening meaning), and mitigation (softening the force of expression). These pragmatic functions show the speaker’s stance toward reality. Adjectives are actively used in metaphors and epithets, playing a stylistic role in enriching speech. They contribute to imagery, aesthetic expression, and emotional appeal. [Gasparov, 1989]

Their frequency depends on the text genre: they occur more often in literary and artistic discourse, less frequently in business or scientific texts where brevity and objectivity are prioritized.

Example: Literary: “The bright, fragrant flowers covered the valley.” Business: “The attached financial report contains updated figures.”

Formal features of adjectives adapt to syntactic conditions, meaning that agreement and order change according to grammatical constraints. The same morphological form can convey multiple semantic shades. Cases of syntactic transposition have been observed, where adjectives function as nouns or adverbs. This process illustrates the dynamic nature of word-class boundaries. Adjectives also participate in expressing modality and emotions, highlighting the subjective component of communication.

Example: “It’s possible that this difficult choice will change your life.”

An original classification of the functional roles of adjectives has been proposed, confirming their ability to serve as semantic centers of entire constructions. The dependence of meaning on position in the sentence is confirmed. Initial position often adds emphasis, while post-nominal position may restrict meaning. Their usage correlates with cognitive perception schemas, reflecting how speakers conceptualize qualities and categories. [Bochkaryov, 2000]

Adjectives frequently undergo transitions into nouns and adverbs, demonstrating lexical mobility. In dialogic speech, adjectives often serve to evaluate the interlocutor’s statement, showing agreement, disagreement, or stance. In official speech, adjectives contribute to unification and standardization, reinforcing clarity and neutrality. The modality of the utterance is significantly enhanced through evaluative adjectives. [Selivanova, 2008]

Idiomatic constructions with adjectives that have lost their original meaning are also widely used. Stable adjective phrases function as cognitive schemas, supporting stereotypical conceptualization. Frequency analysis shows tendencies toward stereotyping in adjective use, indicating conventionalized language patterns. Some adjectives perform a text-formatting function, marking logical structure and organizing discourse. Differences in adjective choice are evident between native speakers and learners, demonstrating the role of adjectives in language acquisition and stylistic competence. Example: Learner: “very big house” vs. Native: “huge house.”

Adjectives also contribute to lexical-grammatical compactness, condensing information into a single syntactic unit.

Conclusion. The study of adjectives as a formal-semantic category has confirmed their multifaceted nature. They function not only as descriptive tools but also as essential elements of the semantic structure of utterances. The analysis of formal characteristics demonstrated their dependence on the syntactic structure of the sentence. Semantic properties, in turn, are determined by the style, genre, and pragmatics of the utterance. The diversity of adjective functions is driven by their interaction with other levels of language. [Sternin, 2010]

The possibility of adjectives transitioning into other parts of speech has been established, confirming their lexical-grammatical flexibility. The classification by types of meaning (qualitative, relative, possessive) requires refinement in light of new data. Contemporary linguistic processes contribute to the expansion of adjective functions.

It is especially important to consider the metaphorical and epithet functions of adjectives in literary discourse. In scientific and official styles, adjectives acquire precision and unambiguity. [Mel'čuk, 1999]

This study demonstrates the necessity of a comprehensive approach to analyzing this part of speech. The issue of automatic processing of adjectives in AI systems is also raised. The results can be applied in educational courses on grammar and stylistics.

Formal-semantic analysis of adjectives allows for a deeper understanding of the mechanism of meaning construction. The interaction of adjectives with modality reveals hidden aspects of speech strategy. A correlation has been found between the syntactic position of the adjective and its interpretation.

The development of lexical-semantic maps of adjectives has become a relevant task. The materials of the article may be applied in cross-linguistic comparison and translation studies. [Zalevskaya, 2005] Further study of adjectives in the context of language variation is advisable. The presented data enrich our understanding of the systematic nature of adjectives. The generalized conclusions may form the basis of applied linguistic models. Adjectives confirm the close connection between grammar, semantics, and pragmatics.

Their study requires constant revision in light of linguistic changes. Thus, adjectives are not merely a grammatical category, but a key element of language. Continued research in this area will deepen both theoretical and practical linguistic knowledge.

REFERENCES:

1. Zalevskaya, A. A. (2005). Language and Thinking: A Psycholinguistic Approach. Moscow: Akademiya. — pp. 112–119, 147–152.

2. Shmelev, A. D. (1973). Problems of Lexical Semantics. Moscow: Nauka. — pp. 59–65, 132–138.

3. Kubryakova, E. S. (2004). Language and Knowledge: Towards the Understanding of Language. Parts of Speech from a Cognitive Perspective: The Role of Language in the Cognition of the World. Moscow: Languages of Slavic Culture. — pp. 223–229, 241–246.

4. Sternin, I. A. (2010). Functional Grammar: Theory and Practice. Voronezh: Voronezh State University Publishing. — pp. 95–103, 151–158.

5. Gasparov, M. L. (1989). Language, Memory, Image: Linguistics and Poetics. Moscow: Nauka. — pp. 71–76, 128–133.

6. Bochkaryov, V. A. (2000). Cognitive Semantics and Sentence Structure. St. Petersburg: Faculty of Philology, St. Petersburg State University. — pp. 37–44, 92–98.

7. Selivanova, O. A. (2008). Modern Linguistics: An Encyclopedic Dictionary. Poltava: Dovkillya-K. — pp. 188–192, 294–298.

8. Mel'čuk, I. A. (1999). Course in General Morphology. Moscow: Languages of Russian Culture. — pp. 61–69, 174–180.

УДК 811.111

МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ УРОВЕНЬ БРИТАНСКОГО РАЗГОВОРНОГО АНГЛИЙСКОГО (НА МАТЕРИАЛЕ URBAN DICTIONARY ONLINE)

Фалеева Анастасия Вадимовна,
и.о. доцента Самаркандского государственного института иностранных языков, PhD
faleyevanastya97@mail.ru, info@samdchti.uz

Аннотация. *В данной статье автор отмечает, что ключевой методологической проблемой является необходимость рассматривать морфологию британского английского не только как совокупность правил, но и как результат постоянной дискурсивной актуализации, где морфемные элементы выступают индикаторами социальной принадлежности, коммуникативных стратегий и культурных практик. По мнению автора коллоквиальная и диалектная морфология оказывается не периферийным явлением, а полноценной подсистемой, задающей векторы развития всего языкового комплекса. Согласно теоретическому рассмотрению перспективным представляется анализ британской морфологии в рамках уровнево-структурного и когнитивно-дискурсивного подходов, что позволит выявить не только формальные корреляции, но и глубинные когнитивные и социокультурные механизмы, детерминирующие её эволюцию.*

Ключевые слова: *синхрония, сленгизм, разговорная речь, коллоквиальные регистры, краудсорсинговые ресурсы, территориальные варианты.*

BRITANIYA SO‘ZLASHUV INGLIZ TILINING MORFOLOGIK DARAJASI (URBAN LUG’AT ONLAYN MATERIALLARI ASOSIDA)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muallif ingliz tilining morfologiyasini nafaqat qoidalar to'plami sifatida, balki morfemik elementlar ijtimoiy mansublik, kommunikativ strategiyalar va madaniy amaliyotlar ko'rsatkichlari sifatida ishlaydigan doimiy diskursiv yangilanish natijasida ko'rib chiqish zarurati asosiy uslubiy muammo ekanligini ta'kidlaydi. Muallifning fikriga ko'ra, so'zlashuv va dialektal morfologiya periferik hodisa emas, balki butun til majmuasining rivojlanish vektorlarini belgilab beruvchi to'liq huquqli quyi tizimdir. Nazariy mulohazaga ko'ra, ingliz morfologiyasini darajali-strukturaviy va kognitiv-diskursiv yondashuvlar doirasida tahlil qilish istiqbolli ko'rinadi, bu bizga nafaqat rasmiy korrelyatsiyalarni, balki uning evolyutsiyasini belgilaydigan chuqur kognitiv va ijtimoiy-madaniy mexanizmlarni ham aniqlash imkonini beradi.*

Kalit so'zlar: *sinxronlik, slangizm, so‘zlashuv nutqi, so‘zlashuv registrlari, kraudsorsing resurslari, hududiy variantlar.*

MORPHOLOGICAL LEVEL OF BRITISH CONVERSATIONAL ENGLISH (BASED ON THE MATERIAL OF URBAN DICTIONARY ONLINE)

Abstract. *In this article, the author notes that the key methodological problem is the need to consider the morphology of British English not only as a set of rules, but also as a result of constant discursive updating, where morphemic elements act as indicators of social affiliation, communicative strategies and cultural practices. According to the author, colloquial and dialectal morphology is not a peripheral phenomenon, but a full-fledged subsystem that sets the vectors of development of the entire language complex. According to the theoretical consideration, the analysis of British morphology within the framework of the level-structural and cognitive-discursive approaches seems promising, which will allow us to identify not only formal correlations, but also deep cognitive and socio-cultural mechanisms that determine its evolution.*

Keywords: *synchronicity, slangism, colloquial speech, colloquial registers, crowdsourcing resources, territorial variants.*

Введение. В современном языкознании заметно усиливается исследовательский интерес к анализу английской разговорной и субстандартной лексики, включающей вульгаризмы, сленг, коллоквиализмы, просторечные элементы, жаргонизмы и диалектизмы. Данный пласт языкового материала рассматривается как важный объект лингвистического описания, поскольку именно он

отражает процессы динамического развития языка и фиксирует закономерности его социальной вариативности.

Обзор литературных источников. Анализ различных национальных вариантов английского языка (австралийского, новозеландского, ирландского) осуществляется в многоаспектном теоретико-методологическом поле, охватывающем широкий спектр проблематики.

В первую очередь, изучается функционирование коллоквиализмов и сленгизмов в синхронном и диахронном измерениях, что позволяет выявлять как актуальные тенденции, так и закономерности исторического развития разговорной речи в контексте интегративных процессов ([2, 232]; [3, 70]).

Важной сферой является системное исследование английских неологизмов, как в современной лингвистике, так и в ретроспективе, что обеспечивает целостное представление о динамике лексического обновления ([16, 70]; [17, 89]).

Отдельного внимания заслуживает планомерное выявление особенностей разговорной и нестандартной лексики в рамках новейших научных парадигм – лингвокультурологической [5, 48], когнитивной [10, 12], прагматической, гендерной, этнолингвистической [4, 46], а также посредством контекстуального анализа.

Теоретически значимым направлением становится разработка классификаций коллоквиализмов, сленгизмов, вульгаризмов и диалектизмов, в том числе анализ их имплицитных показателей и символического потенциала ([12, 72]). В этой связи выявляются как собственно лингвистические [18, 81], так и экстралингвистические факторы [19, 62], оказывающие влияние на формирование разговорной подсистемы английского языка.

В области лексикографической практики фиксируются сложности систематизации разговорных единиц и их репрезентации в печатных словарях ([23, 100]); изучаются особенности словарных дефиниций на различных уровнях английской коллоквиалистики ([25, 202]); анализируется система стилистических помет в словарях разговорной и субстандартной лексики ([21, 23]) и процессы их трансформации при переизданиях ([9, 10]).

Кроме того, в центре внимания находятся вопросы формирования словарных корпусов и включения в них разговорной лексики со специфическими стилистическими характеристиками ([24, 59]). Отмечается активное расширение форматов фиксации: разговорная и субстандартная лексика репрезентируется не только в энциклопедических и толковых словарях ([26, 45]), но и в тематических, краудсорсинговых ресурсах и тезаурусах ([1, 25]).

В последнее десятилетие всё более востребованными становятся новые методики создания онлайн-страниц словарных статей, предполагающие представление дополнительных сведений ([6, 184]) и привлечение пользователей к лексикографической деятельности посредством опросов и анкетирования ([7, 40]).

Особую исследовательскую ценность приобретает анализ словарных источников нового типа, формируемых на основе текстов массовой культуры, музыкальных произведений, блогов и социальных сетей ([8, 7]). В этом контексте рассматриваются проблемы определения места разговорной лексики в современной поп-культуре ([20, 19]), вопросы кодификации её орфографических особенностей ([22, 22]), новые тенденции словообразования, включая наложение нескольких моделей ([15, 540]), а также влияние фонетико-фонологических факторов на развитие разговорных единиц в различных территориальных вариантах английского языка ([28, 337]).

Наконец, в рамках комплексного анализа выявляются лексические характеристики разговорной речи – синонимия, антонимия, полисемия, омонимия, паронимия, неологические процессы, устаревшие элементы, территориальные различия ([13, 192]); семантические особенности, включая связь этимологических факторов с формированием значений и скрытую семантику как способ кодирования речи ([14, 128]); морфологические параметры ([29, 355]); а также синтаксические тенденции – от малых синтаксических структур до крупных текстовых фрагментов ([11, 99]).

Методология исследования. Объект исследования – морфологическая система британского варианта английского языка (BrE) в её нормативных, коллоквиальных и региональных проявлениях. Предмет исследования – морфологическая вариативность и её социолингвистическая обусловленность в рамках BrE, включая алломорфию, конструкции владения, местоименные формы, словообразовательные процессы и редукционные модели. Цель исследования – выявить структурные и функциональные особенности морфологических явлений британского английского языка, определить их взаимодействие с социолингвистическими факторами и описать их роль в формировании языковой картины мира и коллективной идентичности. Задачи исследования: систематизировать основные проявления морфологической вариативности в BrE (алломорфия прошедшего времени и причастий, конструкции типа have got, местоименные и числительные формы,

редукции); определить соотношение нормативных и ненормативных форм в морфологической системе BrE; проанализировать прагматические функции коллоквиальных и региональных морфологических форм; исследовать связь морфологической вариативности с социолингвистическими параметрами (регистр, регион, социальная принадлежность, коммуникативная ситуация); выявить тенденции инноваций и консервативных черт морфологической системы BrE в сравнении с AmE. Методы исследования: сравнительно-исторический метод – для установления эволюции морфологических форм и различий между BrE и AmE; дескриптивный метод – для фиксации и систематизации конкретных морфологических явлений; метод компонентного анализа – для выявления семантических и грамматических различий в вариантах форм (learnt vs. learned, have got vs. have); корпусный метод (с опорой на British National Corpus, COCA и др.) – для количественного анализа употребления форм в разных регистрах речи; социолингвистический метод – для интерпретации вариативности в зависимости от региональных, социальных и коммуникативных факторов; метод прагматического анализа – для рассмотрения функций коллоквиальных сокращений, клитик и словообразовательных инноваций как маркеров идентичности и стиля. Материал исследования – примеры из британской художественной литературы, СМИ, диалектологических сборников, субкорпусов BNC, а также современные медийные тексты (сериалы, блоги, социальные сети), где фиксируются коллоквиальные формы. Научная новизна исследования заключается в комплексном рассмотрении морфологической системы BrE как динамического поля пересечения нормативных и субстандартных форм, отражающих социальные и культурные процессы. Практическая значимость работы состоит в возможности использования полученных результатов в преподавании английского языка как иностранного (особенно в части вариативности грамматики), в лексикографической практике при фиксации новых форм, а также в межкультурной коммуникации для более точного понимания социолингвистической маркированности речевых единиц.

Анализ полученных результатов. Морфологическая система британского английского (BrE), с одной стороны, сохраняет фундаментальные грамматические черты, характерные для английского языка в целом, а с другой – демонстрирует устойчивые региональные, регистровые и социолингвистические различия, в ряде случаев противопоставляющие её американскому английскому (AmE). Кроме того, коллоквиальный уровень речи вносит в морфологическую структуру BrE дополнительные элементы сокращения, инновационного словообразования и редуцированных форм, что делает её особенно продуктивной зоной для анализа в рамках уровнево-структурного подхода.

Морфологические алломорфы в зоне прошедшего времени и причастий

Одним из характерных отличий BrE от AmE является предпочтение алломорфов с окончанием -t в прошедшем времени и в форме причастия II, особенно у глаголов с сильной и смешанной парадигмой. Примеры включают:

learnt (вместо *learned*);

spoilt (вместо *spoiled*);

dreamt (вместо *dreamed*);

spilt, burnt, leapt [30] и др.

Эти формы преимущественно фиксируются в письменной и формально-нейтральной речи BrE, хотя в разговорной речи допустимы оба варианта. В AmE, напротив, исторически закрепились формы на *-ed*.

Таким образом, в пределах BrE можно говорить о консервативной модели прошедших форм, поддерживаемой традициями стандартной грамматики и литературной нормы.

Переформулирование конструкции владения: have got

Для выражения обладания в британском английском чаще используется аналитическая конструкция have got вместо простого have, характерного для американского варианта:

BrE: *I've got a car*.

AmE: *I have a car*.

Конструкция have got обладает большей разговорной окраской, является маркером живой устной речи, и активно используется в неформальной и повседневной коммуникации. Кроме того, *have got* не эквивалентна *have* в значении действия (в конструкции *I have lunch at noon*), что указывает на функциональное разграничение этих форм.

В сочетании с усилительными модальными глаголами и коллоквиальными частицами эта конструкция часто реализуется в сокращённой форме, особенно в спонтанной речи:

I've gotta go.

You've got no clue, mate [30].

Таким образом, have got функционирует не только как маркер владения, но и как прагматический оператор модальности, что усиливает его значимость на морфологическом и дискурсивном уровне.

Коллоквиальные и региональные местоименные формы

Местоимения в BrE, особенно в его региональных и коллоквиальных регистрах, демонстрируют высокую степень вариативности и отклонения от стандартных форм. Особенно показательно это в системах притяжательных и личных местоимений. Примеры:

me вместо *my*:

me mum, me phone, me car's broken – особенно характерно для североанглийских диалектов и ирландской английской традиции;

us вместо *me*:

Give us a hand, will ya? – типично для диалекта Geordie (Ньюкасл);

yer вместо *your*:

Is that yer coat? – в *Cockney* и *Estuary English*;

himself, herself в функции возвратных и даже субъективных форм:

Himself went to the shop. – встречается в ирландском варианте BrE.

Эти формы обладают яркой индексальной функцией, то есть позволяют говорящему заявить о своей социальной или региональной принадлежности, установить степень дистанции или близости в общении.

Словообразование и продуктивность аффиксов в разговорной речи

BrE отличается высокой продуктивностью ряда суффиксов, особенно в неформальной и разговорной лексике. Часто они участвуют в создании коллоквиализмов и сниженных форм:

суффикс *-y / -ie*: *bikkie (biscuit), lippy (lipstick), telly (television), cheeky*;

суффикс *-o*: *sparky → sparko (electrician), muso (musician), rello (relative), servo (service station* – в заимствовании из австралийского);

словообразовательные сокращения и агглютинативные формы:

uni (university), veg (vegetables), fab (fabulous), naff (tasteless), innit (isn't it), whatevs (whatever) [30].

Такие формы не только демонстрируют морфологическую продуктивность, но и активно функционируют в социальных взаимодействиях как прагматические маркеры, обозначая неформальность, молодёжную культуру, групповую идентичность и даже сарказм.

Коллоквиальные сокращения и клитики

Британский разговорный английский богат различными сокращёнными морфемами и клитиками, которые функционируют как самостоятельные морфемные единицы. Примеры включают:

gonna, wanna, gotta – универсальные редукции;

innit – редуцированная форма *isn't it*, получившая статус отдельной прагматической частицы;

ain't – неграмматичная по стандартам, но устойчивая в обиходной речи альтернатива *isn't, aren't, hasn't, haven't* [30].

Слова типа *innit, ain't, dunno, gimme (give me), lemme (let me), coulda, woulda, shoulda* активно используются в песнях, телесериалах, молодёжных блогах, тем самым становясь репрезентантами морфологической нормы неофициального стиля.

Диалектные формы числительных, глаголов, артиклей

Наряду с общепринятыми морфемами, в некоторых британских регионах сохраняются устаревшие или диалектные формы грамматических категорий:

двойственные числительные в североанглийском и шотландском: twain (два), thrice (трижды);

артикль-редукция: *t'house (the house)* – типично для Йоркшира;

форма *were* для всех лиц в прошедшем времени: *I were tired* (вместо *I was tired*) – признак Lancashire dialect;

формы причастий: *done gone* – калькированные структуры, чаще встречающиеся на периферии и среди носителей с низким уровнем образования.

Таким образом, морфологический уровень британского английского демонстрирует широкий спектр форм – от закреплённых в норме RP до спонтанных, разговорных и диалектных вариантов. Особенно показательна морфология коллоквиальной речи, которая функционирует как живая и креативная подсистема, отражающая социокультурную динамику, коммуникативные стратегии и групповую идентичность говорящих.

Заключение. Морфологическая система британского варианта английского языка предстает как многослойная и динамически развивающаяся структура, в которой пересекаются элементы

нормативной грамматики, устойчивые традиции литературного стандарта и процессы постоянной инновации, обусловленные коллоквиальной практикой, региональной дифференциацией и социолингвистическими факторами.

Явления морфологической вариативности, фиксируемые на уровне алломорфии (*learnt vs. learned*), конструкций владения (*have got*), местоименных и числительных форм, а также словообразовательных и редукционных процессов, демонстрируют, что BrE функционирует не как статичная система, а как динамическая сеть пересекающихся норм и узусов.

Морфологическая вариативность BrE может быть интерпретирована как знаковая система, в которой языковые инновации сопрягаются с социальными индексами и культурными кодами, а сама морфология становится ареной репрезентации идентичности и коллективной памяти.

Таким образом, современная лингвистика охватывает широкий и многослойный комплекс вопросов, связанных с изучением разговорной и нестандартной лексики английского языка. Теоретическое осмысление данных процессов не только способствует систематизации и лексикографической фиксации субстандартной лексики, но и раскрывает её роль в формировании языковой картины мира, социальной идентичности и межкультурной коммуникации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бушуй Т.А. Фразеографирование в контрастивном лексическом словаре методом гнездообразования // Филологические науки. - Тамбов: Грамота, 2010. - № 2 (6). - С. 25.

2. Бушуй Т.А. Язык в системной структурации. – Издательство "Fan", 2014. – 232 с.

3. Бушуй Т.А. Открытость и динамичность системы языка // Современные гуманитарные исследования. – 2015. – №. 2. – С. 70-73.

4. Бушуй Т.А. Опыт преподавания языковедческих дисциплин в вузах Узбекистана // European Research: Innovation in Science, Education and Technology. – 2018. – С. 46-48.

5. Бушуй Т.А. Проблема языка и нации в лингвокультурологическом аспекте // International scientific review. – 2019. – №. LVI. – С. 48-50.

6. Бушуй Т. Языкознание: прошлое, настоящее и будущее // Т.: Янги аср авлоди. – 2020. – 184 с.

7. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.

8. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.

9. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.

10. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.

11. Фалеева А.В. Трансформационные возможности коллоквиального предложения в английском языке // Иностранная филология: язык, литература, образование. – № (62), 2017. – С. 99-105.

12. Фалеева А.В. Коллоквиалистика как источник пополнения эмоционально-экспрессивных ресурсов английского языка // International scientific review. – 2019. – №. LVI. – С. 72-74.

13. Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.

14. Фалеева А.В. Тематическая дифференциация коллоквиализмов с имплицитным значением в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2022. – №. 7 (465). – С. 128-136.

15. Фалеева А.В. Лексико-семантические и деривационные особенности коллоквиальных акронимов и бэкронимов в современных печатных и электронных лексикографических источниках // Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 35. – С. 540-543.

16. Фалеева Е.В. Неологический бум в английском языке: проблемы и перспективы // International scientific review. – 2022. – №. LXXXVI. – С. 70-74.

17. Фалеева Е.В. Неологопроцессы Современного Английского Языка // Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 39. – С. 88-92.

18. Bushuy T. Contextual actualization of phraseology in English expressions // Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach. – 2015. – С. 81.

19.Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – T. 1. – №. 3. – C. 62-67.

20.Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(8), 2022. – С. 19–28. URL: https://in-academy.uz/index.php/ejsspc/article/view/2613.

21.Bushuy T.A. (2023). Language in Modern Linguistics. Miasto Przyszłości, 39, P. 23–26. Retrieved from https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678

22.Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.

23.Faleyeva A.V. Derivational peculiarities of colloquial words in modern English dictionaries // Язык и культура. – 2021. – С. 99-104.

24.Faleeva A.V. Investigation of the Colloquial Formation of Modern English Language // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 2. – С. 59-67.

25.Faleeva A.V. Grammatical, Semantic and Structural Features of English Colloquial Words and Expressions // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 202-206.

26.Faleeva A.V. Theoretical Interpretation of American Colloquialistics in Lexicographical Sources // Ilm-fan yangiliklari konferensiyasi. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – P. 45-48

27.Faleeva A. Theoretical and Practical Research of the Formation of Colloquialistics of the English Language in Level Interpretation // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 5. – С. 28-36.

28.Faleeva A.V. Traditions and Innovations in the Study of English Colloqualistics in the Perspective of Modern Printed and Electronic Lexicographical Sources // Academic research in educational sciences. – 2024. – Т. 5. – №. CSPU Conference 1. – С. 337-341.

29.Vadimovna, Faleeva Anastasiya. "Theoretical Experience and Representation of English Colloquial Lexis in Dictionary Interpretation (Based on the Concise New Partridge Dictionary of Slang and Unconventional English)." Miasto Przyszłości 56 (2025): 355-359.

30.Urban Dictionary Online URL: https://www.urbandictionary.com/

UDC 81

TRANSLATION OF RELIGIOUS PRAYERS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES AND THEIR CORPUS ANALYSIS

Abdullaeva Nigina Abdukadirovna,
Asia International University
Teacher of the Department of Foreign Languages and Social Sciences,
Faculty of Social Sciences and Technology

Abstract. *This article intends to share the results of corpus analysis in terms of religious supplications both in English and Uzbek languages including almost 263 duas (prayers). Plus, it helps to put forward the idea of analyzing comparative and contrastive outcomes of corpora results. At the end, after gathering what had been compiled as "Supplications Corpus", "a collection of prayers " in www.sketchengine.com , it reveals marvelous results in a sense of word list mentioned in prayers.*

Keywords: *supplication corpus, "collection of prayers ", word list, frequency, sketch engine, corpus, corpora, word sketch, view generator, Allah, language, reward, reward.*

INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDAGI DINIY NAMOZLARNING TARJIMASI VA ULARNING KORPUS TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida diniy ibodatlar bo‘yicha o‘tkazilgan korpus tahlili natijalari, shu jumladan, deyarli 263 ta duo (ibodat) bilan bo‘lishish ko‘zda tutilgan. Bundan tashqari, u korporativ natijalarning qiyosiy va kontrastli natijalarini tahlil qilish g‘oyasini ilgari surishga yordam beradi. Oxir-oqibat, www.sketchengine.com saytida “Ilovalar korpusi”, “ibodatlar to‘plami” sifatida tuzilgan narsalarni to‘plagandan so‘ng, u ibodatlarda eslatib o‘tilgan so‘zlar ro‘yxati ma'nosida ajoyib natijalarni ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *duolar korpusi, “duolar jamlanmasi”, so‘zlar ro‘yxati, chastota, eskiz dvigateli, korpus, korpus, so‘z eskizi, ko‘rish generatori, Alloh, til, ajr, ajr.*

ПЕРЕВОД РЕЛИГИОЗНЫХ МОЛИТВ НА АНГЛИЙСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫКИ И ИХ КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье представлены результаты анализа корпусов религиозных молитв на английском и узбекском языках, включая почти 263 дуа (молитвы). Кроме того, статья помогает выдвинуть идею сравнительного и сопоставительного анализа результатов корпусов. В конечном итоге, после сбора данных, собранных на сайте www.sketchengine.com под названием «Корпус молений» (сборник молитв), были получены замечательные результаты в виде списка слов, упоминаемых в молитвах.*

Ключевые слова: *корпус молений, «сборник молитв», список слов, частота, движок для создания скетчей, корпус, корпус, схема слов, генератор представлений, Аллах, язык, награда, вознаграждение.*

Introduction. Today, the linguoculturological direction of the anthropocentric paradigm is rapidly developing in world linguistics. In turn, linguoculturological knowledge relies on related disciplines such as pragmalinguistics, psycholinguistics, ethnolinguistics, and discourse theory. In a narrow sense, if we take the object of study of linguoculturological texts as prayer texts, the conceptual field is manifested in various ways in languages of different systems. Studying the forms of their manifestation on the example of a comparison of English and Uzbek, identifying their general and specific aspects, and conducting linguoculturological research in terms of the conceptual field of expression of objective and subjective elements that are unique to each language are one of the urgent issues facing modern linguistics.

Methods. Traditional, descriptive, analytical, and corpus-based methods were used to achieve the goals of obtaining results based on the analysis of religious corpora.

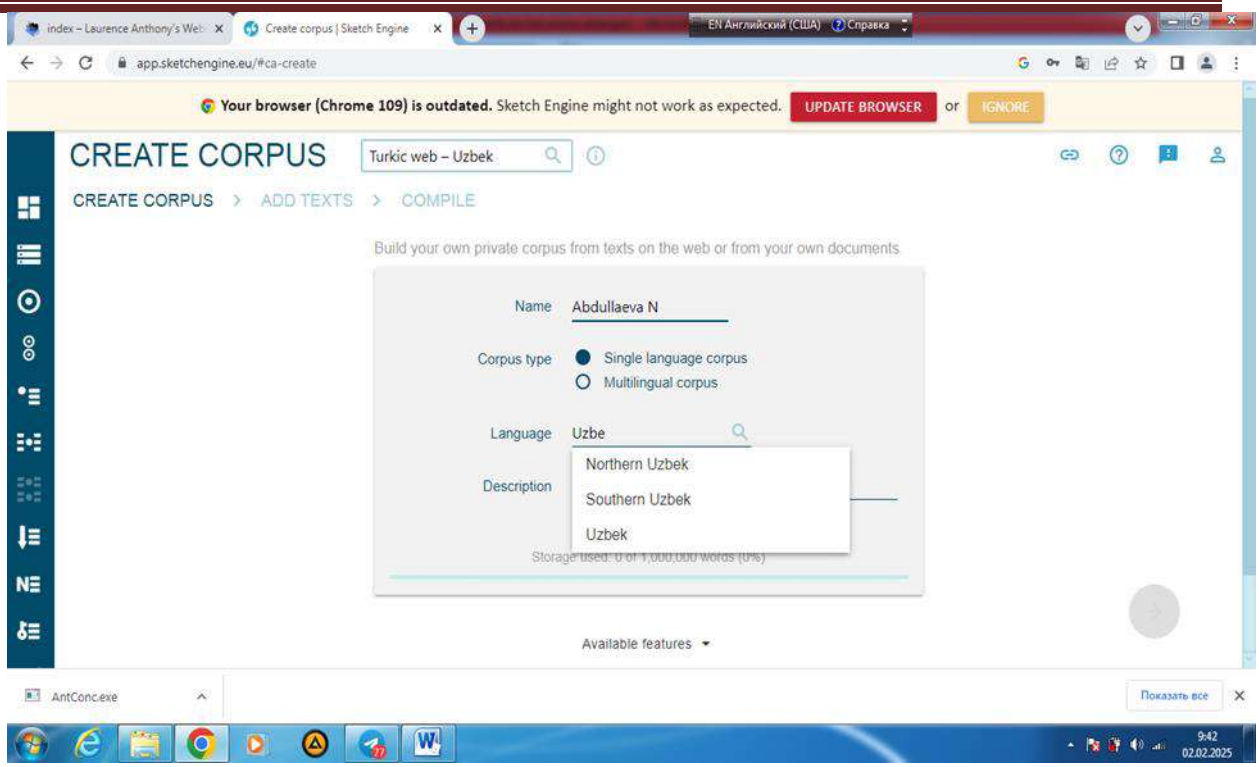

Figure 1. Classification of the Uzbek language in the corpus

During the process of creating this corpus, I encountered this situation when entering the Sketch Engine program. After first entering personal information and registering, when selecting the language, Uzbek was selected, and this program had 3 different versions of the Uzbek language:

Southern Uzbek – Southern Uzbek language

Northern Uzbek – Northern Uzbek language

Uzbek – the common Uzbek language

Even more interesting – Turkic placed the Uzbek language corpus we selected in the web-Uzbek category.

After that, after going through the stage of creating a monolingual corpus,

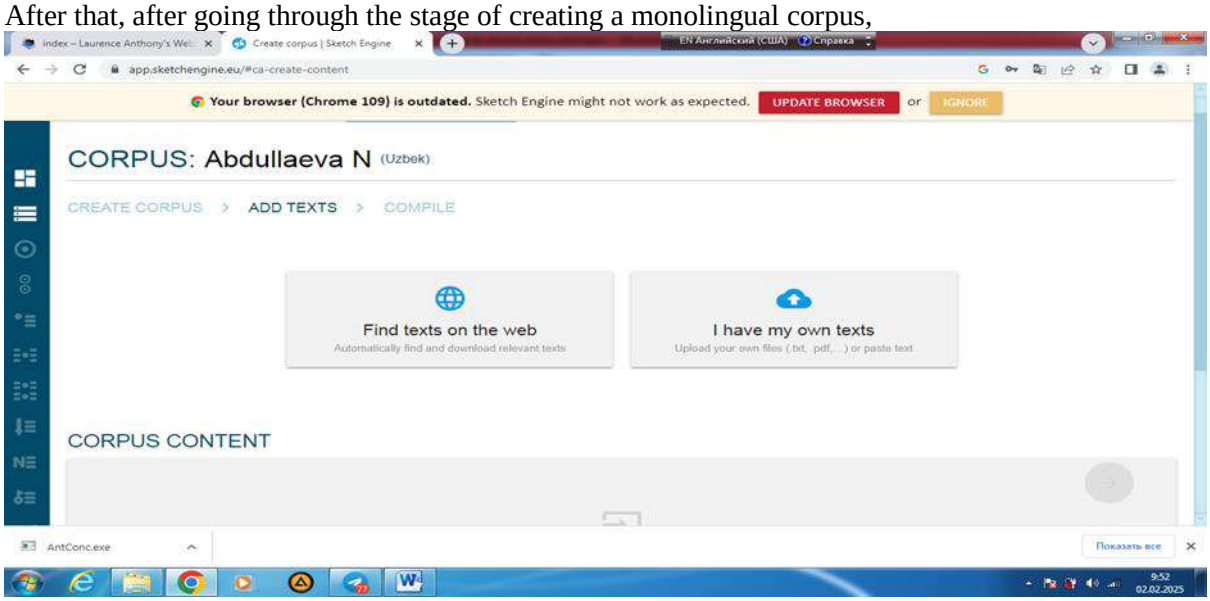

Figure 2. The process of loading data in the sketchengine program

loading the input database for the corpus:

1) internet information or

2) my own texts.

We have posted a collection of prayers we have collected in Word format.

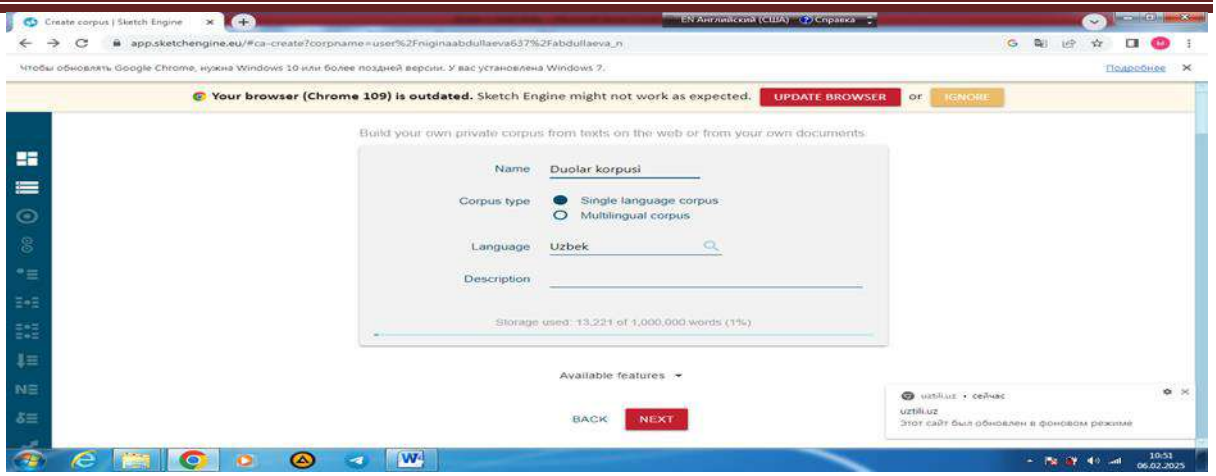

Figure 3. Creation of a new «Corpus of Prayers»

After that, the creation of a corpus in the Uzbek language was initiated and created, which was called the "Corpus of Prayers" – in Sketchengine.

The following process reflects its creation:

and useful as if we defined each language separately and entered a separate database .

The corpus of prayers was created in the following stages:

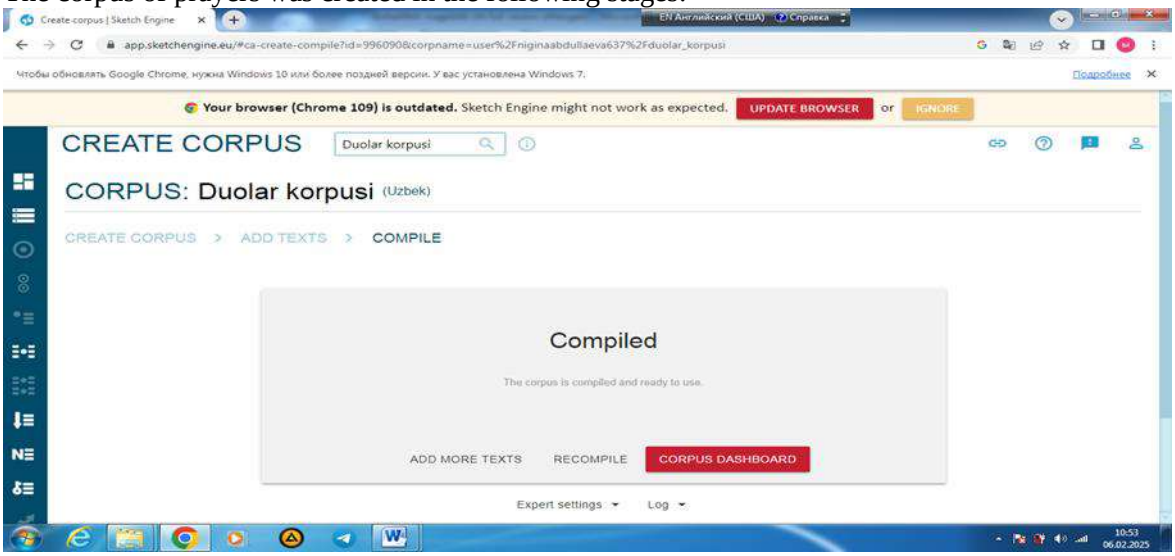

Figure 4. Creating a body in SketchEngine based on the «Compiled» command

“Compiled” message indicates that our work is complete. Now it's time to review our created corpus and analyze it as best as possible.

and Uzbek religious texts-prayers based on www.sketchengine.

Results of corpus analysis of prayer texts using Sketchengine software application

After compiling a collection of supplications in Uzbek and English during the writing of the master's thesis, their corpora were created using the sketchengine.eu program, and now it was time to analyze the created corpus of supplication texts and record the results using the www.sketchengine.eu program application.

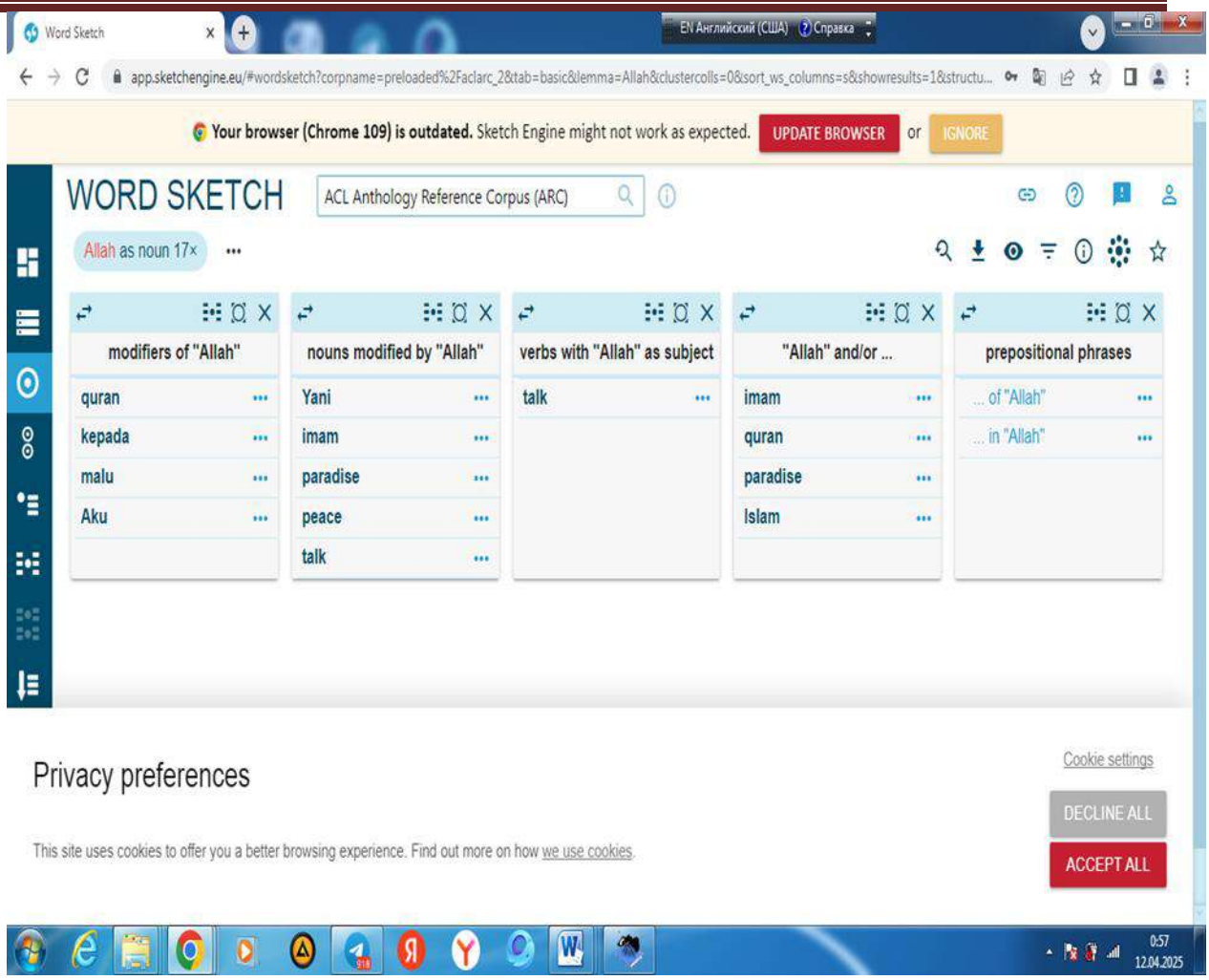

Figure 5. The occurrence of the word Allah as a noun

As you can see from the image above, when the word Allah is analyzed in wordsketch, the word Quran comes first as a modifier of the word Allah. (Modifiers of Allah)

the word Allah are: (Nouns modified by Allah)

- Imam
- Paradise
- Peace
- Talk words.

In (Verbs with "Allah" as Subject), the verb that comes with the word Allah as a noun is the word "Talk."

It is organized as follows with the word and/or words of Allah:

- ❖ Imam
- ❖ Quran
- ❖ Paradise
- ❖ Islam.

The occurrence of the word Allah with prepositions was observed as follows:

1) Of Allah—of Allah, from Allah
2) In Allah —In Allah, examples of Allah are recorded as words that have been organized in this corpus.

we have examined in the sketchengine.eu program that the word Allah appears as a Noun in 17 cases from the above analysis.

For this, the application www.skechengine.eu was downloaded to the computer system, and the following conclusions were reached: Given 10 words as organized words , sketchengine presents them in the form of a picture:

The combination of the word Allah with other words.

In the image below, we have seen that the word Allah has formed 10 compound words. These are formed based on 4 categories:

- ❖ Words before the word “Allah”: forgiveness, beauty;
- ❖ The following words immediately preceding the word “Allah”: in his protection;
- ❖ The words that follow the word “Allah” are: He is testing you;
- ❖ The words after the word “Allah” are: our sins.

When we downloaded this image from the program, it presented us with the following particularly beautiful "collocation image":

Figure 6. Introducing the “Collocation image generator”

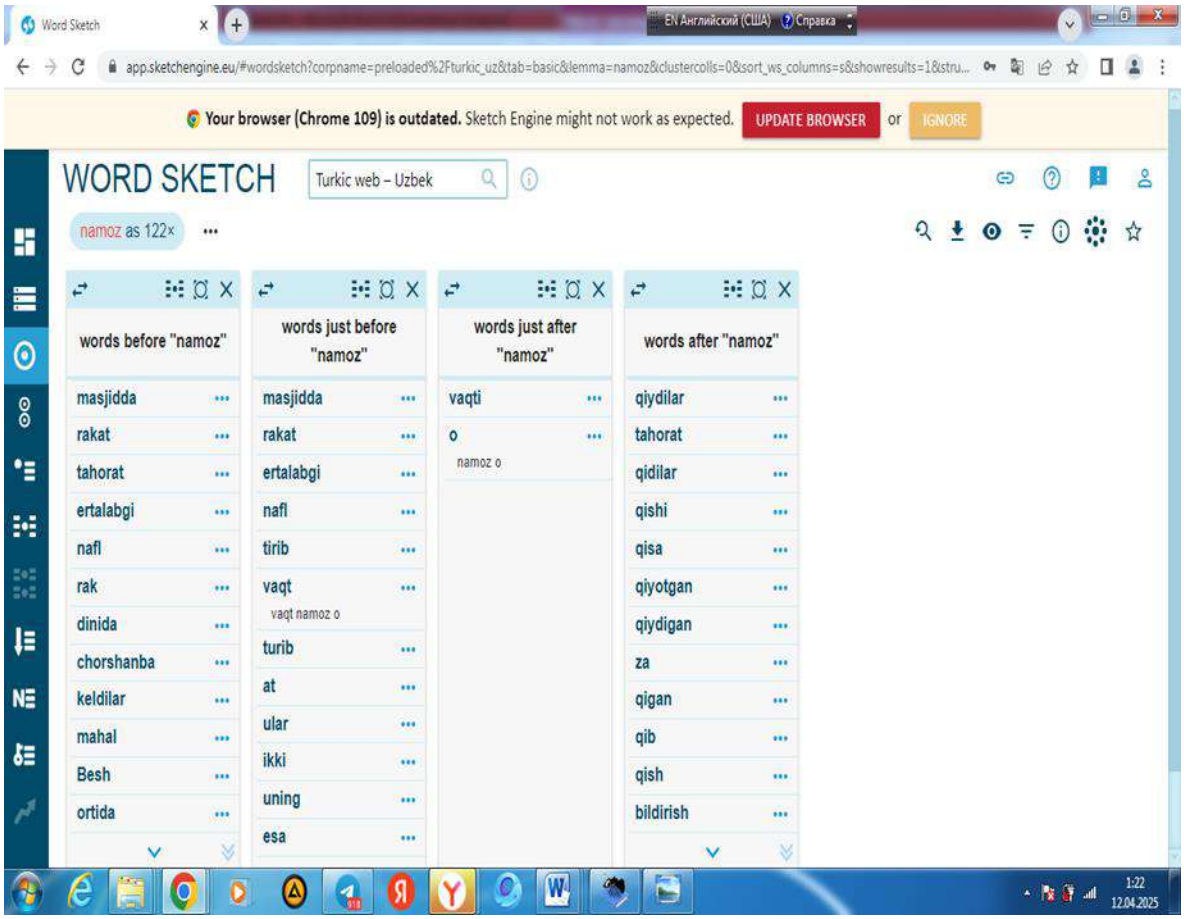

Figure 7. Cracking of the word prayer in the Word Sketch section

From the above image, it can be seen that the word "Prayer" is used 122 times in the wordsketch :

The words before “prayer”:

In the mosque, rak'ah, ablution, morning, nafl, religion, Wednesday, they came, time, Five, behind are the words.

The words just before "Prayer":

In the mosque, the words are rak'ah, morning, nafl, time, turn, two, his, and.

The words after the word "prayer":

They will perform ablution, they will do it, they will do it are words of expression .

The word “prayer” is divided into 4 parts.

The image provided by sketchengine above is divided into 4 parts, represented in 4 different colors.

Blue – words just after " Prayer "

Yellow – words after “prayer”

Pink – words before "namaz"

Green – words just before “prayer”

So, in the information provided by sketchengine, the word "Prayer" is the word that forms the most word associations 122 times, providing us with the "collocations" listed above.

Representation of a set of prayers in a wordlist (word frequency)

To find out the word frequency of the data entered in the www.sketchengineda.eu program, we refer to the Word list. It automatically provides us with the word frequency of the data as shown above:

So, the most frequently used word from this created collection of prayers is:

1. And – 248
2. Hey – 74
3. O – 66
4. Allah – 58
5. Meat – used 57 times .

If we analyze these religious terms:

- The word Allah is in the first place, repeated 58 times .
- The word "Allahim" - 51 times
- The word "Iloho" 44 times
- The word Duas 42 times
- The word Dua 23 times
- The word "Ato" is used 23 times.
- The word refuge 20 times
- Acceptance word 17 times
- The word God 15 times
- The word "thank you" appeared 13 times .

Different renderings of the word Allah in wordsketch:

1) Our Lord Allah
2) Allah has blessed me.
3) Allah has blessed us
4) Allah gives us
5) The name of Allah
6) Allah is all
7) From the torment of Hell
8) Our Lord protects us from evil.
9) How is my Lord?
10) Our Lord is One

So, since sketchengine can analyze not only words but also phrases, an example of this was identified from the above view.

Conclusion. Sketchengine is a corpus generator that uses a database to generate a single corpus and analyze it. This program has many features and can perform several tasks: Wordlist - Word frequency collection; Word sketch - word association extraction (peripheral analysis); Image generator , etc.

We have done the following in this chapter:

1. We collected religious-Islamic terms and expressions that came into the English language from Arabic, and conducted a survey among Bukhara State University master's students (23 students of 10-1QTL and 4th year group 401). According to the results, we found that Islamic terms are a topical issue among English language learners and users, and the knowledge they contain is new for students.

a) As a religious text – We collected more than 200 supplications in English and Uzbek and uploaded them to the www.sketchengine.eu program for corpus analysis, and we were able to create 2 different corpora: Supplication corpus; Collection of supplications. Corpus analysis is a mechanism that can provide us with many effective analysis results and is used all over the world.

2. When analyzing the corpus given in the word list, it was revealed that the most frequently used word was the word ALLAH, with a frequency of 58.

In the next places: The word Allahim – 51 times; The word Ilaho – 44 times; The word Duosi – 42 times; The word Dua – 23 times; The word Ato – 23 times; The word Panoh – 20 times; The word Qabul – 17 times; The word Ilah – 15 times; The word Rahmat – 13 times. In the next stage, we found that the word "Namaz" was the most frequent word in the wordsketch, appearing 122 times.

Therefore, based on the information collected above, we intend to create a small, albeit explanatory dictionary based on religious and Islamic terms in the future.

In addition, we hope that the information provided in this article, a collection of Islamic supplications, and words adapted from Arabic into English, has provided sufficient information for all those in this field.

REFERENCES:

1. *Al-Bukhari, M. (2017). Sahih al-Bukhari: The Book of Supplications. Dar-us-Salam Publications.*
2. *Al-Fahad, A. (2004). Al-Qur'an: A linguistic perspective. // International Journal of Arabic Linguistics, 15(3), 5-20.*
3. *Atai, M. (2012). The Qur'an and its interpretation in modern Islamic scholarship. Oxford University Press.*
4. *Abdurrahman, M. (2006). Islamic supplications: Their meaning and significance. Al-Mustafa Press.*
5. *Ibn Qudamah, A. (The Book of Du'a (Supplications) (250)Chapter: Issues regarding Supplications, their Virtues and Supplications of the Prophet (pbuh)*
6. *Khattab, M. (2015). The clear Quran: A thematic translation. Kazi Publications*
7. *https://www.zakeeyaali.com/blog/duas-of-the-prophets-and-the-pious*
8. *https://sunnah.com/riyadussalihin/16*
9. *The Clear Quran (Mustafa Khattab)*
10. *https://quranwbw.com/duas*
11. *www.sketchengine.eu*

UO‘K 81

INGLIZ VA O‘ZBEK MAQOLLARINING IFODASI VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Atoyeva Shahnoza Alidotovna,
Kogon shahar 3-maktab ingliz tili o‘qituvchisi
4112133@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek maqollarining lisoniy ifodasi va o‘rnatilgan madaniy kodlariga e’tibor qaratib, ularning qiyosiy tahlili berilgan. Maqollar xalq donishmandligining sayqallangan shakllari sifatida xalqning milliy dunyoqarashi, qadriyatlari, tarixiy tajribasining ko‘zgusi sifatida xizmat qiladi. Qiyosiy va kulturologik tahlil orqali ushbu tadqiqot umuminsoniy mavzular qanday qilib alohida lingvistik tuzilmalar va madaniy metaforalar orqali ifodalanganligini ochib beradi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, ingliz maqollarida ko‘pincha individualizm, pragmatizm va dengiz-tijorat tarixi aks ettirilgan bo‘lsa, o‘zbek maqollarida kollektivizm, jamoa donoligi, o‘troq dehqonchilik va ko‘chmanchi merosga urg‘u berilgan. Tahlil strukturaviy tilshunoslik va madaniyatshunoslik prizmasi orqali olib boriladi, bu ikki xil lingvistik muhitda til va madaniyat o'rtasidagi o‘zaro ta’sirni chuqurroq tushunishni ta’minlaydi.*

Kalit so‘zlar: *maqol, paremiologiya, lingvomadaniyat, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o‘zbek tili, madaniy tilshunoslik, dunyoqarash.*

ВЫРАЖЕНИЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ

Аннотация. *В данной статье представлен сравнительный анализ английских и узбекских пословиц с акцентом на их языковое выражение и заложенные в них культурные коды. Пословицы, как кристаллизованные формы народной мудрости, служат зеркалом национального мировоззрения, ценностей и исторического опыта народа. С помощью сравнительно-культурологического анализа данное исследование показывает, как общечеловеческие темы выражаются через различные языковые структуры и культурные метафоры. Исследование показывает, что английские пословицы часто отражают индивидуализм, прагматизм и историю мореплавания и торговли, в то время как узбекские пословицы подчёркивают коллективизм, общинную мудрость и наследие осёдлого земледельческого и кочевого образа жизни. Анализ проводится через призму структурной лингвистики и культурологии, что позволяет глубже понять взаимодействие языка и культуры в этих двух различных языковых средах.*

Ключевые слова: *пословица, паремиология, лингвокультурология, сопоставительный анализ, английский язык, узбекский язык, лингвокультурология, мировоззрение.*

THE EXPRESSION AND LINGUOCULTURAL CHARACTERISTICS OF ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

Abstract. *This article presents a comparative analysis of English and Uzbek proverbs, focusing on their linguistic expression and embedded cultural codes. Proverbs, as crystallized forms of folk wisdom, serve as a mirror to the national worldview, values, and historical experience of a people. Through a comparative and culturological analysis, this study reveals how universal human themes are expressed through distinct linguistic structures and cultural metaphors. The research finds that English proverbs often reflect individualism, pragmatism, and a maritime-commercial history, while Uzbek proverbs emphasize collectivism, community wisdom, and a sedentary agricultural and nomadic heritage. The analysis is conducted through the prism of structural linguistics and cultural studies, providing a deeper understanding of the interplay between language and culture in these two distinct linguistic environments.*

Keywords: *proverb, paremiology, linguoculture, comparative analysis, English language, Uzbek language, cultural linguistics, worldview.*

Kirish. Maqollar – bu xalq og‘zaki ijodining durdonalari bo‘lib, ularga mazmunning mukammal ifodalanishi, sintaktik qisqaligi, badiiy obrazliligi va aqliy teranligi xosdir. Ular asrlar davomida xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi, maishiy turmushi, an’ana va odatlari, axloqiy-estetik qarashlari yorqin

ifodasini topgan. Zamonaviy lingvistika va madaniyatshunoslikda maqollarni o‘rganish til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi – lingvomadaniyatning eng yorqin namoyon bo‘lishlaridan biri sifatida qaraladi.

Ushbu maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek maqollarining ifodalanish xususiyatlarini va ularga singdirilgan lingvomadaniy kodlarni qiyosiy o‘rganishdir. Tadqiqotning dolzarbligi global dunyoda madaniyatlararo muloqotning ortib borayotgan ahamiyatida, tillarning nafaqat aloqa vositasi, balki milliy mentalitetning saqlovchisi hamda yetkazuvchisi ekanligini tushunish zaruriyatida yotadi.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Ingliz va o‘zbek tillaridagi maqollarning mavzulariga ko‘ra tasnifini amalga oshirish.

2. Ularning lingvostilistik xususiyatlarini (sintaktik tuzilishi, badiiy vositalari) tahlil qilish.

3. Maqollarda ifodalanayotgan madaniy qadriyatlar, mental xususiyatlar va tarixiy kontekstlarni aniqlash.

4. O‘xshash va farq qiluvchi jihatlarni qiyosiy tahlil qilish orqali xalqlarning lingvomadaniy portretini yaratish.

Maqollar xalq og‘zaki ijodining noyob durdonasi bo‘lib, ular orqali milliy madaniyatning chuqur qatlamlarini kuzatish mumkin. Maqollarda ifodalangan madaniyat belgilari xalqning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, an'analari va qadriyatlarining aksidir.

Maqollarning o‘ziga xos lingvistik tuzilishi milliy madaniyatning muhim belgisidir. Masalan, o‘zbek maqollarida sodda, ammo chuqur ma'noli ifodalar, she'riy qofiyalar va badiiy tasvirlar keng qo‘llaniladi: “Kuch birlikda”, “Mehnat mehnatning tagi rohat” kabi maqollar tilning boyligi va xalqning nutq madaniyatini ko‘rsatadi.

Maqollar orqali xalqning axloqiy qadriyatlari va me’yorlari namoyon bo‘ladi. “Bilagi zo‘r birni yiqar, bilimi zo‘r mingni”, “Ota-onaning duosi bolani jannatga olib borar” kabi maqollar hurmat, odob, ota-onaga sig‘inish kabi an’analarni mustahkamlaydi.

Xalqning mehnatga bo‘lgan munosabati maqollarda o‘z ifodasini topgan: “Mehnat – baxt keltirar”, “Ishsiz odam – qanotsiz qush”. Bu maqollar mehnatni ijtimoiy obro‘ va shaxsiy farovonlik manbai sifatida qadrlash madaniyatini aks ettiradi.

Adabiyotlar tahlili. Maqollar xalqning asrlar davomida to‘plagan hikmati va tarixiy tajribasini o‘zida mujassam etadi: “Charchagan it xo‘jayinining yugurishini xohlamas”, “Yaxshilik yerda qolmas”. Bu maqollar orqali xalqning hayotiy falsafasi va dunyoqarashini ko‘rish mumkin.

Maqollar – paremiologiyaning o‘rganish obyekti sifatida turli filologik yo‘nalishlarning e’tiborida bo‘lgan. Xalqaro miqyosda paremiologiyaning asoschisi sifatida Archer Teylorning “The Proverb” asari tilga olinadi [2;132]. Wolfgang Mieder esa maqollarning zamonaviy qo‘llanilishi, ularning o‘zgarishi va mass madaniyatdagisi haqida keng qamrovli tadqiqotlar olib brogan [3;75].

O‘zbek paremiologiyasi sohasida eng salmoqli hissa akademik Ergash G‘aniyevga mansub [4;56]. Uning “O‘zbek maqollari” (“Узбекские пословицы”) nomli fundamental asari o‘zbek xalq maqollarini yig‘ish, tasniflash va izohlash borasidagi eng muhim manbadir. Omon Matjon o‘z tadqiqotlarida maqollarning folklor sifatidagi o‘rni, obrazli tizimi haqida yozgan [1;230]. Sherzod Qosimov kabi olimlar esa til va madaniyat munosabatlarini, jumladan, frazeologiya va paremiologiya darajasida o‘rganishga katta hissa qo‘shmoqda [6;79].

Shunga qaramay, aynan ingliz va o‘zbek maqollarini ifodalanish xususiyatlari va lingvomadaniy jihatdan chambarchas qiyoslaydigan kompleks tadqiqotlar hozirgacha yetarlicha chuqur o‘rganilmagan. Ushbu maqola ana shunday ilmiy bo‘shliqni qisman to‘ldirishga intiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy usullari sifatida quyidagilar qo‘llanildi:

1. Qiyosiy-tipologik usul: ikki til materialida mavjud o‘xshashlik va farqlarni aniqlash uchun qo‘llanildi.

2. Tarkibiy tahlil usuli: maqollarning semantik tarkibi, ularning strukturasi va grammatik xususiyatlarini ajratib ko‘rsatishga xizmat qildi.

3. Madaniyatshunoslik (kulturologik) usuli: til birliklarida saqlanib qolgan madaniy-ma’naviy, tarixiy, etnografik ma’lumotlarni ochib berishga yo‘naltirildi.

4. Statistik usul: ma’lum mavzudagi maqollarning nisbiy ko‘pligini aniqlashda qo‘llanildi.

Tadqiqot materiali sifatida Ergash G‘aniyevning “O‘zbek maqollari” to‘plami va ingliz tilidagi standart paremiologik to‘plamlar, jumladan, “The Oxford Dictionary of Proverbs” asosiy manbalar sifatida ishlatildi. Tahli qilish uchun 100 ta o‘zbek va 100 ta ingliz maqoli tanlab olingan va mavzular (mehnat, oila, do‘stlik, taqdir, aql-idrok) ga ko‘ra guruhlarga ajratilgan.

Muhokama va tahlillar. 1. Lingvostilistik xususiyatlar

A. Sintaktik strukturasi:

O‘zbek maqollari ko‘pincha ikkiga bo‘linadigan (binary) strukturani hosil qiladi, bu qarama-qarshilik yoki to‘ldirish orqali amalga oshadi. Masalan: “Borga bel bog‘lar, yo‘qga dardi jon” (Boyning belbog‘i bor, kambag‘alning jondardi bor). Bu strukturaning o‘ziga xos ritmi va ohangi mavjud.

Ingliz maqollari esa sintaktik jihatdan ancha xilma-xil bo‘lib, oddiy gaplardan murakkab gaplargacha bo‘lishi mumkin. “The early bird catches the worm” (Erta turgan qush qurt tutar) – oddiy struktura. “People who live in glass houses shouldn’t throw stones” (Oynali uylarda yashaydigan odamlar tosh otmasligi kerak) – murakkab struktura.

B. Badiiy vositalar:

Ikkala tillarda ham qiyos, metafora, qofiya keng qo‘llaniladi.

O‘zbek maqollarida qofiyaning ahamiyati katta: “Har qoshiq o‘z qozoniga”, “Yetti o‘lchab, bir kes”. Bu ularni esda saqlash va og‘zaki an’anada saqlab qolishni osonlashtiradi.

Ingliz maqollarida alliteratsiya (undosh tovushlarning takrorlanishi) tez-tez uchraydi: “Practice makes perfect” (Mashq mukammal qiladi), “Forgive and forget” (Kechir va unut).

2. Lingvomadaniy xususiyatlar

A. Tabiat va geografik muhit:

Ingliz maqollari dengizchilik, savdo-sotiq bilan bog‘liq metaforalarga boy: “A rising tide lifts all boats” (Ko‘tarilgan dengiz barcha qayiqlarni ko‘taradi – hammaga yaxshilik), “The captain goes down with the ship” (Kapitan kemasi bilan birga cho‘kadi – mas’uliyat hissi).

O‘zbek maqollari esa an’anaviy qishloq xo‘jaligi, chorvachilik bilan chambarchas bog‘liq: “Buvini qo‘ygan joyda buzoq ham bo‘ladi” (Sigir qo‘ygan joyda buzoq ham bo‘ladi – irsiyat, ota-bobolar yo‘li), “Mehnatda bo‘lmasa, soflikda ham bo‘lmas” (Mehnatda bo‘lmasa, soflikda ham bo‘lmas).

B. Individualizm va kollektivizm:

Ingliz madaniyati individualizm, shaxsiy muvaffaqiyat va tashabbuskorlikni urug‘laydi: “God helps those who help themselves” (Xudo o‘ziga yordam beradigan kishilarga yordam beradi), “The squeaky wheel gets the grease” (G‘ichqaydigan g‘ildiraq moylanadi – e’tiroz ko‘targanning haqi olinadi).

O‘zbek madaniyati esa kollektivizm, oilaviy va jamoaviy munosabatlar, katta avlodga hurmatni ta’kidlaydi: “Kuch birlikda” (Birlikda – kuch, ajralikda – g‘ashlik), “Ota-onangni qadrla, bolang senga qarashadi” (Ota-onangni qadrla, bolang senga qarashadi).

C. Vaqt va ishchanlik:

Ikkala madaniyat ham mehnatni yuqori baholaydi, lekin ingliz maqollari ko‘proq pragmatizm va vaqtni tejash bilan bog‘liq: “Time is money” (Vaqt – bu pul), “Don’t put off until tomorrow what you can do today” (Bugun qila oladigan ishni ertaga qoldirma).

O‘zbek maqollari esa ehtiyotkorlik, sabr va rejalashtirishni ta’kidlaydi: “Yetti o‘lchab, bir kes” , “Astag‘firullo – toshqin, bismilloh – ishonch” (Ehtiyotkorlik – toshqindan, Ishonch – ish boshida).

Strukturaviy xususiyatlar

1. Qofiyalar

O‘zbek maqollari she’riy qofiyalarga boy: “O‘tgan kun - o‘lgan kun”

Ingliz maqollari ko‘proq prozaga yaqin: “Better late than never” (Hech qachon kechikkanidan yaxshi)

2. Ma’no chuqurligi

O‘zbek maqollari ko‘pincha ramziy va metaforik: “Aql yoshda emas boshda”.

Ingliz maqollari to‘g‘ridan-to‘g‘riroq: “Actions speak louder than words” (Amallar so‘zlardan baland gapiradi)

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, ingliz va o‘zbek maqollari insoniyatning umumiy donoligini aks ettirsa-da, ularning ifodalanish shakli va lingvomadaniy mazmuni tubdan farq qiladi. Ushbu farqlar xalqlarning turli tarixiy taqdiri, iqtisodiy faoliyati, geografik joylashuvi va shu asosda shakllangan milliy dunyoqarashlaridan kelib chiqadi. Ingliz maqollari individualistik, pragmatik, faol yondashuvni ifodalovchi, dengiz va savdo madaniyatiga xos metaforalar bilan boyitilgan bo‘lsa, o‘zbek maqollari kollektivistik, an’anaviy, hikmatli choralarni izlovchi, qishloq xo‘jaligi va chorvachilik bilan bog‘liq tassavurlarga asoslangan. Ushbu qiyosiy tahlil nutq madaniyati, tarjima nazariyasi va madaniyatlararo kommunikatsiya sohalari uchun amaliy ahamiyatga ega. Maqollarni o‘rganish nafaqat tillarni, balki turli madaniyatlarning ma’naviy boyligini va ularning o‘ziga xosligini tushunishga yordam beradi. Maqollar xalq madaniyatining tirik muzeyi hisoblanadi. Ular orqali milliy qadriyatlar, an'analar, hayotiy hikmatlar va axloqiy me'yorlar avloddan avlodga o‘tib kelmoqda. Maqollarni o‘rganish va tahlil qilish orqali xalq madaniyatining noyob belgilarini chuqurroq tushunish mumkin. Ingliz va o‘zbek maqollari o‘zlarining madaniy kontekstlarida shakllangan bo‘lsa-da, ular insoniyatning universal qadriyatlarini ifodalaydi. Ushbu qiyosiy tahlil madaniy farqlarni hurmat qilgan holda, insoniy tajribaning birligini ko‘rsatadi. Maqollar madaniyatlararo dialogni rivojlantirishda muhim rol o‘ynay oladi.

"Har xil daraxtlar, lekin bir o‘rmon" - turli madaniyatlar insoniyatning boyligidir.

ADABIYOTLAR:

1. G‘aniyev, E. (1982). O‘zbek maqollari. Toshkent: O‘qituvchi.

2. Mieder, W. (2004). Proverbs: A Handbook. Westport, CT: Greenwood Press.

3. Matjon, O. (1992). O‘zbek xalq maqollari. Toshkent: Fan.

4. Qosimov, S. (2015). Lingvomadaniyat: til va madaniyat munosabatlari. Toshkent: Akademnashr.

5. Speake, J. (Ed.). (2015). The Oxford Dictionary of Proverbs (6th ed.). Oxford: Oxford University Press.

6. Taylor, A. (1931). The Proverb. Cambridge, MA: Harvard University Press.

7. Sattorova, Shahlo Shavkatovna. "Study and Importance of Modality Category in World Linguistics". // International Journal of Language Learning and Applied Linguistics 3.04 (2024): 82-85.

8. Askarovich, Haydarov Anvar, and Sattorova Shahlo Shavkatovna. "Ingliz va o’zbek tillarida modallik kategoriyasining leksik tahlili." // International Conference on Multidimensional Research and Innovative Technological Analyses. 2023.

9. Sattorova, Sh Sh, and R. A. Jalolova. "Loneliness, friendship, love and loss” in the Little prince as the main ideas". // Лучшие интеллектуальные исследования 9.3 (2023): 71-77.

10. Sattorova, Shahlo. "Initial theories on modality and development history of modality". // Современные подходы и новые исследования в современной науке 3.10 (2024): 10-12.

UO‘K 81

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI KUTUBXONALARI: LINGVOMADANIY VA TARIXIY-FILOLOGIK TAHLIL

Pardayeva Dilfuza Raimovna,
Qarshi davlat universiteti
Rus tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, PhD
paradise.dil13@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Amir Temur va temuriylar davrida kutubxonachilik madaniyatining rivojlanishi lingvokulturologik va qiyosiy-tahliliy metodlar orqali o‘rganilgan. Sharafiddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Abdurazzoq Samarqandiy kabi tarixiy manbalar asosida kutubxonaning temuriylar davridagi ilmiy muhiti va madaniy ramz sifatidagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, Bo‘riboy Ahmedovning «Amir Temur» romanida Temurning ilmga, kitobga bo‘lgan munosabatining badiiy ifodasi tahlil qilingan. Sharq va G‘arbning o‘rta asr kutubxonachilik an’analarini qiyosiy tahlil qilish orqali bilimlarni saqlash va tarqatishga yondashuvlar o‘rtasidagi madaniy farqlar aniqlanadi. Maqolada Sharqda temuriylar davrida shakllangan kutubxonachilik madaniyati davlat va ma’naviy siyosat bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanganligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *Temuriylar davri, kutubxona madaniyati, lingvokulturologiya, qo‘lyozma meros, Sharq va G‘arb madaniy an’analari.*

БИБЛИОТЕКИ ЭПОХИ АМИРА ТИМУРА И ТИМУРИДОВ: ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ И ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье развитие библиотечной культуры в эпоху Амира Тимура и тимуридов изучается посредством лингвокультурологического и сравнительно-аналитического методов. На основе таких исторических источников, как Шарафиддин Али Язди, Низамиддин Шами и Абдураззак Самарканди, была проанализирована научная среда и значение библиотеки как культурного символа в эпоху тимуридов. Также анализируется художественное выражение отношения Тимура к знаниям и книгам в романе Бурибоя Ахмедова «Амир Тимур». Путём сравнительного анализа средневековых библиотечных традиций Востока и Запада выявляются культурные различия между подходами к сохранению и распространению знаний. В статье подчёркивается, что библиотечная культура, сформировавшаяся на Востоке в эпоху тимуридов, развивалась в тесной связи с государственной и духовной политикой.*

Ключевые слова: *эпоха тимуридов, библиотечная культура, лингвокультурология, рукописное наследие, культурные традиции Востока и Запада.*

LIBRARIES OF THE AMIR TEMUR AND TIMURID ERA: A LINGUOCULTURAL AND HISTORICAL-PHILOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. *This article examines the development of library culture during the era of Amir Temur and the Timurids using linguocultural and comparative-analytical methods. Based on historical sources such as Sharafiddin Ali Yazdi, Nizomiddin Shomi, and Abdurazzoq Samarqandi, the article analyzes the scholarly environment of libraries in the Timurid era and their significance as cultural symbols. Additionally, the artistic representation of Temur's attitude towards knowledge and books is examined in Buriboy Ahmedov's novel “Amir Temur”. Through a comparative analysis of medieval library traditions in the East and West, the article identifies cultural differences in approaches to knowledge preservation and dissemination. The study emphasizes that the library culture that emerged in the East during the Timurid era developed in close connection with state and spiritual policies.*

Keywords: *Timurid era, library culture, linguoculturology, manuscript heritage, Eastern and Western cultural traditions.*

Kirish. Kitob inson jamiyati uchun eng qadrli madaniy boyliklardan biri hisoblanadi. U nafaqat ma’lumot manbai, balki ma’naviy va ilmiy taraqqiyotning poydevori hamdir. Kitob va kutubxona madaniyati jamiyatning bilimga bo‘lgan munosabatini, uni saqlash va tarqatish tizimini aks ettiradi. Har bir davr va har

bir sivilizatsiya o‘zining kutubxonachilik an’analarini shakllantirib, uning orqali o‘ziga xos ma’naviy fazo yaratadi.

Sharq an’anasida kitob donishmandlik, matonat, sadoqat bilan bog‘langan. Bilim faqat amaliy qadriyat sifatida emas, balki ilohiy ne’mat sifatida qabul qilinib, uni saqlash va uzatish lozim bo‘lgan. Aynan shuning uchun kutubxonalarning paydo bo‘lishi nafaqat matnlarni to‘plash, balki kitobni ma’naviy vorisiylik instituti sifatida anglash bilan birga kechdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Sharq mutafakkirlari va hukmdorlari kutubxonalarga axborot sifatidagi bilimlar emas, balki davr ruhi sifatidagi bilimlar saqlanadigan makon sifatida qaraganlar. Masalan, Qadimgi Misrdagi “Hayot uyi” ham, Bag‘doddagi “Dorul hikma” ham, temuriylar davridagi saroy kutubxonalari ham shunchaki omborxona emas, balki madaniy xotira ibodatxonalaridir.

Sharqda kitob yig‘ish va saqlash an’anasi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. O‘rta asrlardayoq kitobning bilim manbai sifatidagi ahamiyati anglab yetilgan, bu esa yozma merosni tizimli ravishda to‘plash va asrab-avaylashga intilishni taqozo etgan. Kutubxonalar nafaqat ma’lumotlar markazi, muqaddas bilim makoni va davrning madaniy kodlari sifatida ko‘rila boshlandi. V-VII asrlarda Yaqin va O‘rta Sharq mintaqalarida ilm-fan markazlari, masjid va maktablar qoshida kutubxonalar faoliyat ko‘rsatgan bo‘lib, ularda ilohiyot, tibbiyot, astronomiya, matematika va falsafaga oid risolalar saqlangan. Bag‘dodda IX asrda xalifa al-Ma’mun tomonidan asos solingan Bayt al-Hikma (Donishmandlik uyi) alohida rol o‘ynadi.

Temuriylar davrida kutubxonachilik madaniyati o‘zining eng yuksak bosqichlaridan birini boshdan kechirdi. Amir Temur va uning avlodlari islom Sharqida ilm-fan va ma’rifatni davlat siyosatida asosiy yo‘nalish sifatida belgiladilar. Kutubxonalar nafaqat bilimlar ombori, balki hokimiyat ramzi, madaniyat va ma’naviyat markazi sifatida shakllandi. Bu davrda kitoblar nafaqat bilim manbai, balki ma’naviy hukmronlik va siyosiy nufuz ramzi sifatida qadrlangan. Ushbu maqolada temuriylar kutubxona an’analarining lingvomadaniy xususiyatlari, tarixiy va badiiy manbalardagi ifodasi hamda uning Sharq va G‘arb an’analari bilan qiyosiy tahlili beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot obyekti sifatida Amir Temur va temuriylar davridagi kutubxonalar faoliyati ko‘rilgan bo‘lsa, ushbu kutubxonalarning madaniy ramz sifatidagi funksiyalari va badiiy ifodasi uning predmetini tashkil qiladi.

Tadqiqot maqsadi temuriylar davridagi kutubxona an’analarining tarixiy-filologik va lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Bunda tarixiy-kontekstual, manbaashunoslik, lingvomadaniy hamda qiyosiy tahlillardan foydalanildi. Asosiy e’tibor Amir Temur va temuriylar davri manbalariga, xususan, Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”, Ibn Arabshohning “Ajoyib al-maqdur fi axbor Teymur” asarlariga, shuningdek, Y.S.Stepanov, V.A.Maslova, I.V.Balkova, A.G.Gluxov singari zamonaviy tadqiqotchilarning ilmiy asarlariga qaratilgan.[11,27-28b]

Shu bilan birga, ishda badiiy adabiyot ma’lumotlari, xususan, B.Ahmedovning[2,78b] “Amir Temur” romani hisobga olingan bo‘lib, unda Temur obrazi, uning bilimga va madaniy muhit yaratishga bo‘lgan intilishi badiiy usullar orqali ochib berilgan. Bu kutubxonachilik an’anasini nafaqat tarixiy-madaniy hodisa, balki davr badiiy ongidagi ramz sifatida ham ko‘rib chiqish imkonini beradi, bu, ayniqsa, filologik tahlil nuqtai nazaridan muhimdir.

Sharafiddin Ali Yazdiy (1370–1454) Temuriylar davrining nufuzli tarixchilari qatorida bo‘lib, uning “Zafarnoma” [1,41-42b] asari Amir Temur fathlari va faoliyati haqidagi eng muhimi hisoblanadi. “Zafarnoma”da bevosita Temurning kutubxonasi haqida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’lumot berilmagan. Ammo Temurning ilm va bilimga bo‘lgan alohida e’tibori ko‘p bora ta’kidlanadi. Masalan, ilm egalariga nisbatan ehtiromi va ularni Samarqandga jalb qilish siyosati yoritiladi.

Sharafiddin Ali Yazdiy manbasidan kelib chiqib, Temurning ilm va ma’rifat markazlarini rivojlantirishga harakat qilganini, va uning hukmronligi davrida kitobxonlik madaniyatiga katta ahamiyat berilganini taxmin qilish mumkin. Bu, ehtimol, shaxsiy va saroy kutubxonasini tashkil etganini anglatadi.

Nizomiddin Shomiy (?-1409] Temurning zamondoshi bo‘lgan va u buyurtma asosida Temur hayoti va fathlarini yozgan. Shomiy “Zafarnoma”[10,544,b] sining avvalgi versiyasida ham Temurning ilm egalariga g‘amxo‘rlik qilgani va ularni Samarqandda jamlagani haqida yozadi. Lekin aniq kutubxona haqida ma’lumot keltirilmaydi.

Nizomiddin Shomiy manbasi Temurning intellektual muhit yaratishga bo‘lgan intilishini tasdiqlaydi. Bu muhit kutubxona madaniyati uchun zarur poydevor bo‘lgan.

Abdurazzoq Samarqandiy (1413–1482) – temuriylar davrida Ulug‘bek saroyida xizmat qilgan tarixchi. “Matla’-us-sa’dayn” [3,634-635-b] asarida Temur davridagi Samarqandning ilm va ma’rifat markaziga aylangani, ulamolar va adiblar to‘plangani haqida ma’lumotlar bor. Kitob to‘plash va ilm ahlini qo‘llab-quvvatlash siyosati tilga olinadi.

Abdurazzoqning ma’lumotlari asosida Temur kutubxonasini rasmiy hujjatlar bilan tasdiqlash qiyin, ammo ilm muhiti va bilim an’analarini kuchaytirgani ravshan ko‘rinadi. Samarqandning ilm markaziga aylanishi Temur siyosatining natijasi sifatida ko‘riladi.

Temurning fathlari va ta’siri haqida Eron va arab tarixchilari ham yozgan. Masalan, Ibn Arabshoh “Ajoyib al-maqdur fi axbor Timur”[7] asarida Temurning ilmga nisbatan munosabati aks etgan, ammo uni salbiy tonda ko‘rsatgan.

Ibn Arabshoh Temurning ilmga munosabatini tahqirlab yozadi, ammo shu bilan birga, uning kitobga e’tiborini ham bilvosita tasdiqlaydi.

Garchi Ibn Arabshoh Temurga tanqidiy yondashgan bo‘lsa-da, uning kitob va ilm ahli bilan aloqasi bo‘lganini bilvosita tasdiqlaydi. Buning o‘zi Temur zamonida ilm markazlari va ehtimol kutubxonalarning ahamiyatli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Bo‘riboy Ahmedov nafaqat tarixchi, balki badiiy talqin orqali Temurning ilmga, kitobga, bilimga bo‘lgan munosabatini samarali ko‘rsatgan.

U Temur shaxsini faqat harbiy va siyosiy yetakchi sifatida emas, balki ma’naviy va ma’rifiy qiyofa sifatida ham ochib beradi.

Uning asarida Temurning ulamolarni hurmat qilishi, kitoblarni qadrlashi, bilim markazlari qurishga intilishi katta o‘rin tutgan.

Bo‘riboy Ahmedov[2] ning “Amir Temur” tarixiy romani ilmiy va badiiy nutq sintezidan iborat. Muallif professional tarixchi sifatida tarixiy faktlarning haqqoniyligini badiiy bayonning ta’sirchanligi bilan uyg‘unlashtira olgan. Hujjatli manbalar va qadimgi tarixiy yilnomalardan “Eski tarixiy kitoblarda aytilishicha tarixiy manbalarning guvohlik berishiga karaganda…” iqtiboslardan foydalanish matnga obro‘ va ishonchlilik bag‘ishlaydi. Romanda Amir Temurning ma’naviy qiyofasi, shaxsiy fazilatlari va ilmga, yozma so‘zga bo‘lgan hurmatiga alohida e’tibor qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, qahramonning ramziy bayonotlari muhim ahamiyatga ega: “Kitob, taksirim, bebaxo xazina… xazinani karokchi olib ketib, davlat bir fulussiz kolishi xam mumkin. Alarni vakti bilan tiklab opsa bulur. Ammo kitob yuk bulib ketsa, uni xech kachon tiklab bulmaydur. Biz kutubxona xususida yana bafurja uylab kururmiz” [2,138-139-b].

Tahlil va natijalar. Temur ilmni davlat hokimiyati va aqliy ustunlik vositasi sifatida qabul qilgan. Bir qator ma’lumotlarga ko‘ra, u har bir muvaffaqiyatli harbiy yurishdan so‘ng Samarqandga nafaqat hunarmandlar va me’morlarni, balki ilohiyot, tarix, astronomiya va falsafaga oid kitoblar – risolalarni ham olib kelishni buyurgan.

Uning shaxsiy kutubxonasida arab, fors, turkiy tillardagi asarlar, shuningdek, yunon va sanskrit tillaridan qilingan tarjimalar saqlangan deb ishoniladi. Temurning kutubxona to‘g‘risidagi qarorlarida aniq ma’muriy tizim ham ko‘zda tutilgan: “mehtari – kutubxonachi” lavozimi joriy etilgan; haftalik hisobot talab etiladi; kitoblar ro‘yxatga olinadi, raqamlanadi; saqlash uchun maxsus sharoitlar yaratiladi. Ushbu holatlardan ko‘rishimiz mumkinki, Temur nafaqat ma’rifatga, balki uni tashkil etishning institutsional va rejali yo‘llariga ham e’tibor qaratgan.

Amir Temur vafotidan so‘ng uning avlodlari nafaqat ma’naviy kamolotga intilishni saqlab qoldilar, balki kutubxonachilik madaniyati ko‘lamini ham ancha kengaytirdilar. Temuriylar hukmronligi davrini, ayniqsa, XV asrni “Temuriylar Renessansi” - Markaziy Osiyoda ilm-fan, adabiyot, me’morchilik va san’atning gullab-yashnagan davri deb atash qabul qilingan. Kutubxonalar saroy va ta’lim infratuzilmasining ajralmas qismiga aylandi.

Kutubxonachilik ishining eng ko‘zga ko‘ringan homiylaridan biri Temurning nabirasi Sulton Boysung‘ur Mirzo (1397-1433) edi. U Hirotdagi saroyida ajoyib kutubxona tashkil etib, unda eng yaxshi xattotlar, miniatyurachilar, kotiblar va muharrirlar ishlagan. Ba’zi ma’lumotlarga ko‘ra, uning buyurtmasi bilan Firdavsiy “Shohnoma”sining 40 jilddan iborat hashamatli nusxasi yaratilgan, uning har bir sahifasi yuqori badiiy sifat va bezak bilan ajralib turgan (Subtelny, 2000).

Boysung‘ur kutubxonasi nafaqat omborxona, balki o‘ziga xos nashriyot uyi ham bo‘lib, unda islom kitobining san’at asari sifatidagi ideali shakllandi.

Buyuk astronom va matematik sifatida tanilgan Ulug‘bek (1394-1449) ham Samarqanddagi mashhur rasadxonasi va madrasasi qoshida kutubxona tashkil etgan. Unda astronomiya, matematika, falsafaga oid ilmiy risolalar, qadimgi yunon va arab olimlarining tarjima to‘plamlari o‘rin olgan. Kitoblar nafaqat saqlash uchun, balki o‘qitish jarayonida ham ishlatilgan. Ma’lumki, madrasa qoshida matnlarni ko‘chirish va tarqatish tizimi mavjud bo‘lib, talabalarning o‘zlari kutubxona fondlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lganlar.

Shunday qilib, temuriylar davrida kutubxonalar davr ziyolilarining in’ikosiga, ilm-fan, san’at va hokimiyat o‘rtasidagi muloqot makoniga aylandi. Ular hukmdorning obro‘-e’tibori va nufuzini belgilaydigan madaniy kapitalning alohida shakliga aylandi.

Sharq kutubxonachilik an’anasiga qiziqish XIX asrda sharqshunoslik doirasida shakllana boshladi. Dastlabki tadqiqotlar musulmon dunyosidagi kutubxonalarning tuzilishi va vazifalarini tahlil qilgan Mixael Ashgar va Eduard Saxou kabi yevropalik olimlarga tegishli. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Bag‘doddagi “Bayt al-Hikma” va uning antik merosni o‘zgartirishdagi roliga bag‘ishlangan asarlar paydo bo‘ldi. Rus olimlari V.V.Bartold [5,-4-5-b] va I.Y.Krachkovskiy [5,-234-b] lar Samarqand va Buxoro ilmiy madaniyatini o‘rganish bo‘yicha katta ishlarni amalga oshirdi.

Kutubxona asta-sekin dunyoviy va davlat madaniyatining elementiga aylangan musulmon Sharqidan farqli o‘laroq, o‘rta asrlarda G‘arbiy Yevropada uzoq vaqt davomida monastirlar bilimlarni saqlash va tarqatish markazlari bo‘lib qoldi. VI-VIII asrlardayoq Benedikt ordeni monastirlarida rohiblar kitoblarni qo‘lda ko‘chiradigan maxsus xonalar – skriptoriylar shakllangan. Bu qo‘lyozmalar monastir kutubxonalarida saqlangan, ulardan foydalanish qat’iy cheklangan. Eng mashhur markazlar Montekassino (Italiya), Sen-Gallen (Shveysariya), Klyuni (Fransiya) monastirlari bo‘lib, ularda lotin adabiyotining eng muhim to‘plamlari shakllangan.

Tadqiqotchi I.V. Balkova [4,-415-b] shunday yozadi: “Dunyoning birinchi yirik kutubxonalari, yozma adabiyotning birinchi yirik to‘plamlari kabi, yunon dahosining mahsuli edi, garchi hatto miloddan avvalgi V asrgacha Yunonistonda ham aslida kitobxonlar bo‘lmagan.

Gretsiyada “kutubxona” so‘zining o‘zi paydo bo‘ldi. Antik kutubxonalar haqidagi dastlabki ma’lumotlar miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri keladi”. Bu xronologik va lingvistik ma’lumotlarni jalb qilgan holda, kutubxonachilik ishining paydo bo‘lishi va yozma madaniyatning shakllanishida qadimgi Yunonistonning asosiy rolini ta’kidlovchi tarixiy-madaniy sharhdir.

O‘rta asrlarda Sharq va G‘arbning kutubxona madaniyati turli tarixiy-madaniy sharoitlarda rivojlandi, bu esa kutubxonalarning vazifalari va tuzilishida o‘z aksini topdi. Umumiy maqsad - bilimlarni saqlash va tarqatish bo‘lishiga qaramay, kutubxonalarni shakllantirish, ularning ommabopligi, estetikasi va davlat institutlari bilan aloqalariga yondashuvlar tubdan farq qilgan.

Sharqda, xususan, islom olamida kutubxonalarga ilk davrlardanoq ilmiy, madaniy va hatto siyosiy tizimning ajralmas qismi sifatida qaralgan. IX asrdayoq Bag‘doddagi “Donishmandlar uyi” akademiya, tarjima markazi va bilimlar xazinasi vazifalarini birlashtirgan edi. Amir Temur va temuriylar davrida kutubxona nafaqat ilm-fan markaziga, balki hukmdor obro‘sining ramziga, uning hokimiyatini madaniyat va bilim orqali qonuniylashtirish vositasiga aylanadi. Kutubxonalar, ayniqsa, Samarqand va Hirot kutubxonalari noshirlik, ma’rifiy va ilmiy vazifalarni bajargan, o‘zaro fikr almashish makoni bo‘lgan. Bundan tashqari, Sharq kutubxonalari tillarga boyligi bilan ajralib turardi - ularning fondlarida arab, fors, turkiy, yunon, sanskrit tillaridagi matnlar yonma-yon joylashgan.

G‘arbiy Yevropada XIII asrgacha kutubxonalar asosan kirish va mavzular bo‘yicha cheklangan diniy muassasalar bo‘lib qoldi. Faqatgina universitetlarning rivojlanishi va Vatikan kutubxonasining tashkil topishi bilan kutubxona haqidagi tasavvur yanada universal bilimlar ombori sifatida shakllana boshlaydi. Ammo kitoblar hamon noyob va qimmatbaho mahsulot bo‘lib, ulardan foydalanish qat’iy tartibga solingan, kitob bezagiga estetik yondashuv Sharqqa nisbatan kam rivojlangan edi.

Shunday qilib, Amir Temur va temuriylar davridagi Sharq kutubxonachilik an’anasi bilimlarga nisbatan yaxlit, davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan va vizual rivojlangan yondashuvni namoyish etadi. G‘arb esa, diniy yozma an’ananing ahamiyati va universitet harakatining boshlanishiga qaramay, faqat XV asrning oxiri va XV asrning boshlarida Sharq bir necha asr oldin amalga oshirgan modelga o‘tishni boshladi.

O‘rta asrlarda Sharq va G‘arbning kutubxonachilik an’analari parallel ravishda, ammo sezilarli darajada farq qiluvchi yo‘nalishlarda rivojlandi. Agar G‘arbiy Yevropada kutubxonalar uzoq vaqt davomida faqat diniy sohaning bir qismi bo‘lib qolgan bo‘lsa, Sharqda - ayniqsa islom madaniy makonida va ayniqsa Amir Temur va temuriylar davrida kutubxonalar davlat, ta’lim va san’at tizimining muhim elementiga aylandi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Temur va temuriylar davrida shakllangan Sharq kutubxonachilik an’anasi nafaqat o‘z davridan ilgarilab ketgan, balki madaniy siyosatga asos solgan, unda bilim rivojlanish, qonuniylik va sivilizatsion ustunlik quroliga aylangan.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, o‘rta asrlarda Sharq va G‘arbning kutubxonachilik an’analari parallel ravishda, ammo sezilarli darajada farq qiluvchi yo‘nalishlarda rivojlandi. Agar G‘arbiy Yevropada kutubxonalar uzoq vaqt davomida faqat diniy sohaning bir qismi bo‘lib qolgan bo‘lsa, Sharqda – ayniqsa islom madaniy makonida va ayniqsa Amir Temur va temuriylar davrida kutubxonalar davlat, ta’lim va san’at tizimining muhim elementiga aylandi.

Amir Temurning bilimga strategik resurs sifatida shaxsiy munosabati, shuningdek, uning avlodlari – Boysung‘ur Mirzo, Ulug‘bek, Husayn Boyqaroning qo‘llab-quvvatlashi kutubxonalarning ko‘p funksiyali

muassasaga aylanishiga yordam berdi. Ular kitob ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqot va badiiy bezashni birlashtirib, nafaqat omborxona, balki ma’no va estetika laboratoriyasiga aylandi. Temuriylar kutubxonalari davlatchilik ramzi, ma’naviy meros va bilimni saqlash instituti sifatida shakllangan. Ushbu maqoladagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Temur va uning avlodlari tomonidan shakllantirilgan madaniy siyosatda kutubxonaning o‘rni muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

ADABIYOTLAR:

1. Али Яздий, Шарафуддин. Зафарнома. // Сўз боши, эски ўзбек тилидан таржима, изоҳлар, кўрсаткичлар ва харита тарих фанлари доктори, профессор А.Аҳмедов. – Тошкент, 2008.

2. Ахмедов Б. Амир Темур. / Тарихий роман. – Т.: А.Қодирий, 1995.

3. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 1405-1429 йиллар воқеалари. - T.: O‘zbekiston, 2008. - 632 б. - www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Балкова И.В. История библиотечного дела. - М.: Пашков дом, 2013.

5. Бартольд В.В. Сочинения в 9 т. Т.6. - М.: Наука, 1968.

6. Глухов А.Г. Судьбы древних библиотек. - М.: Либерия, 1992. - 160 с.

7. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-Мақдур фи Ахбор Темур. // Сўз боши, арабчадан таржима, шарҳ муаллифи филология фанлари номзоди Убайдулла Уватов. - Тошкент: Меҳнат, 1992.

8. Крачковский И.Ю. Над арабскими рукописями. Издание 4-е. М.: Наука.

9. Маслова В.А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. - 208 с.

10. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. - T.: Fan, 2019. - 544 b.

11. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. - 824 с.

UO‘K 811.512.133’373.7:398.9 (=512.133)

HETERONYMIC RELATIONSHIPS IN UZBEK PROVERBS

Sharipova Maftuna Jamshidovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
maftunasharipova96@mail.ru
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti,
f.f.f.d. (PhD) Y.Nurova taqrizi asosida

Abstract. *The article studies heteronymic relations in the system of kinship terms present in Uzbek folk proverbs. The semantic features and synonymous possibilities of heteronymic relations are highlighted on the basis of folk proverbs. They are substantiated using excerpts from works of art. During the research, such methods as observation, description, comparison were used.*

Keywords: *proverb, kinship terms, system, heteronymic relations, semantic feature, synonymous series.*

ГЕТЕРОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация. *В статье исследуются гетеронимические отношения в системе терминов родства, представленных в узбекских народных пословицах. Семантические особенности и синонимические возможности гетеронимических отношений раскрываются на основе народных пословиц. Они подтверждаются примерами из художественных произведений. В ходе исследования применялись такие методы, как наблюдение, описание и сравнение.*

Ключевые слова: *пословица, термины родства, система, гетеронимические отношения, семантическая особенность, синонимический ряд.*

O‘ZBEK MAQOLLARIDA GETERONIMIK MUNOSABATLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek xalq maqollaridagi qarindoshlik atamalarining tizimida uchraydigan geteronimik munosabatlar tadqiq etilgan. Xalq maqollari asosida geteronimik munosabatlarning ma’noviy xususiyatlari va sinonimik imkoniyatlari yoritib berilgan. Ular badiiy asarlardan olingan misollar orqali asoslantirilgan. Tadqiqot davomida kuzatish, tavsiflash va qiyoslash kabi usullardan foydalanilgan.*

Kalit so‘zlar: *maqol, qarindoshlik atamalari, tizim, geteronimik munosabat, ma’noviy belgi, sinonimik qator.*

Introduction. The heteronymic relation is derived from the English phrase “heteronymous relative” and means “words having different names, as a pair of correlatives” [5]. This relation can be studied in connection with the terms of blood-kinship. For example, the blood-kinship lexeme father comes together with words such as grandfather, mother, child to form this relation: father-father, mother-child, father-child. In linguistics, terms denoting kinship meanings in heteronymic relationships are divided into groups according to age and gender differences:

1. According to gender differences, both parts of a pair of words are masculine (father-grandfather) or feminine (sister-sister), as well as words denoting kinship meanings in which the first part of the pair is masculine and the second part is feminine (husband-wife).

2. According to age differences, pairs are divided into groups such as differentiated and non-differentiated: father-son, mother-son [4, 15].

Literature review. In most Uzbek folk proverbs, one can observe the presence of kinship terms in a heteronymic relationship. In particular,

1.“Ota-bobong hunari – otmoq, chopmoq, Senga kim qo‘yibdi – qo‘sh haydamoq, tuproq yalamoq?!” [1, 267] The proverb is a clear example of this. This proverb is told in the form of admonition, and it emphasizes that our ancestors were brave and courageous people, that they had their place and respect among the people, and therefore their professions were shooting and running, which were typical of men. The proverb uses the phrases "to shoot" and "to lick the soil" to emphasize that farming is a responsibility of generations to continue the profession of ancestors, and that young people should be worthy of them. The words "to shoot" and "to lick the soil" in the proverb also mean practical work, such as labor or work. The

phrases "to plow" and "to lick the soil" express a person's labor, a life full of difficulties, and work in simple and difficult conditions. “Otang erdir, sen ham erdek qiliq qil” The proverb together with the above proverb forms a synonymous series. Also, the proverb has a heteronymic relationship with the word "ancestor". **Table 1.**

Observation of heteronymic relations in the system of kinship terms

№	Kinship Term	Examples	№	Kinship Term	Examples
1.	*Amma*	Amma-xola, amma-jiyan	8.	*Opa*	Opa-uka, opa-singil
2.	*Aka*	Aka-uka, aka-singil	9.	*Ota*	Ota-bobo, ota-ona, ota-bola
3.	*Bobo*	Bobo-buvi, ota-bobo	10.	*Og‘a*	Og‘a-ini
4.	*Buvi*	Buvi-ona, bobo-buvi	11.	*Qaynona*	Qaynona-qaynota
5.	*Er*	Er-xotin	12.	*Tog‘a*	Tog‘a-jiyan
6.	*Kelin*	Kelin-kuyov	13.	*Xola*	Xola-jiyan, amma-xola
7.	*Ona*	Ona-bola, ota-ona	14.	*O‘g‘il*	O‘g‘il-qiz

2. Ota-bola urishar, og‘a-ini yulishar” [1, 289] – A heteronymic relationship has arisen with the terms father and son, brother and sister, and conflicts and quarrels within the family and between close relatives, disagreements between father and son, and brothers and sisters have become the basis for proverbs. The role of the father in the family, father-son relations are prominent in most Uzbek and Turkish folk proverbs. The concept that a son should obey his father, who has power and authority, can give rise to father-son conflicts [3, 14]. It is natural that sometimes there are wars and quarrels between father and son, brothers and sisters, and close people in general, due to marital or other domestic reasons. However, this quarrel should not last long and should not become serious. Because, in the hadith, it is narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him): The Messenger of Allah (blessings and peace of Allah be upon him) said: “It is not permissible for a believer to be angry with another believer for more than three days. If he has been away for three days, let him meet him and greet him. If he returns his greeting, both of them will share in the reward. If he does not return his greeting, then he will have taken upon himself the sin. A Muslim refrains from anger.” [6] Therefore, even if people fight with each other from time to time, they should forgive and admit that they are sometimes wrong. In fact, refraining from anger and forgiving each other is a virtue. The word agha in the proverb has 5 meanings in the “Explanatory Dictionary of the Uzbek Language” [2,184], and the word ini has 2 meanings; The word "ağa-ini" [2,184] is shown to have two meanings.

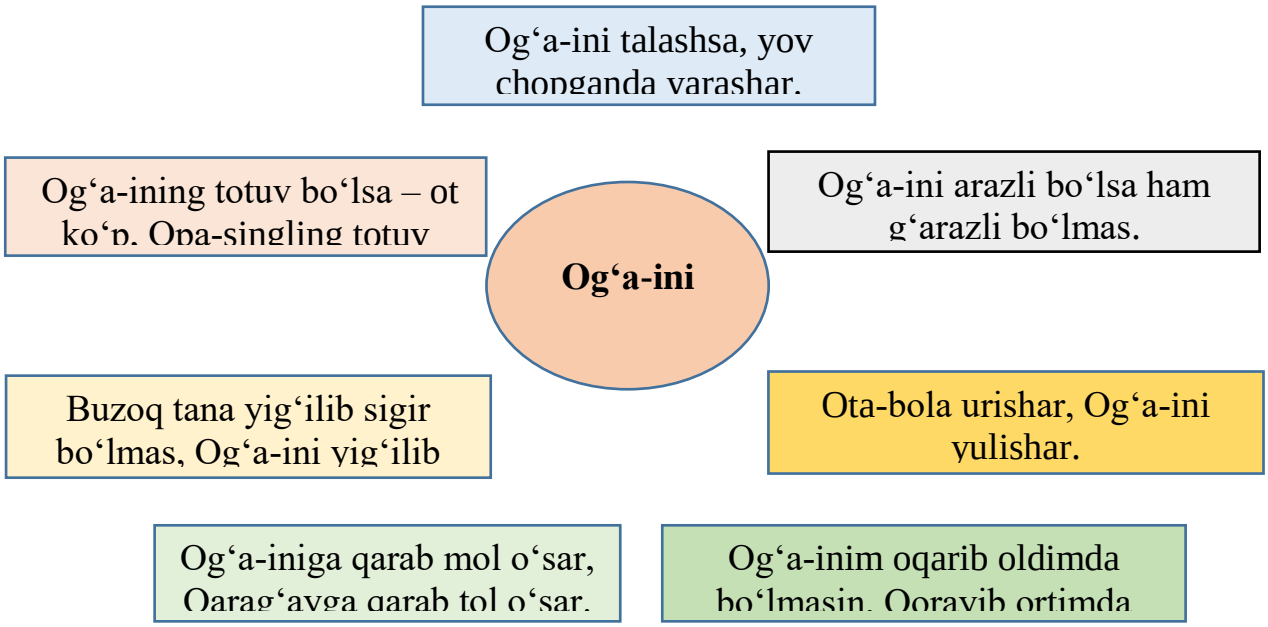

Figure 1. Uzbek folk proverbs with the heteronymic relation aga-ini lexeme

3. *“Ovsinlar inoq bo‘lsa, og‘a-inilar chinoq bo‘lmas”* [1, 239] The origin of the proverb is related to a story from the past: “In the past, there were five brothers living together. One day, one of them said to his wife, “We are brothers, we are always together, what can happen to our friendship?” The wife replied, “The reason for this is that we are the Ovsins.” Her husband did not admit this. She took it to heart. A few days later, the Ovsins made soup with the head. The head was placed in front of the eldest brother, who ate the two eyes of the head himself, and cut off the rest and shared it with the others. When the table was gathered, one of the Ovsins began to tease her husband. “Your brother gave all the good parts of the head to his wife and children, we did not go from chewing ears to eating fat, you are the ones who chewed the dry jaw!” she said. Her husband got angry and argued with his brother. After that, the brothers broke up, and they began to earn a living separately.” [1, 238-239]. In fact, it is their wives who both strengthen the relationship between brothers and sow the seeds of discord between them. As is known, such incidents sometimes occur in life. Our wise people witnessed such situations and tried to reflect this in their advice. Synonyms of the proverb: *“Og‘a-ining bor bo‘lsa, dushmanim yo‘q dema, Ovsining bor bo‘lsa kundoshim yo‘q dema”*, *“Biz ittifoq – siz ittifoq, Biz bo‘lmasak, bir ittifoq, Bir kundayoq qir-bir pichoq”*.

Literature review. Many works of art contain folk proverbs that express the concept of kinship. In particular,

1. *“ – Ota rozi – Xudo rozi! Padari buzrukvori norozi bo‘lg‘on zurriyotdan Xudo ham norozi! - dedi Abul Hasanak, allaqanday jo‘shib. – Bas! Amir Mas’uddan qo‘rqmoq emas, qilich charxlamoq darkor, janobi bosh vazir, qilich!..”* [148].*”* Odil Yoqubov “Ko‘hna dunyo”.

2. *“ – Ota rozi, xudo rozi, degandek… sen rozi bo‘lsang, xotining nega osiladi menga?”* [289-290] Odil Yoqubov “Diyonat”.

These novels use the proverb "Father is pleased - God is pleased." Father's approval and prayers are of great importance in human life. Especially for a child, father's approval, that is, his approval, is considered equal to Allah's approval. Therefore, a child should serve his father until the end of his life and receive his approval. If he does so, he will be blessed in every work. Not only his father, but also Allah will be pleased with him. The idea of respecting the father and taking his wishes into account is put forward in the novel.

Variant: “Father's pleasure is Allah's pleasure.” In folk proverbs based on kinship terms, partial assonance may be found. For example, in the above proverb, the repetition of the sound o helped to create this phenomenon.

Why is the term ota used in the proverb, not the word ona? The reason is that in terms of dignity, the lexeme ota is higher than the term ona, and this creates a gradation. Thus, a gradation is observed in the parema. According to the increasing degree of dignity:

ona → ota

The following seme of the lexeme ota is given in the etymological dictionary of the Uzbek language: “Ota, “a man in relation to his child”. This word, which also meant the same thing in the ancient Turkic language, was pronounced in the style of ata. In the Uzbek language, the vowel a at the beginning of this word changed to the vowel â, and the vowel a at the end to the vowel ä: ata-âtä”[]. According to the explanatory dictionary of the Uzbek language, the lexeme ota expresses 6 types of meaning and content: 1. A man with children, a child (in relation to his children). 2. It is also used when addressing older people or to respect them. 3. Used to pamper a boy. 4. About a person who initiates or lays the foundation for a work or movement (transitive). 5. A kind leader, leader (transitive). 6. About a person who leads a nation or country, who is great in age or position.

3. *“ – Ey bolam, ko‘nglungiz er tilar o‘xshar, oshuqmang. “Oshuqg‘on qiz erga borsa yorchimas va teshik munchoq yerda qolmas”, - der erdi”* [10]. Gulxaniy “Zarbulmasal”.

Analysis and results. The modern version of the proverb “A girl in love will not marry, and a hole will not remain in the ground” used in the work is: “A girl in a hurry will not marry.” In a number of proverbs, our wise people have emphasized the need not to rush into anything, and that rushing and haste will have bad consequences. Especially, a girl should not rush into marriage. If she is excited when choosing a husband, paying attention not to the inner world and character of the young man, but to his appearance, clothes, and wealth, and if she marries him without seeing him, knowing him, or asking him, believing his false promises, the consequences will be bad. That is, later, when the identity and true nature of the young man becomes clear, problems will arise in the relationship, which may ultimately end in divorce. The proverb emphasizes the need to make important decisions in a person’s life carefully. A certain part of the stock of Uzbek folk proverbs formed on the basis of ethnic-kinship terms consists of paremas formed on the basis of the metonymy phenomenon. In particular, we can see that the metonymic copy in this proverb is dedicated to the associative relationship person - result, that is, it can be said that it expresses a concept related to a person in reality. “Oshiqqan qiz” - “shoshilgan qiz” (person). This parema is used to describe

social and moral values. The etymology of the lexeme qiz is as follows: “female child”, “woman who has reached puberty”. This word, which also meant the same in the ancient Turkic language, was originally pronounced as qïz. Later, the harder sign of î ulis was lost in Uzbek: qïz - girl [537-538]. The following semes of the lexeme “yolchi” included in the proverb are given in the Explanatory Dictionary: 1. To be sufficiently provided for; to be satisfied, to be satisfied, to be satisfied; 2. to attain, to possess, to have something good; to achieve one's goal; to be satisfied []. Synonyms: "A hasty girl will not reach the ground, If she reaches the ground, her skirt will not reach the ground", "The work of a hasty girl will not be successful", У торопливой девицы не будет хорошего мужа (A hasty girl will not marry the ground) (Russian proverb), Поспешиш – людей насмешиш (If you hurry, you will make people laugh) (Russian proverb).

1. *“Xotin zoti o‘zi shunaqa bo‘ladi. Mashoyixlar it vafo, xotin jafo, deb bejiz aytmaganlar. Shuning uchun ham, kamina qulingiz xotinim bilan qizimni so‘yganman-da...”* [224] Xudoyberdi To‘xtaboyev “Sariq devning o‘limi”.

In this excerpt from the novel, the proverb “It vafo, xotin jafo” is used. The proverb expresses views on the issues of loyalty and betrayal in society, and compares these concepts through the lexemes of dog and wife. A dog is an animal known for its loyalty and devotion. It always shows its closeness to its owner. That is why the word vafo is used in relation to a dog. Therefore, in folk proverbs, dogs are often used as a symbol of loyalty, and women are used to describe betrayal. In the explanatory dictionary of the Uzbek language, the following 2 meanings of the lexeme “vafo” are found: 1. Loyalty to a friend, a loved one, close people; keeping one’s covenant sacred; being firm in one’s word, promise. 2. It is used in relation to the loyalty of some work, pets. If a wife brings discomfort or suffering to her husband, this is interpreted as jafo. In particular, the Explanatory Dictionary of this lexeme gives the meaning of “spiritual, mental and physical oppression, suffering, calamity”. In the parema, the images of a dog and a wife metaphorically express opposing meanings to each other, in which the lexemes of a dog and a wife create a contrast phenomenon based on textual contradiction. If the zoonym of a dog is realized in the meaning of loyalty, the term wife is understood to be a person of a lower level than a dog in terms of loyalty. Synonyms: Dog is loyal, wife is betrayal (Dog is loyal, wife is betrayal) (English folk proverb), “A hanging from a disloyal wife is better”, “A disloyal wife is a hanging from a disloyal wife”. Similar: “A loyal dog is better than a disloyal wife”.

Conclusion/Recommendations. In conclusion, it can be said that the analysis of heteronymic relationships in proverbs has paved the way for the re-emergence of national culture and values, the life experiences of our ancestors. The above-mentioned Uzbek folk proverbs emphasize the sanctity of the family, the duty of each member to preserve it through family ties, kinship and social ties. In general, proverbs serve to glorify harmony and solidarity, which indicates the deep and profound roots of the moral foundations of the Uzbek people. Proverbs, which are the product of the people's creativity, are an invaluable treasure that has been refined over the centuries based on life experiences. Studying the terms of kinship used in them allows us to become aware of the past, lifestyle, customs and philosophy of our ancestors. Also, through the linguopoetic analysis of these terms, it will be possible to better understand the historical and cultural heritage of the Uzbek people.

REFERENCES:

1. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Т.: Маънавият, 2013. – 320 б.

2. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990. – Б. 528; Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.

3. Шомақсудов Ш., Долимов С. Кенг уйнинг келинчаги. – Тошкент: Давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1961. – 224 б.

4. Ўзбек тилининг изохли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. – 429.

5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Т.: Университет 2000. – 384 б.

6. Rixsiyeva G. “Sharq mash’ali” jurnali. 2022, 2-son. – B. – 14.

7. Burxanova D.I. Qarindoshlik atamalari tizimida suppletiv munosabatlar: Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Qo‘qon, 2023. – B. – 57.

8. https://www.dictionary.com

9. https://buxoroisharif.uz

10. https://ziyo.uz

UO‘K 93/94

BUXORO VA AFG‘ONISTONNING XVIII-XIX ASRLARDAGI ZIDDIYATLARIGA OID

Orziyev Mahmud Zayniyevich,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Nizamov Asqar Baxromovich,
Toshkent farmatsevtika instituti o‘qituchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XVIII asrning o‘rtalarida boshlangan va XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar davom etgan Buxoro amirligi va Afg‘oniston o‘rtasidagi Janubiy Turkiston (hozirgi shimoliy Afg‘oniston) uchun kurashlar tarixi tahlil qilingan. Shuningdek, manbalar va tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlar orqali Buxoro amirligi vujudga kelgan davrda o‘zaro kurashlar avj olganligi, aksincha mang‘itlar sulolasi bilan deyarli bir vaqtda tashkil topgan Afg‘oniston davlatida ichki ijtimoiy-iqtisodiy tinchlik faol tashqi siyosat olib borishga asos bo‘lib, bir qator hududlar jumladan Janubiy Turkistonda Buxoro amirlariga va yangi sulolaga bo‘ynsunishni istamaydigan o‘zbek bekliklarini bosib olish imkonini berganligi, amir Shohmurod davrida va undan keyingi Buxoro amirlari amir Haydar va amir Nasrullo davrida Janubiy Turkiston uchun kurashlar avj olganligi, hatto Rossiya imperiyasini Buxoro amirligini yarim mustamlakaga aylantirish jarayonida ham bu kurashlarning davom etganligi kabi masalalar tahlil qilinadi. Janubiy Turkiston uchun Buxoro amirligi va Afg‘oniston o‘rtasidagi kurashlar 1869-yil va keyinchali 1873- yilgi kelishuvlar natijasida, ya’ni buyuk davlatlarning aralashuvi bilan to‘xtatilishiga va Amudaryo ikki o‘rtadagi chegara sifatida belgilanishi kabi xulosalar bilan yakunlangan.*

Kalit so‘zlar: *Janubiy Turkiston, beklik, amirlik, hokimiyat, o‘zaro kurash, vassal, mustaqil, sulola, urug‘- qabila, istilo, ziddiyat, mulk, itoat.*

О КОНФЛИКТАХ МЕЖДУ БУХАРОЙ И АФГАНИСТАНОМ В XVIII–XIX ВЕКАХ

Аннотация. *В данной статье анализируется история борьбы за Южный Туркестан (современный северный Афганистан) между Бухарским эмиратом и Афганистаном, которая началась в середине XVIII века и продолжалась до второй половины XIX века. Также на основе сведений, приведённых в источниках и исторической литературе, анализируются следующие аспекты: обострение взаимной борьбы в период возникновения Бухарского эмирата; внутренний социально-экономический мир в государстве Афганистан, образованном почти одновременно с династией Мангытов, что послужило основой для активной внешней политики и позволило завоевать ряд территорий, в том числе в Южном Туркестане узбекские бекства, не желающие подчиняться эмирам Бухары и новой династии; обострение борьбы за Южный Туркестан в период правления эмира Шахмурада и последующих эмиров Бухары - Хайдара и Насруллы; продолжение этой борьбы даже в процессе превращения Бухарского эмирата Российской империей в полуколонию. Борьба за Южный Туркестан между Бухарским эмиратом и Афганистаном была прекращена в результате соглашений 1869 года, а затем 1873 года, то есть вмешательством великих держав, и Амударья была определена как граница между ними.*

Ключевые слова: Южный Туркестан, бекство, эмират, власть, взаимная борьба, вассал, независимый, династия, род-племя, завоевание, противоречие, владение, подчинение.

ON THE CONFLICTS BETWEEN BUKHARA AND AFGHANISTAN IN THE 18TH-19TH CENTURIES

Abstract. *This article analyzes the history of the struggle between the Bukhara Emirate and Afghanistan for Southern Turkestan (present-day Northern Afghanistan), which began in the mid-18th century and continued until the second half of the 19th century. Based on information from historical sources and literature, it is examined how mutual conflicts intensified during the emergence of the Bukhara Emirate. Conversely, in Afghanistan, which was established almost simultaneously with the Mangit dynasty, internal socio-economic stability provided a foundation for active foreign policy. This allowed the conquest of several territories, including Uzbek principalities in Southern Turkestan that were unwilling to submit to the Bukhara emirs and the new dynasty. The struggle for Southern Turkestan intensified during the reign of Emir Shahmurad and continued under subsequent Bukhara emirs, Emir Haydar and Emir Nasrullo. These*

conflicts persisted even during the Russian Empire's process of transforming the Bukhara Emirate into a semi-colony. The article concludes that the struggle between the Bukhara Emirate and Afghanistan for Southern Turkestan was halted as a result of agreements in 1869 and later in 1873, through the intervention of great powers, with the Amu Darya being defined as the border between the two.

Keywords: *Southern Turkestan, bekdom, emirate, power, mutual struggle, vassal, independent, dynasty, tribe, conquest, conflict, property, obedience.*

Kirish. XVIII asrning birinchi yarmida Buxoro xonligidagi chuqur tanazzul natijasida mamlakat birligiga putur yetgan. Xonlik tarkibidan bekliklarning ajralib chiqish jarayoni kuzatilib, dastlab Janubiy Turkiston o‘lkasi bekliklarining o‘z mustaqilliklarini qo‘lga kiritishlari sodir bo‘lgan. Buxoroda mang‘itlar sulolasi o‘rnatilish jarayonida o‘zaro kurashlar avj olganligi Afg‘onistonda yangidan vujudga kelgan Ahmadshoh Durroniy davlatining Janubiy Turkistonni istilo qilish imkonini bergan. Uning vafotidan so‘ng o‘zbek bekliklari mustaqil bo‘lishi Buxoro va Afg‘oniston o‘rtasida yuz yildan ortiqroq davom etgan chegara ziddiyatlarini keltirib chiqargan.

Adabiyotlar sharhi. Ko‘rib chiqilayotgan mavzuni mazmunan yoritishda biz ko‘rib chiqqan va tahlil qilgan adabiyotlarni shartli ravishda uch guruhga bo‘ldik. Ular manbalar va manbaviy ahamiyatga ega bo‘lgan adabiyotlar, sovetlar davlati mavjud bo‘lgan tarixiy davrda yaratilgan asarlar, postsovet davlatlari, ya’ni SSSR parchalangandan keyingi davrda chop etilgan adabiyotlar gurulariga bo‘ldik. 1867 yilda Rossiya imperiyasi tomonidan tuzilgan Turkiston general-gubernatorligi tashkil topgandan boshlab, Turkiston o‘lkasining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, xo‘jalik, siyosiy va tarixiy taraqqiyotiga oid ma’lumotlarni o‘zida jamlab borgan “Turkestanskiy sbornik” (“Turkiston to‘plami”) mavzuni manbaviy jihatdan yoritishda katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Jumladan, “Turkiston to‘plami”ning 12-tomi va 41-tomlarida mojar sayyohi va ingliz ayg‘oqchisi H.Vamberinig O‘rta Osiyoga sayohati xotiralari to‘liq keltirilgan bo‘lib, ularda Buxoro amirligi, Janubiy Turkistondagi o‘zbek bekliklari, Afg‘onistonning o‘sha davrdagi siyosiy ahvoli, o‘zaro kurashlar tarixi, o‘lkaning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, aholining xarakteri kabi masalalarga e’tibor qaratganini ko‘rishimiz mumkin. “Turkiston to‘plami”ning 41-tomida M.Venyukovning maqolasida Amudaryoning yuqori oqimida joylashgan Qunduz, Badaxshon, Rushon, Shug‘non kabi davlatchalar va ularning Buxoro va Afg‘oniston o‘rtasidagi ziddiyatlarda tutgan o‘rni yoritilgan bo‘lsa, to‘plamning 241-tomida Janubiy Turkistondagi barcha o‘zbek bekliklarining joylashuvi, chegaralari va o‘zaro kurashlariga oid ma’lumotlar keltirilgan. T.K. Beysembeyev “Tarixi Shoxruxiy” asarini manbaviy ahamiyatini tahlil qilib, Buxoro amirligida sulola almashinuvi davrida o‘zaro kurashlar tarixiga ko‘proq urg‘u berganligini ko‘rish mumkin.

Mavzuni mazmunan yoritishga xizmat qiladigan ikkinchi guruh adabiyotlarimiz sobiq SSSR mavjud bo‘lib turgan va kommunistik mafkura ustunlik qilgan davrlarda yaratilganligi sababli imkon qadar tanqidiy nuqtai-nazardan tahlil qilishga harakat qildik. Mavzuga ta’lumqli adabiyotlardan V.V. Bartolьd izlanishlari ko‘proq manbashunosllik ta’luqli fikrlar keltirilgan bo‘lsa, taniqli afg‘onshunos olim Y.V. Gankovskiy Ahmadshoh Durroniy davlatining ma’muriy bo‘linishi, qo‘shin tuzilishi va unda afg‘on qabilalarining vakillari qay tartibda o‘rin egallashini tahlil qilgan.

So‘nggi uchinchi guruhga kiritilgan adabiyotlardan T.S. Saidqulov ilmiy izlanishlari asosan mavzuning tarixshunoslik jihatlarini yoritib bergan bo‘lsa, V.A. Moiseyev Jung‘or xonligining qozoqlar bilan munosbati haqida yozgan asarida jung‘orlarning O‘rta Osiyo xonliklari va Nodirshoh Afshor bilan munosabatlariga ham qisman to‘xtalib o‘tganligini ko‘rishimiz mumkin

Natija va mulohazalar. XVIII asr birinchi yarmida Buxoro xonligi chuqur ijtimoiy-iqtisodiy tanazzulga yuz tutgan. Bu esa siyosiy jihatdan parokandalikni keltirib chiqargan va oliy hokimiyatga erishish maqsadida urug‘-qabilalar o‘rtasida o‘zaro kurashlar kuchaygan. Ayniqsa, Abulfayzxon va Rajab Sulton o‘rtasidagi kurashlar xonlik uchun tahlikali bo‘lib, mahalliy aholi boshqa hududlarga ko‘chib keta boshlagan. Birgina Shahrisabzdan 12 ming oila Hindistonga ketib qolgan. Ochlik, epidemiya va urushlar butun boshli yirik shaharlarni xarobaga va tashlandiq holga olib kelgan. Misol tariqasida Nodirshoh istilosidan keyin Samarqand shahrida aholi qolmagan. Qal’a ichida mingtacha odam omon qolganligi tarixiy manbalarda tilga olib o‘tilgan [7, 101]. XVIII asrning o‘rtalarida O‘rta Osiyo xonliklari uchun tahlikali vaziyat vujudga kelgan bo‘lib, ularning siyosiy mustaqilligi tamoman xavf ostiga qolgan. Chunki, bir tomondan Eron, ikkinchi tomondan Jung‘or xonligining tahdidi kuchaygan davr bo‘lgan. Jung‘or xonligining hukumdori xuntayji (xon) Sevan-Dorji 1746-yili singlisini Nodirshohga turmushga berib qarindoshlik aloqalarini yo‘lga qo‘ygan. Nodirshoh kelinning qaliniga 10 ming kumush tanga berib, qarindoshchilik aloqalarini yo‘lga qo‘ygan [8, 186]. Ushbu ma’lumot O‘rta Osiyo xonliklarini Nodirshoh va Jung‘orlar o‘rtasida ta’sir doiralariga bo‘lib olish shartlari kelishilgan deb xulosa qilish mumkin. Nodirshohning 1747- yilda o‘ldirilishi, Jung‘or

xonligida boshlangan taxt uchun kurashlar O‘rta Osiyo xonliklarini yana bir asrdan ko‘proq mustaqil davlat sifatida yashash imkonini bergan.

Ushbu g‘alayonli davrlarda Buxoro xonligida amalda hokimiyatni yo‘qotgan Ashtarxoniylar sulolasining so‘nggi vakili Abulfayzxonni mang‘it amirlaridan Rahimbiy hokimiyatdan ag‘darib, Buxoroda hokimiyatni qo‘lga olgan. Buxoroda sulola almashinuvi jarayonlarida urug‘-qabilalar o‘rtasida kurashlar yanada keskinlashgan. Shahrisabzda kenagaslar Qo‘qon xoni Abdukarimbiy bilan ittifoq tuzib, mustaqillikni da’vo qilgan bo‘lsa, Miyonko‘lda Ibodullo qipchoq qo‘zg‘oloni sodir bo‘lgan [9, 12]. Janubiy Turkistondagi o‘zbek bekliklari esa Muhammad Raimbiy hokimiyatini umuman tan olmaganlar. Bir so‘z bilan aytganda Buxoro xonligi (amirligi) hududidagi barcha urug‘-qabilalar o‘z mustaqilliklarini e’lon qilganlar. Ularni markaziy hokimiyatga birlashtirish katta kuch va vaqtni talab qilgan. Mang‘itlar sulolasi vakillari hukumronliklarining dastlabki davrida mamlakat yaxlitligi, yurt tinchligiga erisha olmaganlar. O‘zaro kurashlar tobora mayda feodal mulklarga bo‘linishga sabab bo‘lib borgan. Bir vaqtlar Buxoro xonligi tarkibiga kirgan Janubiy Turkistonidagi o‘zbek feodallari o‘z mulklarini mustaqil hukumdorlar sifatida idora eta boshlaganlar. Bu esa tashqi xavf birinchi galda Afg‘onistonda o‘z davlatini tashkil qilgan Ahmadshoh Durroniyning istilochiligiga keng yo‘l ochib bergan. 1747-yilda tashkil topgan mustaqil Afg‘oniston davlati hukumdori Ahmadshoh Durroniy (1747-1773 yy) afg‘on qabilalarini birlashtirib, faol tashqi siyosat yuritgan va qo‘shni feodal mulklarni ham bosib ola boshlagan. Ahmadshoh Durroniy qo‘shinlari 1750-1752-yildan boshlab Amudaryoning chap sohilida bir vaqtlar Buxoro axonligi tarkibidagi bekliklari hisoblangan Balx, Shibirg‘on, Andxoy, Qunduz, Maymana xonliklarini bosib olishga muvoffaq bo‘lgan. Bu esa ushbu hududlarni o‘z mulki deb hisoblagan Buxoro amirlari bilan yuz yilliklarga cho‘zilgan o‘zaro kurashlarni keltirib chiqargan. Balxda afg‘on qo‘shinlari garnizoni tursada, xonliklar amalda o‘zlarining to‘la mustaqilliklarini saqlab qolaverganlar [5,29]. Bu vaqtda Buxoroda sulola almashish jarayonlari va o‘zaro kurashlar avj olgan bo‘lib, Buxoro hukumdorlari tomonidan Afg‘onistonga qarshi amaliy choralar ko‘rish imkoni mavjud bo‘lmagan.

Afg‘on Turkistoni (tarixiy adabiyotlarda Janubiy Turkiston atamasi ko‘proq qo‘llaniladi)dagi mulklar hatto, rasmiy bo‘lsada, Afg‘onistonga bo‘ynsunishni istamaganlar. Bekliklarning mustaqillik uchun intilishlari sababli 1755-yilda Ahmadshoh Durroniy Xuroson hududlarini bo‘ynsundirib qaytgandan so‘ng, Janubiy Turkistondagi o‘zbek bekliklariga qarshi ikkinchi bora qo‘shin torgan va ularni qaytadan bo‘ynsundirishga muvofaq bo‘lgan. shunday bo‘lsada, o‘zbek bekliklari Ahmadshoh Durroniy vafotidan so‘ng (1772 yy) tezda o‘z mustaqilliklarini qo‘lga qaytadan qo‘lga kiritganlar. Ayniqsa, bu kurashlarda Qunduz bekligi hukumdori yetakchilik mavqeni egallaganligini ko‘rish mumkin. Qunduzni itoat ettirish maqsadida uch bora qo‘shin yuborilgan bo‘lsada, ularning uch bora ham mag‘lub bo‘lganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o‘tilgan. Shundan so‘ng, 1789-yilda Afg‘oniston hukumdori Temurshoh (1773-1793 yy) katta qo‘shin bilan yurish qilib, Qunduz bekligini egallagan. Ikkinchi bir tomondan Buxoro amirligida ham siyosiy vaziyat amir Shohmurod davrida izga tushib, mamlakatda tinchlik o‘rnatilgan va markazlashuv jarayonlari qisman nihoyasiga yetkan. Markazlashishni butunlay yakunlash maqsadida Shohmurod (1785-1800 yy) bir paytlar Buxoro xonligiga tegishli bo‘lgan mulklarni amirlik qo‘l ostiga qaytarishga oid harakatlarini boshlagan. Tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarga qaraganda, 1789-1890- yillar davomida Buxoro va Afg‘oniston amirlari o‘rtasida Janubiy Turkistoni uchun kurash olib borilgan [5,30]. Adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Amir Shohmurodning Janubiy Turkiston o‘lkasidagi o‘zbek bekliklarini Buxoro amirligi tarkibiga qaytarish yo‘lidagi urinishlari samara bermagan. Bunday xulosaga kelishimizga, Afg‘oniston davlati bilan olib borilgan muzokaralarda faol ishtirok etgan, elchilik topshiriqlari bilan Moskva, Peterburg (Rossiya), Kashmir (Hindiston), Turkiya (Usmoniylar saltanati)da bo‘lgan, Durroniylar davlatida ikki bora elchilik topshiriqlari bilan bo‘lgan Abdul Karim Buxoriy Buxoro va Afg‘oniston davlatlari o‘rtasida Janubiy Turkistonidagi mulklar uchun kurashlar tarixiga oid yozib qoldirgan asarida keltirilgan ma’lumotlar sabab bo‘ladi[1,581]. Garchi Temurshoh davrida Janubiy Turkiston bekliklari Afg‘onistonga nomigagina bo‘ynsungan bo‘lsada, ularning Buxoro amirligiga bo‘ynsunish xohishlari bo‘lganligiga oid tarixiy adabiyotlarda bunga ishora beruvchi ma’lumotlarni uchratmadik.

Tarixiy adabiyotlardagi ma’lumotlar tahlili, Afg‘on Turkistoni (Janubiy Turkiston) hududida joylashgan mulklar nafaqat Afg‘oniston, kezi kelganda o‘zaro va hatto, Buxoro amirligi hukumronligiga qarshi ham kurash olib borganlar, deb xulosa qilish mumkin. XIX asrning 50-60- yillarida O‘rta Osiyoga sayohat qilgan H.Vamberi yozib qoldirgan ma’lumotlar shunday xulosaga kelish imkonini beradi. H.Vamberi yozib qoldirgan ma’lumotlarda 1840 yillarda Andxoy o‘lkasi gullab-yashnagan va qudratli davlatga aylanib, Janubiy Turkiston mintaqasidagi bekliklar orasida siyosiy yetakchilikni qo‘lga kiritgan. Shuningdek, mustaqil siyosat yuritib, Afg‘onistonga ham Buxoroga ham bo‘ynsunmagan. Shahar hokimi G‘azonfar keyinchalik Buxoro amiri Nasrulloxon hukumronligini tan olishi Afg‘oniston amiri

Yormuhammadni katta qo‘shin tortib kelishi va shaharni to‘rt oylik qamal qilinishiga sabab bo‘lgan. Ushbu qamal va ocharchilik Andxoy shahrini butunlay vayron qilinishiga sabab bo‘lgan. Mojar sayyohi 1862-yilda bu yerda bo‘lib, o‘lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan o‘rgangan. O‘rgangan ma’lumotlarini tahlil qilib, Andxoy hokimi Maymana bekligi bilan Janubiy Turkistoni hududlarida yetakchilik uchun kurash olib borayotganli, ammo, bu kurashlarda Maymana bekligi ustun ekanligi bilan bog‘liq ma’lumotlarni yozib qoldirgan [2,202]. Rossiya matbuot organlaridan bo‘lgan “Novoe vremya” (“Yangi vaqt”) matbuot organining 1880 yildagi sonlarining birida Janubiy Turkistonidagi Maymna, Saripul, Shibirg‘on, Oqcha, Andxoy, Balx, Gurzivon, Darzob, Qunduz va Badaxshonlardan faqatgina ichki boshqaruvda Andxoy mulkigina o‘z mustaqillikni saqlab qolgan. Hukumdor Mir Davlatxon Kobul xazinasidan yiliga 12 ming rupiya (7200 rubь) pensiya oladi. Andxoyning mustaqillikni saqlab qolishiga Maymana bekligini bo‘ynsundirishda Afg‘oniston amiri Sheralixonga harbiy jihatdan yordam berganligi sabab qilib ko‘rsatilgan. Shuningdek, Janubiy Turkistoni mulklarini 1850-yillardan boshlab tugatilib, ularning mulklari afg‘on amirligi mulklariga aylantirila boshlanganligini ham ko‘rish mumkin. Keltirilgan ma’lumotlarda Maymana, Shibirg‘on, Saripul, Badaxshon mulklari 1874-yil, Oqcha, Mozori-sharif, Xulum mulklari 1850 yillarda tugatilganligi, Darboz, Gurzivon bekliklari 1870-yillar o‘rtalarida tugatilganligi bilan bog‘liq ma’lumotlarni o‘qish mumkin [6,21-22]. Janubiy Turkiston bekliklarining tugatilishi va Kobulga itoat ettirilishiga Afg‘oniston amirlari katta harbiy kuch va mablag‘ sarflaganlar.

XIX asrning 60- yillarida Janubiy Turkistoni uchun kurashlar keskin tus olganligini mojar sayyohi va ingliz ayg‘oqchisi H.Vamberi yozib qoldirgan ma’lumotlar tasdiqlaydi. Jumladan u qoldirgan ma’lumotlarda, Qunduz, Xulum, Balx, Oqcha, Saripul, Shibirg‘on, Andxoy, Maymana bekliklari hokimlarini Buxoro va afg‘on amirlari o‘rtasidagi ziddiyatlardan o‘z manfaatlari yo‘lidagi kurashlarda unimli foydalanishga harakat qilayotganliklari bu esa, Janubiy Turkiston o‘lkasini vayrona ahvolga olib kelayotganligini, faqatgina Afg‘oniston amiri Do‘stmuhammadxon davridagina o‘zbek bekliklari Afg‘onistonga to‘liq bo‘ynsundirilganligini yozib qoldiradi. Shuningdek, Janubiy Turkistondagi Maymana bekligigina o‘z mustaqilligini saqlab qola olgan yagona beklik sifatida keltirib o‘tilgan. Maymana bekligi Do‘stmuhammadxonning 1862-yilda ushbu beklik ustiga katta qo‘shin tortib kelishiga qaramay afg‘onlarga qattiq qarshilik ko‘rsatgan. Bu jangda o‘zbeklar kam sonli bo‘lsalarda qahramonona qarshilik ko‘rsatganlar. Ularning qahramonligi haqida maqollar to‘qildi, degan jumlalarni H.Vamberi keltirib o‘tgan. Maymana o‘zbeklari tashqi ko‘rinish va janglardagi shijoati bilan alohida ajralib turishi, ular bilan bu borada Shahrisabz o‘zbeklarigina bas boylashi mumkinligi ham sayyoh e’tiboridan chetda qolmagan. Do‘stmuhammad vafotidan so‘ng, Buxoro amiri Maymana hukumdori Husaynxonga 100 ming tilla yuborgani, Maymananing yosh hukumdori qiziqqonligi sababli o‘z ittifoqchisini kutmay kurashni boshlab yuboranligi bilan bog‘liq ma’lumotlar XIX asrning 60-yillarida Janubiy Turkistoni mulklarining o‘z mustaqilligi yo‘lidagi so‘nggi kurashlar pallasi boshlanganligidan dalolat beradi [2,205]. Hudud va aholisi nuqtai-nazaridan kichik beklik bo‘lgan Maymana uzoq vaqt afg‘onlarga qarshi kurash olib borish imkoniga ega bo‘lmagan. beklikning iqtisodiy imkniyati uzoq kurashlarga dosh bera olmagan.

Turkiston o‘lkasini Rossiya imperiyasi istilo qilish jarayonida ham Buxoro va Afg‘oniston davlatlarining ziddiyatli hududlardagi muammolari davom etavergan. Har ikki davlat o‘zi uchun qulay siyosiy holatdan foydalanib qolishga harakat qilgan. XIX asrning 60-yillarida Rossiya imperiyasi va Buxoro amirligi o‘rtasidagi kurashlar jarayonida Afg‘oniston amirlari Janubiy Turkistonga Buxoro amiri yetarlicha e’tibor qarata olmasligidan foydalanib, mintaqadagi o‘zbek bekliklarini bo‘ynsundirish jarayonlarini kuchaytirib yuborgan. Shuningdek, 1868-yili Buxoro amirligi ustidan Rossiya imperiyasi protektoratining o‘rnatilishi, shahzoda Abdumalik Katta to‘raning Afg‘onistonga ketishi va Kobulda uni yaxshi kutib olinib, afg‘on malikasiga uylanishi haqidagi xabarlar Buxoro ma’murlarini tashvishga solib qo‘ygan. Vujudga kelgan vaziyatda Abdumalik Katta To‘raning Buxoro taxtiga da’vo qilishi, Afg‘onistonni amalda Buxoro ustidan hukumronlikni o‘rnatishga urinishi sifatida baholangan. Buxoro amiri Muzaffarxon bunga javoban o‘zining Badaxshon va Amudaryo yuqori oqimidagi o‘lkalarda avvalgi huquqini tiklashni da’vo qiladi. Shu maqsadda Kobulga Xo‘ja Eshon O‘ronni yuborib, unchalik muhim bo‘lmagan ikkita manzilni Buxoroga qaytarishni so‘ragan. Bu esa, afg‘onlarni qo‘liga qurol olishi uchun yetarli asos hisoblangan. Vujudga kelgan vaziyatda o‘z vassali hududlari uchun kurashda ishtirok etish kelajakda Angliya bilan to‘qnashuvni keltirib chiqarishini yaxshi anglagan Rossiya imperiyasi 1869 yilda Buxoroda muzokaralar o‘tkazilishiga erishib, ikki davlat o‘rtasidagi chegara sifatida Amudaryo belgilanishiga erishgan [3,201]. Rossiya imperiyasi bu davrda Qora dengizda flotining yo‘qligi, 1853-1956-yilgi Qrim urushida Yevropa davlatlaridan yengilganligi, harbiy va iqtisodiy jihatdan katta urushga tayyor bo‘lmaganligi sababli Buxoro amiriga tazyiq o‘tkazishga majbur bo‘lgan Angliya va Yevropaning boshqa davlatlari bilan kurash olib borish imkoniga ega bo‘lmagan. Rossiya va Angliya aralashuvi bilan Buxoro va Afg‘oniston o‘rtasida Janubiy Turkistondagi o‘zbek bekliklari uchun ziddiyatli kurashlar barham topsada, ayrim bekliklarda Afg‘onistonga qarshi

mustaqillik uchun kurash keyinchalik ham davom etavergan. “Turkiston to‘plami” ma’lumotlarida, Badaxshon bekligi 1872-1874-yillarda bo‘ynsundirilgan bo‘lsada, uning aholisi kurashni keyingi davrlarda ham davom ettirayotganligi bilan bog‘liq ma’lumotlarni o‘qish mumkin [4,118]. Bu kurashlar haqidagi tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma’lumotlarni tahlil qilib, ular ko‘lami va xarakteri jihatidan katta ahamiyatga ega bo‘lmagan deb xulosa qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro va Afg‘oniston davlatlari Janubiy Turkistonidagi o‘zbek bekliklari uchun bir asrdan ortiq muddat o‘zaro kurashlar olib borganlar. Bu kurashlar shafqatsiz kechib, mintaqani vayron bo‘lishiga, aholisini ochlik, qashshoqlikka mahkum qilgan. O‘zbek bekliklari esa, goh Buxoro amirligi, goh Afg‘oniston davlatlari, gohida o‘zaro kurashlarda kuchsizlanib, oxir-oqibatda Turkiston o‘lkasi uch mustamlakachi (Sharqiy Turkiston Xitoy tomonidan, G‘arbiy Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan va Janubiy Turkiston Afg‘oniston tomonidan) davlatlar tomonidan ishg‘ol qilingan

ADABIYOTLAR:

1. *Бартольд В.В. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М.: Наука, 1973. - 723 с.*
2. *Вамбери. А. Путешествие по Средней Азии в 1863 г. – М.: Издание А.И. Мамонтова, 1867. – С. 202.// Туркестанский сборник. Том 12. –370 с.*
3. *Вамбери А. Прекращение пограничных споров между Бухарой и Афганистаном // Туркестанский сборник. Том 41. – С. 201.*
4. *Венюков М. Мелкие государства по верховьям Окса // Туркестанский сборник. Том 41. – С. 118 a,b,s,d,e,f.*
5. *Ганковский Ю.В Империя Дуррани. Очерки административной и военной системы. – М.: Издательство Восточной литературы 1958. – 173 с.*
6. *Карта узбекских ханств, вошедших в состав Афганского Туркестана // Туркестанский сборник. Том 241. – 1-218 с.*
7. *Саидқулов Т.С. Очерки историографии истории народов Средней Азии: Учеб. пособие для студ. Ч. 1. – Т.: Ўкитувчи, 1992. – 192 с.*
8. *Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 238 с.*
9. *Бейсембиев Т.К. «Та’рих-и Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.*

UO‘K 93/94

XX ASR 20–30-YILLARIDA SAMARQAND VILOYATIDA DEMOGRAFIK O‘ZGARISHLAR: OMILLAR, OQIBATLAR VA TARIXIY TAHLIL

Abdujabborova Saodat Bozorboyevna,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
1-bosqich tayanch doktoranti
sabdujabborova1@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada XX asrning 20–30-yillarida Samarqand viloyatida yuz bergan demografik jarayonlar tahlil etilgan. O‘zbekiston SSR tarkibiga kirgan bu hududda aholining son jihatdan o‘sishi, tarkibiy tuzilmasidagi o‘zgarishlar, milliy va gender ko‘rsatkichlardagi siljishlar tarixiy hujjatlar va statistik ma’lumotlar asosida o‘rganilgan. Maqolada, ayniqsa, kollektivlashtirish, majburiy ko‘chirishlar, ocharchilik va sovet siyosatining ta’siri natijasida yuzaga kelgan demografik o‘zgarishlarga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, shahar va qishloq aholisi sonining nisbati, migratsiya jarayonlari va aholi salomatligiga ta’sir ko‘rsatgan omillar tarixiy tahlil nuqtayi nazaridan baholangan. Tadqiqot davomida arxiv materiallari, zamonaviy demografik nazariyalar va tarixiy manbalardan foydalanilgan. Ushbu maqola Samarqand viloyati tarixining muhim bir davrini yanada chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *Samarqand viloyati, demografik jarayonlar, sovet siyosati, migratsiya, aholi tarkibi.*

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ В 1920–1930-е ГОДЫ: ФАКТОРЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. *В данной статье проанализированы демографические процессы, происходившие в Самаркандской области в 1920–1930-х годах. На основе исторических документов и статистических данных изучены количественный рост населения, изменения в его структуре, сдвиги в национальных и гендерных показателях. Особое внимание уделено влиянию коллективизации, принудительных переселений, голода и советской политики на демографическую ситуацию региона. Также рассмотрены соотношение городского и сельского населения, миграционные процессы и факторы, влияющие на здоровье населения, с историко-аналитической точки зрения. В исследовании использованы архивные материалы, современные демографические теории и исторические источники. Статья способствует более глубокому пониманию важного исторического этапа в развитии Самаркандской области.*

Ключевые слова: *Самаркандская область, демографические процессы, советская политика, миграция, состав населения.*

DEMOGRAPHIC CHANGES IN THE SAMARKAND REGION IN THE 1920S–1930S: FACTORS, CONSEQUENCES AND HISTORICAL ANALYSIS

Abstract. *This article analyzes the demographic processes that occurred in the Samarkand region during the 1920s–1930s. Based on historical documents and statistical data, it examines population growth, structural changes, and shifts in national and gender composition. Special attention is given to the effects of collectivization, forced resettlements, famine, and Soviet policies on the region's demographic situation. The study also explores the urban-rural population ratio, migration patterns, and factors affecting public health from a historical-analytical perspective. Archival materials, modern demographic theories, and historical sources are utilized in the research. The article contributes to a deeper understanding of this significant historical period in the development of the Samarkand region.*

Keywords: *Samarkand region, demographic processes, soviet policy, migration, population structure.*

Kirish. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligidan sovet mustamlakachiligining farqi shundan iborat ediki, u xalqlar do’stligi, tenglik va qardoshlik, insonparvarlik va ijtimoiy adolat shiorlarini e’lon qiluvchi yangi mafkura asosiga qurilgan edi. O’z navbatda, bu shiorlar bag’rikenglik va mehmondo’st tub joy aholisining ruhi va mentalitetiga mutlaq mos tushar edi. Shu bois, Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridanoq turli xalqlarni O’zbekistonga deyarli bemalol ko’chirish siyosati boshlangan edi. XX asr 20-yillarning boshlarida hozirgi O’zbekiston hududi Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi (TASSR), Buxoro Xalq Sovet Sotsialistik Respublikasi va Xorazm Xalq Sovet Sotsialistik Respublikasi

(XXSSR) o'rtasida taqsimlangan edi. Jami o'zbeklarning 66,5% TASSRda, 22.2% BXSSRda, 11,3% XXSSRda yashar edi. O'rta Osiyodagi 1924-yilgi milliy davlat chegaralanishidan keyin, mintaqa hududida Turkmaniston SSR, O'zbekiston SSR, O'zbekiston SSR tarkibida Tojikiston ASSR, Rossiya Federatsiyasi tarkibida Qaraqirg'iz avtonom viloyati, Qozog'iston ASSR tarkibida Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil etildi [1, 305-bet].

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. 1926-yilda O'zbekiston chegaralarida respublikaning asosiy millati-o'zbeklarning soni salkam 3,5 million kishiga yetdi. Salkam 1 million kishidan iborat bo'lgan tojiklar butun O'zbekiston aholisining 18,4%ini tashkil etib ikkinchi o'rinda edilar. Mamlakatdagi tojiklarning salmog'i bu qadar ko'pligining sababi shuki, 1926-yilgi aholi ro'yxati vaqtida asosan tojiklar yashaydigan Xo'jand okrugi O'zbekiston tarkibiga kirib, keyinchalik bu okrug Tojikiston tarkibiga kiritildi.

1926-yil aholi ro'yxatiga ko'ra O'zbekistonning milliy tarkibi (tegishli yil chegaralarida) [2, 8-9-bet].

Millati	Ming boshi	%
Jami aholi	5267,7	100,00
O'zbeklar	3475,3	66,0
Tojiklar	967,7	18,4
Ruslar	246,5	4,7
Qozoqlar	107,0	2,0
Qirg'izlar	90,7	1,7
Quramalar	50,1	1,0
Uyg'urlar	31,9	0,6
Qipchoqlar	32,8	0,6
Tatarlar	25,4	0,5
Ukrainlar	25,8	0,5
Arablar	28,0	0,5
Qoraqalpoqlar	26,6	0,5
Turkmanlar	25,9	0,5
Turklar	22,5	0,4
Yevropalik yahudiylar	19,7	0,4
O'rta Osiyolik yahudiylar	18,2	0,3
Armanlar	15,0	0,3
Eroniylar	9,8	0,2
Qashg'arlar	9,2	0,2
Nemislar	4,4	0,1
Beloruslar	4,6	0,1
Lo'lilar	3,5	0,1
Polyaklar	3,7	0,1
Moldavanlar	1,8	0,03
Boshqalar	15,2	0,29

Aholi ro'yxati ma'lumotlarining ko'rsatishicha, mahalliy bo'lmagan aholi, asosan, 1917-yil oktabridan keyin ko'chib kelganlardan iborat bo'lgan. Bu yerda 9 yilgacha, ya'ni 1917-yildan yashaganlar ulushi erkaklar orasida ham, ayollar orasida ham uchdan ikkini tashkil etadi. Migrantlar orasida 15-39 yosh guruhlari 62,9%, shu yerda tug'ilganlar esa 42,5% ga to'g'ri keladi. Kelgindi aholining qariyb yarmi ruslar edi. 1926-yilda O'zbekiston hududida 246,5 ming rus xalqi vakillari asosan shahar joylarda yashar edilar. O'zbeklar va Markaziy Osiyoning boshqa aholisining shaharlardagi ulushi kamroq (33,4) bo'lgan. Boshqa millatlar aholisining asosiy qismi ukrainlar, qozoqlar, tatarlar, turkmanlar edi. Mahalliy bo'lmagan aholining 77,6%ini ruslar tashkil etgan.

1917-yil Oktabr to'ntarishining va shundan keyingi davrlarning ag'dar-to'ntarlari natijasida ijtimoiy munosabatlar haddan tashqari keskinlashganligi, Turkiston o'lkasida, shu jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatmay qolmadi. Urush harakatlari, yuqumli kasalliklarning tarqalishi, iqtisodiy vayronagarchilik, ko'pgina ishlab chiqarish korxonalarining yopilib qolganligi, 1917-1918-yillardagi dahshatli hosilsizlik natijasida ko'pgina xo'jaliklar xonavayron bo'lganligi aholi orasida o'limni ko'paytirib, tug'ilish darajasini kamaytirdi. Aholining umumiy soni kamayib ketdi. 1920-yilda Turkiston ASSRda 5221963 kishi yashab, shundan o'zbeklar 2.050755 kishi yoki 39,3% ni, qozoqlar 1.091925 kishi yoki 20,8% ni, qirg'izlar 522292 kishi yoki 10,0% ni, tojiklar 399912 kishi yoki

7,7% ni, turkmanlar 266681 kishi yoki 5,1% ni, qoraqalpoqlar 75334 kishi yoki 1,4% ni, ruslar 536671 kishi yoki 10,3% ni tashkil qilar edi. 1918-1922-yillarda fuqarolar urushi sababli demografik vaziyat jiddiy ravishda o'zgardi. Migratsiya jarayonlari kuchayib, tub joy bo'lmagan aholining o'lkadan ko'chib ketishi o'sdi. Biroq baribir kelgan aholi ma'lum foizni tashkil qilgan, uning eng ko'p qismini sharqiy slavyanlar tashkil qilar edi. Ularning soni jihatidan Samarqand viloyati birinchi, Sirdaryo viloyatida jami aholining 8,0% ruslar, 4,7% ukrainlar, 0,2% beloruslar, Farg'ona viloyatida 3,2% ruslar, 2,2% ukrainlar, Samarqand viloyatida 0,5% ruslar, 0,1% ukrainlar tashkil etgan. Shunday qilib, ruslar sharqiy slavyan diasporasida ko'pchilikni tashkil qilar, ukrainlar undan keyingi o'rinda turib, beloruslar soni esa juda ozchilikni tashkil qilar edi. Nisbatan qisqa tarixiy muddatda Turkiston o'lkasi hududida sharqiy slavyanlarning kuchli diasporasi vujudga keldi. 1921-yil bahoridan kelgindi aholining ko'chib ketishi o'rnini Rossiyaning ocharchilik avj olgan viloyatlaridan aholining ko'chib kelishi egalladi. Ular Turkiston yerlariga tezlik bilan o'rnashib ola boshladilar. Sovet hokimiyati tomonidan mazkur aholini, avvalo, "Sirdaryo va Samarqand viloyatlarining aholisi orasiga" joylashish tavsiya etildi [3, 168-bet].

Tadqiqot metodologiyasi. XX asr 30-yillarning boshlarida O'zbekistonda sanoat yangidan barpo etilib, rivojlana boshladi. Shu davrda shahar aholisi qishloq aholisidan ko'ra tezroq ko'paydi, shubhasiz, bunda migratsiyaning ma'lum hissasi bor edi. Sobiq SSSR dagi migratsiya jarayonlarini tartib soluvchi tegishli sovet ma'murlarining ta'siri kuchli edi. Aholi siljishini ro'yxatga olish targ'iboti va uy-joy taqsimoti tizimi ular tomonidan qat'iy tarzda cheklab turilar edi.

Kolxozchilar bu tizimga ko'proq qaram bo'lib, o'sha paytlarda ularning hatto pasportlari mavjud emas edi. Mamlakatni industrlash siyosati jarayonida sobiq SSSR markazidan slavyan respublikalaridan malakali mutaxassislar va ishchilar tashkiliy ravishda, reja asosida yuborila boshlandi. O'zbekistonga, asosan, rus ishchilari doimiy yashash uchun ko'chib kela boshladilar. Masalan, 1930-yilda mamlakatning to'qimachilik markazlaridan O'zbekistonga 300 nafar malakali to'quvchi va ip yigiruvchi yuborildi.

Ular Respublika yangi to'qimachilik korxonalari ishchilarining asosiy o'zagini tashkil etdi. 1931-yilda Rossiyadan hammasi bo'lib, 15 ming turli kasblarning malakali ishchilari yetib keldi. Birinchi besh yillik davrida O'zbekistonning yirik sanoatiga 57 ming nafar ishchi kelib qo'shildi. Zero, o'sha davrda mahalliy millat ishchilari 4 ming kishidan oshmas edi. Sanoat korxonalari qurilishida ishlash uchun Rossiyadan O'zbekistonga 1933-yilda 3062, 1934-yilda 3500, 1935-yilda 3000 nafar ishchi yuborildi. 1933-1938-yillarda O'zbekistonga hammasi bo'lib 650 ming kishi, shu jumladan, Rossiyadan 94,3 ming kishi ishlash maqsadida ko'chib keldi. Respublika ishchilar sinfi ko'p jihatdan chetdan keltirilgan ishchi kuchi hisobiga shakllantirilganligi markazning mustamlakachilik siyosati oqibati edi. Chunonchi, sobiq SSSR Gosplani (Davlat Rejalashtirish Komiteti) ning sanoatda birinchi besh yillik rejani ishlab chiqishga bag'ishlangan majlisda (1927-yil fevral) aniq qilib shunday deyilgan edi: "O'rta Osiyo kabi mamlakatlarda chetdan keltirilgan ishchi kuchi asosida darhol yirik sanoatni barpo etish afzalroqdir".

Garchi ishchilar sinfining milliy kadrlarini shakllantirish yo'lida qadamlar qo'yilgan va ularning soni ko'paygan bo'lsa ham, ammo foiz jihatdan ularning soni juda ozchilikni tashkil qilar edi. Masalan, 1926-yilda ishchilar orasida o'zbeklar 50,4%ni, 1936-yilda esa 36,5%ni tashkil etdi, xolos. Sobiq SSSRda 20-30-yillarda xorijiy mamlakatlardan keluvchi muhojirlar, ishchilar sinfi saflarini to'ldirish yo'llaridan biri edi. 5-10 yil muddatga vaqtincha kelgan bunday muhojirlarning bir qismi doimiy yashash uchun sovetlar mamlakatida qolar edi. Mintaqa xalq xo'jaligida 70 mingga yaqin eroniy, Xitoyning shimoliy-g'arbidan kelgan ko'pgina muhojirlar bor edi.

Ular konchilik sanoati, neft konlari, temir yo'l qurilishi, turli zavodlarda ishlar edilar. Respublika asosiy aholisining ulushi qisqara boshladi. 1926-1939-yillarda O'zbekiston jami aholisi tarkibida o'zbeklarning ulushi 2,5% ga kamayib, 65% ni tashkil etdi. Ammo, shu vaqt ichida respublikadagi o'zbeklarning soni 524,7 ming kishiga ko'payib, 1939-yilda 4,1 mln. kishiga ham yetgan edi [3, 238-bet]. 1926-yilgi va 1939-yilgi aholi ro'yxatlariga ko'ra, Samarqand viloyatida aholining umumiy soni o'sdi. Bu o'sish tabiiy ko'payish bilan bir qatorda, tashqi va ichki migratsiya hisobiga ham yuz berdi. Aholining tarkibida xotin-qizlar ulushi yildan-yilga oshdi [7, F.2]. Samarqand viloyati aholisi demografiyasi haqida arxiv hujjatlari ko'p ma'lumotlar beradi. Aholi soni, jinsi, savodxonlik darajasi quyidagicha hisoblanadi:

№	Shahar	Erkaklar	Savodxon qismi	Ayollar	Savodxon qismi	Jami
1.	Samarqand	41759	12003-28,8%	40558	6347-15%	82317
2.	Kattaqo'rg'on	6757	1023-15,1%	6107	438- 7,2%	12864
3.	Jizzax	7083	875-12,3%	6850	303-4,1%	13933

Samarqand aholisi millati, jinsi, yoshi va savodxonligi [4, 3-6 стр]:

№		12-15	12-15	16-19	16-19	20-29	20-29

		Yosh (erkak)1-jami/2-sav.lik	Yosh (ayol) 1-jami/2-sav.lik	Yosh (erkak) 1-jami/2-sav.lik	Yosh (ayol) 1-jami/2-sav.lik	Yosh (erkak) 1-jami/2-sav.lik	Yosh (ayol) 1-jami/2-sav.lik
1	Ukrainlar	707/ 678	656/620	425/415	629/565	845/804	1398
1.	Belaruslar	13/12	112/110	68/68	86/76	127/118	169
2.	Polyaklar	27/25	7/7	7/7	12/12	41/39	40
3.	Armanlar	113/92	21/19	85/70	99/77	64/59	48
4.	Yevropalik	68/57	116/89	57/52	52/39	118/99	204
5.	Tatarlar	16/11	85/68	12/11	18/16	112/103	158
6.	Yevropalik millat	24/23	11/7	11/11	21/21	42/37	42
7.	O’zbeklar	204/38	17/15	106/28	106/3	155/217	65
8.	Sart	1/1	87/5	1/-	1/-	244/48	244
9.	Tojiklar	2455 /454	1648-58	1472/396	1573/95	10/1	1
10.	Forslar	157-42	118/10	81/23	120/5	188/51	223
11.	Eron	156/38	129/3	100/29	100/2	159/33	249
12.	Qozoq-qirg’izlar	9/2	1	5/4	-/-	6/5	3/-
13.	Turkmanlar	4/1	1	-/-	5/-	4/-	8/-
14.	Mahalliy yahudiylar	456/125	430	269/106	280/8	503/254	582/-
15.	Boshqa mahalliy millatlar	20/4	16/1	16/8	22/5	37/19	32
16.	Aniq millatga ega bo’lmaganlar	13/6	8/3	44/40	7/7	70/30	23
17.	Jami	4560/1725	3463/1043	2767/ 1269	3158/ 955	5727/ 2676	7178

Samarqand shahar aholisining millati, jinsi, yosh chegarasi va savodxonligi [4, 35- стр].

№		30-39 Yosh (erkak)1-jami/2-sav.lik	30-39 Yosh (ayol) 1-jami/2-sav.lik	40-49 Yosh (erkak) 1-jami/2-sav.lik	40-49 Yosh (ayol) 1-jami/2-sav.lik	50-59 Yosh (erkak) 1-jami/2-sav.lik	50-59 Yosh (ayol) 1-jami/2-sav.lik
1.	Ukrainlar	11/11	13/5	11/10	5/2	8/8	1/-
2.	Beloruslar	2/2	2/2				
3.	Polyaklar	5/4	1/-	2/2	-/-	2/2	2/2
4.	Armanlar	10/6	7/-	20/8	2/1	6/4	2/-
5.	Yevropalik Yahudiylar	10/10	7/7	2/2	2/1	1/1	1/-
6.	Tatarlar	17/16	14/7	9/8	11/3	11/11	8/3
7.	Yevropalik millat	19/18	8/2	4/2	1/-	3/2	4/2
8.	O’zbeklar	408/49	464/3	793/85	486/-	639/62	417/-
9.	Sart	1/-	-/-	1	-	-	-
10.	Tojiklar	11/1	4/-	10/2	5/-	7/-	4/-
11.	Forslar	1/-	1/-	-	-	1/1	-
12.	Eron	-/-	-/-	-	-	-	-
13.	Qozoq-qig’izlar	-/-	-/-	-	-	-	-
14.	Turkmanlar	1/-	-/-	-	-	-	-
15.	Mahalliy yahudiylar	24/14	28/-	19/10	22/-	24/11	20/-
16.	Boshqa mahalliy millatlar	4/4	1/-	4/-	-	1/-	
17.	Aniq millatga ega bo’lmaganlar	1/-	-/-	-	2/1	1/-	1/-
18.	Jami	573/177	636/64	931/177	583/27	724/115	487/17

O’zbekiston SSR Xotin-qizlar qo’mitasi tomonidan 7-son protokolga asosan 1926-yil avgustda vakil-Mullova, sekretar-Kapkayeva, ma’ruzachi Fufayev tomonidan Samarqand viloyat sudida yig’ilish bo’lib o’tdi. Viloyat kompartiyasi orqali ishchi xotin-qizlarning turmush sharoitini yaxshilash uchun maslahat xonalarini ochish va ularni kerakli jihozlar bilan ta’minlash ko’zda tutildi [5, 78-85-betlar]. Xuddi shunday qarorlardan yana biri, O’zbekistondagi barcha korxonalar Viloyat sog’liqni Saqlash bo’limi boshlig’i Kolandarev tomonidan tekshiruv o’tkazilib, xotin-qizlar salomatligi tekshirish uchun shifokor-vrachlar jo’natilib turishi belgilandi. 1930-yillarda sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi natijasida tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari barqarorlasha boshladi [6, 34-bet].

Xulosa. XX asrning 20–30-yillarida Samarqand viloyatida yuz bergan demografik jarayonlar sovet siyosatining keskin va ko‘p qirrali ta’siri ostida shakllandi. Bu davrda kollektivlashtirish, ma'muriy-huquqiy islohotlar, ocharchilik va migratsiya oqibatida aholi soni, tarkibiy tuzilmasi va hududiy joylashuvi tubdan o‘zgardi. Aholining jins va yosh tarkibidagi nomutanosiblik, shahar va qishloq aholisi o‘rtasidagi tafovutlar, tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi kabi demografik ko‘rsatkichlar bu davrning murakkab ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini aks ettiradi.

Ayniqsa, ayollar demografik jarayonlarning faol ishtirokchisiga aylandi: ularning mehnatga jalb qilinishi, sog‘liqni saqlash va ta’lim tizimlarida tutgan o‘rni demografik muvozanatga muhim ta’sir ko‘rsatdi. Shu sababli, Samarqand viloyatidagi demografik o‘zgarishlarni tahlil qilishda ayollar omilini alohida e’tiborga olish zarur. Ushbu davrni tarixiy-demografik nuqtayi nazardan chuqur o‘rganish, nafaqat o‘tgan hayotni anglash, balki zamonaviy ijtimoiy siyosat uchun ham muhim xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. O’zbekiston tarixi. (1917-1991-yillar) Toshkent - “O’zekiston”-2019, 305-bet

2. Samarqand viloyat arxivi. Manba: 1926-yilgi Butunittifoq aholi ro’yxati. 1926. T. XV,15-M., 1928.-B. 8-9.

3. Murtazayeva R. O’zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. T., “Mumtoz so’z”,2019. 168-bet.

4. Самаркандский областной Государственный архив. Бюллетень Самаркандского штатбюро за 1922г. Фонд 54. 3-26 стр.

5. Samarqand viloyati davlat arxivi. Samarqand viloyati yillik hisobotlar 1926-yil. 1735-fond 1-ro’yxat 3-hujjat. 78-85-betlar.

6. O‘zbekiston Respublikasi markaziy davlat arxivi. Fond 2452, ro‘yxat 1, ish 83. Samarqand viloyati xalq sog‘liqni saqlash boshqarmasining 1934-yilgi hisobotlari. 34-bet

7. Aholi ro‘yxatlari: 1926 va 1939. O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi arxiv hujjatlari. F.12, Samarqand viloyati bo‘yicha jildlar.

UO‘K 801.85:92.147

DEPORTATSIYA VA MIGRATSIYA: SURXONDARYO VILOYATIDA KOREYSLARNING JOYLASHTIRILISHI (1937-1960-YILLAR)

Ashurova Ulg‘o‘zi Isroil qizi,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
ulguziisroilovna@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 1937-yildagi koreyslarning majburiy deportatsiya qilinishi hamda 1950-yillarda ularning Surxondaryo viloyatiga ixtiyoriy ko‘chib kelish jarayonlari tahlil qilinadi. Arxiv hujjatlari va statistik ma’lumotlarga tayangan holda, ikki jarayonning mohiyati, tashkiliy shakli hamda ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari qiyosiy ravishda o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari koreyslarning O‘zbekistondagi tarixiy taqdiri va ularning mahalliy jamiyatga integratsiya jarayonini turli bosqichlarda yoritishga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada ko‘chib kelgan koreyslarning agrar sohadagi faoliyati, ta’lim va madaniy hayotga qo‘shgan hissasi ham alohida tahlil etiladi. Muallif o‘zbek va koreys xalqlari o‘rtasida shakllangan ijtimoiy-madaniy aloqalarning mustahkamlanishida ushbu jarayonlarning o‘rni va ahamiyatini misollar asosida ko‘rsatib beradi.*

Kalit so‘zlar: *koreyslar, deportatsiya, ko‘chirish siyosati, Surxondaryo, ijtimoiy integratsiya, arxiv hujjatlari.*

ДЕПОРТАЦИЯ И МИГРАЦИЯ: РАССЕЛЕНИЕ КОРЕЙЦЕВ В СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ (1937-1960)

Аннотация. *В данной статье рассматриваются процессы принудительной депортации корейцев в 1937 году и их добровольного переселения в Сурхандарьинскую область в 1950-е годы. Опираясь на архивные документы и статистические данные, сопоставительно изучены сущность, организационные формы и социально-экономические последствия этих процессов. Результаты исследования служат освещению исторической судьбы корейцев в Узбекистане и этапов их интеграции в местное сообщество. Кроме того, в статье отдельно анализируется деятельность переселённых корейцев в аграрной сфере, их вклад в образование и культурную жизнь. Автор показывает роль и значение данных процессов в укреплении социально-культурных связей между узбекским и корейским народами на основе конкретных примеров.*

Ключевые слова: *корейцы, депортация, политика переселения, Сурхандарья, социальная интеграция, архивные документы.*

DEPORTATION AND MIGRATION: SETTLEMENT OF KOREANS IN SURKHANDARYO REGION (1937-1960)

Abstract. *This article analyzes the forced deportation of Koreans in 1937 and their voluntary migration to the Surkhandarya region in the 1950s. Based on archival documents and statistical data, the study compares the essence, organizational forms, and socio-economic consequences of these two processes. The research results contribute to highlighting the historical fate of Koreans in Uzbekistan and the stages of their integration into local society. Furthermore, the article examines the role of resettled Koreans in the agricultural sector, as well as their contribution to education and cultural life. The author demonstrates, through concrete examples, the significance of these processes in strengthening socio-cultural relations between the Uzbek and Korean peoples.*

Keywords: *Koreans, deportation, resettlement policy, Surkhandarya, social integration, archival documents.*

Kirish. XX asrning 30-yillari oxiri va undan keyingi davrlarda sobiq Sovet Ittifoqida milliy ozchiliklar taqdiri turlicha kechdi. 1937-yilda Koreya yarimorolidan kelgan ko‘plab koreyslar Uzoq Sharqdan Markaziy Osiyoga majburan deportatsiya qilindi. Deportatsiya (lotincha deportatio – “quvib chiqarish”) – davlat tomonidan ma’muriy yoki siyosiy qaror asosida muayyan xalqlarni yashash joyidan majburan boshqa hududga jo‘natish jarayonidir [7]. Shu bois 1937-yilgi voqealar koreys xalqi hayotida og‘ir iz qoldirdi.

Biroq 1950-1960-yillardan boshlab Surxondaryo viloyatiga koreyslarning kelishi o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ldi. Bu jarayonni to‘g‘ridan-to‘g‘ri “deportatsiya” tushunchasi bilan izohlash ilmiy jihatdan to‘liq mos kelmaydi. Chunki mazkur jarayon iqtisodiy va xo‘jalik ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan migratsiya (lotincha migratio – “ko‘chib o‘tish”) ko‘rinishida kechgan. Migratsiya ixtiyoriy yoki majburiy tarzda amalga oshishi mumkin bo‘lib, u aholining yangi hududlarda yashash va mehnat faoliyatini yo‘lga qo‘yishi bilan bog‘liq.

Shunday qilib, Surxondaryoga koreyslarning joylashtirilishi 1937-yildagi keskin va majburiy deportatsiya jarayonidan farqli ravishda, agrar siyosat va xo‘jalikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi migratsiya tusini olgan. Mazkur maqolada ana shu farqlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi hamda Surxondaryodagi koreyslarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o‘rni yoritiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot Surxondaryo viloyatiga koreyslarning kelishi jarayonini yoritishga qaratildi. Asosiy manba sifatida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi va Surxondaryo viloyati davlat arxivi hujjatlaridan foydalanildi. Xususan, 1950-1960-yillarda qabul qilingan hukumat qarorlari va viloyat miqyosidagi ma’lumotlar analiz, sintez metodlari asosida o‘rganildi.

Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlar bilan solishtirma o‘rganish olib borildi. Olingan ma’lumotlar tarixiy tahlil asosida umumlashtirildi.

Natijalar va muhokama. 1937-yilda SSSR MIK va XKSning bir qator qarorlari (1428-326ss, 1571-356ss, 1697-377ss) asosida jami 172 mingdan ortiq koreys aholisi Uzoq Sharqdan Markaziy Osiyoga deportatsiya qilindi[2]. Qarorlarning muqaddimasida bu jarayon “Yapon josusligining Uzoq Sharqqa kirib kelishining oldini olish” maqsadida amalga oshirilgani ta’kidlangan[4].

Joylarda koreyslarni ro‘yxatga olish va ko‘chirishni tezkor hamda samarali tarzda amalga oshirish maqsadida maxsus komendaturalar tashkil etildi. Shunga qaramay, ko‘chirish jarayoni shoshilinch va tartibsiz kechdi. Ko‘chirish boshlanishiga atigi bir necha kun qolgan bo‘lsa ham, koreyslarning aksariyati bundan mutlaqo bexabar edi. Poyezdlar yo‘lga chiqishiga 2-3 kun qolganda ularga o‘zlari bilan faqatgina kiyim-kechak va oziq-ovqat emas, balki chorva mollarini ham olib ketish mumkinligi ma’lum qilindi. Biroq ko‘chirish uzoq masofalarga rejalashtirilganini hisobga olib, maxsus komendatura vakillari koreyslarning dalalarda qolgan hosillari, chorva mollar, uy-joy va boshqa ko‘chmas mulklari qayd etilib, yangi yashash joylarida ular uchun kompensatsiya to‘lanishiga ishontirdi[6].

1937-yil 16-sentabrda O‘zSSR Xalq Komissarlari Soveti “Koreys xo‘jaliklarini ko‘chirish to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Qarorga muvofiq, ko‘chirish ishlarini tashkil etish va nazorat qilish uchun D.Qurbonov boshchiligida favqulodda komissiya va maxsus boshqarma tuzildi[8]. Ularning vazifasi ko‘chib kelganlarni qabul qilish, joylashtirish va moslashuv jarayonini muvofiqlashtirishdan iborat edi. Biroq deportatsiya jarayoniga tezkor rahbarlik respublika NKVD organiga yuklatilib, uning ko‘rsatmalari barcha idoralar va viloyat komissiyalari uchun majburiy hisoblangan[11].

Deportatsiya qilingan koreyslar respublika bo‘yicha taqsimlanib, Toshkent viloyatida (Nichnechirchiq – 6 ta, Srednechirchiq – 13 ta, Verxnechirchiq – 4 ta), Samarqandda – 9 ta, Farg‘onada – 5 ta, Xorazmda – 3 ta va Qoraqalpog‘istonda – 5 ta koreys kolxozlari tashkil etildi. Shuningdek, 211 ta o‘zbek kolxoziga 5145 ta koreys oilasi joylashtirildi, qolganlari esa O‘zbekistonning boshqa hududlariga tarqatib yuborildi[3].

Koreys muhojirlarining jamoa xo‘jaliklarini shakllantirish jarayonida yer tuzish ishlari respublikadagi murakkab iqtisodiy sharoitlarda olib borilgan. O‘sha davrda paxta monokulturasi siyosati ustuvor bo‘lgani sababli, sug‘orishga qulay bo‘lgan unumdor yerlarning barchasi paxtachilikka ajratilgan edi. Shu bois, sholi yetishtirishga ixtisoslashtirilgan koreys kolxozlariga asosan paxtaga yaroqsiz hududlar – Chirchiq, Sirdaryo va Amudaryo bo‘ylaridagi qamishzorlar, botqoqlar va o‘zlashtirilmagan yerlardan berildi.

Mazkur yerlardan foydalanish qishloq xo‘jaligi uchun nihoyatda mushkul bo‘lib, ularni o‘zlashtirish drenaj tarmoqlarini qurish, suv oqimini boshqarish, qumli maydonlarni ko‘chirish kabi katta mehnat, texnika va moliyaviy resurslarni talab qilgan. Shu sababdan yerlarni tuzish va o‘zlashtirish jarayonlari sezilarli qiyinchiliklar bilan kechgan.

Biroq muammolarni yumshatish maqsadida 1938 yilda koreys kolxozlari uchun sug‘orish ishlari amalga oshirilishi uchun Ittifoq byudjetidan 2 million rubl, respublika byudjetidan esa 260 ming rubl mablag‘ ajratildi. Natijada jami 30 448 gektar yer, jumladan, tomorqa uchastkalari, koreys kolxozlariga foydalanish uchun berildi. Shundan 29 879 gektari maxsus yangi tashkil etilgan mustaqil koreys kolxozlariga ajratilgan edi[11]. Ushbu chora-tadbirlar kolxozlarning iqtisodiy barqarorligini ta’minlash, qishloq xo‘jaligi faoliyatini yo‘lga qo‘yish va uni rivojlantirishda muhim o‘rin tutdi.

Surxondaryo viloyatiga koreyslarning dastlabki ko‘chishi 1938-yilda qayd etilgan bo‘lib, Sho‘rchi tumaniga 8 ta koreys oilasi joylashtirilgan [2]. Ular, asosan, sholichilik va sabzavotchilik bilan shug‘ullangan. Bu kichik guruh keyinchalik viloyatga kengroq ko‘lamdagi koreyslar ko‘chirilishi uchun asosiy tajriba vazifasini bajargan.

1950-yilda Surxondaryo viloyatida sholi yetishtirish hajmi respublika bo‘yicha eng past ko‘rsatkichni qayd etdi. Viloyatda atigi 1,9 ming gektar maydonga sholi ekilgan bo‘lib, shundan 1,8 ming gektari qayta ishlangan. Davlatga 1009 tonna sholi topshirilgan va bu ko‘rsatkich bo‘yicha Surxondaryo respublika miqyosida yettinchi o‘rinni egallagan[9]. Taqqoslash uchun, Toshkent viloyati 30 ming tonnadan ortiq hosil topshirib, eng yuqori natijaga erishgan. Bu raqamlar Surxondaryoda suv ta’minoti, irrigatsiya, ishchi kuchi va mutaxassislar yetishmasligi kabi jiddiy muammolar mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi.

Arxiv manbalariga ko‘ra, 1952-yilda Sho‘rchi tumanida bor-yo‘g‘i 250 gektarga sholi ekilgan, 1953-yilda esa hosildorlik qoniqarsiz darajada qolgan. 1954-yil 11-martda Surxondaryo viloyati Ko‘chirish boshqarmasi O‘zbekiston SSR hukumatiga ishchi kuchi yetishmasligi haqida murojaat qildi. Ushbu so‘rov asosida viloyatga dehqonchilikda tajribaga ega xo‘jaliklar, jumladan, koreys oilalarini ko‘chirish rejalashtirildi[9].

1954 - yilda KPSS Markaziy Qo‘mitasi tomonidan “Qoriq va o‘zlashtirilmagan yerlardan foydalanish” dasturi qabul qilinib, Sibir, Qozog‘iston hamda O‘zbekiston SSR hududlarida cho‘l va qoriq yerlarni o‘zlashtirish hamda muqobil ekinlar ekish vazifa qilib qo‘yildi.

Mazkur tashabbus Qarshi, Jizzax, Surxon-Sherobod cho‘llarida hamda Quyi Amudaryo massivlarida samarali amalga oshirildi. Natijada ilgari dehqonchilik uchun foydalanilmagan katta hajmdagi yerlar o‘zlashtirilib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi sezilarli darajada kengaydi.

Yangi yerlarning jadal o‘zlashtirilishi Surxondaryo viloyatiga ko‘chirib keltirilgan dehqonlar tarkibida koreyslarning ulushini tobora ortishiga olib keldi. 1950–1960-yillarda amalga oshirilgan bunday ichki migratsiya jarayonlari Sovet Ittifoqining qishloq xo‘jaligi va demografik siyosatining ajralmas qismi sifatida maydonga chiqdi. Shu tariqa, 1937-yilda boshlangan koreyslarning Surxondaryoga ko‘chishi 1950-yillarda yangi bosqichga ko‘tarildi.

1954-yil kuzida Sho‘rchi tumaniga qariyb 50 ta koreys dehqon xo‘jaligi ko‘chirilib, ular Oqtumshuq hududida tashkil etilgan “Bulganin” kolxoziga joylashtirildi. Har bir oila boshlig‘iga maxsus ko‘chirish biletlari berilib, unda oila a’zolari soni va kasbiy tarkibi qayd etilgan. Bu ma’lumotlar ularga ajratiladigan moddiy yordam va mehnatga jalb etishda muhim bo‘lgan. Jarayon viloyat Ko‘chirish boshqarmasi nazoratida kechgan bo‘lsa-da, hujjatlar ijroda muammolar mavjudligini ko‘rsatadi[10].

1957-yilda Sho‘rchi tumanida kelgindilar va mahalliy aholi uchun keng ko‘lamli uy-joy qurilishi olib borildi: davlat hisobidan 241 ta yangi uy qurilib, 190 tasi ta’mirlandi, kolxozchilar esa qo‘shimcha 367 uy qurdilar. Uylarga oila a’zolari soniga qarab 1–3 xonali qilib taqsimlangan. Masalan, yetti kishilik Mogay Boris oilasiga 3 xonali, ikki kishilik Kan Xak-Sin oilasiga 1 xonali uy berilgan[10].

Koreyslarning Surxondaryoga ko‘chib kelishi haqida Tsoy Anna xonimning xotiralari ham muhim manba sanaladi. Uning aytishicha, oilasi 1958-yilda Sredne Chirchiq tumanidan Sho‘rchiga ixtiyoriy ravishda ko‘chib kelgan. Ko‘chirish boshqarmasi ularni unumdor yerlar, sholi ekish imkoniyati va tayyor uylar borligi bilan qiziqtirgan. Qo‘shnilar bilan maslahatlashib, 6 oila birgalikda ko‘chishga qaror qilgan. Biroq ular Sho‘rchidagi “Bulganin” kolxozida murakkab tabiiy va ijtimoiy sharoitlar kutayotganini oldindan bilmagan.

1959-yil yakunlari bo‘yicha Sho‘rchi tumani “Bulganin” kolxozida jami 758 nafar koreys aholisi istiqomat qilgan. Koreyslarning ijtimoiy-demografik tarkibi quyidagicha shakllangan: 16 yoshdan 60 yoshgacha bo‘lgan mehnatga layoqatli erkaklar 184 nafarni, 16 yoshdan 55 yoshgacha bo‘lgan ayollar esa 154 nafarni tashkil etgan. Shuningdek, bolalar va mehnat yoshidan oshgan keksalar soni 420 nafarga teng bo‘lgan[10]. Ushbu ko‘rsatkichlardan ko‘rinib turibdiki, kolxoz tarkibida mehnat resurslarining salmoqli qismi aynan yosh va o‘rta yoshdagi aholiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa-da, bolalar va keksalar ulushi ham yuqori bo‘lib, bu joylashuv jarayonida ijtimoiy himoya, ta’lim va sog‘liqni saqlash masalalarining dolzarbligini oshirgan.

1959-1960-yillarda ham viloyatga koreys dehqonlari ko‘chib kelishi davom etdi. Arxiv manbalariga ko‘ra, 1960-yilga kelib Surxondaryoda 1500 ga yaqin koreys yashagan[9]. Biroq mavjud statistik ma’lumotlar to‘liq va mukammal xarakter kasb etmaydi. Chunki Sho‘rchi tumanining boshqa qishloq xo‘jalik jamoalariga ham oz sonli bo‘lsa-da, koreys millatiga mansub aholi ko‘chirilgan bo‘lishiga qaramay, ular haqidagi aniq ro‘yxatlar saqlanib qolmagan. Dastlab koreys ko‘chmanchilari asosan “Bulganin” kolxoziga joylashtirilgan bo‘lsa-da, uy-joy va yashash sharoitlarining yetarli emasligi sababli keyinchalik ular boshqa kolxozlarga ham tarqatilgan.

Mazkur jarayonni tasdiqlovchi dalillardan biri sifatida tuman miqyosida faoliyat yuritgan maktablarga oid arxiv hujjatlari muhim ahamiyatga ega. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Sho‘rchi tumanidagi turli maktablarda koreys millatiga mansub o‘quvchilar ta’lim olgan. Bu esa koreys oilalarining faqat bitta kolxoz hududida emas, balki tuman bo‘ylab turli jamoalarda ham istiqomat qilganini tasdiqlaydi. Ayni paytda hujjatlar ularning ota-onalari, ijtimoiy kelib chiqishi va xo‘jalik faoliyati haqida batafsil ma’lumot bermaydi.

Bu holat ko‘chirish jarayonida hujjatlashtirishning yetarli darajada olib borilmaganini, demografik manbalarning esa qisman bo‘shliqlarga ega ekanini ko‘rsatadi.

1937-yilda koreyslarning O‘zbekiston SSR hududiga majburiy deportatsiya qilinishi va 1950-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab ularning Surxondaryo viloyatiga ixtiyoriy ko‘chib kelishlari mazmun-mohiyati jihatidan bir-biridan tubdan farq qilardi.

Avvalo, 1937-yilgi deportatsiya majburiy va markazlashgan holda amalga oshirilgan bo‘lib, bu jarayon davlatning siyosiy qarorlari bilan chambarchas bog‘liq edi. Koreyslar “ishonchsiz millat” sifatida baholanib, strategik chegaraviy hududlardan ommaviy tarzda ko‘chirildi[11]. Bu ko‘chirishda kuch ishlatish, qat’iy nazorat va inson huquqlarining buzilishi kabi holatlar keng tarqalgan edi.

1950-yillarda yuz bergan ko‘chishlar esa xususiy tashabbus va iqtisodiy manfaatlarga asoslangan bo‘lib, u ixtiyoriy xarakter kasb etdi. Koreys oilalari qariyb yigirma yillik tajribaga ega bo‘lib, respublika hududida ma’lum darajada barqarorlashgach, yangi hududlarda o‘z faoliyatlarini rivojlantirish maqsadida Surxondaryoga ko‘chib o‘tishni boshladilar.

Shuningdek, deportatsiya markazlashgan harbiy-ma’muriy tizim orqali, temir yo‘l transportidan foydalanilgan holda ommaviy amalga oshirilgan bo‘lsa, 1950-yillardagi ko‘chishlar kichik guruhlar va oilalar miqyosida, ko‘proq o‘z mablag‘lari evaziga amalga oshirildi.

Dastlabki deportatsiya davrida koreyslar tayyorlanmagan, infratuzilmasi rivojlanmagan hududlarga joylashtirildi, bu esa og‘ir yashash sharoitlarini yuzaga keltirdi. Keyingi davrdagi ko‘chishlarda esa ular nisbatan qulayroq sharoitlarga ega bo‘lib, qishloq xo‘jaligi, ayniqsa sholichilik va sabzavotchilik, shuningdek, savdo-sotiq faoliyatida faol ishtirok eta oldilar.

Yana bir muhim jihat shundaki, 1937-1938-yillardagi majburiy ko‘chirishlar davrida koreyslar mahalliy aholiga moslashishda sezilarli qiyinchiliklarga duch kelsalar, 1950-yillarda Surxondaryoga ko‘chib kelgan oilalar iqtisodiy hamkorlik va madaniy aloqalar orqali tezroq integratsiyalasha oldilar. Shu bilan birga, bu davrdagi ko‘chirish jarayonlariga sog‘liqni saqlash tashkilotlari va tibbiy xizmat deyarli jalb etilmadi. Buning sababi sifatida koreyslarning uzoq yillik yashash davomida iqlim va sharoitga moslashib ulgurganliklari, shuningdek, ko‘chirishlarning kichik guruhlar shaklida amalga oshirilganligi bilan izohlanadi.

Koreys dehqonlarining dastlab Sho‘rchi tumaniga ko‘chib kelishlari bejiz emas edi. Bu hudud Surxondaryoning eng hosildor va suv resurslariga boy qismi bo‘lib, ayniqsa sholichilik va sabzavotchilik uchun qulay tabiiy sharoitlarga ega edi. Shu boisdan mahalliy hokimiyat organlari koreys xo‘jaliklarini aynan shu yerda joylashtirishni maqsadga muvofiq deb topgan.

Ularni joylashtirish jarayonida respublika va tuman darajasida maxsus chora-tadbirlar ishlab chiqildi. Xususan, O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1959-yil 13-martdagi №259-sonli qaroriga binoan ko‘chib kelgan oilalarga quyidagi imtiyozlar va yengilliklar belgilandi:

1. Moddiy yordam – har bir xo‘jalik boshlig‘iga 500 so‘m, har bir oila a’zosiga esa 150 so‘mdan bir martalik nafaqa ajratildi.

2. Uy-joy qurilishi uchun kreditlar – har bir xo‘jalik 17 ming so‘mgacha uzoq muddatli kredit olish huquqiga ega bo‘ldi, bu mablag‘ning 30 foizi davlat byudjeti hisobidan qoplab berildi.

3. Chorvachilikni rivojlantirish – har bir oilaga sigir yoki boshqa chorva mollarini sotib olish uchun 1,5 ming so‘mgacha kredit berildi.

4. Qo‘shimcha yengilliklar – har bir oila boshlig‘iga 1,5 sentner, har bir oila a’zosiga esa 0,5 sentnerdan don yoki un tarqatildi.

Mazkur chora-tadbirlar koreys dehqonlarining yangi sharoitda tezroq moslashuvini ta’minlash, ularning xo‘jalik faoliyatini yo‘lga qo‘yish va iqtisodiy barqarorligini kafolatlashga xizmat qildi. Shu orqali Shorchi tumanidagi “Iskra” singari kolxozlarda koreys aholisi qisqa muddat ichida faol ishlab chiqarish jarayoniga kirishib, o‘zining mehnatsevarligi bilan mahalliy aholiga ham ibrat bo‘la oldi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida, 1950-yillarda keng miqyosda viloyatga migartsiya qilgan koreys aholisi Surxondaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida alohida o‘rin tutadi. Ularning dastlabki joylashtirilishi bevosita sholichilik va sabzavotchilik uchun qulay tabiiy sharoitlar bilan bog‘liq bo‘lib, davlat tomonidan berilgan moddiy yordam va kreditlar koreys oilalarining yangi sharoitga tezroq moslashuviga imkon yaratdi.

Arxiv hujjatlari tahlili shuni ko‘rsatadiki, koreys dehqonlari qisqa muddat ichida kolxoz xo‘jaliklarining yetakchi qatlamiga aylandilar. Ularning mehnatsevarligi nafaqat iqtisodiy ko‘rsatkichlarda, balki tuman qishloq xo‘jaligida yangi agrotexnik usullarni joriy etishda ham namoyon bo‘ldi. Shu bilan birga, koreyslarning joylashuvi hududda ko‘p millatli jamiyatning shakllanishiga zamin yaratib, mahalliy aholining madaniy hayotida ham sezilarli o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi.

Shunday qilib, viloyatdagi koreys aholisi tarixi nafaqat bir xalqning moslashuv jarayonini, balki butun viloyat miqyosida iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning muhim omillaridan birini ifodalaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Белая книга. О депортации корейского населения России в 30–40-х годах. Книга 2 / Авт.-сост.: Ли У Хе, Ким Ен Ун. – Москва: МККА, 1997. – 368 с.

2. Ким П. Г. Корейцы Республики Узбекистан (история и современность). – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 176 с.

3. Ким Сын Хва. Очерки истории советских корейцев. – Алма-Ата, 1965.

4. Хан В. С. Историография корейцев Центральной Азии: основные направления и этапы развития: монография. – Ташкент: Baktria press, 2021. – 624 с.

5. German, Kim. Ethnic Entrepreneurship of Koreans in the USSR and Post-Soviet Central Asia. – V.R.F. Series, №445. – Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization, 2009. – 93 p.

6. Ланьков, А. Корейцы СНГ: страницы истории // Сеул хабарномаси. – 2002. – С. 45.

7. Websters New World Dictionary and Thesaurus. – Macmilan, New-York, 1995. – P. 370.

8. Maxamadyunusov, Sh. O‘zbekistonga deportatsiya qilingan xalqlar va ularning taqdiri (Farg‘ona vodiysi misolida, 1937–1960 yillar): tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. – Andijon, 2022.

9. Surxondaryo viloyati davlat arxivi, 474-fond.

10.Sho‘rchi tuman arxivi, 35-fond.

11.O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxivi, 837-fond.

UO‘K 091.128.11

O‘ZBEKISTON TEMIR YO‘LLARIDA IJTIMOIY HIMOYA MASALALARI

Daripov Shahobiddin Isroiljonovich,
Central Asian medical university katta o‘qituvchisi
ulugyulduz@89gmail.com
Orcid: 0009-0003-2813-7623

Annotatsiya. *Ushbu maqolada “O‘zbekiston temir yo‘llari” tizimida ijtimoiy himoya masalalari keng yoritilgan. Temiryo‘l sohasi mamlakat iqtisodiy hayotida muhim o‘rin tutishi bilan birga, minglab xodimlarning mehnat faoliyatini ham qamrab oladi. Shuning uchun ushbu tizimda ijtimoiy himoya choralari samarali yo‘lga qo‘yilishi dolzarb hisoblanadi. Maqolada xodimlarning mehnat sharoitlari, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, moddiy yordam, pensiya va tibbiy xizmat ko‘rsatish masalalari atroflicha tahlil qilinadi. Shuningdek, temiryo‘lchilar va ularning oilalarini ijtimoiy infratuzilma orqali qo‘llab-quvvatlash, madaniy-ma’rifiy hamda sog‘lomlashtirish ishlari ham ko‘rib chiqiladi. Muallif tomonidan transport sohasidagi mavjud huquqiy kafolatlar va amaldagi mexanizmlar o‘rganilib, ularni yanada takomillashtirish bo‘yicha takliflar ilgari surilgan. Zamonaviy islohotlar sharoitida “O‘zbekiston temir yo‘llari” tizimida xodimlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, ularning kasbiy motivatsiyasini oshirish va barqaror ijtimoiy muhitni ta’minlash muhim vazifa sifatida baholanadi.*

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston temir yo‘llari, ijtimoiy himoya, xodimlar huquqlari, mehnat sharoitlari, transport tizimi, infratuzilma.*

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НА УЗБЕКИСТАНСКИХ ЖЕЛЕЗНЫХ ДОРОГАХ

Аннотация. *В статье подробно рассматриваются вопросы социальной защиты в системе «Узбекистон темир йуллари». Железнодорожная отрасль играет значительную роль в экономике страны и охватывает трудовую деятельность тысяч сотрудников, что делает проблему социальной поддержки особенно актуальной. Анализируются условия труда работников, их права и интересы, формы материальной помощи, пенсионное и медицинское обеспечение. Также изучаются механизмы поддержки железнодорожников и членов их семей через социальную инфраструктуру, культурно-просветительские и оздоровительные программы. Автор рассматривает существующие правовые гарантии и действующие механизмы социальной защиты, предлагая пути их дальнейшего совершенствования. В условиях современных реформ укрепление социальной политики в железнодорожной отрасли рассматривается как важное условие повышения мотивации работников и создания устойчивой социальной среды.*

Ключевые слова: *узбекистанские железные дороги, социальная защита, права работников, условия труда, транспортная система, инфраструктура.*

SOCIAL PROTECTION ISSUES IN UZBEKISTAN RAILWAYS

Abstract. *This article provides an in-depth analysis of social protection issues within the “Uzbekistan Railways” system. As the railway sector plays a vital role in the national economy and employs thousands of workers, effective social protection policies are of particular importance. The study examines working conditions, employees’ rights and benefits, forms of material support, pension and healthcare provision. It also highlights social infrastructure measures aimed at supporting railway workers and their families, including cultural, educational, and health-related programs. The article reviews the existing legal guarantees and mechanisms of social protection and proposes recommendations for their improvement. In the context of ongoing reforms, strengthening social protection in the railway sector is considered a key factor in enhancing employee motivation and ensuring a stable social environment.*

Key words: *Uzbekistan Railways, social protection, workers’ rights, working conditions, transport system, infrastructure.*

Kirish. Temiryo‘l sohasi xodimlarining ijtimoiy-tibbiy himoyasi, uy-joy bilan ta’minlash masalalari mustaqillikning dastlabki yillarida ham muhim ustuvor vazifalardan biri bo‘lgan. Iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay, Buxoro temiryo‘lchilari shahri Kogonda qad ko‘targan kottejlar temiryo‘lchilarga berilgan. Har biri

ikki oilaga mo‘ljallangan ushbu kottejlarning beshtasi egalariga berilgan [1]. 1995-yilning 18-sentabrida “O‘zbekiston temir yo‘llari” Davlat - aksiyadorlik temir yo‘l kompaniyasi raisi malakali tibbiy yordam ko‘rsatish maqsadida ginekologiya sohasida bosh mutaxassisga bo‘lgan zaruratni inobatga olgan holda, xizmat tizimida xodimlar uchun bosh ginekolog lavozimini joriy etishiga ruxsat berilgan [1].

“O‘zbekiston temir yo‘llari” DATK ijtimoiy himoya tizimini qo‘llab-quvvatlaydi, shu jumladan, tibbiy xizmat, uy-joy, ta’lim, xodimlarning kompensatsiya va boshqa tadbirlar kompaniya hisobidan amalga oshirilgan. Ammo, bozor iqtisodiyoti sharoitida ushbu xizmatlar ta’lim, sog‘liqni saqlash vazirliklari vakolatiga berish yoki xususiy sektorga taqdim etilishi kerak edi. Bu esa iqtisodiy qiyinchilik yillarida kompaniya uchun og‘ir edi. Shuning uchun kompaniyani foyda keltiradigan tarmoqqa aylantirish muhim bo‘lgan. Kompaniyaning kelajak siyosati uchun bu masallar aniqlik kitish kerakligi va temir yo‘llarning tijorat faoliyatini yo‘lga qo‘yish uchun hukumat va kompaniya o‘rtasida reja ishlab chiqish lozimligi keltirilgan.

Buning uchun hukumat va kompaniya o‘rtasida tabiiy monopoliya maqomini qayta baholash, xususan, hukumatning ta’riflarini nazorati bilan bog‘liq, sohani foyda keltiradigan korxonaga aylantirish, xodimlar sonini qisqartirish, yo‘l korxonalarni xususiylashtirish, hukumatdan xizmatlar uchun kompensatsiya va boshqalar nazarda tutilgan. Ko‘rinib turibdiki, temir yo‘llar ko‘rsatgan xizmatlar bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos emas va o‘zini-o‘zi qoplashiga turli masalalar to‘sqinlik qilgan. Yuk va fuqarolarni tashish uchun tariflarni ko‘paytirish lozimligi keltirilgan. Temir yo‘l yer usti transporti raqobati sharoitida bu ikki tur transport xizmatlari narx tariflari ishlab chiqilmaganligi sababli ma’lumotlar cheklangan. Bu ikki tur transport turi xarajatlarini batafsil taqqoslash mushkul. Ammo mustaqillikdan keyin dalillar shuni ko‘rsatmoqdaki, temir yo‘llar yo‘lovchi va yuk tashish bo‘yicha o‘z ulushini ancha yo‘qotganligi ma’lum bo‘ldi. Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida noqulay tariflardan va transportdan (dizel) voz kechishni zamonning o‘zi taqozo qilgan. Shuning uchun chet el investitsiyasini sohaga jalb qilish dolzarb masalaga aylangan [2].

1997-yilning 6-avgustida “O‘zbekiston temir yo‘llari” Davlat-aksiyadorlik temir yo‘l kompaniyasi buyrug‘i bilan temiryo‘lchilarni davolash va dam olishni tashkil etishni yaxshilash maqsadida 1997-yil 1-iyuldan boshlab Chimyon oromgohi Farg‘ona filialiga ixtiyoriga o‘tkazilgan [3]. Xodimlar mehnat va ish haqi masalasida esa ko‘zlangan vazifa bajarilishini ta’minlash maqsadida 1997-yilda mehnat unumdorligi, o‘rtacha ish haqi miqdori har oyda tahlil qilinib, har chorakda hisob-kitoblar tuzilib ish natijalari umumlashtirilgan. 1997-yil uchun 21550 so‘m ish haqi fondi ajratilgan bo‘lsa, amalda 20944,1 ming so‘m sarflandi, bu 97,2 % ni tashkil etdi. Yil davomida ish haqi fondidan -1542,7 ming so‘m, shu jumladan: ishchilarga – 1450,8 ming so‘m, rahbar xodimlarga – 13,2 ming so‘m, mutaxassislar va xizmatchilarga – 54,7 ming so‘m mukofot to‘langan.

Yillik va qo‘shimcha ta’tillar to‘lash, nafaqadan foydalanmaganlik uchun pul kompensatsiyasi 1638,7 ming so‘mni tashkil etgan. Zararli mehnat sharoitlari uchun to‘lama 295,6 ming so‘mni, moddiy yordam jamg‘armasi 1,1 ming so‘m, shu davrdagi moddiy kechirim esa 41,0 ming so‘mni tashkil etgan. Bundan tashqari, oziq-ovqat ta’minotining yomonlashuvi munosabati bilan 1997-yildan boshlab oziq-ovqat uchun 1000 ming so‘m miqdorida kompensatsiya to‘langan. O‘rtacha oylik ish haqi 7200 so‘m edi. Krastal, yo‘l montyolarining o‘rtacha oylik ish haqi 8000.00 so‘m orasida edi va mashinistlar va mexaniklarning oylik ish xaqqi 9000 so‘mni tashkil etgan [4].

Tizimda sog‘liqni saqlash masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Iqtisodiy muammolar va ijtimoiy sohaga mablag‘ yetishmovchiligi tufayli u yoki bu choralar ko‘rishga majbur etgan. 2001-yilning 18-iyunida «O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston temir yo‘llari» Davlat aksiyadorlik temir yo‘l kompaniyasi boshqaruvi tashkilotini takomillashtirish» to‘g‘risidagi 2001-yil 3-martdagi Qarorini bajarish borasida ishlar doirasida temir yo‘l transportida sanitariya-gigiyena va epidemiyaga qarshi tadbirlarni kelgusida O‘zbekiston Sog‘liqni saqlash Vazirligi tasarrufida davom ettirish uchun Toshkent bekatidagi teri-tanosil kasalliklari dispanserini, Markaziy sanitariya-epidemiologiya nazorati markazini va uning Xovos, Qo‘qon, Andijon, Samarkand, Buxoro, Karshi, Termiz, Urganch va Qo‘ng‘irot bekatlarida joylashgan bo‘linmalarini, shuningdek, Toshkent bekatidagi teri-tanosil kasalliklari dispanserini, Markaziy sanitariya-epidemiologiya nazorati markazini va uning bo‘linmalarini, «O‘zbekiston temir yo‘llari» DATIK Tibbiyot bilim yurti Toshkent shahar hokimiyati tasarrufiga, Keles bekatidagi Silga qarshi dispanser esa Toshkent viloyati Sog‘liqni saqlash bosh boshqarmasi tasarrufiga o‘tgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekiston temir yo‘llarida ijtimoiy himoya masalalariga bag‘ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, statistik tahlil kabi usullaridan samarali foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. 2002-yilda “O‘zbekiston temir yo‘llari” DATK da 13962 nafar pensioner bo‘lib, ularning 1252 nafari urush faxriylari, 1119 tasi mehnat fronti qatnashchilari va 108 nafari temiryo‘l ishlariga jalb etilgan hamda 1080 kishi esa yolg‘iz, kam ta’minlangan. Qariyalarning ijtimoiy himoyasi,

moddiy va ma’naviy manfaatdorligini oshirishga e’tibor qaratilgan. Misol uchun, dorishunoslik firmasi homiyligida “Salomatlik” tibbiy-sanitariya poyezdi tashkil etilib Respublikaning chekka hududlariga uch marta safarga borgan. Unda 11 nafar malakali shifokorlar 493 nafar kasalga maslahat hamda ko‘mak berishgan va ularning 124 nafari keksalar, 93 nafari ayollar va 93 nafari esa bolalar bo‘lgan. Nafaqadagi 490 nafar temiryo‘lchiga eng kam ish haqqi miqdorida moddiy yordam berilgan, sanatoriylarga 133 ta, sanatoriya-profilaktoriyaga 345 ta bepul yo‘llanmalar tarqatilgan, 8 nafar keksa temiryo‘lchining tishlari bepul protez qilindi, 37 nafar qariyalarning aloqa xizmatlariga haq to‘langan, 16 nafari temiryo‘l telefonlari haq to‘lashdan ozod etilgan, 4 nafariga kvartira ta’mirida yordam berilgan. 10659 nafar pensionerning uylariga borib zarur oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlangan [6].

2004-yilning 19-martida “O‘zbekiston temir yo‘llari” DATK buyrug‘ida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 27-yanvardagi “2004-yilni “Mehr-muruvvat yili” deb e’lon qilish to‘g‘risida”gi qarorini bajarish, keksa avlod vakillariga, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga e’tibor va g‘amxo‘rlikni kuchaytirish, temir yo‘l xodimlari va kam ta’minlanganlarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish, profilaktika ishlarini qo‘llab-quvvatlash maqsadida “Jasliq-Qoraqalpog‘iston” yo‘l uchastkasidagi aholiga g‘amxo‘rlik qilish uchun mutaxassislar jo‘natish belgilangan. “Salomatlik” poyezdining tarkibida 1 ta Vagondizel yelektr stansiya, 1 ta yotoqxona vagon, 2 ta ambulator vagon va 1 ta florografiya vagondan iborat bo‘lgan. Ushbu poyezd 2004-yilning 23-29-mart kunlari joylarda bo‘lishi keltirilgan [4]. Bunday tadbirlardan yana bira, 2004-yilning 15-aprelida “Nukus-Xo‘jayli-Qo‘ng‘irot-To‘rtko‘l” yo‘nalishida Orolbo‘yi olis tumanlarida aholini chuqur tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish maqsadi qo‘shma xayriya tadbir o‘tkazildi. 2004-yil 17-aprelga qadar “Salomatlik” sog‘liqni saqlash poyezdi tuzilib, belgilangan hududlarga oziq-ovqat va dori-darmon ixtisoslashtirilgan “Salomatlik” poyezdining harakat jadvaliga muvofiq, “Salomatlik” poyezdining tarkibida 1 ta vagon dizel elektr stansiya, 1 ta yo‘lovchi vagoni, 2 ta ambulator vagon va 1 ta florografiya vagon, 1 ta restoran vagon va 1 ta yuk bagaj uchun vagondan iborat bo‘lgan. Ushbu poyezd 2004-yilning 17-26-aprel kunlari joylarda bo‘lgan [7]. Bundan tashqari, 2004-yil 2-iyulida “Sho‘rtan – Oltingugurt zavodi – Jayron” yo‘lida keksa avlod vakillari va aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlariga e’tibor va g‘amxo‘rlikni kuchaytirish, temir yo‘l xodimlarini tibbiy ko‘rikdan o‘tkazib, kam ta’minlanganlarni tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish, profilaktika ishlarini olib borishgan. “Salomatlik” poyezdining tarkibiga 1 ta florografiya vagon va 1 ta dizel-elektr vagon ajratiladi hamda 2004-yilning 7-iyulidan 10-iyuliga qadar muddat belgilandi [8].

Orolbo‘yi bolalarini xastalikka chalinishining oldini olish uchun Qo‘ng‘irot MTU qoshida sanatoriy-profilaktoriya tashkil etilgan edi. Bu davolanish maskanida 2005-yili 108 nafar, 2006-yili esa 250 nafar bola davolangan bo‘lsa, 2006-yilda 350 nafar bolaning salomatligini tiklash rejalashtirilgan bo‘lib joriy yil holatiga 280 nafar bola davolanib chiqqan. Sanatoriy-profilaktoriyda yozgi ta’til davomida temiryo‘lchilar farzandlarini qabul qilishning beshta navbati tashkil etilgan. Kompaniya rahbariyati tomonidan ajratilgan mablag‘ hisobiga Toshkent MTU qaramog‘idagi Bo‘stonliq tumanining tog‘liq hududida joylashgan “Yangi avlod” bolalar oromgohiga 110 yo‘llanma xarid qilindi va ular Xorazm hamda Qo‘ng‘irot temiryo‘lchilarining farzandlariga bepul tarqatilgan. Temiryo‘lchilarni sog‘lomlashtirish uchun esa poliklinika, kasalxonalardan tashqari, sanatoriy, profilaktoriylar ham mavjud. Masalan, “Nazarbek”, “Chimyon” sanatoriylarida fizioterapiya bo‘limlari, sport zali, igna, parafin bilan davolash xonalari, fitobarlar mavjud [9].

2007-yilni “Ijtimoiy himoya yili” deb atalishi “O‘zbekiston temir yo‘llari” DATK da ham soha xizmatchilari va oila a’zolarining salomatligini mustahkamlash, ijtimoiy sharoitini muhofazalashda vazifalar bajarilgan. Temiryo‘lchilar va oila a’zolarining salomatligini muhofazalash uchun temiryo‘l tasarrufida 15 ta sog‘liqni saqlash muassasasi faoliyat yuritgan. Mustaqillikning 15 yilligi arafasida temiryo‘l poliklinikasi qayta rekonstruksiya qilinib 40 o‘ringa mo‘ljallangan shifoxona hamda poliklinika foydalanishga topshirilgan. 2007-yilning o‘zida 435439.0 ming so‘mlik kompyuterli aydiometr, bioximiya tahlillariga mo‘ljallangan analizatorlar, gisteroskop, gastrofibroskop, ultra tovushli apparat va mikroskoplar xarid qilingan. 2007-yil boshidan buyon 1895 nafar qariya va nogironlar, urush va mehnat faxriylari tibbiy ko‘rikdan o‘tkazildi. “Salomatlik” tibbiy-sanitariya poyezdining shifokorlari 33817 nafar aholiga yordam ko‘rsatgan. Qoraqalpog‘istonning Jasliq, Buzauboy, Miskin, To‘rtko‘l, Buxoroning Uchquduq, Konimex, Tinchlik, Qizilquduq va Kara-Kata liniyasida yashovchi temiryo‘lchilar va oila a’zolari, qariya va nogironlar, yosh bolalar tibbiy ko‘rikdan o‘tkazilib, davolanishga muhtojlari poytaxtga keltirilgan [4].

Toshkent temir yo‘l muhandislari instituti, Toshkent va Samarqand temir yo‘l kasb-hunar kollejlarida taxsil olayotgan kam ta’minlangan, ko‘p bolali oilalarning 22 nafar iqtidorli talaba va o‘quvchilariga kasaba uyushmalarining ustama stipendiyalari berilgan. Buxorolik temiryo‘lchilar ishchi va ularning oila a’zolarini sog‘lomlashtirishga 2409 dona yo‘llanmalar ajratilib, bunga 226 million 349 ming so‘m sarflagan. Samarqand temir yo‘l kasb-hunar kollejida tahsil olayotgan o‘quvchilarga kasaba uyushma stipendiyasidan 4

million 140 ming so‘m ajratgan. “Quyuv-mexanika zavodi” shu’ba korxonasi kasaba uyushmasi 2009-yili korxonaning qishloq joylarda istiqomat qilayotgan kam ta’minlangan oilalarni moddiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida 5 million so‘m, sport anjomlarini olishga esa 1,5 million so‘m mablag‘ ajratgan [9].

Kompaniya 2005-2010-yillar davomida mehnat ahli va ularning oila a’zolariga 26481 dona imtiyozli yo‘llanma ajratdi. Jumladan, sanatoriylarga 2441 dona, sanatoriy-profilaktoriylarga 11622 dona yo‘llanma, ijtimoiy sug‘urta mablag‘laridan 2 milliard 163 million so‘m ajratilgan. Suv sporti saroyiga olingan 10486 dona yo‘llanma uchun 20 million 900 ming so‘m sarflandi. Sihatgohlarga ajratilgan yo‘llanmalarning 1204 donasi yoki 7,5 foizi ishchi-xizmatchilarga bepul tarqatilgan. Temir yo‘l transporti korxonalarida ishlab nafaqaga chiqqanlarga tashkilot hisobidan uch yilda bir marta “Nazarbek” sanatoriy - profilaktoriysiga, 2009-yildan esa “Chimyon” sihatgohiga bepul yo‘llanma olish huquqiga ega bo‘lganlar. Shuningdek, o‘tgan yillar davomida 32023 nafar temiryo‘lchilar farzandlari yoz mavsumida dam olgan. Xodimlarni ijtimoiy himoyalash maqsadida 6284 yo‘llanma bepul ajratilgan. “Qo‘ng‘irot” Mintaqaviy Temir yo‘l uzeli temiryo‘lchilarining 1203 nafar farzandlari “Qo‘ng‘irot” sanatoriy-profilaktoriyasida sog‘lomlashtirildi.

Bolalarni sog‘lomlashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan tadbirlar uchun Markaziy kengash hisobidan 50,6 million so‘m, Orolbo‘yi mintaqasidan kelgan bolalarni “Qibray” va “Yangi avlod” oromgohlarida bepul sog‘lomlashtirish uchun esa kompaniya tomonidan 32 million so‘m miqdorida mablag‘ sarflangan. Kasaba uyushma a’zolarining ijtimoiy himoyalash maqsadida moddiy yordam uchun 191 million so‘m, turli sport musobaqalarini o‘tkazish uchun 5 million so‘m mablag‘ sarflangan [3].

“O‘zbekiston temir yo‘llari” DATK tasarrufidagi korxona va tashkilotlarda 40 foizga yaqin yoshlar mehnat qilgan. “Bunyodkor” yoshlar mehnat harakatida Toshkent temir yo‘l muhandislari instituti talabalari muntazam ishtirok etgan. 2010-yil ham qariyb sakson nafar talaba “Bunyodkor–2010” mehnat harakatiga birlashib, mamlakatida qurilish va bunyodkorlik, obodonlashtirish ishlarida qatnashgan [9].

Kompaniya joylarda aholi farovonligini ta’minlash ishlarida amaliy yordam bergan. Masalan, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tub burilish ya’ni, aholining turmush farovonligi oshishida muhim hissa qo‘shgan. Ma’lumotlarga ko‘ra ushbu yo‘nalishda texnik va muxandislik jihatidan o‘ta noyob inshootlar – 564 ta suv o‘tkazuvchi yirik moslama va 48 ta ko‘prik barpo etilib, birgina “Darband” stansiyasida 216 ta o‘quvchiga mo‘ljallangan maktab, Dehqonobodda esa barcha shart-sharoitga ega zamonaviy sport majmuasi yoshlar ixtiyoriga berilgan [2].

2016-yilda ijtimoiy sohada amalga oshirilayotgan ishlar, ishchi-xizmatchilar qo‘nimligini ta’minlashda ijtimoiy ob’yektlarni saqlash va rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratilgan. Sohaga 90,5 milliard so‘m mablag‘ yo‘naltirilgan bo‘lib, xususan, sog‘liqni saqlashga 60,5 milliard, ta’lim tizimiga 30,2 milliard so‘m sarflangan. 2016-yilda sohada 2277 ta yangi ish o‘rinlari tashkil etilgan. “Sog‘lom ona va bola yili” Davlat dasturi doirasida “Salomatlik” tibbiy-sanitariya poyezdi orqali 3 marotaba sayyor tibbiy ko‘rik tashkil etilib, Respublikamizning tabiiy iqlim sharoiti og‘ir bo‘lgan chekka hududlarida yashovchi 1075 nafar pensioner, 164 nafar nogiron, 2554 nafar xotin-qiz va 1600 nafar bola, jami 9966 nafar aholi tibbiy ko‘rikdan o‘tkazildi. Ushbu hududda istiqomat qiluvchilar uchun 2209 marta flyurografiya, 7578 marta ultra tovushli va 2307 marta EKG tekshirishlari, 7441 marta laboratoriya tahlili o‘tkazildi. Temir yo‘l kasalxonasida mehribonlik uylarining 61 nafar tarbiyalanuvchisi sog‘lomlashtirildi. Temir yo‘l Qizil Yarim Oy jamiyatining yolg‘iz keksalar, kam ta’minlangan, boquvchisini yo‘qotgan temiryo‘lchi oilalariga moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash uchun 350 million so‘m sarflandi [3].

Ishchi-xodimlarni maxsus kiyim-bosh, poyabzal, shaxsiy himoya vositalari bilan ta’minlashga 7,9 milliard so‘m, zararli mehnat sharoitlarida ishlovchilarni maxsus sut mahsulotlari bilan ta’minlashga 891,9 million so‘m miqdorida mablag‘ yo‘naltirildi. 2016-yil davomida sanatoriya va dam olish uylariga 1180 ta (shundan ayol xodimlar uchun 364 ta) hamda suv sport havzasiga 500 ta yo‘llanma ajratildi. Yo‘llanmalarning 92 tasi kam ta’minlangan oilalar, faxriy temiryo‘lchilar, baynalmilalchi va Chernobil halokatini bartaraf etishda qatnashgan hamda Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo‘li qurilishida faol ishtirok etgan ishchi-xodimlarga bepul tarqatildi. 2016-yilgi yoz mavsumida “O‘zbekiston temir yo‘llari” aksiyadorlik jamiyati korxonalari tasarrufidagi sog‘lomlashtirish oromgohlarida 6913 nafar bola sog‘lomlashtirildi. Orolbo‘yi temiryo‘lchilarining 68 nafar farzandi, 23-sonli Mehribonlik uyining 40 nafar tarbiyalanuvchi “Qibray” oromgohida imtiyozli ravishda sog‘lomlashtirilgan [7].

2017-yilning olti oyi davomida ijtimoiy obyektlarini saqlash va rivojlantirishga 56,4 milliard so‘m mablag‘ yo‘naltirildi. Shu jumladan, sog‘liqni saqlashga 35,9 milliard, ta’limga 20,4 milliard so‘m sarflandi. 2017-yilning 1-yarim yilligida 1223 ta yangi ish o‘rinlari tashkil qilingan, shulardan 984 tasi Investitsiya dasturi bo‘yicha va 229 tasi tarmoqni rivojlantirish dasturi bo‘yicha va 10 tasi esa kasanachilik bo‘yicha. 2017-yildan boshlab avgust oyining birinchi yakshanbasi “O‘zbekiston temir yo‘l transporti xodimlari kuni” deb e’lon qilingan [4].

Yubiley sanalar munosabati bilan 2017-yilda 150 nafar xodimga qimmatbaho sovg‘alar, 484 nafar pensionerlarga moddiy yordam, kam ta’minlangan 305 nafar yosh oila vakiliga moddiy yordam ko‘rsatildi. Oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan 8 nafar iqtidorli, kam ta’minlangan va boquvchisini yo‘qotgan talabaga o‘quv shartnoma pullarining bir qismi to‘lab berilgan hamda 6 nafar yosh xodimga safarbarlik zaxirasidagi harbiy xizmatga chaqirilishi munosabati bilan foizsiz ssudalar berilgan. Kam ta’minlangan, boquvchisini yo‘qotgan oilalarning 343 nafar farzandi uchun o‘quv qurollari, darsliklar xarid qilib, 1162 nafar o‘g‘il va qiz “Qibray” hamda “Yangi avlod” bolalar dam olish oromgohlarida sog‘lomlashtirilib, ulardan 63 nafariga bepul yo‘llanma taqdim taqdim etilgan [5].

Soha xodimlarini ijtimoiy himoyasi va ularni kasb bayramlarini munosib o‘tkazish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev 2017-yil 20-dekabr kuni Qonunga imzo qo‘ydi. Unga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi temir yo‘l transporti xodimlari kuni avgust oyining birinchi yakshanbasi O‘zbekiston Respublikasi temir yo‘l transporti xodimlari kuni etib belgilandi [6].

Bugungi kunda O‘zbekiston temir yo‘l tizimida 30 mingdan ortiq yoshlarni o‘ziga birlashtirgan 45 ta Yoshlar Ittifoqining boshlang‘ich tashkiloti faoliyat ko‘rsatmoqda. Bu esa, sohada kadrlar masalasida kelajakda taqchillik bo‘lmasligini anglatadi.

Xulosa. “O‘zbekiston temir yo‘llari” tizimida ijtimoiy himoya masalalari mamlakat transport infratuzilmasining barqaror faoliyatida va xodimlarning mehnat samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqola davomida ko‘rsatib o‘tilganidek, xodimlarning huquqlarini ta’minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash, pensiya va tibbiy xizmatni rivojlantirish, ijtimoiy infratuzilmani mustahkamlash kabi chora-tadbirlar sohaga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, temiryo‘lchilarning oilalari uchun ham ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashni kengaytirish ularning kasbiy motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, mavjud mexanizmlarni takomillashtirish, zamonaviy islohotlar jarayonida xalqaro tajribadan foydalanish va ijtimoiy siyosatni izchil rivojlantirish zarurdir. Xodimlarning ijtimoiy himoyasi kuchli bo‘lgan taqdirda, “O‘zbekiston temir yo‘llari” tizimining samaradorligi ortadi, transport sohasida barqaror va raqobatbardosh rivojlanish ta’minlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Tog‘ayeva A.Z. Temiryo‘l tarixidan. Moziydan sado. – Toshkent: 2009.*
2. *Asanov G., Nabixonov M., Safarov I. O‘zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jug‘rofiyasi. – Toshkent: 1995.*
3. *Xidiraliyev K.E. O‘zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi. – Guliston: 2015.*
4. *“Temiryo‘lchi” gazetasi. 2013-yil 2-avgust maxsus soni.*
5. *O‘zbekiston temir yo‘llari maxsus jurnali. – Toshkent: 2003.*
6. *O‘zbekiston temiryo‘lchilari va transport quruvchilari kasaba uyushmasi maxsus jurnali. – Toshkent: 2009.*
7. *O‘zbekiston temiryo‘lchilari va transport quruvchilari kasaba uyushmasi maxsus jurnali. – Toshkent: 2015.*
8. *O‘zbekiston temiryo‘lchilari va transport quruvchilari kasaba uyushmasi maxsus jurnali. – Toshkent: 2013.*
9. *O‘zbekiston temiryo‘lchilari va transport quruvchilari kasaba uyushmasi maxsus jurnali. – Toshkent: 2019.*

УЎК 93/94

ҚИШЛОҚ ЖАМОАЛАРИ: ТАРИХ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Раупов Сойиб Саидович,
Бухоро давлат университети
Ижтимоий сиёсий фанлар кафедраси
профессори, тарих фанлари номзоди.
s.s.raupov@buxdu.uz

Аннотация. *Мақолада маҳалла тушунчаси, унинг моҳияти, вазифалари, тарихий нуқтаи назардан ўрганилган. Маҳалла шакллари тўғрисида фикр юритилиб, қишлоқларнинг келиб чиқиши, қишлоқ жамоаларининг фуқароларни ўзини-ўзи бошқаришдаги ўрни ва роли, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, қишлоқлар, дашт ва чўллардаги маҳаллалар, уларни бошқаришдаги ўзига хос хусусиятлар тахлил қилинган. Шўролар ҳокимияти йилларида қишлоқ жамоалари ваколатларига путур етказилишининг сабаб ва оқибатлари ўрганилган.*

Калит сўзлар: *маҳалла, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш, қишлоқлар, қишлоқ жамоалари, кўчманчилар маҳаллалари, районлаштириш, коллективлаштириш, мустақиллик йилларида ўзини-ўзи бошқариш.*

СЕЛЬСКИЕ ОБЩИНЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. *В статье рассматривается понятие махалли, ее сущность и функции с исторической точки зрения. Анализируются формы махалли, происхождение сёл, место и роль сельских общин в самоуправлении граждан, их особенности, а также махалли в сёлах, степях и пустынях, специфика их управления. Изучены причины и последствия ущемления полномочий сельских общин в годы советской власти.*

Ключевые слова: *махалля, местное самоуправление, кишлаки, сельские общины, махалли кочевников, районирование, коллективизация, самоуправление в годы независимости.*

RURAL COMMUNITIES: HISTORY AND PRESENT

Abstract. *The article examines the concept of mahalla, its essence, functions, and historical perspective. It reflects on the forms of mahallas, the origin of villages, the role and significance of rural communities in citizens' self-governance, their distinctive characteristics, villages, mahallas in steppes and deserts, and the unique aspects of their management. The causes and consequences of the erosion of rural community powers during the Soviet era are analyzed.*

Keywords: *mahalla, local self-governance, villages, rural communities, nomadic mahallas, regionalization, collectivization, self-governance during the years of independence.*

“Маҳалла фуқаролар йиғинлари ўзини ўзи бошқаришнинг чинакам халқона институти сифатида жамиятимиздан мустаҳкам ўрин эгаллаган. Бу халқ билан мулоқот қилиш ва инсон манфаатларини таъминлашга қаратилган эзгу вазифаларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этаётир.”[1]
Шавкат Мирзиёев

Кириш. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши – фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари билан кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишнинг тарихий хусусиятларидан, шунингдек миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолиятидир. Фуқаролар шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар ва маҳаллаларда ўзини ўзи бошқаришга доир ўз конституциявий ҳуқуқини фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари кафолатларига мувофиқ фуқаролар йиғинлари (вакиллар йиғилиши) орқали амалга оширадилар.

Мамлакатимиз тарихига назар солсак ўзбек миллий давлатчилигининг дастлабки йиллариданоқ маҳаллий ўзини-ўзи бошқарувга алоҳида эътибор берилганлигининг гувоҳи бўламиз. Шаҳарлар ва

йирик қишлоқларда маҳалла маҳаллий бошқарувнинг ўзига хос бир шакли, кўриниши сифатида фаолият кўрсатган.

Махаллий ўзини-ўзи бошқарув тизимида қишлоқ жамоалари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Мавзуга доир адабиётлар таҳлили. “Қишлоқ – аҳолиси, асосан, деҳқончилик, чорвачилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларида банд бўлган аҳоли манзилгоҳи. Қишлоқ фақат аҳолисининг машғулоти билан эмас, балки ижтимоий-иқтисодий, маданий, табиий географик ва турмуш тарзи билан ҳам шаҳардан фарқ қилади.”[3]

Қадимий Қишлоқлар аҳолининг мавсумий манзилгоҳларидан ташкил топган. Қишлоқ биринчи йирик ижтимоий меҳнат тақсимоти - чорвачиликдан деҳқончиликнинг ажралиб чиқиш махсули бўлиб, кишиларнинг тарихан шаклланган оиладан кейинги ижтимоий бирлигидир. Дастлабки қишлоқлар кўчманчи чорвадорларнинг қишни ўтказиш учун тайёрлаган жойлари шаклида шаклланган. Қишлоқ сўзининг ўзагида “қишламоқ” сўзининг туриши фикрларимизнинг исботи бўлиб хизмат қилади.

Қишлоқ – Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишидаги энг қуйи бўғин. Қишлоқнинг ижтимоий-иқтисодий хусусияти аҳолини ердан қай даражада фойдаланиши, жойнинг табиий-географик шарт-шароитлари билан боғлиқ. Шу боис қишлоқлар тарихан катта-кичик бўлган, турар жойлар ҳам шунга қараб жойлашган. Текис, серсув ва тупроғи серунум, умуман, табиий шароити қулай жойларда йирик қишлоқлар жойлашиб, аҳоли анча гавжум яшаган, асосан, деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланган. Текис, лекин суви кам бўлган жойларда (чўл ва даштларда) аҳоли кўпроқ чорвачилик билан машғул бўлган. Бундай жойларда Қишлоқлар кичик, бир-биридан анча узокда, асосан, қудуқлар ёнида жойлашган. Тоғли ҳудудларда қишлоқлар кўпроқ сой, булоқлар бўйида таркиб топган.

Ўзбекистон ҳудудидаги қишлоқлар дастлаб, юқорида таъкидлаганимиздек, кишиларнинг қиш фаслида истиқомат қиладиган жойи сифатида вужудга келган.Одамлар аста-секин деҳқончилик билан шуғулланиб, ўтроқлик даврига ўтгач, қишлоқлар кўпайди ва кенгайди. Ибтидоий жамият даврида шаклланган уруғ бирлашмалари ўтроқлик даврида ҳам сақланиб, бир уруғ бир қишлоққа ўрнашган. Ҳозир айрим қишлоқлар ўша уруғ номи билан юритилади. Кейинчалик уруғларнинг қабилаларга бирлашиши натижасида йирик ёки бир-бирига яқин жойлашган қишлоқлар пайдо бўлди. Масалан, Кенагас, Манақ, Манғит, Мингли, Найман, Митан ва бошқалар.

Қулдорлик даврида кўп мамлакатларда қулдорларнинг ерларида ишлайдиган кишиларнинг бир жойга ўрнашиши билан ҳам қишлоқ пайдо бўлган. Бу қишлоқлар шу ер эгасининг номи билан ёки жойнинг географик ҳолатига қараб аталган.

Ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши билан ҳам янги қишлоқлар вужудга келиб, кенгайиб борди.Карвон йўлларида, дарёларнинг кечув жойларида ҳам қишлоқ юзага келган: Еттикечув, Қизилкечув, Қоракечув, Лангар ва бошқалар.[3]

Жуда қадимий тарихга эга бўлган қишлоқ жамоалари жамият тараққиётининг турли босқичларида такомиллашиб, янгича моҳият билан бойиб борган. Бу нарса қишлоқ жамоаларини бошқариш тизимида ҳам, ўзининг ифодасини топган. Қишлоқ жамоаси ҳуқуқий, хўжалик ва ижтимоий меъёр ва мажбуриятларга амал қилинишини мувофиқлаштирган ва назорат қилган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича катта қишлоқлар маҳаллаларга бўлинган ва уларни амин бошқарган. Кичик қишлоқлар эса қишлоқ оқсақоли томонидан бошқарилган. Ўзбек қишлоқ жамоаси маслаҳат кенгаши томонидан бошқарилган. Бу кенгаш оқсақоллар, мироблар ва дин иборат сайлаб қўйиладиган маъмуриятдан иборат бўлган. “Маслаҳат” жамоа бошқарувининг асосий органи ҳисобланган. Жамоанинг ҳаёт фаолияти билан боғлиқ бўлган муҳим муаммо ва масалаларни муҳокама қилиб, тегишли ечимга келиш унинг ваколатига кирган. Маслаҳат иштирокчилари муаммо ечимини топишда тарихан шаклланган урф-одат ва ананаларга таянганлар. Қарорлар кўпчилик овоз билан қабул қилинган ва у сўзсиз адо этилган. Жамоа урф-одатларини бузганлар ер-сув улушидаш махрум қилинганлар. Қуйи Зарафшон вохасининг кўпгина ҳудудларида маслаҳат билан боғлиқ қоидаларнинг айрим кўринишларини ҳозиргача учратиш мумкин. Масалан, яқин яқинларгача (айрим жойларда ҳозиргача) тўй ва шунга ўхшаш катта маросимлардан олдин “Маслаҳат оши” маросимининг ўтказилганлиги фикримизнинг исботи бўлади.

Қишлоқ жамоасида ҳамқишлоқлар фаолиятига тааллуқли муаммолар ҳал қилинган. Бу муаммолар орасида ер-сув манбаларидан фойдаланиш муаммолалари ҳал қилувчи аҳамият касб этган. Ер-сув улуши жамоада балоғат ёшига етган кишиларга, XIX асрнинг икинчи ярмидан бошлаб эса фақат уйланган ва ирригация мажбуриятларини бажаришга қодир эркакларга берилган. Бу деҳқончиликнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқган. Маълумки, Шарқда суғорма деҳқончилик мавжуд бўлиб, бу деҳқончилик сув иншоотлари қуриш ва уни сақлаш билан боғлиқ жуда кўплаб

муаммоларни ҳал қилишни талаб этган. Шунинг учун бу юмушларни бажара олишга қодир эркакларга улуш берилган ва бу ишларни барча жамоадошлар бирлашиб амалга оширганлар. Қуйи Зарафшон воҳасининг кўпгина ҳудудларида сув иншоатларини, ариқ ва каналларни таъмирлаш ва тозалаш билан боғлиқ тадбирларнинг ҳозиргача "ҳашар" деб юритилиши ҳам айнан шу билан боғлиқ.

Тадқиқот методологияси. XIX асрнинг охирларигача қишлоқ жамоасининг хўжалик соҳасидаги вазифаларидан яна бири меҳнат тақсимоти, меҳнат тартиб қоидаларига риоя қилиш каби масалаларни назорат қилишдан иборат бўлган. Йиғиб олинган ҳосил ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнатга қараб тақсимланган.

Чўл ва дашт ҳудудларидаги аҳолини ҳам халқ томонидан сайлаб қўйиладиган оқсоқоллар – Элбегилар идора қилган. Элбегиларнинг фаолияти эл таркибидаги уруғларнинг чорваси учун ажратилган яйловлардан фойдаланиш, уларнинг уруғлар ва жамоалар ўртасидаги тақсимот чорва ҳисобидан солиқ йиғини ташкил этиш асосида белгиланган.

Шундай қилиб, энг қуйи маҳаллий бошқарув тизими демократик тамойиллар асосида ташкил этилган бўлиб, халқ орасида ижтимоий адолат, юрт ободонлиги ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилган.

Ана шундай узоқ тарихга ва жуда бой анъаналарга эга бўлган қишлоқлардаги маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш тизими аввал чор Россиясининг, кейинчалик шўролар ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсати орқали ўз мавқеини йўқотди.

Шўролар ҳокимияти йилларида қишлоқ жамоаси мавқеига путур етказишга ва унинг ваколатларини йўқотишга қаратилган сиёсат янада кучайтирилди. Қишлоқ жамоасининг асл моҳиятини йўқга чиқаришга қаратилган турли қонун ва қарорлар қабул қилинди. Бу орқали демократиянинг ҳар қандай кўриниши, шу жумладан, қишлоқ жамоаларида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарувига ҳам салбий муносабатда бўлиниб, жойларда қишлоқ жамоалари зиммасида бўлган ишлар маҳаллий давлат ҳокимиятлари зиммасига юклатилди. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қишлоқ, овул, посёлка Советлари- кенгашлари кўринишида жамиятнинг энг қуйи бўғинларигача етиб борди.

Ана шундай катта хизматларни бажариб келган қишлоқ жамоаси ҳамда чўл ва дашт худудларини бошқариб келган ўзини ўзи бошқариш органлари Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ советлаштирила бошланди. Бу йўналишдаги энг самарали ишлардан бири районлаштириш сиёсати бўлди.

Ўзбекистонда районлаштириш сиёсатини узил-кесил ўтказишга 1926 йили жиддий киришилди. 1926 йил 25 – 29 сентябрда Самарқандда Ўзбекистон ССР Советлари Марказий Ижроия Қўмитасининг V сессияси бўлиб, унда районлаштириш лойиҳаси, давлат бюджети ва иқтисодиёт аҳволи каби масалалар кўриб чиқилди ва тасдиқлади. V сессия 1926 йил 29 сентябр куни районлаштириш тўғрисида тарихий қарор қабул қилди. Бу қарор 1926 йил 18 октябрда ―Қизил Ўзбекистон ва – Правда Востока газеталарида босилди. Бу қарорга кўра Ўзбекистон ССРда маъмурий-иқтисодий районлаштириш амалга оширилди ҳамда вилоятлар, уездлар ва волостлар тугатилди. Бу пайтда Ўзбекистон ССРда мавжуд бўлган 7 та вилоят, алоҳида Конимех қозоқ райони,

23 та уезд, 241 та волость ва 1163 та қишлоқ жамоаси ўрнига янги маъмурий бирликлар: 10 та округ, 87 та туман ва 1720 та қишлоқ шўроси (сельсовет) тузилди[10].

Шундай қилиб, амалдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

кабул қилингунча фаолият юритган маҳаллий вакиллик органларининг уч бўғинли тизими шаклланди ва фаолият юритди. Улар:

1) вилоятлар хамда Тошкент шахар халк депутатлари Советлари (Кенгашлари)— юқори бўғин ҳисобланарди;

2) туман, шахар халк депутатлари Советлари (Кенгашлари) — ўрта бўғин;

3) қишлоқ, посёлка, овул халқ депутатлари Советлари (Кенгашлари) — қуйи бўғин.

Кейинчалик Ўзбекистон ССРМарказий ижроя комитети Советларининг ―Қишлоқ советлари ҳақида Низом (1926 йил 26 октябр) ва бошқа қарорлари қабул қилинди.[10]

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Амалга оширилган чора тадбирлар натижасида қишлоқ жамоалари ва кўчманчи жамоаларнинг ўзини ўзи бошқариш ваколатларига путур етказилди.

Қишлоқ жамоалари ва кўчманчи жамоаларнинг ўзини ўзи бошқариш ваколатларига путур етказган оммавий тадбирлардан яна бири коллективлаштириш сиёсати бўлди.

1927 йил декабрда бўлиб ўтган ВКП(б)нинг XV съезди мамлакатда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга катта эътибор қаратди. Қишлоқ хўжалиги ривожининг паст даражаси қайд этилган

ҳолда, Сталин томонидан қилинган Марказий Комитет ҳисоботида ва В.М. Молотов томонидан қилинган―Қишлоқдаги ишлар тўғрисида маърузада ―деҳқон хўжаликларини

босқичма-босқич кооперациялаштириш орқали майда, тарқоқ деҳқон хўжаликларини йирик ишлаб чиқариш жамоаларига бирлаштириш, бунинг учун ерга ишлов беришни машиналаштириш ва интенсивлаштириш асосида ерлардан коллектив асосда фойдаланишни ташкил этиш, умумлашган қишлоқ хўжалик меҳнатини рағбатлантириш биринчи навбатдаги вазифа сифатида кун тартибига қўйилди.

Шунингдек, деҳқон хўжаликларини кооперациялаштириш ―мулоқот

жараёни орқали ҳам, ишлаб чиқаришни қайта ташкил этиш ва бирлаштириш йўли билан – янги технологиялар (машиналаштириш, электрлаштириш) асосида катта давлат иқтисодиётига айлантирилиши таъкидланди. Айни пайтда, йирик коллектив хўжаликларга ўтилиши ―фақат меҳнаткаш деҳқонларнинг розилиги билангина амалга ошиши [6] алоҳида қайд этилган эди.

Коллективлаштириш суръати, уни якунлаш муддатлари ҳақида съезд қарорларида белгиланмаган эди. Партия съездида коллектив хўжалик қурилиши ва умуман, қишлоқ хўжалигини юксалтиришга кўмаклашиш мақсадида бир қатор чора-тадбирлар, жумладан, пудрат шартномаси, қишлоқ хўжалиги кредити ва машиналар билан таъминлаш орқали қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни давлат томонидан режали тартибга солиб бориш кўзда тутилган.

Лекин минг афсуслар бўлсинки, бу чиройли гаплар қоғозларда қолиб кетди.

Коллективлаштириш сиёсатининг жуда катта салбий оқибатларидан тарих гувоҳлик беради.

Хусусан, коллективлаштириш сиёсатининг салбий оқибатида қишлоқ жамоалари ва кўчманчи жамоаларнинг қарйиб барча ваколатлари колхоз ва совхозларга олиб берилди. Бу қишлоқ жамоаси ва кўчманчи жамоаларнинг иқтисодий асосларини емирилишига олиб келди.

Шундай қилиб, Шўролар ҳокимияти йилларида қишлоқ жамоалари ва кўчманчи жамоаларнинг барча ваколатларига зарба берилиб, қишлоқлар ва овуллар маъмурий буйруқбозлик усули билан бошқарилди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейингина маҳаллаларни ривожлантириш борасида тарихий янги давр бошланди. Жумладан:

– миллий давлатчилик тарихида илк бор шаҳарча, қишлоқ, овул ва маҳалла фуқаролар йиғинлари ўзини ўзи бошқаришнинг ҳудудий бирликлари сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамлаб қўйилди;

– 1993 йил 2 сентябрда ―Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидагиЎзбекистон Республикасининг қонуни қабул қилинди.

Маҳалла институтини янада такомиллаштириш, унинг давлат ва жамият ҳаётида тутган ўрнини тубдан ошириш борасида амалга оширилган ислоҳотлар натижасида ушбу қонун кейинчалик икки марта, яъни 1999 йил 14 апрелда ҳамда 2013 йил 22 апрелда янги таҳрирда қабул қилинди.

Сўнгги йилларда маҳалланинг жамият бошқарувидаги ўрни ва ролини оширишга қаратилганкенг кўламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда.Хусусан, 2022 - 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида маҳалланинг ―фаол моделини жорий этиш орқали маҳалла тизимини ривожлантириш ва маҳаллабайишлашда давлат органлари, маҳаллий ҳокимлик ва жамоат ташкилотларининг ўзаро самаралиҳамкорлиги қатий белгилаб қўйилди.

Тараққиёт стратегиясининг 1-мақсадида ҳам маҳалла институти фаолиятинингсамарадорлигини ошириш, уни жамоатчилик бошқаруви ва назоратининг таянч бўғинига айлантиришбўйича йўналишлар белгиланди.

Маҳаллаларнинг ваколатлари кенгайтирилиб, уларнинг молиявий мустақиллиги кучайтирилди.Маҳалладаги ишларнинг ҳолати вазирлик, идора ва ҳокимликлар фаолиятини баҳолашнинг бош мезони сифатида белгиланди.

Барча даражадаги раҳбарлар маҳаллага тушиб, ўз йўналиши бўйича муаммоларни ўрганиш вауларга ечим топиши тартиби жорий этилди.

Аҳолининг маҳалладан туриб барча давлат органларига мурожаат қилиш ва уларнинграҳбарлари билан мулоқот қилиш тизими яратилиб, давлат ва ижтимоий хизматларни бевосита маҳаллада кўрсатиш йўлга қўйилди.

Ҳозирги пайтда Маҳаллаларнинг бозор иқтисодиёти қонунлари асосида, ўз фаолиятлариниташкил этишлари учун барча имкониятлар яратилди. Улар, тўй-маърака маросимларини ўтказиш,ҳашарлар уюштириш, оилавий низоларни бартараф этиш, беморлар ҳолидан хабар олиш каби кўплаб хайрли ишлари билан шуғулланади.

Муҳокама. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг асосий принциплари қуйидагилардан иборат қилиб белгиланди:

қонунийлик;
инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг устуворлиги;
демократизм, ошкоралик, ижтимоий адолат;
маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал этишда мустақиллик;
жамоавийлик, аҳоли олдида ҳисобдорлик;
жамоатчилик асосидаги ўзаро ёрдам;
ижтимоий шериклик;
маҳаллий урф-одатлар ва анъаналарни ҳисобга олиш.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида амалга оширилади. Шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, шаҳарлардаги, шаҳарчалардаги, қишлоқлардаги ҳамда овуллардаги ҳамда ҳарбий шаҳарчалардаги маҳаллалар фуқароларнинг ўзини ўзи бошқаришининг ҳудудий бирликларидир.

Шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар фуқаролар йиғинлари, шунингдек, шаҳарлардаги, шаҳарчалардаги, қишлоқлардаги, овуллардаги ҳамда ҳарбий шаҳарчалардаги маҳалла фуқаролар йиғинлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидир.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди ва қонун ҳужжатлари билан берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудуд доирасида амалга оширади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Давлат хизматлари марказларида ҳисобга олинган кундан эътиборан юридик шахс мақомига ҳамда ўз номи ёзилган муҳрга ва банкда ўз ҳисоб рақамларига эга бўлади.

Хулоса. Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, жуда катта тарихий тажрибага эга бўлган қишлоқ ва овул жамоалари жойларда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш борасида жуда самарали фаолият олиб борган. Лекин ана шундай самарали фаолият юритган қишлоқ ва овул жамоаларига Шўролар ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсати йилларида катта зарба берилдики, қишлоқ жамоалари ўзининг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органи сифатидаги демократик функциясини йўқотиб, айрим диний маросимларни ўтказиш билан боғлиқ ишларни амалга оширадиган қўшнилар уюшмаси сифатида сақланиб қолган эди, холос. Фақат мустақиллик туфайли қишлоқ ва овуллар қишлоқ ва овул фуқаролар йиғинлари сифатида ўзининг тарихий миссиясини қайта тиклади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Шавкат Мирзиёев Маҳалла халқ билан давлат ўртасида кўприк бўлиши керак.//https://president.uz/uz/lists/view/409

2. Шаҳарлардаги Маҳалла қўмиталари тўғрисида Низом, 1932 й. 17 апрел, //https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/mahalla-uz/

3. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси.// https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qishloq-uz/

4. Абашин С. Н. Империя и местное самоуправление. Идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX начале XX веков. //https://mytashkent.uz/2014/01/29/imperiya-i-mestnoe-samoupravlenie/

5. Абдуллаев М.Ғ. Қулоқларнинг синф сифатида тугатиш сиёсати ва амалий методларининг ишлаб чиқилиши // Илмий хабарнома, АДУ, №2 2011 йил.

*6. Ахмедов Д. Ўзбекистонда деҳқон хўжаликларига қарши совет ҳукумати иқтисодийбосимининг кучайиши (1927–1929 йиллар) // https://www.researchgate.net/publication/352858384_*

7. Бобоев Ҳ., Хидиров З. ва бошқалар. – Ўзбек давлатчилиги тарихи.(II китоб)‖.‖Фан ватехнология‖ нашриёти, Тошкент – 2009. , 448 бет.

8. Иброхимов А. Ўзбек маҳалласи. Тошкент, –Маьнавият нашриёти. 2007 й.,47 бет.

9. Маҳалла // https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/mahalla-uz.

10. Норматов О. М. Ўзбекистонда районлаштириш сиёсатининг амалга оширилиши ва унинг натижалари. // https://journals.uz/wp-content/uploads/2019/07/tarix-2019-02/283-289.pdf

11. Раупов С.С. Фуқаролик жамияти: кеча ва бугун. Бухоро, – Дурдона нашриёти, 2016 й., 60-бет.

12. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. –Янги аср авлоди, Тошкент-2012й., 556 бет.

13. Яқубов У. Фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органлари фаолиятининг конституциявий ҳуқуқий асослари.// https://xorazm.adliya.uz/main/uz/publikatsii/detail.php?ID=30279)

UO‘K

SAFARBAR QILINGAN O‘ZBEKISTONLIK MEHNAT ARMIYACHILARINING “ISH HAQLARI” QANDAY EDI ?

Kurbanov Xurshid Raupovich,
Navoiy davlat universiteti tadqiqotchisi, t.f.n., dotsent
xurshid.kurbanov82@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu maqolada 1941-1945 - yillarda sobiq Ittifoq Davlat Mudofaa Qo‘mitasining 2414-son qarori asosida O‘zbekistondan Rossiyaning turli hududlaridagi qurilish va sanoat korxonalariga safarbar qilingan “mehnat armiyachilari”ning tarixi, taqdiri bayon qilinadi. Ularning mehnatiga yarasha ish haqlarining nomutanosib berilganligi, shunga qaramasdan mehnat unumdorligining oshirib borishlari natijasida Ikkinchi jahon urushida g‘alabaga munosib hissa qo‘shganliklari tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *Ikkinchi jahon urushi, mehnat armiyachilari, sanoat korxonalari, mehnat, faoliyat, sharoitlar, safarbarlik, ish haqi, muammolar.*

КАКОВА БЫЛА «ЗАРПЛАТА» МОБИЛИЗОВАННЫХ “ТРУДОРМЕЙЦЕВ” ИЗ УЗБЕКИСТАНА?

Аннотация. *В статье описываются история и судьба «трудовых воинов», мобилизованных из Узбекистана на строительные и промышленные предприятия в различных регионах России в 1941–1945 годах на основании Постановления Государственного Комитета Обороны СССР № 2414. Анализируется тот факт, что их труд не был непропорционально высокооплачиваемым, но, тем не менее, они внесли достойный вклад в победу во Второй мировой войне благодаря возросшей производительности труда.*

Ключевые слова: *Вторая мировая война, трудовые труженики, промышленные предприятия, труд, деятельность, условия, мобилизация, заработная плата, проблемы.*

WHAT WAS THE “SALARY” OF THE MOBILIZED “LABOR ARMY” FROM UZBEKISTAN?

Abstract. *This article describes the history and fate of “labor warriors” mobilized from Uzbekistan to work in construction and industrial enterprises in various regions of Russia in 1941–1945, based on Resolution No. 2414 of the USSR State Defense Committee. It analyzes the fact that their labor was not disproportionately well-paid, but nevertheless, they made a significant contribution to victory in World War II thanks to their increased productivity.*

Key words: *World War II, laborers, industrial enterprises, labor, activities, conditions, mobilization, wages, problems.*

Kirish. SSSR Davlat Mudofaa Qo‘mitasining 1942 yil 14 oktabrdagi №2414-sonli “mahfiy” qarori bilan O‘zbekistondan 150 mingdan ortiq yurtdoshlar sobiq Ittifoqning uzoq o‘lkalaridagi yuzlab sanoat korxonalariga “qora ishchi” sifatida safarbar qilindi. Bugungi kunda ushbu mavzu tarixshunosligimizda tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan tadqiqot bo‘lib, quyida xorijiy arxiv hujjatlari asosida talqin qilib beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Safarbar qilingan mehnat armiyachilarining jismoniy holatini yaxshi saqlab turish uchun ularni oziq-ovqat bilan ta’minlash va tibbiy-sanitariya xizmati ko‘rsatish katta ahamiyatga ega edi. Ishchilarni korxonalar va qurilishlarda mehnatiga ish haqi to‘lash va oziq-ovqat ta’minoti DMQning 1942-yil 14-oktabridagi №2414-sonli Qarorining 9-bandida belgilab qo‘yilgan. Jumladan, safarbar etilganlarga umumiy asoslarda ish haqi to‘lovi amalga oshirish belgilangan bo‘lib, ishlab chiqarish va qurilishdagi ishchi kolonnalari tarkibining oziq-ovqat ta’minoti umumiy ovqatlanish tarmoqlari orqali tegishli xalq komissariatlariga yuklatilgan. Shu bilan bir qatorda, ularni qabul qilish, joylashtirish, tegishli maishiy xizmat ko‘rsatish, eshelonlarga komendantlarini ajratishi, ovqat va qaynagan suv bilan ta’minlash ham tegishli komissarliklar zimmasida bo‘lgan. [1]

Ushbu mavzuni yoritishda asosan Rossi Federatsiyasining bir qator arxivlari (GARF, GRASPI, OGACHO, PermGASPI) hujjatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu mavzuni tahlil qilishda tarixiylik, ilmiylik, xolislilik metodlarini qo‘llagan holda, “fanlararo yondashuv” metodologiyasidan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. 1943-1944 – yillarda O‘zbekistonlik mehnat armiyachilari Chelyabinsk viloyatining №1, №3, №22, №35, №61 – son, Korkinodagi № 5-son, Miassdagi №8-son, Ziyoratko‘ldagi №20-son, Zlatoustdagi “Yujtyajstroy”, Chkalov viloyatining № 25-son, Novotroiskdagi №23, №38-son, Orskdagi “Yujuraltyajstroy” nomli maxsus qurilish-montaj qismlarida mehnat qilishgan. [2;90]

Ishchilar uchun korxonaning ichki tartib-qoidalari, shuningdek ish vaqti va hajmiga qarab tabel yuritish tartiboti joriy qilingan hamda bajarilgan ish uchun ish haqi to‘lovi amalga oshirilishi belgilangan. Shunga qaramasdan, safarbar etilgan ishchilar mehnat qilgan ishlab chiqarish va qurilish obyektlarida mehnat sharoitlari nihoyatda og‘ir va noqulay bo‘lgan.

1943 yil davomida Ko‘mir sanoati xalq komissarligi tasarrufidagi “Chelyabko‘mir” trestida ishlovchi 1374 nafar qozoq, qoraqalpoq, tojik va o‘zbek millatiga mansub ishchilar bo‘lgan. [3]

Yer ostida mehnat qilish nafaqat bilim va ko‘nikmalarni, balki jismonan quvvat hamda sog‘likni ham talab qilgan. O‘rta osiyolik mehnat armiyachilari orasida to‘laqonli sog‘lomlar yetishmasligi sababli shaxtyorlar orasida har oylik belgilangan topshiriqlarni 110-150 foizga bajaradiganlar kam bo‘lgan. Konlarda maxsus mutaxassisligi bo‘lmagan elektr chilanganlarning yetishmasligi, texnik mexanizmalarning ishdan chiqishi va nosozliklari, bundan tashqari trestlarda ishchi kuchining yetishmasligi ham bu holatlarga sabab bo‘lgan. Bu kabi holatlar asosan trestning №1 va №22 – son shaxtalarida kuzatilgan. [4]

Mehnat unumdorligini ko‘paytirish maqsadida ishchilarning oylik maoshlarini nisbatan oshirishga harakat qilingan. Jumladan, “Poltava-Bredko‘mir” trestida - 860 rubl, “Kopeyskko‘mir” va “Yemanjelinskko‘mir” trestlarida - 750 rubl etib belgilangan. Shuningdek, oylik maoshlari kasblar bo‘yicha ham taqsimlanib, o‘qituvchilar – 157,5 rubl, kichik xizmatchilar – 209,25 rubl, yong‘in xavfsizligi xodimlari - 375,17 rubl, xizmatchilar – 545,5 rubl, ishchilar – 633,33 rubl, muhandis-texnik xodimlar uchun – 1372,58 rubl maosh belgilangan.[2;990-100]

Umuman olganda, Chelyabinsk konchilarining o‘rtacha oylik ish haqi Ko‘mir sanoati xalq komissarligi bo‘yicha o‘rtacha oylik ko‘rsatkichlariga nisbatan balandroq bo‘lganligini ta’kidlash mumkin.

Shuningdek, “Magnisttroy” trestida tashkil qilingan kasbiy malaka oshirish kurslarining natijadorligini mehnat armiyachilarining kunlik ish haqi 10 rubl 90 kopeyekdan 15,0 rublgacha oshirilgan. Oylik ish haqi keyingi oyning 10-sanasiga qadar berilgan. Bunda 15 harbiy soliq, daromad solig‘i va davlat zayomiga obuna bo‘yicha ushlanmalar ish haqidan saqlab qolingan. Keyingi oy uchun bo‘nak joriy oyning 25 sanasigacha oldingi oy ish haqining 40 foizgacha berib borish amaliyoti qo‘llanilgan. Ammo, qurilishlardagi ishchilarning barchasi ham reja-topshiriqlarini to‘la bajara olmaganlar.

“Magnitstroy” trestining №2-qurilish brigadasida ishlayotgan O‘zbekistonliklar 1943-yil yoziga kelib ish rejalarni 115-123 foizga, №3-qurilish boshqarmasida 150-240 foizga yetkazganliklari manbalarda qayd qilingan.

1943-yil 14-may holatida “Magnitstroy” tresti ishchilarining mehnatiga qarab 100-500 rubl ish haqi to‘langan. Jumladan, o‘zbeklar ish rejalarini yanvarda – 107 foizga, fevralda – 111 foizga, martda – 190 foizga, mayning 10 kunida - 129 foizga bajarib, qo‘shimcha taomlanishga imtiyoz olganlar. Aynan, aprel oyida Rasulbekovning brigadasi ish rejasini 153 foizga, Yaaganovning brigadasi – 135 foizga, Karkabetovning brigadasi – 112 foizga bajarishgan. Mehnatga haq ham kunlik ishga qarab kuniga 6-8 so‘mni tashkil qilgan. Ish vaqti esa 11 soatlik bo‘lib, 1 soat tushlikka ajratilgan, ammo ish hajmining ko‘payishi bilan ish vaqti 14-16 soatgacha uzaygan.[5]

Ayrim korxonalarda mehnat armiyachilarining ish haqi munosib baholangan va shunga yarasha to‘langan. Jumladan, Kuybishev shaxtalari trestida ishlayotgan o‘zbekistonliklar ham mehnatlariga yarasha 800 gramm non, 2 mahal issiq ovqat bilan ta’minlanib, 200-250 rubl maosh olishgan.

Molotov viloyatidagi Skalninskiy shaxtalarida ishlovchi 13 nafar o‘zbeklarning barchasi biror marta ish joyini tashlab ketmagan va 25 martdan 1 maygacha bo‘lgan ish davridagi mehnati uchun har biri 178 rubldan jami 2315 rubl ish haqi olgan bo‘lsa, 18 nafar qozoqlarning 8 nafari muntazam ishga kech kelganligi sababli 3 oydan 6 oygacha ish haqining 25 foizini ushlab qolish bilan jazolangan.

Shuningdek, Molotov viloyatidagi harbiy aslahalar ishlab chiqaruvchi №54-son zavoddagi o‘zbekistonlik ishchilar avvalida topshiriqlarning aniq berilmasligi natijasida rejalar bajarilmagan edi. Keyinchalik topshiriq va rejalarning bajarilishiga qarab maosh belgilshangach esa samaradorlik bir necha barobarga oshganligini anglash mumkin. Misol uchun, 8-9 rubl oladigan ishchilar endilikda 36 rubl ish haqi olishga muvaffaq bo‘lganlar. Bundan tashqari, g‘isht tashuvchi brigada ishchilari 1000 dona g‘isht tashib, rejani 28 foizga bajargan bo‘lsalar, endlikda 6000 dona g‘ish tashib, 37 rubl ish haqi olganlar. Bundan kelib chiqib, o‘zbekistonliklar oyiga o‘rtacha 250-300 rubl, ayrim ishchilar esa 800 va undan ko‘proq maosh olganliklari, shu bilan bir qatorda bir oyga 96 kopeyek (tiyin - X.Q.) olgan ishchilar ham bo‘lganligi hujjatlarda qayd qilingan.[6;407-408]

Shuni alohida aytish mumkinki, o‘zbekistonlik ishchilarning aksariyati yaxshi maosh olishni va uni oilalariga jo‘natishni istashgan edi. Manbalarda, ayrim ishchilarning uydan olib kelgan yoki zavoddan berilgan ust kiyimlar, hatto ikkinchi ovqatlarini ham sotib, pul yig‘ib borganlari qayd qilingan. Jumladan, Aliyyev To‘ra – transport sexida ishchi. 1942 yilda 1100 rubl, 1943 yilda 3400 rubl oilasiga jo‘natgan (zahirasida esa 2500 rubl mablag‘ mavjud). Vohidov Bahriddin – ishchi kuchi ta’minoti bo‘limida qorovul hamda oshxonada o‘tinchi bo‘lib ishlaydi. 1942-1943 yillar davomida oilasiga 14000 rubl mablag‘ jo‘natgan, hozirda esa 5000 rubl mablag‘ yig‘ib qo‘ygan. Raxmatqulov Yusup – ishchi kuchi ta’minoti bo‘limida brigadir. Oilasiga 16 500 rubl jo‘natgan (zahirasida qo‘shimcha 5000 rubl mavjud). Shuningdek, oddiy ishchilar Xidirrov Tangar (Tangri bo‘lishi mumkin – X.Q.) 3500 rubl, Xasanov Bo‘ri 4700 rubl (zahirasida 4000 rubl mavjud), Mustanayev (Mustafoyev bo‘lishi mumkin – X.Q.) 4000 rubl, Babashev Bo‘ri 5000 rubl, Bo‘tayev Katta 5000 rubl, Oltiyev Muraxmon (Abduraxmon bo‘lishi mumkin – X.Q.) 5000 rubl (zahirasida 3500 rubl mavjud) mablag‘ni oilasiga jo‘natgan. Ushbu ma’lumotlarni Nitva shahar pochta bo‘limi ham tasdiqlab, 1943 yilning o‘ziga 21 600 rubl o‘zbekistonga chiqarib yuborilganligini ma’lum qilgan.[6;411]

Molotov viloyatidagi №58-son harbiy aslahalar zahirasini yaratish korxonalarida ishlovchi o‘zbekistonlik mehnat armiyachilari 1943 yil 1-choragida 300 rubldan 1000 rublgacha maosh olganlar. Aprel oyiga kelib esa ishchilar orasida tartibuzzarlar paydo bo‘lib, Rahimov Shatan (Vatan bo‘lishi mumkin – X.Q.) 11 kun, Shakmazarov (Shohnazarov bo‘lishi mumkin – X.Q.) 5 kun, Xudoyorov Batayar (Baxtiyor bo‘lishi mumkin – X.Q.) 3 kun, Xolto‘rayev Ortiq 6 kun ishga chiqmagan. Tushuntirish ishlari olib borilishi natijasida o‘zbekistonlik ishchilarning to‘liq ish holatida bo‘lishi ta’minlangan.[6;420]

Gremyachinsk shaxtalaridagi o‘zbekistonlik mehnat armiyachilari ham o‘ziga xos namuna ko‘rsatishgan va munosib ish haqi olishganligi hujjatlarda qayd qilingan. Jumladan, 1943 yilning iyun oyida Matoripov 550 rubl, Matnazarov 425 rubl, Yoqubov 577 rubl, Yusupov 577 rubl ish haqi olishgan.

Muhokama. VKP(b)ning Magnitogorsk shahar xodimlar bo‘limiga yuborilgan hujjatlarda “Magnitostroy” trestida O‘rta Osiyo harbiy okrugidan safarbar qilingan ishchilarning mehnati salmoqli ekanligi ta’kidlanadi. U yerga yuborilgan 2616 nafar o‘zbek va qozoqlarning 30 foizi malakali mutaxassis sifatida korxonalarga va qolganlari esa yer qazish ishlariga jalb qilingan. Bu ishchilar kunlik rejalarini 100, 120 va hatto 150 foizgacha bajarganlar.[7]

Bunday darajada ishlovchi o‘zbeklar jami ishichlar miqdorining 80 foizidan orqtig‘ini tashkil qilgan. Shu sababli, ular qo‘shimcha oziq-ovqat ta’minoti olishga haqli bo‘lishgan. Ammo, ularni ovqat ratsioni qoniqtirmas, ovqatning sifati pastligidan doim shikoyat qilishgan. Bu holatdan qurilish boshqarmasi rahbariyatining xabari bo‘lgan.

Rejalarni bajarishda Abdurahmonov brigadasining 15 nafar quruvchisi – 136 foizga, Jamoldinovning betonchilar brigadasining 15 ishchisi 138 foizga, Yusupovning yer qazuv brigadasining 9 nafar ishchisi – 135 foizga, Islomov brigadasining 13 nafar ishchisi 152 foizga, Qoraboyyevning temiryo‘lchilar brigadasining 10 nafar ishchisi – 108 foizga ish rejalarini bajarib 8,27-12,80 rublgacha kunlik haq olishgan.[8]

Shunga qaramay, rejalarni bajara olmayotgan brigadalar ham bor edi. Jumladan, Qirg‘izboyyevning 20 kishilik №1-brigadasi – 50 foizga, Eshonovning 7 kishilik №2-brigadasi – 43 foizga, Boyto‘rayyevning 6 kishilik №6-brigadasi – 38 foizga, Oqbo‘riyyevning 8 kishilik №13-brigadasi – 45 foizga, Vardyushekning 5 kishilik №3-brigadasi – 57 foizga, Davlatovning 10 kishilik brigadasi – 59 foizga, Iminovning ishchilari esa 73 foizga rejalarini bajarishgan. Ular shunga yarasha 2,70-4,75 rublgacha kunlik haq olishgan.[9]

Kuybishev shaxtalari trestida ishlayotgan o‘zbekistonliklar mehnatlariga yarasha 800 gramm non, 2 mahal issiq ovqat bilan ta’minlanib, 200-250 rubl maosh olishgan.

Molotov viloyatidagi Skalninskiy shaxtalarida ishlovchi 13 nafar o‘zbeklarning barchasi biror marta ish joyini tashlab ketmagan va 25 martdan 1 maygacha bo‘lgan ish davridagi mehnati uchun har biri 178 rubldan jami 2315 rubl ish haqi olgan bo‘lsa, 18 nafar qozoqlarning 8 nafari muntazam ishga kech kelganligi sababli 3 oydan 6 oygacha ish haqining 25 foizini ushlab qolish bilan jazolangan.[6;402]

Shuningdek, Molotov viloyatidagi harbiy aslahalar ishlab chiqaruvchi №54-son zavoddagi o‘zbekistonlik ishchilar avvalida topshiriqlarning aniq berilmasligi natijasida rejalar bajarilmagan edi. Aniq topshiriq va rejalarning bajarilishiga qarab maosh belgilshangach esa samaradorlik bir necha barobarga oshganligini anglash mumkin. Misol uchun, 8-9 rubl oladigan ishchilar endilikda 36 rubl ish haqi olishga muvaffaq bo‘lganlar. Bundan tashqari, g‘isht tashuvchi brigada ishchilari smenada 1000 dona g‘isht tashib, rejani 28 foizga bajargan bo‘lsalar, endlikda 6000 dona g‘ish tashib, 37 rubl ish haqi olganlar. Bundan kelib chiqib, o‘zbekistonliklar oyiga o‘rtacha 250-300 rubl, ayrim ishchilar esa 800 va undan ko‘proq maosh olganliklari, shu bilan bir qatorda bir oyga 96 kopeyek olgan ishchilar ham bo‘lganligi hujjatlarda qayd qilingan.[6;407-408]

Yuqoridagi ikki holatdan xulosa qilish mumkinki, agarda nima ishni qancha muddatda bajarish lozimligi haqida aniq topshiriq va shunga munosib ish haqi berilsa, mehnat armiyachilari bor kuch bilan fidokorona mehnat qilishlari o‘z isbotini topgan.

Molotov viloyatidagi 58-son harbiy aslahalar zahirasini yaratish korxonalarida ishlovchi o‘zbekistonlik mehnat armiyachilari 1943 yil 1-choragida 300 rubldan 1000 rublgacha maosh olganlar. Aprel oyiga kelib esa ishchilar orasida tartibuzzarlar paydo bo‘lib, Rahimov Shatan (Vatan bo‘lishi mumkin – X.Q.) 11 kun, Shakmazarov (Shohnazarov bo‘lishi mumkin – X.Q.) 5 kun, Xudoyorov Batayar (Baxtiyor bo‘lishi mumkin – X.Q.) 3 kun, Xolto‘rayev Ortiq 6 kun ishga chiqmagan. Tushuntirish ishlari olib borilishi natijasida o‘zbekistonlik ishchilarning to‘liq ish holatida bo‘lishi ta’minlangan.

Gremyachinsk shaxtalaridagi o‘zbekistonlik mehnat armiyachilari ham o‘ziga xos namuna ko‘rsatishgan va munosib ish haqi olishganligi hujjatlarda qayd qilingan. Jumladan, 1943 yilning iyun oyida Matoripov 550 rubl, Matnazarov 425 rubl, Yoqubov 577 rubl, Yusupov 577 rubl ish haqi olishganligi bunga misol bo‘ladi.

Xulosa. Shuni ta’kidlash lozimki, “mehnat armiyachilari” toifasi 1946 yilda tugatiladi va ular ish joylariga doimiy ishchilar sifatida qolish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Umumiy maydonda, geografik jihatdan tahlil qilinadigan bo‘lsa “mehnat armiyachilari” Ural sanoat korxonalarida, Vorkuta va Kuzbass shaxtalarida, Sibirdagi qurilishlarda, Rossiyaning Shimoli va Uzoq Sharqidagi o‘rmon sanoatida, Arxangelskdan to Chukotkagacha bo‘lgan hududlarda faoliyat olib borganlar.

Ittifoqning turli xalq komissarliklari ishlab chiqarish va qurilish obyektlarida ishlaydigan O‘rta osiyolik mehnat armiyachilari o‘rtasida o‘rtacha oylik ish haqidagi katta farq saqlanib qolingan edi. Ishchilarga har doim ham maosh berilmagan va ijtimoiy hayotda o‘ziga xos muammolarga sabab bo‘lgan.

ADABIYOTLAR:

1. *RISTDA. (Rossiya ijtimoiy-siyosiy tarixi davlat arxivi, (ГАРФ)) 644-fond, 1-ro‘yxat, 64-yig‘majild, 38-39-varaqlar.*
2. *Шмыров Б. Трудомобилизованные среднеазиатского округа на стройках и промышленных предприятиях Южного Урала в годы Великой Отечественной войны. Диссертация на соис.канд. ист. наук. – Челябинск, 2016. – 216 с.*
3. *CHVBDA. (Chelyabinsk viloyati birlashgan davlat arxivi (ОГАЧО)) R-962-fond, 8-ro‘yxat, 122-yig‘majild, 69-varaq.*
4. *CHVBDA. P-288-fond, 8-ro‘yxat, 122-yig‘majild, 51-54-varaqlar.*
5. *CHVBDA. P-234-fond, 17-ro‘yxat, 64-yig‘majild, 10-varaq.*
6. *Подвиг рабочих колонн. Правовое положение и деятельность трудомобилизованных в годы Великой Отечетсвенной войны 1941-1945 гг. на апримере Молотовской области. Сборник документов. Под редакцией С.В.Неганова. – Пермь: Уральский рабочий, 2021. – 616 с.*
7. *CHVBDA. P-234-fond, 17-ro‘yxat, 64-yig‘majild, 12-varaq.*
8. *CHVBDA. P-234-fond, 17-ro‘yxat, 64-yig‘majild, 13-varaq.*
9. *CHVBDA. P-234-fond, 17-ro‘yxat, 64-yig‘majild, 14-varaq.*

UO‘K 93/94

1946-1980-YILLARDA BUXORO VILOYATIDA QISHLOQ XO‘JALIGINING AHVOLI VA AGROSANOAT KOMPLEKSLARINING YARATILISH TARIXIDAN

Orziyev Shermurod Shabonovich,
Buxoro viloyati G‘ijduvon tumani ixtisoslashtirilgan maktab internati tarix fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushidan so‘ng O‘zbekiston SSRning Buxoro viloyatida qishloq xo‘jaligining rivojlanishi, bu borada amalga oshirilgan yutuqlar va muammolar haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Buxoro oblastida paxta monokulturasining mustahkamlanishi, asosiy sun’iy sug‘orishga asoslangan yer fondlarining paxta yetishtirishga ajratilgani dalillar orqali ochib berilgan. Viloyatida qishloq xo‘jaligi ekinlari ekiladigan yerlarga g‘alla (donli ekinlar) bog‘dorchilik, polizchilik, sabzavotchilik miqdori belgilab berilgani kengroq yoritilgan. 1946-1980-yillarda oblast qishloq xo‘jaligi sohasida yuqori natijalarga erishgan ilg‘or, mukofotlarga sazovar bo‘lgan o‘nlab shaxslar haqida maqolada muhim ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, agrosanoat kompleksining vujudga kelishi, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash sanoatining rivojlantirilishi bilan bog‘liq jihatlar maqolada ochib berilgan. Qishloq xo‘jalik tarmoqlarini rivojlantish borasida to‘siq bo‘lgan omillar, foydalanilmagan imkoniyatlar ham tahlil etilgan. Ayniqsa, reja ortidan quvish, yetishtirilgan mahsulotlar hajmiga qo‘shib yozish, kolxozchi va sovxoz ishchilari moddiy turmushidagi past daraja sabablari ochib berilgani muhimdir.*

Maqolada sovet boshqaruv tuzumi, aholining moddiy - madaniy ko‘tarishdan ko‘ra rejalarni bajarish maqsadalari ilgari surilganligi dalilar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *Buxoro viloyati, qishloq xo‘jaligi, g‘allachilik, paxtachilik, bog‘dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik, chorvachilik, qorako‘lchilik, sug‘orish, xorij tajribasi, agrosanoat, kompleks, sabzavot-mevachilik, kolxoz, sovxoz, ishlab chiqarish, nasos stansiyasi.*

ИЗ ИСТОРИИ СОСТОЯНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И СОЗДАНИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ КОМПЛЕКСОВ В БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ В 1946-1980 ГОДАХ

Аннотация. *В данной статье представлены рассуждения о развитии сельского хозяйства в Бухарской области Узбекской ССР после Второй мировой войны, достижениях и проблемах в этой сфере. На основе фактов раскрыто укрепление хлопковой монокультуры в Бухарской области, выделение основных земельных фондов, базирующихся на искусственном орошении, под выращивание хлопка. Подробно освещено определение количества земель под зерновые культуры, садоводство, бахчеводство и овощеводство на сельскохозяйственных угодьях области. В статье приводятся важные сведения о десятках передовиков и лауреатов, достигших высоких результатов в сельском хозяйстве области в 1946-1980 годах. Также в статье раскрыты аспекты, связанные с возникновением агропромышленного комплекса и развитием промышленности по переработке сельскохозяйственной продукции. Проанализированы факторы, препятствовавшие развитию сельскохозяйственных отраслей, и неиспользованные возможности. Особенно важно раскрытие причин погони за планом, приписок к объёму выращенной продукции, низкого уровня материального благосостояния колхозников и работников совхозов.*

В статье на основе фактов освещается, что советская система управления ставила целью выполнение планов, а не материально-культурный подъём населения.

Ключевые слова: *Бухарская область, сельское хозяйство, зерноводство, хлопководство, садоводство, виноградарство, овощеводство, животноводство, каракулеводство, орошение, зарубежный опыт, агропромышленность, комплекс, овоще-фруктовое производство, колхоз, совхоз, производство, насосная станция.*

THE STATE OF AGRICULTURE IN THE BUKHARA REGION FROM 1946 TO 1980 AND THE HISTORY OF CREATING AGRO-INDUSTRIAL COMPLEXES

Abstract. *This article discusses the development of agriculture in the Bukhara region of the Uzbek SSR after World War II, including achievements and challenges in this area. Evidence is presented on the strengthening of cotton monoculture in the Bukhara region and the allocation of artificially irrigated land resources for cotton cultivation. The article provides a broader overview of how the region's agricultural*

lands were allocated for grain crops, horticulture, melon growing, and vegetable production. Important information is presented about dozens of progressive, award-winning individuals who achieved high results in the field of regional agriculture between 1946 and 1980. The article also explores aspects related to the emergence of the agro-industrial complex and the development of the agricultural processing industry. Factors hindering the development of agricultural sectors and untapped opportunities are analyzed. Notably, the article reveals the reasons behind the pursuit of plan fulfillment, inflated reporting of production volumes, and the low standard of living among collective and state farm workers.

Based on evidence, the article highlights how the Soviet administrative system prioritized fulfilling plans over improving the material and cultural well-being of the population.

Keywords: *Bukhara region, agriculture, grain farming, cotton growing, horticulture, viticulture, vegetable growing, animal husbandry, karakul sheep breeding, irrigation, foreign experience, agro-industry, complex, fruit and vegetable production, collective farm, state farm, production, pumping station.*

Kirish. 1946-1980-yillar sovet hokimiyatining o‘ta og‘ir va ziddiyatli davrini qamrab oladi. Ikkinchi jahon urushi tugagan bo‘lsa-da,Sovet davlati (SSSR) asosiy g‘olib davlatlar safida tursa ham, mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol,aholining turmush tarzi nihoyatda past darajada bo‘lib, O‘zbekiston SSR ham bundan mustasno emas edi. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligidagi ahvol nihoyatda og‘ir bo‘lishiga qaramasdan, mamlakat markazning topshirig‘iga ko‘ra kolxozlar (jamoa xo‘jaliklari) dan g‘arbiy hududlarga, Ukrainaga 8000 ta ot va ho‘kiz,170 ming bosh qo‘y va echki yetkazib berdi. Urushdan keyingi yillarda,ayniqsa, qishloqlarda istiqomat qilayotgan aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, maishiy turmush tarzi niyoyat darajada og‘ir bo‘lib qolaverdi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Soliq solish siyosati bilan dehqonlarni xonavayron qilish boshlandi. Qishloq aholisi har bir mevali daraxti uchun soliq to‘lashi, hatto bittadan ortiq sigir boqmasligi belgilab qo‘yilgandi. Shaxsiy tomorqalar ham doimiy qisqarib 1950-yilga kelib 0,25gektar bo‘lgan yer miqdori 0,15gektarga tushirildi. Mehnatga yarasha haq to‘lanmasligi og‘ir ahvolni yanada og‘irlashtirdi. Dehqonlarning kolxoz, sovxoz mehnatiga chiqqan kunlari yozib borilishi ramziy ma’noga ega edi .Urush davri tartib-qoidalari o‘zgarmagan edi. Mehnatkashlar ko‘chish huquqidan mahrum etilib,pasport o‘z vaqtida berilmasdi, kolxozchi mehnatga layoqatsiz holga kelsa,kasal bo‘lsa, hech qanday ijtimoiy ta’minot,mablag‘ berilmasdi. Hatto qarilik nafaqasi amalda yo‘q edi. Eng yomoni qishloq aholisining bir qismi yarim xaroba uylarda, yerto‘lalarda,hatto chaylada istiqomat qiladiganlar ham bor edi.

Aholiga maishiy va tibbiy xizmat ko‘rsatish tizimi juda fojiali holatda edi. 1946-yilning fevralida markaz tomonidan O‘zbekistonda paxta yetishtirishni besh yillikda (1946-1950-yillar) 2,5 barobar ko‘paytirish to‘g‘risida maxsus qarorning qabul qilinishi qishloq xo‘jaligi,ayniqsa, paxtachilik oldiga qat’iy talab qo‘yib, buning ijrosi esa markaziy davlat organlari tomonidan qattiq nazoratga olinar , topshiriqni bajarmaslik esa” jinoiy ish “deb baholanardi. Paxta yakkahokimligini kuchaytirishga qartilgan imperiyacha siyosat qishloq xo‘jaligida keskin o‘zgarishlarni yuzaga chiqara olmadi. Ekin maydonlarini urushdan oldingi darajasiga chiqarib bo‘lmadi,hosildorlik pasayib ketdi.

Chorvachilik sohasidagi vaziyat ham quvonarli emasdi. Uni mexanizatsiyalashtirish, moddiy-texnika ta’minoti zamon talablaridan orqada qolayotgan edi. I.V.Stalin vafotidan so‘ng (1953-yil 5-mart) o‘zaro kurashlarda davlatning birinchi rahbari lavozimini N.S.Xrushchyov qo‘liga o‘tishi bilan bu sohalarga ham ma’lum darajada e’tibor qaratila boshlandi. Qishloq xo‘jaligida dehqonlar sotib oladigan mahsulotlarning davlat chakana narxi o‘rta hisobda 11 foizga kamaytirilgani holda kolxoz va kolxozchilar tomonidan davlatga majburiy tartibda yetkazib berilgan mahsulotlarning tayyorlash narxlari oshirildi.

Chorvachilik mahsulotlari,shuningdek kartoshka va sabzavot yetkazb berish majburiyatlari bo‘yicha kolxozlarning zimmasida o‘tgan yillardan qolib kelgan qarzlardan kechib yuborildi. Kolxozchilarning shaxsiy yordamchi xo‘jaliklaridan topshiriladigan mahsulotlar bilan bog‘liq majburiyat me’yorlari kamaytirildi, kolxozchi xonadonlardan olinadigan qishloq xo‘jalik solig‘i ham kamaytirildi.Ushbu tadbirlar kolxozlar iqtisodiyotini birmuncha ko‘tarishga xizmat qildi.

1954-yildan boshlab kolxozlarga umumiy yig‘ilish qarori bilan dalachilik va traktor brigadalari xodimlariga yangi yerlarga ekilgan butun maydondan hosil olish bo‘yicha belgilangan reja topshiriqlardan tashqari olingan hosilning 30 foizi miqdorida qo‘shimcha haq to‘lash masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Biroq 1950-yillarning oxiriga borib davlat boshqaruvidagi volyuntaristik xatti-harakatlar natijasida qishloq xo‘jaligida muammolar ko‘paydi.1958-yil 1-yanvardan boshlab kolxozchilar,ishchilar va xizmatchilarning xo‘jaliklari qishloq xo‘jalik mahsulotlarini majburiy tartibda yetkazib berishdan tamomila xalos etildi. Bu esa dehqon xo‘jaliklarini o‘z shaxsiy tomorqasida mahsulot yetishtirishni tanlov asosida yo‘lga qo‘yish imkonini berdi. 1959-1965-yillarda asosiy e’tibor paxtachilikni rivojlantirishga qaratildi,paxta yetishtirishni 1,2-1,3 barobar,pillani 1,3 barobar, sabzavotni 2,5 barobar, go‘shtni 1,9 barobar, sutni 1,5 barobar, junni 1,2

barobar, qorakoʻl terini 1,4 barobar koʻpaytirish belgilab qoʻyildi. Respublikada qishloq xoʻjaligini paxta xomashyosi bilan birga, pila, sabzavot, goʻsht, sut, jun qorakoʻl ter yetishtirishga ham qaratilgani muhim ahamiyat kasb etardi.

1950-1960-yillarda qishloq xoʻjalik sohasida bir qator jiddiy oʻzgarishlar roʻy berdi.Kolxoz-kooperativ mulkini jadallik bilan umumxalq(davlat) mulkiga "aylantirish" siyosati sunʼiy tarzda amalga oshirilib , kechagi "dehqonlar" bugungi ishchiga aylantirildi. Bundan tashqari qishloq xoʻjaligining texnik taʼminotini amalga oshiruvchi MTS (Mashina traktor stansiya)lar qayta tashkil etilib, ularning tasarrufidagi texnikalar kolxozlar balansiga majburan oʻtkazildi. Oqibatda jamoa xoʻjaliklari deyarli yaroqsiz holga kelib qolgan texnika va texnika vositalarini oshirilgan holda sotib olishga majbur boʻlishdi va yillar davomida kolxozlarda toʻplangan boʻlinmas jamgʻarmaning katta miqdori shunga sarflandi.

Bu tadbirlarning oxiri shu bilan tugadiki,davlat oʻzining nochor ahvolini dehqonlar hisobiga yaxshilab olishga urinib koʻrdi. 1950-yilda birgina Buxoro oblastida 13 tuman (Karmana, Konimex, Buxoro, Kogon, Qiziltepa, Peshku, Sverdlov, Qorakoʻl, Olot, Gʻijduvon, Vobkent, Shofirkon, Romitan) boʻlib bu tumanlarda qishloq xoʻjalik mahsulotlari yetishtiruvchi oʻnlab jamoa xoʻjaliklari mavjud edi. Yer fondlarining asosiy qismini paxta maydonlarini tashkil etardi. Gʻijduvon tumani "Bolshevik" jamoa xoʻjaligining yuqori hosili zveno boshligʻI Otamurod Mahmudov gektariga har bir yerdan 50 sentner paxta hosili olgan boʻlsa, Buxoro tumani Lenin nomli jamoa xoʻjalik terimchisi Chinnigul Sharopova bir kunda 300 kg paxta terib oldingi safda boʻldi. Qorakoʻl tuman "Oktyabr"jamoa xoʻjaligining zveno boshligʻI Sharofat Barakayeva bir gektar yerdan 70sentner paxta hosili oldi, Konimex sovxozining choʻponi Mirzaali Janaboyev har yuz bosh sovliqdan 134 ta qoʻzi olib mehnat frontida yuksak natijalarga erishdilar.

Olingan natijalar va ularnung tahlili. Yuqoridagi xoʻjalik ilgʻorlarining safi kengayib bordi. Dehqonlarning moddiy hayotida bir qator ijobiy siljishlar yuz berdi. 1960-yillardagi viloyatning 145 ming 700 gektar maydoniga chigit ekildi. Oblast chorvadorlari ushbu yilda davlatga 25,3 ming tonna goʻsht yetkazib berdilar. Sut sotish rejasi 132,7 foizga bajarildi, qorakoʻl teri yetishtirish rejasi ham ortigʻI bilan bajarildi, chorvachilikda oʻsish kuzatilib yirik shoxli mollar 16 foizga, shundan sigirlar 11 foizga koʻpaydi. Qishloq xoʻjaligida mexanizatsiyalashtirish jarayonini "jadallashtirish"ga alohida eʼtibor qaratildi. Ayniqsa, paxtani mashinada terish vazifasi ilgari surildi. 1963-yilda 16 ming tonna, 1964-yilda esa 33,3 ming tonna paxta mashinalar bilan terib olindi. Mashinada paxta terish viloyatda 96 foizga bajarilgani qayd etilgan boʻlsa-da, davlatga paxta topshirish rejasi bor-yoʻgʻi 78 foizi bajarilgandi. Davlatga paxta topshirish yilning oxirgi oyi -dekabr oxirigacha davom etgani quvonarli hol emasdi. Viloyatda ingichka tolali paxta navining yetishtirilganligi bois xoʻjaliklarda gʻoʻza koʻsaklari oʻz vaqtida ochilmadi. Paxtaning vegetatsiya davri hisobga olinmagan edi, noyabr, hatto dekabr oylarida ham koʻsak terish topshirilganligi haqida davriy matbuot sahifalarida maqola va xabarlar berilgan edi. "VLKMS XX yilligi" tikuvchilk fabrikasi ishchilari Mamedova, Joʻrayeva,Satibolovalar 1960-yil 22-dekabrda ham 150-200 kg koʻsak terganligi, Buxoro mexanizatsiya maktabi talabalari Navoiy tumanida kuniga 200-240 kg koʻsak terib topshirganligi "Buxoro haqiqati" gazetasidagi xabarlardan oʻrin olgan.

1960-yil paxta topshirish rejasi faqat Gʻijduvon tumanida bajarilgan xolos. 1964-yil viloyatning Vobkent, Romitan, Buxoro, Gʻijduvon tumanlari yillik paxta topshirish rejasini bajardi. Viloyatdagi mavjud xoʻjaliklardan 64 ta kolxoz va 4ta sovxoz belgilangan rejani bajara oldilar. Butun matbuot sahifalarini "egallab" olgan toʻxtovsiz daʼvatlar, qabul qilingan "sotsialistik majburiyatlar" ham kutilgan natija bermaganligi bilan bogʻliq maqolalar bosildi. Shunga qaramay, ilgʻor zvenolar yuqori koʻrsatkichga erishishda davom etdilar. Jumladan, 1960-yil terim mavsumida Qorakoʻl tumanidagi "Oktyabr" jamoa xoʻjaligida yigirma nafar terimchi 279 tonna paxta terib berishdek katta fidoiylikni amalga oshirdilar. Mehnat qahramonlari (Gʻijduvondan "Lenin" jamoa xoʻjaligi raisi Qizbibi Husenova, "Stalin" jamoa xoʻjaligi raisi Muxtor Axmedov, Qorakoʻl tumani "Oktayabr" jamoa xoʻjaligining raisi Sulaymon Qurbonov) nomidan qilingan murojaatnoma ham paxta mavsumini yuqori darajada yakunlanishiga olib kelolmadi. Biroq partiya, sovet tashkilotlari bu muvaffaqiyatsizliklarni tan olmadilar. Chunki shu yillarda "porloq kelajak" ka umid katta boʻlib, paxtakor xalqdan juda koʻp narsa talab qilinayotgan edi. "Xayoliy jamiyat" ni barpo etish uchun moddiy moʻl-koʻlchilik talab qilinardi. Buxoro oblastining oʻziga xos yer sharoiti, tuproq unumdorligi, shoʻrlanish darajasi va boshqa omillarning hisobga olinmasligi ham qishloq xoʻjaligini yuksaltirishga oʻz salbiy taʼsirini koʻrsatmoqda edi.

Oblast qishloq xoʻjaligida yetakchilik qilayotgan paxtachilikka asosiy eʼtibor qaratilib, paxta maydonlari kengayib bordi. 1970-yil Buxoro oblasti boʻyicha 463 ming tonna paxta hosili yigʻishtirib olindi, yetishtirilgan hosilning 107 ming tonnasi mashinalarda terib olindi, bu 18-20 foizni tashkil etardi. Garchand viloyatda paxta terish mashinalari soni ortib borayaotgan boʻlsa-da, koʻplab xoʻjaliklarda mashina terimi rejasi bajarilmasligi holati odatiy tusga aylangan edi. Masalan, viloyatning Shofirkon tumanida qatorasiga bir necha yil davomida mashina terimi rejasi bajarilmay keldi. 1970-yil viloyatning 72 ta jamoa xoʻjaligida

mashina terimi rejasi bajarilmadi. 1970-yilda viloyat bo‘yicha besh mingta mexanizator yetishmaganligi ayon bo‘ldi. 1975-yil ingichka tolali paxta viloyat dalalarida ekilgan, ammo davlat rejasi bajrilmagan.1972-1975-yillarda viloyatda 2milion 157 ming tonna paxta hosili yetishtirilb bu miqdor oldingi besh yilga nisbatan 203 ming tonna ko‘p edi. Viloyatning Olot,Romitan, Qorako‘l tumanlarida 37ta kolxoz va sovxozlarda paxta topshirishning besh yillik rejasi bajarilgani sarhisob qilindi. 1974-yil Buxoro oblasti birinchi marta 500 ming tonna paxta topshirdi. Ammo 1975-yil viloyatning bir qator tumanlari Navoiy, Shofirkon, G‘ijduvon, Qiziltepa, Vobkentda iyun-iyul oylarida suv ta’minotining 48-52 foizdan oshmaganligi sababli 390 ming tonna paxta topshirdi va belgilan reja bajarilmay qolib ketdi. Viloyat miqyosida paxtani mashinalarda terib olish rejasi ham to‘la bajarilmadi. Masalan, 1974-yil 50 ta kolxoz va sovxoz paxtani mashinada terish rejasini uddalay olmadi.

Bir qator kolxoz va sovxozlarda besh yil davomida biror yil ham paxta topshirish rejasi bajarilmaganligini alohida qayd etib o‘tish mumkin. 1960-1980-yillarda qishloq xo‘jaligini yanada rivojlantirishga qaratilgan tadbirlar amalga oshirildi, jumladan, yangi yerlar o‘zlashtirildi, irrigatsiya va melioratsiya inshootlarini bunyod etishga kirishildi.Xo‘jaliklararo bog‘dorchilik korxonalarini tashkil etishga,yirik davlat kooperativ birlashmalarini barpo etishga alohida e’tibor berildi. 1960-1980-yillarda yerning melorativ holatini yaxshilash, yangi yerlarni o‘zlashtirish, sug‘orish inshootlarini qurish ishlariga alohida e’tibor qaratildi. Buxoro viloyatida Amu-Qorako‘l mashina kanali , Amu-Buxoro mashina kanalining birinchi va ikkinchi navbatlari qurilib foydalanishga topshirilishi natijasida 90 ming gektar yer, jumladan 26 ming gektar yangi yer maydonlari sug‘oriladigan bo‘ldi. Qizilqum sahrosida 300 ming gektardan ortiq yaylovlarga suv yetib borishi ta’minlandi.

Muhokama. Amu-Buxoro kanalidan suvni Qorovulbozor massiviga olish uchun suvni 52 metr balandlikka ko‘tarib beradigan nasos stansiyani va sug‘oriladigan hududlargacha o‘nlab kilometr kanallar qazilib , suv taqsimlash inshootlari, kichik nasos stansiyalarini qurish va o‘rnatish vazifalari ko‘ndalang bo‘lib turardi. Bu ishni bajarish 1978-yil tuzilgan ko‘chma mexanizatsiyalashgan kolonna zimmasiga yuklandi. Shunday qilib ”Do‘stlik” nasos stansiyasi, Qorovulbozor magistral kanali 1980-yilda foydalanishga topshirildi . Mazkur trest 1980-yil 2-fevralida, o‘sha paytda respublikada mavjud bo‘lgan “Glavsredazsovxozstroy” idorasining buyrug‘iga ko‘ra “Buxarastepstroy” ko‘chma mexanizatsiyalashgan kolonnasi negizida barpo etildi va unga “Buxarairsovxozstroy” maqomi beridi.1980-yilning boshida mashhur yangi tashkilot oldiga Qorovulbozor dashtlarini o‘zlashtirish vazifasi qo‘yidi. 1980-yilda trest tarkibida fuqaro inshootlarni qurish bo‘yicha 47-ko‘chma mexanizatsiyalshgan kolonna, yo‘l qurilish bo‘yicha 42-ko‘chma mexanizatsiyalashgan kolonna , qo‘riq yerlarni o‘zlashtirish bo‘yicha 37-KMK va boshqalar tuzildi.

Qorozulbozor dashtlarini o‘zlashtirish bo‘yicha ishlab chiqilgan bosh rejaga ko‘ra hududda 110 ming gektar yerni o‘zlashtirish, 11ta davlat xo‘jaliklarini tashkil etish rejalashtirilgandi. Qishloq xo‘jaligi, bog‘dorchilik,uzumchilik va chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash korxonalarini barpo etish orqali Buxoroda yirik agrosanoat komplekslarini yaratish ham rejalashtirilgan edi. Ammo bunda ham asosiy maqsad paxta yetishtirish hajmini ko‘paytirishga qaratilgan bo‘lib, yerosti szot suvlarining ko‘tarilishi , dasht hayvonot hamda o‘simlik dunyosiga jiddiy zarar yetkazganligini qayd etib o‘tish mumkin. Qishloq xo‘jalik xodimlari uchun turar joy, madaniy- maishiy binolarning cho‘l sharoitini hisobga olmay qurilganligi loyihaning muhim kamchiligi edi. Shunday bo‘lsa-da, bu yerdagi dasht hududlarining o‘zlashtirilishi qishloq xo‘jaligi uchun ijobiy rol o‘ynadi.Birin - ketin yangi xo‘jaliklar tashkil topdi. Jumladan, 1979-yilda 1-davlat xo‘jaligi, 1980-yilda 2-davlat xo‘jaligi, 1981-yilda “Qashqadaryo” bog‘dorchilik va uzumchilik davlat xo‘jaligi, 1982-yil 11-davlat xo‘jaligi, 1990-yil 3-davlat xo‘jaligi (sovxoz) tashkil etildi.

1960-1970-yillarda Buxoro viloyati qishloq-xo‘jaligi va sanoatini rivojlantirishda ayniqsa, irrigatsiya va meliroatsiya tizimini yaxshilashda o‘sha davrda respublikaning birinchi rahbari (1959-1983-yil) Sharof Rashidovning xizmatlari katta bo‘lgandi. Ammo viloyat aholisining turmush tarzida, yashash sharoitida keskin o‘zgarish, o‘sish bo‘lmadi. 1975-yilga kelib viloyatda 16 ming dona traktorlar, 2500 ta paxta terish mashinalari mavjud bo‘lsa-da, hamon qo‘l kuchidan keng miqyosda foydalanish davom etardi. Bu holat ,ayniqsa, paxta hosilini yig‘ib olishda chuqur ildiz otgan edi. Aholining daromadi, ish haqi pastligicha qolgandi. Ammo 1965-1985-yilllar davomida texnika,mineral o‘g‘t, omuxta yem va boshqa sanoat mahsulotlari narxi besh barobar, qishloq xo‘jalik mahsulotlarinig narxi esa ikki barobarga oshganligi ko‘zga tashlanadi. Buning oqibatida xo‘jaliklar yangi texnikalar sotib olishga va ularni ta’mirlash ishlariga katta mablag‘ sarflardi,mablag‘ tanqisligi ko‘plab texnik ekinlarga ham qo‘l kuchi bilan mehnat qilishni taqozo etardi.

Xulosa. Xullas, o‘rganilgan davrda Buxoro oblastida qishloq xo‘jaligi rivojlanishi uchun qo‘llanilgan tadbirlar kutilgan natija bermadi. Oldindan belgilangan rejalar hamma vaqt ham bajarilmadi. Bu davrda dehqonlar, qishloq aholisi moddiy va madaniy turmushiga jiddiy o‘zgarish va yuksalishlar yuz bermadi.

Aynan shu yillarda paxta yakkhokimligi, paxta monokulturasi avj oldirilib, ekin maydonlarining asosiy qismini paxta maydonlari egalladi. Paxtachilikda hosildorlik oshgan bo‘lsa-da, xo‘jalikni ekstensiv rivojlantirish tendensiyasi yetakchilik qilib keldi.

ADABIYOTLAR:

1. Shamsutdinov R. Vatan tarixi. 3-kitob. – Toshkent: Sharq:2010.

2. O‘zbekistonning yangi tarixi. O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida.2-kitob. - Toshkent: Sharq, 2000.

3. Safarov O. Shofirkonnoma. –Toshkent: Fan, 2008.

4. Rajabov Q., Rashidov U., Rashidov O. G‘ijduvon tumani tarixi. Toshkent: Tafakkur, 2015-yil.

5. O‘zbekiston yangi tarixi.X-jild. –Toshkent: O‘zbekiston, 2023.

UO‘K 94(575.1)(045)

JANUBIY O‘ZBEKISTONNING “EGIZAK” SHAHARLARI TARIXIDAN

Polvonov Kozimbek Naimovich,
Qarshi davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrasi dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
kozimbekpolvonov6@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Janubiy O‘zbekistonda bir vaqtda shahar maqomiga sazovor bo‘lgan aholi maskanlarining yaqin o‘tmishi haqida so‘z yuritiladi. Jumladan, Surxondaryo viloyatidagi Jarqo‘rg‘on, Sharg‘un va Sherobod shaharlarining toponimlari, sovet davrida shaharlar shakllanishining omillari ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan. Surxon vohasidagi mazkur aholi manzilgohlariga bir vaqtda shahar maqomi berilishi arxiv hujjatlari orqali aniqlangan hamda ilmiy muomalaga kiritilgan. Shu bilan birga, sovet davrida nashr etilgan statistik to‘plamlarda berilgan ma`lumotlardan foydalanilib, shaharlarning 1979, 1989-yillardagi aholi soni, jins tarkibi jadval ko‘rinishida ishlab chiqilgan. Shuningdek, 1970-1980-yillarda shaharlarda uy-joylar, maishiy binolarning qurilib, ishga tushirilishi, avtokorxonalar faoliyati va ulardagi muammolar hamda tibbiyot muassasalariga oid ma’lumotlar berilib, ular atroflicha tahlil etilgan.*

Kalit so‘zlar: *Janubiy O‘zbekiston, Surxondaryo, viloyat, rayon, shahar, shaharlar, aholi, uy-joy, bino, avtokorxona, tibbiyot muassasasi.*

ИЗ ИСТОРИИ ГОРОДОВ-ПОБРАТИМОВ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *В данной статье рассматривается новейшая история населённых пунктов Южного Узбекистана, одновременно получивших статус города. В частности, топонимы городов Джаркурган, Шаргунь и Шерабад Сурхандарьинской области, на основе научной литературы освещаются факторы образования городов в советский период. Одновременное получение статуса города этими населёнными пунктами Сурхандарьинского оазиса установлено по архивным документам и введено в научный оборот. Одновременность получения статуса города этими населёнными пунктами Сурхандарьинского оазиса установлена по архивным документам и введена в научный оборот. Одновременно с этим, с использованием данных, приведенных в статистических сборниках, изданных в советский период, в табличной форме разработаны численность населения и гендерный состав городов за 1979 и 1989 годы. Также подробно приведены и проанализированы сведения о строительстве и вводе в эксплуатацию жилья, хозяйственных построек, деятельности автомобильных предприятий и их проблемах, медицинских учреждений в городах в 1970-1980-е годы.*

Ключевые слова: *Южный Узбекистан, Сурхандарья, область, район, город, города, население, жилье, здание, автопредприятие, медицинское учреждение.*

FROM THE HISTORY OF THE “TWIN” CITIES OF SOUTHERN UZBEKISTAN

Abstract. *This article discusses the recent history of settlements in Southern Uzbekistan that were simultaneously granted city status. In particular, the toponyms of the cities of Jarkurgan, Shargun and Sherabad in Surkhandarya region, the factors of the formation of cities during the Soviet period are highlighted on the basis of scientific literature. The simultaneous granting of city status to these settlements in the Surkhandarya oasis was determined through archival documents and included in scientific circulation. At the same time, using the data provided in statistical collections published during the Soviet period, the population and gender composition of cities in 1979 and 1989 were developed in tabular form. Also, information on the construction and commissioning of housing, household buildings, the activities of automobile enterprises and their problems, and medical institutions in cities in the 1970s and 1980s is provided and analyzed in detail.*

Key words: *Southern Uzbekistan, Surkhandarya, region, district, city, cities, population, housing, building, automobile enterprise, medical institution.*

Kirish. O‘zbekiston hududi shaharlarga boydir. Respublikaning janubiy hududlaridan biri hisoblangan Surxondaryo viloyatida 8 ta shaharlar joylashgan bo‘lib, ular orasidagi Jarqo‘rg‘on, Sharg‘un va Sherobod

aholi maskanlariga bir vaqtda shahar maqomi berilgan. Sovet davrida bu shaharlar hayotida muayyan o‘zgarishlar sodir bo‘lgan.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Maqolada janubiy O‘zbekistondagi Jarqo‘rg‘on, Sharg‘un va Sherobod shaharlarining tarixiy taraqqiyoti ilmiylik va tarixiylik tamoyiliga asoslanib, tizimli ravishda ilmiy adabiyotlar va arxiv ma’lumotlari orqali tahlil etilgan. Shuningdek, to‘plamlarda berilgan ma’lumotlarga tayangan holda statistik tahlil kabi usullardan foydalanilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Janubiy O‘zbekistondagi, xususan Surxondaryo viloyatidagi aholi maskanlarining tarixi ko‘pgina tadqiqotlarda o‘z aksini topgan. Ular sirasiga S.Tursunov, E.Qobilov, B.Murtazoyev, T.Pardayev (Surxondaryo tarixi. –Toshkent: Sharq, 2004.), S.Tursunov, A.Tursunov, M.Tog‘ayeva (Sherobod tarixidan lavhalar. –Toshkent: Yanginashr, 2014.), S.Tursunov, A.To‘htayev, Z.Annayeva (Jarqo‘rg‘on tarixidan lavhalar. –Toshkent: Yanginashr, 2019.), T.Pardayev (Janubiy O‘zbekistonda 1945-1991-yillarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot. –Toshkent: Yangi nashr, 2019.), N.Xoliqov (Sariosiyo: Xo‘japiryaxdan Chumchuqlijargacha. –Termiz: Kitob nashr, 2022.) kabilarning tadqiqotlarini kiritish mumkin. Bu ishlarda Surxondaryo viloyati, uning tumanlari tarixi yoritib o‘tilgan. Shuningdek, o‘rganilayotgan mavzuga oid ayrim ma’lumotlar berib o‘tilgan. Umumiy holatda, tanlangan mavzu alohida tadqiqot obekti sifatida o‘rganilmagan.

Muhokama. Surxondaryo vohasining Jarqo‘rg‘on, Sharg‘un va Sherobod shaharlari toponimi haqida turli xil ma’lumotlar mavjud.

Jarqo‘rg‘on – shahar, viloyat markazi Termizdan 42 km uzoqlikda joylashgan. Jarqo‘rg‘on – “jarlik ustidagi qo‘rg‘on, qishloq” degan ma’noni bildiradi [1].

Sharg‘un – Sariosiyo tumanidagi shahar, Termiz shahridan 193 km masofada joylashgan. Ikki komponentli: Shar+g‘un. Shahar+i+xun -Qadimgi turkiy xunlar shahri. Eroniy tillarda shar (shir-jir-jer) tosh, toshli; tog‘. Yag‘nob toponomiyasida xon-xo‘n-xun - yaylov. Sharg‘unning aslida oronim emas, gidronim sifatida yaratilganligi g‘o‘n so‘zining suv, daryo ma’nosidagi so‘z bo‘lishini ko‘rsatadi. Sharg‘un-Shirg‘an-Shirxon – tog‘ daryosi [2].

Sherobod – shahar, Termizgacha masofa 59 km ni tashkil etadi. Sher ismli kishi raboti (qo‘rg‘oni) yoki obod qilgan joy, degan izoh mavjud. Sherobod – shoh, rabot so‘zlari asosida bosh bekat, katta karvonsaroy ma’nosini anglatgan [3].

XX asrning 20-30-yillarida Jarqo‘rg‘onda temir yo‘l qurilishi, neft qazilma boyliklari ochilishi va respublikada neft qazib olishning muhim markazlaridan biriga aylanishi uning iqtisodiy taraqqiyotida katta rol o‘ynagan. 1950-1960-yillarda hududda zavod va korxonalarning ishga tushirilishi va keng ko‘lamdagi ishlar Jarqo‘rg‘onni shahar qiyofasiga kiritdi.

Sharg‘unda 1958-yili ko‘mir koni, g‘isht zavodi, 1960-yillar boshida briket fabrikasi (ko‘mirni briketlash – g‘ishtga o‘hshatish), tosh-shag‘al saralash zavodi ishga tushirilishi [4] va boshqa tarmoqlarning qurilib, foydalanishga topshirilishi Sharg‘un shahrining shakllanishida muhim o‘rin tutgan.

1961-yilda 800 million metr kub suv sig‘adigan Janubiy Surxon suv omborini qurishga kirishilgan va 1968-yilda u to‘liq ishga tushirilgan. 1961 yil 9 fevralda O‘zbekiston SSR hukumati “Surxon suv ombori bazasida Surxondaryo havzasidagi yangi yerlarni o‘zlashtirish va sug‘orish bo‘yicha tadbirlar to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Ushbu qarorni bajarish yuzasidan Sherobod cho‘llarini o‘zlashtirish ishlari boshlanib ketdi. Jumladan, Sherobod cho‘lida 1962-yilda 2 ming gektar, 1963-yilda 8 ming 56 gektar, 1964-yilda 3 ming 662 gektar, 1965 yilda 6 ming 700 gektar, 1966 yilda 4 ming 40 gektar, 1967-yilda 6 ming 600 gektar yer o‘zlashtirildi. 1966-1970-yillarda Surxon – Sherobod vohasida 42 ming gektar yer o‘zlashtirildi [5]. Sherobod vohasida yangi yerlarning o‘zlashtirilishi, zamonaviy irrigatsiya tizimlarining barpo etilishi hamda tuman markazidagi qurilishlar uning qiyofasini o‘zgartirib yubordi.

Umuman, tadqiqot obyekti bo‘lgan maskanlarda shaharga xos qulayliklar yaratilgan. Sherobod ham, Jarqo‘rg‘on ham shu nomdagi tuman markazlari sifatida e’tirof etilgan. Yuqoridagi holatlar O‘zbekistonning janubidagi aholi maskanlariga shahar maqomi berilishida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan.

Shunday qilib, 1973-yil 20-mart sanasida Janubiy O‘zbekistonning Surxon vohasidagi Jarqo‘rg‘on [6], Sharg‘un [7], Sherobod [8] aholi maskanlariga shahar maqomi berilgan. XX asrning 70-80 yillarida bu “egizak shaharlar” hayotida muayyan o‘zgarishlar bo‘lib o‘tdi. Ta’kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasining Samarqand, Jizzax viloyatlarida ham shu sanada tashkil etilgan shahar manzilgohlari mavjud.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Janubiy O‘zbekiston shaharlarida aholi soni ko‘payib borgan. Sovet davrida 1979-yil 17-24- yanvar va 1989-yil 12-19-yanvar kunlari Butunittifoq aholi ro‘yxati o‘tkazilgan bo‘lib, bu haqidagi statistik ma’lumotnomalarda Surxon vohasi shaharlari aholisi soni o‘sib borganligini ko‘rish mumkin. Shuningdek, 1989-yilda Sharg‘un, Sherobod va Jarqo‘rg‘on shaharlari aholisining jins tarkibida ayollarning ulushi yuqori bo‘lgan.

1-jadval.

Shaharlar aholisi va aholining jinsga oid tarkibi[9]

№	Shaharlar	1979					1989				
		Jami aholi	erkaklar		ayollar		Jami aholi	erkaklar		ayollar	
			soni	%	soni	%		soni	%	soni	%
1	Jarqo‘rg‘on	13757	6703	48,7	7054	51,3	17324	8436	48,7	8888	51,3
2	Sharg‘un	7310	3929	53,7	3381	46,3	10691	5265	49,2	5426	50,8

Aholi soni o‘sib borishi bilan shaharlarda uy-joyga bo‘lgan talab ham yil sayin ortib borgan. Shu sababli qurilish tashkilotlari tomonidan uy-joy hamda ma’muriy, maishiy binolar qurilgan va foydalanishga topshirilgan. Sherobod shahrida 1974-1975-yillarda 1630 kvadrat metr, 1981-1985- yillarda (XI besh yillikda) 4823 kvadrat metr uy-joy binolari qurilib, foydalanishga topshirilgan [10].

Sharg‘un shahrida 1986-1989-yilning 6 oyi davomida barcha manbalar hisobidan qariyb 11,0 ming kvadrat metr, jumladan, davlat kapital mablag‘lari hisobidan 7,4 ming kvadrat metr, aholi mablag‘lari hisobidan 3,5 ming kvadrat metrga yaqin uy-joy foydalanishga topshirilgan.

Arxiv xujjatlarida keltirilishicha, shaharlarda uy-joylar bilan birga umumiy ovqatlanish korxonalari binolari ham qurilib, ishga tushirilgan. Masalan, Sharg‘un shahrida 1976-yil 1 yanvarida umumiy ovqatlanish korxonalaridagi o‘rinlar 1116 tani tashkil etgan bo‘lsa, 1980 yilning 1 dekabr holatida 1554 taga yetgan [11]. 1977-yilda Sherobod shahar aholisiga 5 ta savdo, 2 ta umumiy ovqatlanish korxonalari ishlab turgan bo‘lsa, 1990-yilda esa 151 ta savdo va 44 ta umumiy ovqatlanish shaxobchalari faoliyat ko‘rsatgan.

Shaharlarda yillar davomida ko‘plab uy-joylar foydalanishga topshirilsa-da, ammo aholining talabini to‘la qondirmagan. Shu sababli Sherobod shahar aholisi tomonidan yakka tartibda turar-joy qurish uchun 1985-yilda 109 ta, 1986-yilda 100 ta, 1987-yilda 172 ta arizalar tushgan [12].

Jarqo‘rg‘on shahrida ba’zi uy-joylar, ma’muriy, maishiy binolar o‘z vaqtida hujjatlashtirilmagan, ya’ni shahar ijroiya komiteti qarori chiqmagan. Shu holatlarni hisobga olib 1989-yilning 29-may sanasida shahar soveti huzurida uy-joy va yer komissiyasi tuzilgan. Komissiya tarkibiga Jarqo‘rg‘on shahar ijroiya komiteti muovini, shahar arxitektori, Termiz inventrazatsiyalash byurosi Jarqo‘rg‘on filiali texnigi, Jarqo‘rg‘on rayon notarial idorasi boshlig‘i va rayon moliya bo‘limi inspektori kiritilgan [13].

Shaharlarda uy-joylar va boshqa binolar bilan birga yo‘llar ham qurila borgan. Obodonchilik va ko‘kalamzorlashtirish ishlari amalga oshirilgan. Shuningdek, avtomobil transporti xizmati yaxshi yo‘lga qo‘yila bordi va avtokorxonalar tashkil etildi.

Sharg‘un shahridagi 104 - avtokorxona 1953-yilda tashkil etilgan. Avtokorxona 1976 - yilda xalq xo‘jaligi yuklarini tashish rejasini shaharda birinchi bo‘lib bajargan. Rejadan ortiq 2205 tonna yuk tashilgan yoki yillik reja 107,9 foizga, yo‘lovchi tashish 1004 nafarga yoki 101,7 foizga bajarilgan. 1981-yilda avtokorxonada 1646 o‘rinli 64 ta avtobus va 29 ta yo‘lovchi taksilar xizmat ko‘rsatgan bo‘lib, ularda 545 nafar xodimlar mehnat qilishgan. 1981-yilning 6 oyida mehnat unumdorligi 1980-yilning shu davriga nisbatan 9,6 foizga oshgan [14].

Muhokama. Sherobod shahrida ikkita avtotransport korxonasi xizmat ko‘rsatgan bo‘lib, ulardagi transportlar shahar, rayon va viloyatdagi boshqa rayonlarga ham xizmat qilgan. 47-avtotransport korxonasi 1985-yil 5 oylik yuk tashish rejasini 102,9 foizga, yo‘lovchilar tashish rejasini 100,2 foizga, 14-avtotransport korxonasi yuk tashish rejasini 103,6 foizga bajargan. Biroq, har ikkala avtobazada ham parkdan foydalanish koeffitsiyenti bajarilmagan. Bundan tashqari, avtobazalarda mehnat intizomini yuqori darajaga ko‘tarish, ish kunidan unumli foydalanish yetarli darajada bo‘lmagan. 1985-yilning 5 oyi davomida 47-avtotransport korxonasida 12 kishiga mehnat intizomini buzganligi va 15 kishiga davlat mulkini talon-taroj qilganligi uchun ma’muriy jazo berilgan. Sherobod shahar hududidagi marshirutlarda qatnaydigan avtobuslar rejim asosida ishlamas, ularning ishidan shaharliklar norozi edi. Turli sabablar bilan, hatto 2-3 kunlab ayrim yo‘nalishlarda avtobuslar qatnamagan.

Avtotransport korxonalarida kadrlar qo‘nimsizligi mavjud edi. 1985-yilning 5 oyi davomida Sheroboddagi 47-avtotransport korxonasida 35 kishi ishga qabul qilinib, 21 kishi ishdan bo‘shatilgan bo‘lsa, 14-avtotransport korxonasida 22 kishi ishga qabul qilinib, 32 kishi ishdan bo‘shatilgan, shundan 24 nafari o‘z xohishi bilan ishdan ketgan [15].

Jarqo‘rg‘on shahrida aholiga transport xizmati va ishlovchilarga zarur sharoitlarni yaratish maqsadida bir muncha ishlar amalga oshirilgan. Masalan, 1989-yilda 2 ta yangi marshirut ochilib, ularning soni 14 taga yetgan. Avtobuslar bo‘yicha aholiga xizmat ko‘rsatish rejasi 102,7 foizga bajarilgan, 48-avtokorxonaga qarashli 2-kolonnada jami 98 ta avtotransport bo‘lib, shundan 67 tasini avtobuslar, 31 tasini yengil taksilar tashkil etgan. Bu yerda 208 nafar kishi ishlagan, shuning 187 nafari haydovchilar bo‘lgan. Biroq, yengil

taksilar rejasi 92 foizga, avtoparkdan foydalanish koeffitsiyenti 99,4 foizga uddalangan. 1990-yilga kelib, avtovokzal zamon talabiga javob bermagan. Yo‘lovchilar uchun joy tor, avtotransportlarga texnik xizmat ko‘rsatish uchun yetarli sharoit yaratilmagan. Turargoh hududi sanitariya-gigena talablariga javob bermagan. Haydovchilar uchun dam olish xonasi, dushxona yo‘q edi [16].

Janubiy O‘zbekiston shaharlarida tibbiyot muassasalari va ulardagi xodimlar soni to‘xtovsiz ortib bordi. 1975-yilda Sherobod shahridagi shifoxonalarda o‘rinlar soni 295 tani tashkil etib, ularda 48 nafar vrach, 223 nafar o‘rta tibbiyot xodimlari ishlagan. 1983-yilda o‘rinlar soni 600 taga yetkazilgan, bitta markaziy shifoxona, 3 ta poliklinika, ko‘z kasalliklari, rayon sanitariya-epidemologiya stansiyasi va dorixonalarda 98 nafar vrach, 358 nafar o‘rta tibbiyot xodimlari [17] xizmat qilgan.

Jarqo‘rg‘on shahrida ham yangi shifoxonalar qurilib, tibbiy muassasalar soni ortib borgan. 1989-yilda ikki qavatli kattalar poliklinikasi qurib foydalanishga topshirilgan. 1990-yilda poliklinikada 21 nafar vrach, 51 nafar o‘rta tibbiyot xodimlari xizmat qilgan. 1989 yilda 4 nafar vrach attestatsiyadan o‘tgan, 2 nafar vrachning toifasi oshirilgan. 1990-yilning 5 oyi mobaynida 8 nafar vrach attestatsiyadan o‘tgan [18].

1990-yilda Sharg‘un shahri aholisiga 2-sonli rayon shifoxonasi, shahar poliklinikasi, stomotologiya poliklinikasi va dorixona tibbiy xizmat ko‘rsatgan. 2-sonli rayon shifoxonasi 260 o‘rinli bo‘lib, unda terapiya, jarroxlik, bolalar, tug‘ruq, nevrologiya va reanimatsiya bo‘limlari faoliyat olib borgan [19].

Xulosa. XX asrning 70-yillarida O‘zbekistondagi qator aholi manzilgohlariga, jumladan, Surxon vohasidagi Jarqo‘rg‘on, Sharg‘un, Sherobod aholi maskanlariga shahar maqomi berilgan. Janubiy O‘zbekistonda bir vaqtda shahar maqomiga ega bo‘lgan bu “egizak shaharlar”da ko‘rib o‘tilgan yillarda muayyan o‘zgarishlar yuz berdi. 1970-1980-yillarda shaharlar aholisi ko‘payib bordi, shuningdek, shaharlarda uy-joylar, maishiy binolarning qurilib, ishga tushirilishi, avtokorxonalar faoliyati hamda tibbiyot tizimida qator yutuqlar qo‘lga kiritilgan, shu bilan birgalikda sohalarda xato va kamchiliklarga ham yo‘l qo‘yilgan.

O‘zbekiston shaharlarining to‘laqonli tarixini o‘rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi hamda uni yoritish jarayonida mazkur tadqiqotda keltirilgan tarixiy tahlillar muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Tursunov S. va boshqalar. Jarqo‘rg‘on tarixidan lavhalar. –T.: Yanginashr, 2019. –B. 13.

2. Tursunov S. Surxondaryo viloyati toponimlari. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2008. –B. 92.

3. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1988. –B. 217.

4. Xoliqov N. Sariosiyo: X o‘japiryaxdan Chumchuqlijargacha. –Termiz: Kitob nashr, 2022. –B. 93.

5. Tursunov S. va boshqalar. Surxondaryo tarixi. –T.: Sharq, 2004. –B. 407.

6. Jarqo‘rg‘on tuman davlat arxivi S-22-fond, 1-ro`yxat, 413-ish, 222-varaq.

7. Uzun tuman davlat arxivi S-7-fond, 1-ro`yxat, 655-ish, 148-varaq.

8. Sherobod tuman davlat arxivi S-42-fond, 1-ro‘yxat, 1371-ish, 132-varaq.

9. Jadval “Всесоюзная перепись населения СССР, 1979. –Ташкент, 1980”, “Всесоюзная перепис населения СССР, 1989. –Ташкент, 1991” statistik to‘plamlarning 23-24 va 42-43-betlari ma’lumotlari asosida ishlab chiqilgan.

10. Sherobod tuman davlat arxivi S-45-fond, 1-ro`yxat, 26-ish, 7-varaq va 270-ish, 22-varaq.

11. Uzun tuman davlat arxivi S-491-fond, 1-ro`yxat, 20-ish, 118-varaq.

12. Sherobod tuman davlat arxivi S-45-fond, 1-ro`yxat, 293-ish, 6-varaq.

13. Jarqo‘rg‘on tuman davlat arxivi S-57-fond, 1-ro`yxat, 8-ish, 1-varaq.

14. Uzun tuman davlat arxivi S-491-fond, 1-ro`yxat, 23-ish, 42-varaq.

15. Sherobod tuman davlat arxivi S-45-fond, 1-ro`yxat, 241-ish, 30-31 varaqlar.

16. Jarqo‘rg‘on haqiqati gazetasi // 1990 yil 28 aprel. №54 (6501).

17. Sherobod tuman davlat arxivi S-45-fond, 1-ro`yxat, 180-ish, 15, 24 varaqlar.

18. Jarqo‘rg‘on haqiqati gazetasi // 1990 yil 26 may. №64 (6511).

19. Uzun tuman davlat arxivi S-491-fond, 1-ro`yxat, 49-ish, 33-varaq.

UO‘K 950(575.1)

KASPIYORTI VILOYATIDA RUS QISHLOQLARINING VUJUDGA KELISHIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Safarov Tolib Todjiyevich,
Buxoro davlat texnika universiteti Ijtimoiy fanlar va jismoniy madaniyat kafedrasi dotsenti
Safarovtolib407@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston hududlarining bosib olinishi natijasida tashkil etilgan Turkiston general gubernatorligi tarkibidagi Kaspiyorti viloyatida rus millatiga mansub fuqarolardan rus qishloqlarini barpo etilishi, hukumat tomonidan zabt etilgan hududlarga aholini ko‘chirish masalasi nihoyatda foydali va davlat uchun muhim tadbir ekanligi, XIX asrning oxiriga kelib hukumat boshqaruv doiralarida rus millatchiligini keng hududiy tarqatish orqali rus davlatini mustahkamlash g‘oyasining ildiz ota boshlashi, ayniqsa, Kaspiyorti viloyatiga aholini ko‘chirish amaliyoti orqali o‘z boshqaruv tuzilmalarini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratganligi, bundan tashqari, yangi sharoitga faqat o‘z vatanida nisbatan farovonlikda yashashni istaydigan, qat’iy xarakterli va axloqiy jihatdan barqaror, xo‘jalik yurituvchi odamlar ko‘chirilishi va joylashtirilishi bilan bog’liq masalalarda fikr-mulohaza yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Kaspiyorti, Kushka, konvensiya, ko‘chirish siyosati, rus qishlog’i, dehqon, baliqchi, ishchi, nasroniy, musulmon.*

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ВОЗНИКНОВЕНИИ РУССКИХ ДЕРЕВЕНЬ В ЗАКАСПИЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается создание русских деревень из русских граждан в Закаспийской области в составе Туркестанского генерал-губернаторства, образованного в результате завоевания территорий Туркестана Российской империей. Отмечается, что переселение населения на завоёванные правительством территории считалось чрезвычайно полезным и важным мероприятием для государства. К концу XIX века в правительственных кругах начала укореняться идея укрепления русского государства путем широкого территориального распространения русского национализма.Особое внимание уделялось укреплению административных структур посредством практики переселения населения в Закаспийскую область. Кроме того, рассматриваются вопросы, связанные с переселением и размещением в новых условиях людей с твёрдым характером и нравственной устойчивостью, желающих жить относительно благополучно только на своей родине, способных вести хозяйство.*

Ключевые слова: *Закаспий, Кушка, конвенция, переселенческая политика, русская деревня, крестьянин, рыбак, рабочий, христианин, мусульманин.*

SOME OBSERVATIONS ON THE FORMATION OF RUSSIAN VILLAGES IN THE TRANSCASPIAN REGION

Abstract. *This article discusses the establishment of Russian villages by Russian citizens in the Transcaspian region, which was part of the Turkestan Governor-Generalship created as a result of the Russian Empire's occupation of Turkestan territories. It addresses how the government's policy of resettling the population to occupied territories was considered extremely beneficial and an important measure for the state. By the end of the 19th century, the idea of strengthening the Russian state through widespread territorial expansion of Russian nationalism began to take root in government circles. Particular attention was paid to strengthening administrative structures through the practice of resettling the population to the Transcaspian region. Additionally, the article considers issues related to the resettlement and placement of people with strong character and moral stability, who were capable of managing households and desired to live relatively well in their new homeland, in these new conditions.*

Keywords: *Transcaspian, Kushka, convention, resettlement policy, Russian village, farmer, fisherman, worker, Christian, Muslim.*

Kirish. Yangi qo‘lga kiritilgan har qanday o‘lkani u yoki bu davlatga tobe qilib qo‘yadigan eng ishonchli vositalardan biri shu o‘lkani shu davlatda hukmronlik qilayotgan xalq vakillari tomonidan mustamlakaga aylantirishdir. XVI asrdayoq Yevropa davlat huquqi nazariyotchilari tomonidan ilmiy asoslab berilgan bu fikrni Rossiya imperiyasi hukumron doiralari anglab yetgan edi. Turkiston o‘lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida XIX asrning oxiriga kelib, hukumat doiralarida rus millatchiligini keng hududiy tarqatish orqali rus davlatini mustahkamlash g‘oyasi ildiz ota boshladi.

Tadqiqot obyekti. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston mintaqasining qo‘lga kiritilishi natijasida o‘lkaga tashrif buyurgan turli soha vakillari jumladan, tarixchilar, sharqshunoslar, etnograflar hamda harbiylar tomonidan o‘lka xalqlarining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, etno-siyosiy hayoti haqida, ayniqsa Rossiya hukumatining o‘lkaga rus tilli aholini ko‘chirish masalalariga bag’ishlangan tahliliy maqolalar davriy matbuotda yoritilib 1867-yildan boshlab M.I.Mejov tomonidan turkiston to‘plamida yig’lib nashr etila boshlangan. Biz ushbu maqolada rus aholisini Kaspiyorti viloyatiga joylashtirish bilan bog’liq ayrim mulohazalarni tahlil qilishga harakat qilamiz.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Umuman olganda, hukumat tomonidan zabt etilgan hududlarga aholini ko‘chirish masalasi nihoyatda foydali va davlat uchun muhim ish deb hisoblangan. Lekin, bu vazifa oson emasligi, chunki Kaspiyorti viloyati Rossiya o‘lkalaridan eng janubiy va eng issiq hududligi, iqlimiy hamda hayot sharoitlari bu yerlarda odatlanmagan odam uchun juda mashaqqanli bo‘lishiga e’tibor qaratilgan. Bundan tashqari, hukumatning ko‘chib boruvchi rus dehqonlariga katta moddiy yordam berish imkoniyati ham mavjud emas, u bu yerlarga yangi kelgan, sharoit esa unga ko‘pincha begona va hatto og‘ir bo‘lib ko‘rinishi tabiiy hol bo‘lgan [1,134].

Bu yerda rus dehqonchilik qishloqlari (posyolkalari) ning taqdiri, ularning mustahkamlanishi hukumatning maxsus g‘amxo‘rligiga bog‘liq bo‘lib, rus ma’muriyati uchun alohida masala sanalgan. Chunki har bir rus oilasining bu viloyatdagi mavjudligi o‘ta qimmatli boylik va O‘rta Osiyodagi rus ishining yangi yutug‘i sifatida qaralgan. Shuning uchun bo‘lsa kerak bu masalaga hukumat alohida e’tibor bilan yondashgan. Kaspiyorti viloyatida (harbiylardan tashqari) taxminan 10 000 nafar rus aholisi mavjud bo‘lib, bu esa umumiy aholi sonining 3 foizini tashkil etgan. Yangi ko‘chib kelganlarga nisbatan esa 41 foizdan iborat bo‘lgan. 1890 yilda Kaspiyorti viloyatida rus millatiga mansub aholi soni 4 815 kishidan iborat bo‘lib, 1893-yildagidan deyarli ikki baravar kam edi. O‘sha paytda ular umumiy aholi soniga nisbatan 2 foizni, yangi kelganlarga nisbatan esa 25 foizni tashkil qilgan. Ushbu ma’lumotlardan ko‘rish mumkinki hukumat rus millatiga mansub aholini ko‘chirish siyosatini izchillik bilan amalga oshirgan. Bu esa Kaspiy orti viloyatida rus aholisi sonining oshganini ko‘rsatadi. Viloyatda rus aholisini jalb qilishda rus ma’muriyatining hamda Kaspiyorti temir yo‘li boshqarmasining qat’iy faoliyati muhim o‘rin tutgan. Kaspiyorti viloyatida yashayotgan ruslarni (harbiylar va turli idora xizmatchilaridan tashqari) to‘rt guruhga bo‘lish mumkin:

1. shahar aholisi.
2. Kaspiyorti temir yo‘lida xizmat qiluvchilar.
3. Baliqchilar.
4. dehqonlar.

Oxirgi guruh – ya’ni dehqonlar viloyatdagi rus aholisi orasida alohida ahamiyat kasb etagan hamda ularga ko‘proq e’tibor qaratilgan[1,135].

Shahar va qishloqlarda (dehqon va baliqchilar posyolkalaridan tashqari) taxminan 5 000 rus aholisi istiqomat qilgan. Manbalarda, ular ko‘pincha tirikchilikni qiyinchilik bilan olib borganliklari, asosan, kichik savdo-sotiq va turli hunarmandchilik ishlari, xususan tikuvchilik va nonvoylik bilan shug‘ullanganligi bayon qilingan. Ammo bu sohalarda ular forslar, armanlar, tatarlar, gruzinlar kabi mahalliy raqobatchilarga duch kelishgan. Bu raqobatchilar ko‘proq imkoniyatlarga ega bo‘lib, ruslarga nisbatan mustahkamroq, joy sharoitlariga va iqlimga moslashgan edilar [1,135]. Shu sababdan, hukumat tomonidan rus savdogar va ishchilarini qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha turli choralar ko‘rilgan bo‘lsa-da, ular hali sezilarli natija bermagan. Shunga qaramay, keyingi yillarda rus shahar aholisi soni ortganiga guvoh bo‘lish mumkin: jumladan, 1890-yilda ularning soni 2 500 nafar bo‘lgan bo‘lsa, 1894-yilga kelib deyarli ikki baravar ko‘paygan [1,136].

Rus aholisi ichida son jihatdan ikkinchi katta guruh Kaspiyorti temir yo‘li xizmatchilaridan iborat bo‘lgan. 1890-yilda ular 3 000 dan ortiq kishini tashkil qilgan, shundan 42 foizi rus bo‘lmagan xalqlar edi. Ruslarning soni esa taxminan 1 700 kishi edi. 1894-yil 1-oktabrda temir yo‘l xizmatchilari soni 4 717 kishiga yetadi, shundan 3 426 nafari rus millatiga mansub edi. Bu 1890-yildagidan qariyb ikki baravar ko‘pdir. Shu bilan birga, ko‘p xizmatchilar, ayniqsa qora ishchilar oyligi 15-20 rubl bo‘lganda, imkon tug‘ilishi bilan boshqa joylarga ketishga harakat qilishardi. Bu holat temiryo‘l ishlarining o‘ta og‘ir iqlimiy va hayotiy sharoitlari bilan ham izohlanadi. Lekin umumiy hisobda rus temiryo‘lchilarining Kaspiyorti viloyatidagi soni barqaror ko‘rsatkichni tashkil qiladi [1,137].

Rossiya mustamlakachiligi mahalliy aholini asosan o‘ta og’ir va qora ishlarga safarbar qilib kelgan. Xususan, buni quyidagi jadval ham tasdiqlaydi: unda Kaspiy orti temir yo‘lida xizmat qilgan nasroniy va musulmon (asosan forslar) ishchilar harakati ko‘rsatilgan (1893-yil yanvar–dekabr):

Oy	Nasroniylar (98% rus)		Musulmonlar (63%)	
	Qabul qilingan	Bo‘shatilgan	Qabul qilingan	Bo‘shatilgan
Yanvar	73	40	15	31
Fevral	81	62	30	37
Mart	127	134	126	49
Aprel	107	360	277	45
May	180	215	178	103
Iyun	181	154	88	102
Iyul	143	157	96	77
Avgust	119	140	122	91
Sentyabr	166	159	80	116
Oktabr	147	102	59	70
Noyabr	107	56	67	109
Dekabr	165	55	26	127
Jami	**1 647**	**1 634**	**1 190**	**954**

Ushbu raqamlardan ko‘rinadiki, rus ishchilarining eng ko‘p kamayishi mart–sentyabr oylariga to‘g‘ri keladi. Chunki bu paytda Kaspiyorti viloyatida havo issiq, Rossiyada esa dehqonchilik ishlari avjida bo‘ladi. Ruslar o‘sha paytlarda yaxshi daromad topish uchun uylariga qaytib ketishardi. Qishda esa ular ocharchilik davrida yana temiryo‘lga ishga qaytishardi. Musulmon ishchilarida esa bu jarayon aksincha bo‘lgan, shuning uchun ular ruslarga qaraganda barqarorroq hisoblangan. Shu asosda ta’kidlash mumkinki, rus ishchilarining temiryo‘ldagi mavqei 1890-yilga qaraganda ancha yaxshilangan. Hukumat tomonidan qo‘llab-quvvatlash choralarining davom ettirilishi temiryo‘l hududining O‘rta Osiyoda rus aholisi joylashadigan uzluksiz chiziqqa aylanishini ta’minlagan [1,136].

Kaspiyorti viloyatidagi rus aholining uchinchi katta guruhi – baliqchilardir. Ular, asosan, Mang‘ishloq yarimoroli va unga yaqin orollarda joylashgan bo‘lib, bu yerlarga anchadan beri o‘rnashib qolishgan. 1890-yilda ularning soni 600 nafar edi. Bu raqam ularning mustahkam o‘rnashib, mahalliy qiyin sharoitlarga moslashganligini ko‘rsatgan. Manbalarda Rus baliqchilarning hayoti anchayin qiyinchiliklar bilan o‘tganligi bayon qilingan. Aniqrog’i yillik ov hajmi ularning farovonligiga sezirarli darajada o‘z ta’sirini ko‘rsangan. Baliq ovlashning tartibga solinishi natijasida ovlanadigan baliq turlari kamaygan, bu esa ularning ahvolini yanada og‘irlashtirgan. Shunday bo‘lsa-da, rus baliqchilarining Mang‘ishloqdagi aholi punkti boshqa xalqlarga nisbatan barqarorroq va mustahkamroq bo‘lganligini qayd etish mumkin [3,36].

1894-yil 1-yanvarga kelib, 3 ta baliqchilik manzilgohida: 1 tasi Mang‘ishloq yarim orolida va 2 tasi Katta va Kichik Uzoq orollarida 800 nafargacha rus millatiga mansub baliqchilari yashagan. Bu qishloqlarning eng kattasi va eng boyi Nikolaevskaя manzilgohi bo‘lib, u Aleksandrovskiy forti yaqinidagi Mang‘ishloq yarim orolida tashkil topgan. Nikolaevskaya manzilgohida cherkovlar va ikki sinfli bilim yurti bo‘lib, uning qoshida 1892-yilda qayiqsozlik-duradgorlik va temirchilik o‘quv ustaxonasi ochilgan. Kichik Dolgoy orolida 130 ta rus baliqchisi istiqomat qilgan. Baliqchilarning o‘z mablag‘lari hisobiga cherkovlar qurilgan bo‘lib, ularning o‘zlari bu ishga har bir pud baliqdan 5 tiyin ajratadilar, shu yo‘l bilan anchagina katta mablag‘ hosil bo‘lgan [3,37]. Yqoridagi ma’lumotlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, ko‘chib kelgan aholi o‘zlarining diniy, madaniy qadriyatlarini ham ko‘chib o‘rnashgan joylarida mustahkamlashga alohida e’tibor qaratganlar.

Mang‘ishloq baliqchilik manzilgohlaridan tashqari, Krasnovodsk burunida, knyaz Bekovich-Cherkasskiy to‘xtagan hududdan uncha uzoq bo‘lmagan joyda, O‘rta Osiyoga birinchi rus ekspeditsiysini tayorlagan Pyotr I xotirasiga Petrovskiy nomli baliqchilik manzilgohiga asos solingan. Bu qishloqda 1894 yil 1 yanvarga kelib 11 nafar rus baliqchisi yashagan. Keyinchalik, 1893 va 1894 yillarda Kinderli ko‘rfazi va “Zavorot” qirg‘og‘ida yana ikkita baliqchilar manzilgohini tashkil etish choralari ko‘rilgan, ularning har biri

80 hovlidan iborat edi. Bu manzilgohlarga, asosan, Volga bo‘yidan kelgan xohlovchilar joylashtirilgan [1,138].

Baliqchilardan ancha keyin Kaspiyorti viloyatida rus dehqonlaridan iborat oilalar paydo bo‘la boshlagan. 1888-yilda 1881-yil 9-dekabrdagi Rossiya imperiyasi va Eron o‘rtasida tuzilgan konvensiya bo‘yicha Rossiya imperiyasi tasarufiga o‘tgan Eronning Garmob qishlog‘i o‘rnida birinchi rus dehqonchilik qishlog’i tashkil topgan. 1890-yil 1-yanvarga kelib, bu qishloqda 78 nafar rus dehqonlari istiqomat qilgan. 1894-yil 1-oktyabrga kelib Kaspiyorti viloyatida 10 ta dehqonchilik qishlog‘i bo‘lib, ularda 1000 nafargacha, shu jumladan 800 ga yaqin rus millatiga mansub aholi ko‘chib kelib joylashgan. Shunday qilib, yuqoridagi ma’lumotlarning tahlili 1890-1894 yillar davomida Kaspiyorti viloyatida rus dehqonlarining soni o‘n baravar ko‘payganligini e’tirof etadi [1,139].

Viloyatdagi rus dehqonchilik manzilgohlaridan eng kattasi Aleksevskoe qishlog‘i Marv uezdining Penda kemalar to‘xtash joyida, Afg‘oniston bilan chegara yaqinida, Kushka daryosi vodiysida joylashgan edi. Manbada bu manzilgohning tarixi quyidagicha izohlangan.1890-yilda Afg‘oniston chegarasi yaqinidagi Kushka daryosi bo‘yida ushbu daryo vodiysini qo‘riqlash uchun harbiy navbatchilik qo‘yilgan. Bu chegara navbatchiligining bevosita yonida va undan pastda Kushka daryosi vodiysi kengayib, dehqonchilik uchun qulay maydonlar hosil qilgan, atrofdagi tog‘ do‘ngliklari esa hashamatli yaylovlar va pistazorlarga nihoyatda boy bo‘lgan. Atmosfera yog‘inlarining nisbatan ko‘pligi g‘allani sun’iy sug‘orishsiz balandroq joylarga ekish imkonini bergan [4,21]. Kushka havzasining bu qismidagi ko‘pgina tog‘ vodiylarida arpa yovvoyi holda o‘sgan. Bu qulayliklarga va O‘rta Osiyoda uncha ko‘p uchramaydigan va juda yuqori baholanadigan yaxshi chuchuk suv beradigan ko‘plab buloqlarning mavjudligiga qaramay, Kushka vodiysi Rossiya imperiyasi tasarrufiga o‘tganida deyarli bo‘m-bo‘sh ekanligi manbalarda e’tirof etilgan. Buning asosiy sababi sifatida turkmanlar bilan Kushkaning yuqori qismida yashovchi qabilalar o‘rtasidagi doimiy qurolli to‘qnashuvlar bo‘lib, ular faqat Pendi vohasi Rossiya imperiyasiga tomonidan zabt etilgandan keyingina to‘xtaydi. Bu holatlarning barchasi 1890-yil o‘rtalarida Kaspiyorti viloyatiga boshliq etib tayinlangan general A.N.Kuropatkinni Kushka vodiysining Afg‘oniston chegarasiga tutash qismini rus dehqonchilik manzilgohiga asos solish uchun belgilashga undadgan. Kushka daryosidagi harbiy chegara qismining o‘zi qisman bo‘lajak rus manzilgohini qo‘riqlashni ham maqsad qilgan [4,22].

1891-yilda Kushka vodiysiga dastlabki rus piyoda qo‘shinlari yuboriladi. 1892-yil 1-yanvarga kelib esa Kushka chegara qismi yaqinida 7 ta rus oilasi joylashadi. 1891-yil oxirida general Kuropatkin Kushka vodiysiga 218 ta rus dehqon oilalarini joylashtirish to‘g‘risida iltimosnomani hukumatga kiritadi [1,140]. Bu iltimosnomaga sabab Xarkov gubernasining Volchan uezdidagi bir nechta volost dehqonlarining iltimosi edi, ular yangi joylarni ko‘rib kelgan ko‘ngillilar qaytib kelganidan keyin Kaspiyorti viloyatiga ko‘chib o‘tishni xohlashgan. 1892-yil 5-mayda general Kuropatkinning rus dehqonlarini Kushka vodiysiga joylashtirish to‘g‘risidagi iltimosiga oliy ruxsat berildi, ko‘chib kelganlarga yo‘l haqini arzonlashtirish, pul nafaqalari berish, dastlabki davrda soliqlar va majburiятlardan ozod qilish bo‘yicha imtiёzlar beriladi [1,141].

Shu maqsadda general Kuropatkin Kaspiyorti viloyatidan Xarkov guberniyasining Volchan uezdiga harbiy zobitni yuboradi, unga Kaspiyorti viloyatiga ko‘chib o‘tish istagini bildirganlar orasidan eng munosiblarini tanlash topshirig’i beriladi. Bu barcha talablarni qondiradigan deb hisoblanishi mumkin bo‘lgan 83 ta oila, har tomonlama ishonchli va shu bilan birga har bir oila jon boshiga 50 rubldan naqd pulga ega bo‘lgan odamlar to‘planadi. Kaspiyorti viloyatida 1892-yil yozida vabo epidemiyasi davom etganligi sababli, ko‘chirish ishlari epidemiya tugagunga qadar kechiktiriladi. Sentabr oyining boshlarida barcha ko‘chmanchilar Xarkovga to‘planadilar, u yerdan ular temir yo‘l orqali Kursk, Oryol yo‘nalishi orqali Saritsinga olib kelinadi. Vabo bilan kasallangan hududlarni chetlab o‘tish uchun bunday yo‘nalish tanlanlangan. 29 sentabr kuni ko‘chmanchilar Marvga etib keladilar [1,142]. Shu tariqa Rossiya imperiyasi hukumati Kaspiyorti viloyatini turli kasb bilan umurguzaronlaik qiladigan va eng asosiysi o‘zlariga hammaslak aholini shakllantirishga mustahkam asos qo‘yadilar.

Xulosa. Yuqorida bayon qilingan mulohazalarni muxtasar qiladigan bo‘lsak, Rossiya imperiyasi ma’murlari Turkiston o‘lkasi, ayniqsa Kaspiyorti viloyatiga aholini ko‘chirish amaliyoti orqali o‘z boshqaruv tuzilmalarini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratganlar bundan tashqari, yangi sharoitga faqat o‘z vatanida nisbatan farovonlikda yashashni istaydigan, qat’iy xarakterli va axloqiy jihatdan barqaror, qisqasi, 4000-5000 chaqirim yo‘l qiyinchiliklariga qaramay, yangi joylarga to‘g‘ri etib borishga qodir bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi odamlar ko‘chirilgan va joylashtirilgan. O‘rta Osiyo mamlakatlariga ko‘chib keluvchilarning ma’lum qismining moddiy ta’minlanganligi yana shuning uchun ham zarur bo‘lganki, har bir oilaga belgilangan 100 rubldan iborat ko‘chirish nafaqasi yangi o‘troqlikni tashkil etish bilan bog‘liq barcha xarajatlarni qoplay olmagan. Mana shu sabablarga ko‘ra, mo‘ljallangan ishning muvaffaqiyatli bo‘lishi manfaatini ko‘zlab, avvalo xohlovchilarning ishonchliligi haqida ma’lumot to‘plash yangi joyga ko‘chib o‘tishi va ularning farovonligiga ishonch hosil qilish jihatlariga ustuvorlik sifatida qaralgan.

ADABIYOTLAR:

1. Тарновский Г. Русские поселения в Закаспийской области. (Русская мысль. 1895. № 5). Туркестанский Сборник. Том 419, стр. 134-146. Статьи и заметки изъ русскихъ и иностранныхъ газетъ. Сборник составляется по порученію Туркестанского Генералъ-Губернатора. Ташкентъ. 1907.

2. Григорьев В. Крестьянская колонизация въ Сыръ-Дарьинской области. (Русская мысль. 1893. № 2). Туркестанский Сборник. Том 419, стр. 1-9. Статьи и заметки изъ русскихъ и иностранныхъ газетъ. Сборник составляется по порученію Туркестанского Генералъ-Губернатора. Ташкентъ. 1907.

3. Розов А. На пути. По вопросу о колонизации края. (Туркестанские ведомости. 1884. № 38 и 39). Туркестанский Сборник. Том 451, стр. 36-43. Статьи и заметки изъ русскихъ и иностранныхъ газетъ. Сборник составляется по порученію Туркестанского Генералъ-Губернатора. Ташкентъ. 1908.

4. Касаткин А. Количество населения в Закаспийской обл. (Прав. Вест.1896. № 173). Туркестанский Сборник. Том 433, стр. 21-29. Статьи и заметки изъ русскихъ и иностранныхъ газетъ. Сборник составляется по порученію Туркестанского Генералъ-Губернатора генерала отъ инфантери Н.И.Гродекова. Ташкентъ 1907.

UO‘K 008:327(575)

QOZOG‘ISTON RESPUBLIKASI TASHQI SIYOSATIDA “JANUBI-SHARQIY OSIYO VEKTORI”

Tolibova Sanobar Ruzikulovna,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
huzuridagi O‘zbekistonning eng yangi tarixi masalalari
bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz katta ilmiy xodimi,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
tolibovasanobar2908@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Qozog‘iston Respublikasining tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining o‘rni tahlil qilinadi. Mamlakatning mintaqa davlatlari bilan ikki va ko‘p tomonlama hamkorlik yo‘nalishlari yoritilgan. Xususan, iqtisodiy hamkorlikni diversifikatsiya qilish yo‘lida harakat qilayotgan Qozog‘iston uchun Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi bilan siyosiy aloqalarni chuqurlashtirish istiqbollari ochib berilgan. Shuningdek, maqolada Qozog‘istonning ASEAN kabi mintaqaviy tashkilotlar bilan hamkorligi ham alohida e’tibor markazida bo‘lgan.*

Kalit so‘zlar: *Qozog‘iston, tashqi siyosiy aloqalar, Janubi-Sharqiy Osiyo, diversifikatsiya, ASEAN.*

«ЮГО-ВОСТОЧНОАЗИАТСКИЙ ВЕКТОР» ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. *В данной статье анализируется роль государств Юго-Восточной Азии во внешней политике Республики Казахстан. Освещены направления двустороннего и многостороннего сотрудничества с странами региона. В частности, раскрыты перспективы углубления политических связей с государствами Юго-Восточной Азии для Казахстана, стремящегося к диверсификации экономического взаимодействия. Кроме того, особое внимание в статье уделено сотрудничеству Казахстана с такими региональными организациями, как АСЕАН.*

Ключевые слова: *Казахстан, внешнеполитические отношения, Юго-Восточная Азия, диверсификация, АСЕАН.*

«SOUTHEAST ASIA VECTOR» IN THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. *This article analyzes the role of Southeast Asian countries in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan. It highlights the key directions of bilateral and multilateral cooperation with the countries of the region. In particular, the paper explores the prospects for deepening political ties with Southeast Asia as part of Kazakhstan's efforts to diversify its economic partnerships. Special attention is also given to Kazakhstan’s cooperation with regional organizations such as ASEAN.*

Keywords: *Kazakhstan, foreign policy relations, Southeast Asia, diversification, ASEAN.*

Kirish. Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarining tutgan o‘rni murakkab va keng ko‘lamdagi masala bo‘lib, u siyosiy, iqtisodiy va strategik munosabatlardan iboratdir. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari (JSHO)ning Markaziy Osiyoga ta’siri va o‘zaro hamkorligi bir qator muhim omillar bilan shartlangan, shuningdek, bu ikki mintaqa o‘rtasidagi hamkorlikning rivojlanish tendensiyalari xalqaro munosabatlarning davrlari va geosiyosiy o‘zgarishlariga ham bog‘liqdir. Markaziy Osiyo va ASEAN tashkiloti davlatlari o‘rtasidagi hamkorlik mustaqillikning dastlabki davridan boshlangan va aloqalar izchillik bilan davom etmoqda. Har ikki mintaqa xalqaro munosabatlarda faol va uni bog‘lovchi uzoq tarixiy bog‘liqlik mavjud. So‘nggi yillarda ikki mintaqa davlatlarining hukumat rahbarlari uchrashuvlari, parlamentlararo hamkorliklar, elchixona va do‘stlik jamiyatlarining siyosiy faolligi natijasida Markaziy Osiyo va ASEAN tashkiloti davlatlarining hamkorlik munosabatlari yangicha shaklga kirdi. Shunday bo‘lsada, Markaziy va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o‘rtasidagi hamkorlik aloqalari davlatlar va ular o‘rnatgan hamkorlik sohalari va yillar kesimida turlicha rivojlangan. Maqolada Qozog‘istonning Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasidagi Singapur, Malayziya va Indoneziya kabi yetakchi davlatlar bilan siyosiy hamkorlik munosabatlari hamda o‘zaro aloqalarning muhim yo‘nalishlari tahlil qilingan.

Tadqiqot metodlari. Qozog‘iston va Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining ikki va ko‘p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish omillarini tahlil qilishda bir qator ilmiy adabiyotlar o‘rganildi va tahlil qilindi. Ulardan qozog`istonlik M.A. Janabergenova, J.A. Iskakova va boshqa tadqiqotchilar tomonidan Respublikaning mintaqa davlatlari bilan hamkorligini yo‘lga qo‘yilishi va rivojlanish tendensiyalari hamda Markaziy Osiyo integratsiyasida “ASEAN modeli”ni qo‘llash imkoniyatlari to‘g‘risida muhim fikr-mulohazalar keltirilgan. Shuningdek, Markaziy Osiyoning ASEAN davlatlari bilan ikki va ko‘p tomonlama aloqalari tadqiq qilingan Janubi-Sharqiy Osiyolik tadqiqotchilarning xususan, Paradorn Rangsimaporn, Yuxon Li, Aleksey Asiryan va Bilaxari Kausikanlarning ilmiy ishlari ham o‘rganilib chuqur tahlil qilingan. Maqolaning maqsadi Qozog‘istonva Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining ikki va ko‘p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish omillarini tahlil qilishda iborat. O‘rganish davomida Qozog‘istonTashqi ishlar vazirligi rasmiy sayti ma’lumotlari, ASEAN tashkiloti hisobotlari va xorijiy davlatlar rasmiylari bayonotlari tahlil qilindi. Muallif mavzuni batafsil yoritishda tizimli tahlil, sintez va qiyosiy tahlil usullaridan foydalandi.

Tadqiqot natijalari. So‘nggi yillarda Markaziy Osiyo davlatlari Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasining o‘sib borayotgan iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, mazkur mintaqa bilan aloqalarni mustahkamlash zarurligini o‘zlarining tashqi siyosatining bir qismi sifatida belgilab olishdi. Markaziy Osiyo davlatlari ko‘p vektorli tashqi siyosatni, xususan energiya siyosati va xavfsizlik sohalarida, yirik qudratlar bilan strategik muvozanatni ta’minlash va ta’sir kuchini oshirish maqsadida hamkorlarini diversifikatsiya qilishga intilmoqdalar. Bu borada Qozog‘iston ko‘p vektorli, pragmatik va faol tashqi siyosat yuritmoqda, xavfsizlik, hamkorlik va rivojlanish sohalaridagi global hamda mintaqaviy tashkilotlar kun tartibini shakllantirish va amalga oshirishda munosib hissa qo‘shmoqda. Shu bilan birga, milliy manfaatlarni har tomonlama va qat’iy himoya qilish, tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy ustuvor yo‘nalishlarni izchil va konstruktiv ilgari surishga alohida e’tibor qaratmoqda [1].

Ta’kidlash lozimki, Qozog‘istonning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari va tarixiy aloqalari uni xalqaro siyosiy jarayonlarda faol ishtirokchiga aylantirdi. Qozog‘iston turli siyosiy markazlar bilan muvozanatli munosabatlar o‘rnatish maqsadida bir vaqtning o‘zida Rossiya, Xitoy, AQSH, Yevropa Ittifoqi, Turkiy davlatlar va Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi davlatlar bilan samarali aloqalarni o‘rnatdi.

1990-yillarning boshlarida Qozog‘iston mustaqillikni qo‘lga kiritgach, o‘zining tashqi siyosiy mavqeini mustahkamlash maqsadida xalqaro tashkilotlarga, jumladan, ASEAN Mintaqaviy Forumiga (ARF) qo‘shilish istagini bildirdi. Xususan, 1995-yildan beri mamlakat ASEAN bilan munosabatlarni mustahkamlash, ayniqsa ARF (ASEAN mintaqaviy forumi) a’zosi bo‘lish niyatini ko‘p bor bildirgan va bu tashabbus 2003, 2005 va 2007- yillarda ham davriy ravishda davom ettirilgan [2,131]. Biroq dastlabki bosqichda ayrim Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari, jumladan Singapur, Tailand va Filippin Qozog‘istonning forumga qo‘shilishiga ehtiyotkorlik bilan qaradi. Qozog‘istonlik ekspert J.Isakovaning fikriga ko‘ra “ASEAN ichida har doim ikki tamoyilga asoslangan yashirin bo‘linmalar mavjud bo‘lgan - AQSH bilan hamkorlik darajasi va din. Singapur, Filippin va Tailand musulmon bo‘lmagan davlatlar hisoblanadi va Oq uy bilan yaqin aloqalarni saqlab kelmoqda. Shu bilan birga, ikkita asosiy ishtirokchi - Malayziya va Indoneziya - musulmon davlatlari bo‘lib, doimo AQSHning mintaqadagi harbiy imkoniyatlarini kengaytirishga qarshi chiqishgan. Shu tariqa, 1998-yili Kuala-Lumpur va Jakarta Qozog‘istonning arizasini qo‘llab-quvvatlaganida, yuqorida tilga olingan uchta davlat bu qadamni ARF (ASEANning mintaqaviy forumi) tarkibini musulmon davlatlari hisobidan kengaytirish urinishi sifatida baholagan ko‘rinadi” [3,92.]. Biroq bizningcha, ushbu yillarda Qozog‘istonning forum geografiyasidan tashqarida joylashgani, mintaqaviy masalalarda hali tajriba yetishmasligi va mintaqa davlatlari bilan diplomatik aloqalarning sustligi qaror qabul qiluvchilarda ichki xavotir uyg‘otgan bo‘lishi mumkin. 2000-yillarga kelib esa vaziyat o‘zgardi. Qozog‘iston xalqaro maydonda o‘zini barqaror, tinchlikparvar va mas’uliyatli davlat sifatida ko‘rsata oldi. U SHHT, YEXHT va boshqa mintaqaviy tuzilmalarda faol bo‘lib, Janubi-Sharqiy Osiyo bilan savdo-iqtisodiy va diplomatik aloqalarni kuchaytirdi.

So‘nggi yillarda Qozog‘iston o‘zining ko‘p vektorli tashqi siyosati doirasida (ya’ni hech qaysi yirik davlat yoki ittifoqqa qo‘shilmagan holda, turli mamlakatlar bilan hamkorlik qilgan holda) Janubi-Sharqiy Osiyo mintaqasi bilan o‘zaro aloqalarni chuqurlashtirishga intilmoqda [4]. Xususan, Qozog‘istonning 2020-2030-yillarga mo‘ljallangan tashqi siyosat konsepsiyasida xalqaro maydonda barcha jahon kuchlari bilan konstruktiv munosabatlar o‘rnatishga qaratilgan ko‘pvektorli tashqi siyosatida Respublikaning Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari hamda ASEAN mintaqaviy tashkiloti bilan aloqalarni mustahkamlash ustuvor vazifalar sifatida qayd etilgan [5]. Qozog‘iston nafaqat Assotsiatsiyaning ayrim a’zolari, masalan, Malayziya, Singapur kabi davlatlar bilan, balki ASEANni iqtisodiy guruh sifatida to‘liq ko‘rib, u bilan iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashga intilmoqda[6.-B.92]. Hamkorlik aloqalarning natijasi o‘laroq, ASEAN+3 mamlakatlari moliya vazirlarining qaroriga binoan Qozog‘iston Respublikasining ASEAN+3 Obligatsiyalar bozori forumi (ASEAN+3 Bond Market Forum)da kuzatuvchi maqomini olish bo‘yicha

arizasi ma’qullandi. ASEAN+3 Obligatsiyalar bozori forumining asosiy maqsadi - Osiyo mintaqasida bir necha valyutada obligatsiyalar chiqarish mexanizmlari orqali integratsiyalashgan obligatsiyalar bozorini shakllantirishdan (ASEAN+3 Multi-Currency Bond Issuance Framework) iborat. Bu tashabbusda qatnashchi davlatlar - Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Malayziya va boshqalarning milliy bozorlarida bir vaqtning o‘zida obligatsiyalar chiqarish va joylashtirish imkonini beradi [7]. Ta’kidlash lozimki, Osiyo obligatsiyalar bozori AQSH va Yevropa Ittifoqidan keyin dunyodagi uchinchi yirik mintaqaviy bozor hisoblanadi. Qozog‘istonning ushbu tashabbusga qo‘shilishi qozog‘istonlik emitentlarga mazkur bozorga kirish imkonini ochadi. Bu Qozog‘iston tashqi siyosatining muvaffaqiyati va Markaziy Osiyo davlatlarining xalqaro tuzilmalar bilan integratsiyalashuvi yo‘lidagi muhim qadamlardan biridir.

Xalqaro aloqalarni rivojlantirishda davlat rahbarlarining o‘rni alohida ahamiyatga ega.

Singapur. Qozog‘iston Respublikasi va Singapur Respublikasi o‘rtasida diplomatik munosabatlar 1993-yil 30-mart kuni o‘rnatilgan. 2003-yil noyabr oyida Singapurda Qozog‘istonning Diplomatik missiyasi ochilgan bo‘lib, u 2008-yil 11-dekabrda elchixona maqomiga ega bo‘lgan. Qozog‘iston Respublikasining Birinchi Prezidenti – Elboshi Nursulton Nazarboevning Singapurga qilgan rasmiy (1996-yil may) va davlat tashriflari (2003-yil noyabr), shuningdek, Singapurning birinchi Bosh vaziri Li Kuan Yuning Qozog‘istonga qilgan tashrifi (1991-yil sentabr) ikki tomonlama siyosiy muloqotning poydevorini qo‘ygan va hamkorlikning ustuvor yo‘nalishlarini belgilab bergan [8]. 2023-yil 21-23-may kunlari Singapur Prezidenti Halima Yaqub mamlakat tarixida ilk bor Qozog‘iston va Markaziy Osiyoga rasmiy tashrif amalga oshirdi va Qozog‘iston Prezidenti Qasim-Jomart To‘qayev bilan uchrashdi. Tomonlar Qozog‘iston-Singapur munosabatlarining holati va rivojlanish istiqbollarini atroflicha muhokama qilishdi. Suhbat davomida siyosiy muloqotni mustahkamlash, savdo-iqtisodiy hamkorlikni chuqurlashtirish va madaniy-gumanitar aloqalarni kengaytirishga alohida e’tibor qaratildi[9].

2024-yil 23-24-may kunlari Qozog‘iston Prezidenti Qasim-Jomart To‘qayev Singapurga davlat tashrifi bilan bordi – ushbu mamlakat Janubiy-Sharqiy Osiyoda Qozog‘istonning strategik hamkori hisoblanadi. Bu so‘nggi 20 yil ichida Singapurga amalga oshirilgan ilk davlat tashrifi bo‘ldi. Tashrif doirasida Prezident To‘qayev Singapur Bosh vaziri, Prezidenti va hukumat vakillari bilan yuqori darajadagi uchrashuvlar o‘tkazdi. Shuningdek, u ikki tomonlama biznes-forumda so‘zga chiqdi va ilm-fan hamda ta’lim sohalaridagi hamkorlikka bag‘ishlangan muhokamada ishtirok etdi[10].

Malayziya. Ikki tomonlama hamkorlik Malayziyaning 1991-yil 31-dekabr kuni Qozog‘iston Respublikasi mustaqilligini tan olgan paytdan boshlangan. Ikki mamlakat o‘rtasida diplomatik munosabatlar 1992-yil 16-mart kuni o‘rnatilgan. 1996-yilda Qozog‘iston Malayziya poytaxti Kuala-Lumpur shahrida o‘z Elchixonasini ochgan va ushbu elchixona Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlaridagi Qozog‘istonning birinchi xorijiy diplomatik vakolatxonasiga aylangan. O‘sha yili Malayziyaning Qozog‘istondagi elchixonasi ham ochilgan [11].

Ta’kidlash lozimki, xalqaro maydondagi hamkorlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash ikki mamlakat tashqi siyosatidagi muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Qozog‘iston va Malayziya xalqaro kun tartibidagi dolzarb muammolar bo‘yicha o‘xshash pozitsiyalarni bo‘lishadilar. Jumladan, xalqaro terrorizm va ekstremizmga qarshi kurash, musulmon dunyosi va G‘arb o‘rtasidagi muloqot, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun adolatli savdo va investitsiya tizimini yaratish kabi masalalarda. Astana va Putradjaya BMT, Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT), MDH davlatlari rahbarlarining Ko‘p tomonlama uchrashuvlar mexanizmi (SVMDA) (Malayziya unda kuzatuvchi maqomiga ega), Osiyo hamkorlik muloqoti va boshqa xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar doirasida faol hamkorlik qilmoqda. Shu jumladan, xalqaro tashkilotlardagi nomzodlarni o‘zaro qo‘llab-quvvatlash masalasida ham hamkorlik amalga oshirilmoqda [12].

Ikki davlat o‘rtasidagi faol aloqalarda davlat rahbarlarining uchrashuvlari muhimdir. Shuni yana alohida ta’kidlash lozimki, Qozog‘iston va JSHO mintaqasi davlatlar rahbarlari o‘rtasidagi uchrashuvlarda eng faol aloqalar aynan Malayziya bilan yo‘lga qo‘yilgan. Xususan, ilk marotaba 1996-yil, keyin 2006-yil, 2012-yillarda Qozog‘iston Respublikasi Prezidenti Nursulton Nazarboevning Malayziyaga rasmiy tashrifi amalga oshirildi. Shundan so‘ng, 1996 yil Malayziya Bosh vaziri Maxatxir Muhammad, 2011-yil va 2014-yillarda esa Malayziya Bosh vaziri Najib Razak Qozog‘istonga rasmiy tashrifi ham muhim ahamiyatga ega bo‘ldi [13].

Davlatlar o‘rtasida oxirgi yillarda ham munosabatlar turli sohalarda amalga oshirilmoqda va aloqalar yangi bosqichga ko‘tarildi. Jumladan, 2024- yil 16-may kuni Astanada Qozog‘istonga rasmiy tashrifi bo‘lib o‘tdi. Uchrashuvda Qozog‘iston Prezident Qasim-Jomart To‘qayev Qozog‘iston va Malayziyani ko‘p yillik do‘stlik va o‘zaro hamkorlik rishtalari bog‘lab turishini bu esa ikki davlat o‘rtasidagi aloqalarni yanada rivojlantirishga kuchli turtki berishini hamda muhim sohalardagi hamkorlikni ilgari surish uchun qo‘shimcha sa’y-harakatlar qilish lozimligini alohida ta`kidladi [14].

Indoneziya. Qozog‘iston Respublikasi va Indoneziya Respublikasi o‘rtasidagi diplomatik aloqalar 1993-yil 2-iyunda o‘rnatilgan. Qozog‘istonning Indoneziyadagi elchixonasi 2012-yil, Indoneziyaning Qozog‘istondagi elchixonasi esa 2010-yilda ochilgan [15].

Muntazam munosabatlar qurilishining dastlabki bosqichida o‘zaro qiziqishning muhim ko‘rsatkichi sifatida, 1995 yil 6–8 aprelь kunlari Indoneziya Prezident Suxartoning Qozog‘istonga rasmiy tashrifi xizmat qilgan, undan so‘ng esa Prezident Nazarboevning Indoneziyaga javob tashrifi amalga oshirilgan [16]. Tashrif yakunlariga ko‘ra, Indoneziya Janubi-Sharqiy Osiyoda Qozog‘istonning ustuvor hamkori deb e’lon qilindi. Bu esa ASEAN va APEC kabi tashkilotlar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri hamkorlikka yo‘l ochishi mumkin. Shuningdek, Qozog‘iston Janubi-Sharqiy Osiyodagi savdo va iqtisodiy jarayonlar hamda xalqaro maydonda faol ishtirok etish istagini bildirdi [17].

Ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlovchi huquqiy asoslarning yaratilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, tomonlar o‘rtasi hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan shu kunga qadar 25 dan ortiq huquqiy asoslar yaratilgan bo‘lib, ulardan Qozog‘iston Respublikasi Hukumati va Indoneziya Respublikasi Hukumati o‘rtasidagi iqtisodiy va texnik hamkorlik to‘g‘risidagi Bitim (Almati shahri, 1995-yil 7-aprel) [18]; Qozog‘iston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi va Indoneziya Savdo-sanoat palatasi o‘rtasida iqtisodiyot, savdo va investitsiya sohalarida hamkorlik to‘g‘risidagi Bitim (1995-yil 23-iyun); Qozog‘iston Respublikasi Milliy banki va Indoneziya banki o‘rtasidagi Bank kelishuvi (1995 yil) [19] kabi rasmiy hujjatlar munosabatlarning asosiy poydevori sifatida aynan iqtisodiy yo‘nalish ekanligini ko‘rsatadi.

Qozog‘iston va Indoneziya o‘rtasidagi munosabatlar do‘stona va o‘zaro manfaatli hamkorlik ruhida rivojlanmoqda hamda turli darajalardagi muntazam siyosiy muloqot bilan qo‘llab-quvvatlanadi. Hamkorlikning asosiy mexanizmlaridan biri albatta Qozog‘iston Respublikasi va Indoneziya Respublikasi tashqi ishlar vazirliklari o‘rtasidagi siyosiy maslahatlashuvlardir [20]. Oxirgi siyosiy maslahatlashuvlar 2024- yil 2-aprel kunlari Jakarta shahrida bo‘lib o‘tdi. Bunda tomonlar Qozog‘iston va Indoneziya o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni kuchaytirishga doir amaliy masalalarni muhokama qildilar. Indoneziya Tashqi ishlar vaziri savdo, foydali qazilmalar va energetika sohalarida, shuningdek, investitsiyalar va turizmda hamkorlik uchun katta salohiyat mavjudligini alohida ta’kidladi [21]. Umuman olganda ikki tomonning turli sohalardagi aloqalari rivojlanmoqda va taxmin qilish mumkinki, ular kelgusida yanada kengayadi.

Xulosa. Qozog‘iston mustaqillikka erishgan ilk kunlardanoq dunyodagi barcha davlatlar bilan do‘stona va tinch munosabatlarni o‘rnatish bo‘yicha o‘zining tashqi siyosiy strategiyasini tanladi. Qozog‘iston va ASEAN davlatlari o‘rtasidagi munosabatlar kelajakda ulkan salohiyatga ega bo‘lgan, strategik muhim yo‘nalishlardan biridir. Mamlakatning tashqi siyosatida Janubi-Sharqiy Osiyo bilan hamkorlik nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va madaniy jihatdan ham muvozanatli rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan. Qozog‘istonning ASEAN davlatlarining har biri bilan alohida yo‘nalishlar doirasida aloqalarni mustahkamlab kelmoqda.

Ta’kidlash lozimki, so‘nggi yillarda ASEAN mamlakatlari Qozog‘iston uchun muhim iqtisodiy sheriklardan biriga aylanib bormoqda. Xususan, savdo-iqtisodiy aloqalarda Singapur, Malayziya va Tailand bilan, shuningdek, invesitsiyaviy aloqalarda Singapur va Malayziya Qozog‘iston iqtisodiyotiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri sarmoya kiritgan yetakchi ASEAN davlatlaridandir. Bundan tashqari Qozog‘iston mintaqa davlatlari bilan aloqalarni kengaytirishda “Sharq – G‘arb” transqit’a yo‘laklari orqali yuk tashish imkoniyatlari kengaytirishga intilmoqda. Shuningdek, ko‘p tomonlama aloqalarda Qozog‘iston BMT Xavfsizlik Kengashiga a’zolik, yadroviy quroldan voz kechish siyosati, hamda EKSPO-2017 ko‘rgazmasida ASEAN davlatlari tomonidan ijobiy qabul qilingan va hamkorlik uchun yangi platformalar yaratgan.

ADABIYOTLAR:

1. О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev/documents/ details/ 23224?lang=ru (23.05.25)

2. Paradorn Rangsimaporn. Kazakhstan and ASEAN: the unexplored vector in Kazakhstan’s foreign policy. 2020, Asian Affairs, 51:1, -P. 131.

3. Исакова Ж.А. АСЕАН в региональных интеграционных процессах. Дисс.с.д. Қозоғистон., Остона. 2019. –Б. 92.

4. Валочкова Б. Расширение диалога Юго-Восточной Азии и Казахстана: стратегические императивы. https://fulcrum.sg/expanding-southeast-asia-kazakhstan-dialogue-strategic-imperatives/ (23.05.25)

5. О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev/documents/ details/23224?lang=ru (02.04.25).

6. Исакова Ж.А. АСЕАН в региональных интеграционных процессах. Дисс.м.о. Қозоғистон., Остона. 2019. –Б. 92.

7. Казахстан получил статус наблюдателя в Форуме рынка облигаций АСЕАН +3. https://www.gov.kz/ memleket/ entities/ardfm/ press/news/details/990627?lang=ru (26.05.25).

8. Двусторонние отношения. https://www.gov.kz/ memleket/entities/mfa-singapore /activities/2120 (28.05.25).

9. Президенты Казахстана и Сингапура провели переговоры https://www.akorda.kz/ru/prezidenty-kazahstana-i-singapura-proveli-peregovory-2242919. (28.05.25.

10.Растущее партнёрство между Казахстаном и Сингапуром может стать мостом между Юго-Восточной Азией и Центральной Азией. https://www.newscentralasia.net/2024/05/25/growing-partnership-between-kazakhstan-and-singapore-may-become-a-bridge-between-southeast-asia-and-central-asia/ (21.05.25)

11.Сотрудничество Республики Казахстан с Малайзией. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/473 (05.04.25)

12.Взаимодействие в рамках международых организаций. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/473 (05.04.25)

13.Визиты на высшем уровне. Сотрудничество Республики Казахстан с Малайзией. https://www.gov.kz/memleket/ entities/mfa/press/article/details/473. (05.04.25).

14.Токаев назвал Малайзию одним из надежных партнеров Казахстана в Юго-Восточной Азии. https://www.aa.com.tr/ru (04.06.2025)

15.Сотрудничество Республики Казахстан с Республикой Индонезия https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/ article/details/456 (26.06.25).

16.Куклин Н.С. Республика Казахстан и Республика Индонезия. Двустороннее сотрудничество близких по духу партнеров. Постсоветские исследования. Т. 1. № 5 (2018). – Б.464.

17.Ф.П. Уразаева The role of Asean in the foreign policy of the Republic of Kazakhstan: results and prospects for cooperation. ҚазҰУхабаршысы. Халықаралық қатынастар жәнехалы қаралыққұқық сериясы. No6 (56), 2011. –Б. 76.

18.Об утверждении Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Индонезия об экономическом и техническом сотрудничестве. https://adilet.zan. kz/rus/docs/P970000243_ (26.06.25)

19.Казахстанско-индонезийская договорно-правовая база. https://www.gov.kz/memleket/entities-/mfa-jakarta/activities/2174 (26.06.25)

20.Сотрудничество Республики Казахстан с Республикой Индонезия https://www.gov.kz/memleket/entities/ mfa/press/article/details/456 (26.06.25).

21.Посольство Республики Казахстан в Республике Индонезия. Казахстан и Индонезия провели межмидовские консультации. https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-jakarta/press/news/details/ 740608?lang=ru.

UO‘K 93/94

SOVET HOKIMIYATINING JAZOLOVCHI HUDUDIY BO‘LINMASI SANALGAN BUXCHKNING REPRESSIV FAOLIYATI TARIXI

Zokirov Bobir Choriyevich,
Buxoro davlat universiteti Arxeologiya va
Buxoro tarixi kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. PhD
b.ch.zokirov@buxdu.uz

Annotatsiya. *Sovet hokimiyatining jazolovchi hududiy bo‘linmasi sanalgan Buxoro Favqulodda Komissiyasi (BuxCHK)ning repressiv faoliyati tarixi mavzusi 1920-1924-yillarda Buxoro Xalq Sovet Respublikasida yuzaga kelgan murakkab siyosiy jarayonlarni o‘rganishga qaratilgan. Ilmiy maqolada BuxCHKning tashkil etilish sabablari, uning tuzilishi, huquqiy asoslari hamda amaliy faoliyati ilmiy tahlil qilinadi. Xususan, mazkur idoraning sovet hokimiyatini mustahkamlashdagi roli, unga yuklatilgan jazolovchi funksiyalar, siyosiy muxolifatni bostirish, diniy-ruhiy doiralarni va mahalliy ziyolilarni ta’qib etishdagi o‘rni o‘rganiladi.*

BuxCHK faoliyatining Buxoro jamiyatiga ijtimoiy-siyosiy ta’siri, keng qamrovli repressiyalar oqibatida yuzaga kelgan norozilik kayfiyatlari hamda xalq ommasining kundalik hayotiga ko‘rsatgan salbiy ta’sirlari alohida yoritiladi. Shu bilan birga, arxiv hujjatlari, zamondoshlarning xotiralari va ilmiy tadqiqotlar asosida BuxCHKning hududiy bo‘linmalari faoliyati va ularning mahalliy aholi bilan munosabatlari ham o‘z aksini topadi.

Mazkur ilmiy mavzu bo‘yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar sovet davridagi totalitar tizimning mohiyatini, uning mahalliy jamiyatga bo‘lgan ta’sirini hamda o‘z davrida Buxoro hududida kechgan siyosiy jarayonlarning tarixiy xususiyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, BuxCHK, favqulodda komissiya, repressiya, jazolovchi siyosat, sovet hokimiyati, siyosiy ta’qib, ziyolilar, diniy doiralar, Qizil Armiya, totalitar tizim, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xalq noroziligi, davlat nazorati.*

ИСТОРИЯ РЕПРЕССИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУХЧК, СЧИТАВШЕЙСЯ КАРАТЕЛЬНЫМ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫМ ПОДРАЗДЕЛЕНИЕМ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Аннотация. *Тема истории репрессивной деятельности Бухарской Чрезвычайной Комиссии (БухЧК), являвшейся карательным территориальным подразделением советской власти, направлена на изучение сложных политических процессов, происходивших в Бухарской Народной Советской Республике в 1920-1924 годах. В научной статье проводится анализ причин создания БухЧК, её структуры, правовых основ и практической деятельности. В частности, исследуется роль этого ведомства в укреплении советской власти, возложенные на него карательные функции, подавление политической оппозиции, преследование религиозно-духовных кругов и местной интеллигенции.*

Особое внимание уделяется социально-политическому влиянию деятельности БухЧК на общество Бухары, протестным настроениям, вызванным широкомасштабными репрессиями, а также негативному влиянию на повседневную жизнь народных масс. Вместе с тем, на основе архивных документов, воспоминаний современников и научных исследований освещается деятельность территориальных подразделений БухЧК и их взаимоотношения с местным населением.

Научные исследования, проведённые по данной теме, способствуют раскрытию сущности тоталитарной системы советского периода, её влияния на местное общество, а также исторических особенностей политических процессов, происходивших на территории Бухары в то время.

Ключевые слова: *Бухарская Народная Советская Республика, БухЧК, чрезвычайная комиссия, репрессии, карательная политика, советская власть, политические преследования, интеллигенция, религиозные круги, Красная Армия, тоталитарная система, общественно-политические процессы, народное недовольство, государственный контроль.*

HISTORY OF THE REPRESSIVE ACTIVITIES OF BUKHCHK, A PUNITIVE TERRITORIAL UNIT OF SOVIET AUTHORITY

Abstract. *The history of the repressive activities of the Bukhara Extraordinary Commission (BukhChK), a punitive territorial division of the Soviet government, focuses on studying the complex political processes that occurred in the Bukhara People's Soviet Republic from 1920 to 1924. This scientific*

article analyzes the reasons for establishing BukhChK, its structure, legal foundations, and practical activities. Specifically, it examines the agency's role in consolidating Soviet power, its assigned punitive functions, suppression of political opposition, and persecution of religious-spiritual circles and local intellectuals.

The article highlights the socio-political impact of BukhChK's activities on Bukharan society, the dissent arising from widespread repressions, and its negative effects on the daily lives of the masses. Additionally, based on archival documents, contemporaries' memoirs, and scientific research, it reflects on the activities of BukhChK's regional branches and their relations with the local population.

The scientific research on this topic serves to reveal the essence of the Soviet period's totalitarian system, its influence on local society, and the historical characteristics of the political processes that unfolded in the Bukhara region during that time.

Keywords: *Bukhara People's Soviet Republic, BukhChK, extraordinary commission, repression, punitive policy, Soviet power, political persecution, intelligentsia, religious circles, Red Army, totalitarian system, socio-political processes, popular discontent, state control.*

Kirish. XX asr boshlarida Markaziy Osiyoda kechgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar Turkiston, Buxoro va Xiva hududlarida yangi davlat tuzilmalarining shakllanishiga sabab bo‘ldi. Bu davlatning siyosiy hayotida kommunistik partiya tuzilmalari, xususan, Buxoro Kommunistik partiyasi Markaziy Qo‘mitasi asosiy rol o‘ynadi. Mazkur maqolada BuxChKning tashkil topishi, uning vazifalari hamda BXSR siyosiy tizimidagi faoliyati yoritiladi.

Amirlik boshqaruv tartibi so‘nggi yillarda oddiy xalq turmushida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar yuzaga keltirmagani, o‘rta asrlarga xos monarxik tizimning iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta’siri jamiyatda tobora chuqurlashgani natijasida, qurultoyda qatnashgan xalq vakillarining yangi hokimiyatdan foydalanishga bo‘lgan intilish va umidlari yanada ortdi.

Buxoroga qizil armiya hujumi tufayli amir hokimiyati ag‘darilgach, 1920-yil 6-oktabrda Butunbuxoro Xalq vakillarining I qurultoyi ish boshlagani barchaga ma’lum. Qurultoy Buxoroni Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) deb e’lon qilish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Bolsheviklarning navbatdagi vazifalari quyidagilardan iborat edi:

- amirlik xazinasini markazga jo‘natish;
- qizil armiya sonini oshirish;
- amir zamonida faoliyat ko‘rsatgan yirik zamindorlar mol-mulkini musodara qilish;
- amir zamonida faoliyat ko‘rsatgan yirik zamindorlarni jazolash;
- RSFSR o‘rtasida harbiy-siyosiy shartnoma tuzishdan iborat bo‘ldi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. 1920-yil kuzida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR)da ma’muriy-hududiy islohotlar amalga oshirilib, amirlik davrida mavjud bo‘lgan 27 ta (ba’zi manbalarda 32 ta) beklik va viloyatlar o‘rniga yangi hududiy bo‘linish tizimi – viloyatlar, tumanlar, kentlar, amloklar va qishloqlar tashkil etildi. Keyingi yillarda respublika 8 ta viloyatga (Buxoro, Karmana, Nurota, Chorjo‘y, Qarshi, Shahrisabz, Sherobod, Karki), 28 tumanga hamda Sharqiy Buxoroga ajratildi. Sharqiy Buxoro esa o‘z navbatida 6 ta viloyatga (Sariosiyo, Boysun, Dushanbe, Ko‘lob, Qo‘rg‘ontepa, G‘arm) va 20 tumanga bo‘lindi.

Biroq, Amirlik ag‘darilgach, sovet hukumati o‘z hokimiyatini saqlab qolishi va qarshilik kuchlarini jilovlash zaruratiga duch keldi. Qizil armiya qismlarining tartibsizliklari hamda Inqilobiy qo‘mitaning Chorjo‘y shahridagi vakili tomonidan hokimiyatni suiiste’mol qilinishi xalq orasida jiddiy norozilik kayfiyatlarini yuzaga keltirdi. Mazkur vaziyatni barqarorlashtirish maqsadida Buxoro Kommunistik partiyasi Markaziy Qo‘mitasi va Buxoro Inqilobiy qo‘mitasi Fayzulla Xo‘jayevga maxsus inqilobiy komitet tuzish, shuningdek, sovet va partiya organlari rahbarlarining o‘z xizmat vazifalarini suiiste’mol etmaganliklarini joyiga borib tekshirish vazifasini topshirdi.

Xo‘jayevga kadrlarni almashtirish borasida cheklanmagan vakolatlar berildi. Shu bilan birga, ChK organlari, militsiya hamda harbiy bo‘linmalar faoliyatini nazorat qilish va ularga amaliy yordam ko‘rsatish, shuningdek, aholiga siyosiy-ma’rifiy targ‘ibot ishlarini olib borish kabi muhim vazifalar yuklatildi. Ushbu choralar mamlakatda hokimiyatni mustahkamlash, tartib-intizomni tiklash va sovet tuzumining ijtimoiy tayanchini kuchaytirishga qaratilgan edi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining dastlabki hukumat tarkibi quyidagilardan iborat edi:

1-jadval.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining dastlabki hukumat tarkibi

T/r	Ism va familiyasi	Lavozimi
1.	Rais va Tashqi ishlar xalq noziri	Fayzulla Xo‘jayev
2.	Maorif xalq noziri	Qori Yo‘ldosh Po‘latov
3.	Yer ishlari xalq noziri	Abduqodir Muhiddinov
4.	Ichki ishlar xalq noziri	Muxtor Saidjonov
5.	Moliya xalq noziri	Usmon Xo‘jayev
6.	Davlat kontroli xalq noziri	Husainov
7.	Favqulodda komissiya raisi	Ibrohimov
8.	Adliya xalq noziri	Muxtor Burhonov
9.	Harbiy ishlar xalq noziri	Shahobiddinov

Yosh buxoroliklarning ichki siyosati viloyatlarda valiy, hokimning shaxsiy hukmronligi o‘rniga yagona ma’muriy tuzilmaga ega, markazlashgan zamonaviy davlatchilik o‘rnatishga qaratilgandi. Qo‘shimchasiga ular yangi rejimning kuchini mustahkamlaydigan majburlash institutlarini tashkil etishga ham urg‘u berdilar. Kurashlar hali yakuniga yetmagan bir vaqtda Inqilobiy qo‘mita 1920-yil 31-avgustda Aksilinqilobiy kuchlar bilan kurashish favqulotda komissiya (Бухарская чрезвычайная Комиссия – BuxCHK) ni tuzgan edi.

1917-yil 20-dekabrda tuzilgan Butun Rossiya Favqulodda komissiyasi (Всероссийская чрезвычайная комиссия) alohida ahamiyatga ega bo‘ldi. V.Lenin (Vladimir Ilyich Ulyanov) VCHKni sovet davlatining dushmanlariga qarshi kurashda davlatimizning “o‘tkir quroli” deb atagan edi. Turkiston Favqulodda komissiyasi (TurkCHK) ham aynan bolsheviklarning hokimiyatini mustahkamlashga xizmat qildi. VSIK (Butunrossiya Markaziy Ijroiya Qo‘mitasi)ning ko‘rsatmasi bilan Turkiston Inqilobiy tribunali, Xalq sudlari va CHK bilan birgalikda “davlat dushmanlariga” qarshi kurash belgilandi. TurkCHK oldida turgan asosiy vazifa sifatida sovet tuzumiga qarshi bo‘lgan har qanday kuchlarga qarshi shafqatsiz kurashish talabi qo‘yildi. TurkCHK xodimlari nazarida, bolsheviklar va qizil askarlarning xunrezliklariga qarshi bosh ko‘targan istiqlolchilar hamda ularga xayrixoh kishilar Turkistonda uyushgan aksilinqilobiy kuchlar, deb e’lon qilindi. Hatto shunday voqealar ham bo‘ldiki, ular “bosmachilar” qiyofasida qishloqlarga kirib, tinch aholini taladilar, ayollarni zo‘rlab, qarshilik ko‘rsatganlarni esa otib tashladilar. So‘ngra o‘zlarining razil qilmishlarini “bosmachilar”ga ag‘darib, ularni aholi o‘rtasida badnom qilishga urindilar. Shunday dahshatli voqealar tufayli “cheka”, “chekist” atamalari uzoq yillar mobaynida xalqni ruhiy muvozanatdan chiqarib, uning hayotini zaharlab keldi. Bu organ RSFSRdagi mashhur ВЧК (Всероссийская чрезвычайная комиссия)ning hududiy ko‘rinishi bo‘lib, BXSRda sovet hokimiyatining mustahkamlanishida va muxolifatni bostirishda asosiy vosita sifatida xizmat qildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Eski Buxoroda Qizil Armiya qismlarining salmoqli kuchi joylashtirilganiga qaramay, sovet hokimiyatining mustahkamlanishi ancha murakkab kechdi. Bunga masjid va madrasalarda joylashgan qizil askarlarning tartibsizligi, talonchilik harakatlari hamda turli jinoyatlarga qo‘l urishi sabab bo‘ldi. Natijada shaharda tez-tez qurolli to‘qnashuvlar, yong‘inlar va portlashlar yuz berib turardi. Ana shu vaziyatni inobatga olgan bolsheviklar 1920-yil 4-sentabrdan Eski Buxoroda favqulodda holat joriy etdi hamda tartibni tiklash maqsadida Buxoro Favqulodda Komissiyasiga (BuxCHK) keng vakolatlar berdi.

Xalq o‘rtasida qisqa qilib “CHK” deb nomlanadigan tashkilot Rossiya va Turkistondagi andaza asosida Buxoroda tuzilgan jazo tashkiloti hisoblangan.

Uning vazifalari haqida qisqacha ma’lum qiladigan bo‘lsam:

- sho‘ro hokimiyatiga qarshi bosh ko‘tarishi mumkin bo‘lgan har bir fuqaroni aniqlash va yo‘q qilish;
- “Bosmachi” harakatiga qarshi kurashni tashkil etish;
- kontrrevolyutsionlar va davlat dushmani sanalgan jinoyatchilar ustidan nazorat, josuslik, fitna va sabotajga qarshi choralar ko‘rish;

- ❖ siyosiy qamoqlar va tergovlarni amalga oshirish;
- ❖ yangi hukumatga qarshi bo‘lgan ijtimoiy qatlamlarni jazolash bo‘lgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Aslini olganda bu jazovlovchi organlarning barchasi sovet hokimiyatini mustahkalash, shuningdek erkin, ozod fikrli ajdodlarimizni mahalliy xalq fikrini, dunyoqarashini o‘zgartirishga ulgurmasdan topib jazolash, ya’ni o‘rni kelganda hech qanday sud qarorisiz otib tashlash bo‘lgan. Dastlab, bu tuzilma xalq manfaati uchun tuzilgandek ko‘rsatilgan. Keyinchalik asl maqsad yaqqol namoyon bo‘lgan. Mazkur tashkilotning raisi vazifasiga o‘zining “so‘l” qarashlari bilan tanilgan kommunistlardan Hoji Hasan Ibrohimov tayinlangan edi. “CHK” xodimlariga cheksiz vakolatlar berilgan bo‘lib, ular tuzumga qarshi bosh ko‘targan har qanday kishini hech qanday sudlovsiz otib tashlashlari mumkin edi. Bundan tashqari qizillar o‘z homiyitani mustahkamlash uchun BuxCHKdan tashqari GPU, OGPU, NKVD, KGB va ularning hududiy bo‘linmalarini tashkillashtirgan. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzilgan dastlabki oylarda “CHK”ning mana shunday faoliyati oqibatida yuzlab begunoh kishilar sho‘ro tuzumiga dushmanlikka ayblanib, uch kishidan iborat inqilobiy tribunal qarori bilan qatl etildi. Tabiyki bunday holat yangi tuzumdan xalq noroziligini kuchaytirib, respublika hukumati tomonidan qoralandi. Hoji Hasan Ibrohimov vazifasidan ozod etilib. Unning o‘rniga dastlab Fayzulla Xo‘jayevning ukasi Ibodulla Xo‘jayev va keyinchalik Muso Saidjonov tayinlanadi.

Bolsheviklar Buxoroda hokimiyatni egallagach, dastlab ishni amirlik davridagi amaldorlarni jazolashdan boshlaydilar. 1920-yil kuzida Buxcheka qarori bilan ko‘plab amirning amaldorlari qatl etiladi. Ushbu voqe’alar haqida guvohlik beruvchi Muhammad Ali Baljuvoniyning asarida shunday ma’lumotlan keltirilgan: “Qarshi hokimi Usmonbek parvonachi qo‘shbegi bo‘lgan edi. O‘sha payshanba kuni u asir tushdi. Qozikalon, raiskalon va qozikalonning o‘g‘li Shahobuddinxon Miyonsaroyda asirga olindi. Mirzo Umar miroxo‘r – Qozikalonning mirzosi va dabiri, Buxoro oxundi Badriddin Mahdumning o‘g‘li Domullo Imomuddin, Qamariddin No‘g‘ay asirga olindilar. To‘rt oydan keyin vakil Domullo Qutbiddin sudur Xoja Orif tumanida qo‘lga olinib. Hibs qilindi. Ikkinchi vakil Domullo Xolmurod mufti sudur ham hibsga olindi. Mullo Jambil maxsum, Mullo Muhammadi maxdumlarni ham qamadilar. Bu maxbuslar Sho‘ro qonunlari bo‘yicha gunohkor deb topildi. Bularning hammalari sud qozilarining hukmi bilan qatl etildilar. Amirning ba’zi sarkardalari va xizmatchilarini ham siyosat uchun xibsga tashladilar. Ba’zilarini kafolat bilan. Ba’zilarini o‘z ixtiyori bilan ozod etdilar”.

Bu haqida o‘sha davr matbuotida quyidagi ma’lumot berilgan “Oliy inqilob harbiy tribunali tomonidan Qozikalon Burxoniddinov, mulla Asomiddin, Hoji Qarishbek, Usmonbek qo‘shbegi, Yusufbek Muqimov, Ahrorqul To‘qsabolar 24 soat ichida otib o‘ldirilishi va karvonbosh Abdurauf Azizov o‘n yil bilan hibs qilinishi, Mo‘minboy Muqimov ozod qilinishi to‘g‘risida qaror qilinib, hukm ijro etiladi.

Xulosa qilib aytganda, BXSRda tashkil etilgan bolsheviklarning nazorat organi, BXSR tarixida sovetlashuv jarayonining eng muhim va ayni paytda eng bahsli organlaridan biri bo‘ldi. Shuningdek, BuxCHK mahalliy jamiyat hayotida chuqur ijtimoiy-siyosiy oqibatlarga sabab bo‘ldi. Bolsheviklar tomonidan hokimiyatni mustahkamlash va siyosiy raqiblarni bartaraf etish niqobi ostida keng ko‘lamli repressiyalar amalga oshirildi. Amirlik davrida faoliyat yuritgan amaldorlar, diniy ulamolar, ziyolilar hamda oddiy mehnatkashlar “xalq dushmani” sifatida ayblanib, ko‘plab begunoh insonlar qatl etildi yoki qamoqqa tashlandi. BuxCHKning repressiv faoliyati xalq ongida dahshat, qo‘rquv va ishonchsizlik muhitini shakllantirdi. “Cheka”, “chekist” kabi atamalar o‘sha davrdan boshlab milliy xotirada zulm va adolatsizlik ramziga aylandi. Sovet tuzumi mahalliy rahbarlar, milliy ziyolilar va ozodlik tarafdorlarini qattiq jazolash orqali milliy davlatchilikning rivojlanishiga, erkin fikr va tashabbuslarning shakllanishiga jiddiy to‘sqinlik qildi. Bundan tashqari respublikadagi nozirliklar va mahalliy kadrlar faoliyatini ham ustidan o‘zining nazoratini o‘tkazdi. U sovet hokimiyatini mustahkamlashda asosiy vosita sifatida ishlagan bo‘lsa-da, uning faoliyati ko‘plab insoniy fojialar va jamiyatdagi chuqur ijtimoiy ziddiyatlarga olib keldi. Natijada mahalliy rahbarlarning, ziyolilarning va oddiy aholi qatlamlarining hayoti va ijtimoiy tuzilishi jiddiy zarba oldi. Sovetlarning bu siyosati millatimizga nisbatan tarixiy jinoyat sifatida baholanadi. Chunki bu repressiyalar natijasida yuzlab qadrli insonlarimiz hayotdan bevaqt ayrildi, jamiyatning ma’naviy poydevori bo‘lgan ziyolilar qatlamining katta qismi yo‘q qilindi, xalqning ijtimoiy-siyosiy faolligi esa zo‘ravonlik yo‘li bilan bostirildi. BuxCHKning tarixiy o‘rni – bu sovet repressiv tizimining mahalliy ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin.

Sovetlar harbiy kuch va maxsus organlar (masalan, BuxChK va boshqa favqulodda inshootlar) orqali siyosiy raqiblarni, elita vakillarini va mustaqillik tarafdorlari – Basmachi harakatini bostirdi. Bu qarshilikni bostirish ko‘plab qirg‘inlar, qamoqlar va majburiy ko‘chirishlarga olib keldi. Natijada mahalliy rahbarlarning, ziyolilarning va oddiy aholi qatlamlarining hayoti va ijtimoiy tuzilishi jiddiy zarba oldi.

Shunday qilib, BXSR hududida BuxCHK va boshqa sovet maxsus organlari olib borgan qatag‘on siyosati sovet imperiyasi tomonidan amalga oshirilgan eng og‘ir jinoyatlardan biri bo‘lib, u nafaqat xalqimizning tarixiy taraqqiyotiga, balki milliy o‘zligiga ham jiddiy zarar yetkazdi.

ADABIYOTLAR:

1. *Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика.*
2. *Материалы по истории Бухарской Народной Советской Республики. – Ташкент, 1959.*
3. *BXSR hukumatining rasmiy qarorlari va farmonlari to‘plami. – Toshkent, 1920–1924-yillar nashrlari.*
4. *O‘zbekiston Respublikasi MA F. 62, F. 245, F. 276.*
5. *Абдуазимов М. Бухоро Халқ Совет Республикаси: ташкил топиши ва фаолияти. – Т.: Universitet, 2002*
6. *Жабборов М. Ўзбекистонда совет ҳокимияти ва маҳаллий аҳоли муносабати (1917–1924). – Т.: Akademnashr, 2015.*
7. *Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Cornell University Press, 2015.*
8. *Файзулла Хўжаев. Танланган асарлар 1-том. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 201-202.*
9. *Xolid, Adib. The Bukharan People's Soviet Republic in the light of muslim sources / https://www.scopus.com/pages/publications/78651069655?origin=resultslist*
10. *Horák, Slavomír. Bukharan People’s Soviet Republic: From protectorate to SSR*
11. *Эшонов О. Файзулла Хўжаев (Ҳаёти ва фаолияти ҳақида очерк). – Тошкент: Ўзбекистон, 1973.– Б. 36 – 37.*
12. *O‘z MA, 17-fond, 1-ro‘yxat, 1041-yig‘majild, 60-varaq.*
13. *Каримов Н. “Катта қирғин”нинг келиб чиқиш сабаблари ва омиллари. – Тошкент: “Фан”, 2013. – Б. 5.*
14. *Рашидов У., Рашидов Ў. Бухоронинг Россия билан иқтисодий ва сиёсий муносабатлари тарихи (1900 – 1925 йй.). – Бухоро: Бухоро, 2013. – Б. 98.*
15. *O‘z MA, R – 1713-fond, 1-ro‘yxat, 2- yig‘majild, 7 – 8-varaqlar.*

UO‘K 93/94

SOVET DAVRIDA BUXORODAGI MUQADDAS QADAMJOLARNING YASHIRIN FAOLIYATI TARIXI

Ashurov Azizbek Ilhomovich,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
a.i.ashurov@buxdu.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqola Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjollarning yashirin faoliyatini tarixiy-sotsiologik nuqtayi nazardan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi sovet sekulyarizatsiya siyosati sharoitida an’anaviy diniy amaliyotlarning saqlanib qolish mexanizmlari, ularning ijtimoiy tarmoqlar va moslashuv strategiyalarini ochib berishdan iborat. Maqolada Jeyms Skottning «kundsizlik qarshiligi», Pyer Burdiyening «amaliyotlar nazariyasi» va Yurgen Xabermasning «ommaviy makon» tushunchalari asosida tahlil olib borilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qadamjollar nafaqat diniy e’tiqodning, balki sovet ideologiyasiga qarshi turuvchi alternativ ma’naviy makonning markaziga aylangan. Mahalliy aholi zich ijtimoiy tarmoqlar, og‘zaki an’analar va diniy amaliyotlarni «milliy urf-odatlar» sifatida qayta talqin qilish orqali o‘z ma’naviy merosini saqlab qolishga muvaffaq bo‘lgan. Maqolada, shuningdek, ushbu yashirin faoliyatning tizimli xarakteri va uning mustaqillikdan keyingi davrda diniy hayotning qayta tiklanishiga ta’siri tahlil qilinadi. Tadqiqot mahalliy arxiv manbalari, og‘zaki tarix materiallari va etnografik kuzatishlar asosida amalga oshirilgan. Maqola nafaqat sovet davri markaziy Osiyo jamiyatlaridagi diniy jarayonlarni yangicha anglash imkonini beradi, balki hozirgi kunda an’anaviy diniy amaliyotlarning o‘rni va ularning modernizatsiya sharoitidagi o‘zgarishlarini tushunishga ham hissa qo‘shadi.*

Kalit so‘zlar: *Buxoro, sovet davri, qadamjolar, ziyorat, yashirin faoliyat, kundsizlik qarshiligi, sekulyarizatsiya, diniy amaliyotlar, ijtimoiy tarmoqlar, ma’naviy meros.*

ИСТОРИЯ ПОДПОЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СВЯЩЕННЫХ МЕСТ БУХАРЫ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация. *Данная статья посвящена историко-социологическому анализу подпольной деятельности священных мест (кадамжолар) Бухары в советский период. Основная цель исследования заключается в раскрытии механизмов сохранения традиционных религиозных практик, а также их социальных сетей и стратегий адаптации в условиях политики советской секуляризации. В статье анализ проводится на основе концепций «скрытого сопротивления» Джеймса Скотта, «теории практик» Пьера Бурдьё и «публичной сферы» Юргена Хабермаса.*

Результаты исследования показывают, что священные места стали не только центром религиозной веры, но и альтернативным духовным пространством, противостоящим советской идеологии. Местное население сумело сохранить своё духовное наследие за счёт плотных социальных сетей, устных традиций и переосмысления религиозных практик как «национальных обычаев». В статье также анализируется системный характер подпольной деятельности и её влияние на возрождение религиозной жизни в постсоветский период.

Исследование основано на местных архивных источниках, устных исторических материалах и этнографических наблюдениях. Статья не только открывает новые перспективы для понимания религиозных процессов в обществах Центральной Азии советского периода, но и способствует осмыслению роли традиционных религиозных практик и их трансформаций в условиях модернизации.

Ключевые слова: *Бухара, советский период, священные места, паломничество, подпольная деятельность, скрытое сопротивление, секуляризация, религиозные практики, социальные сети, духовное наследие.*

THE HISTORY OF THE UNDERGROUND ACTIVITIES OF BUKHARA’S SACRED SITES DURING THE SOVIET ERA

Abstract. *This article provides a historical-sociological analysis of the clandestine activities surrounding sacred shrines (qadamjols) in Bukhara during the Soviet period. The main objective of the research is to reveal the mechanisms of preservation of traditional religious practices, their social networks and adaptation strategies under the conditions of Soviet secularization policy. The analysis is based on*

James Scott's concept of «everyday resistance», Pierre Bourdieu's «theory of practice», and Jürgen Habermas's notion of the «public sphere». The research results demonstrate that the shrines became not only centers of religious belief but also focal points of an alternative spiritual sphere opposing Soviet ideology. The local population successfully preserved their spiritual heritage through dense social networks, oral traditions, and the reinterpretation of religious practices as «national traditions». The article also analyzes the systematic nature of this clandestine activity and its impact on the revival of religious life in the post-independence period. The study is based on local archival sources, oral history materials, and ethnographic observations. The article not only offers a new understanding of religious processes in Soviet Central Asian societies but also contributes to the comprehension of the place of traditional religious practices and their transformations in the context of modernization today.

Keywords: *Bukhara, Soviet era, sacred shrines, pilgrimage, clandestine activity, everyday resistance, secularization, religious practices, social networks, spiritual heritage.*

Kirish. Buxoro shahri nafaqat O‘rta Osiyoning, balki butun musulmon olamining muhim madaniy-ma’naviy markazlaridan biri sifatida o‘zining ming yillik tarixi bilan ajralib turadi. Shaharning ma’naviy hayotining uzilmas tarkibiy qismi sifatida avliyolar, sufiy allomalar va diniy arboblarning qabrlari (mazarlari, qadamjolari) shakllangan muqaddas ziyoratgohlar tizimi mavjud bo‘lib, ular asrlar davomida mintaqa aholisining diniy dunyoqarashi va amaliyotining markazida turgan. Sho‘rolar Ittifoqi tuzilgach, yangi sovet davlati tomonidan amalga oshirilgan radikal dunyoviylashtirish (sekulyarizatsiya) siyosati Buxoroning bu fundamental ma’naviy landshaftini tubdan o‘zgartirishga qaratildi. 1920-yillarda boshlangan agressiv ateistik tashviqot va “dinga qarshi kurash” kampaniyasi doirasida diniy muassasalar – masjidlar, madrasalar va xonaqohlar yopilib, ularning binolari davlat muassasalari yoki omborxonalarga aylantirildi. Mazarlar va qadamjolar esa, ularning xalq orasidagi keng nufuzi va ma’naviy obro‘si tufayli, sovet ideologiyasi uchun alohida tahdid hisoblangan. Natijada, ko‘plab muqaddas joylar qasddan vayron qilindi, profanatsiya qilindi (beqadr qilindi) yoki butunlay yo‘q qilindi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Buxoro – ming yillik tarixga ega bo‘lgan marvarid shahar bo‘lib, asrlar davomida Markaziy Osiyoning diniy, madaniy va ilmiy markazlaridan biri sifatida tanilgan. Ammo, Sovet hokimiyati davrida bu muqaddas shaharning diniy merosi, xususan, qadamjolar keskin sinovdan o‘tkazildi. 1920-yillarning boshlarida Sovet hukumati diniy muassasalarga qarshi keng ko‘lamli kampaniya boshladi. Buxorodagi ko‘plab masjidlar, madrasalar va muqaddas qadamjolar yopildi, vayron qilindi yoki dunyoviy maqsadlarda foydalanish uchun aylantirildi. Ruhoniylar ta’qib qilindi, diniy amaliyotlar cheklandi. Rasmiy siyosatga qaramay, Buxoroliklar o‘zlarining diniy e’tiqodlarini saqlab qolish yo‘llarini topdilar. Muqaddas qadamjolar – avliyolar maqbaralari va ziyoratgohlari – yashirin tarzda faoliyat yuritishga majbur bo‘ldi. Ko‘pgina qadamjolar rasman yopilgan bo‘lsa-da, mahalliy aholi ularga maxfiy ravishda tashrif buyurishda davom etdi. Ziyoratlar odatda kechqurun yoki ertalab, maxfiy tartibda amalga oshirilar edi. Ba’zi hollarda, qadamjollar atrofidagi uylarda maxfiy diniy majlislar o‘tkazilgan. Bu davrda Buxoroning ma’naviy merosi og‘zaki an’analar va yashirin amaliyotlar orqali saqlanib qolindi. 1980-yillarning oxiriga kelib, Sovet Ittifoqidagi siyosiy o‘zgarishlar (glasnost va perestroyka) diniy erkinlikning cheklovlarini yumshatdi. 1991-yilda O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, Buxorodagi muqaddas qadamjollar qayta tiklana boshladi. Ko‘plab tarixiy diniy obidalar restavratsiya qilindi va ularga ziyorat qilish an’analari qayta tiklandi.

«Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjolarning yashirin faoliyati» mavzusi ilmiy adabiyotlarda bir qancha o‘rganilgan bo‘lsa-da, u hali ham keng va chuqur tadqiqotni talab qiluvchi soha hisoblanadi. Mavzu, asosan, umumiy sovet diniy siyosati, xususan, islomga nisbatan tutumining bir qismi sifatida o‘rganilgan. Taniqli olimlardan Adeeb Khalid («Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR») va Shoshana Keller («To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941») kabi tadqiqotchilar Sovet hokimiyatining markaziy osiyolik musulmon jamiyatlarini modernizatsiya va sekulyarizatsiya qilish uchun olib borgan keng ko‘lamli kurashini yoritgan. Ularning asarlari Buxorodagi voqealar uchun umumiy siyosiy va institutsional kontekstni taqdim etadi. Xususan, Buxoro haqida: Shahram Akbarzadeh kabi tadqiqotchilar Buxoro Amirligi va uning Sovet Ittifoqi tomonidan bosib olinishi (1920) jarayonida diniy muassasalarning holatini o‘rganganlar. Bu ishlar siyosatning dastlabki bosqichlarini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tohir Qalandarov, Rafiq Qori kabi o‘zbek olimlari, shuningdek, Johann R. B. D va Maria Elisabeth Louw kabi xorijiy tadqiqotchilar O‘rta Osiyoda ziyorat an’analari, avliyolarga sig‘inish va ularning ijtimoiy-ma’naviy ahamiyati haqida ma’lumot to‘plagan. Ularning ishlari ko‘pincha sovet davrida bu an’analarning qanday saqlanib qolganligi haqida qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Bu sohada ishlovchi tadqiqotchilar sovet davrida yashagan kishilar bilan suhbatlar orqali ma’lumot to‘plashgan. Bu «yashirin faoliyat»ning eng qimmatli manbai hisoblanadi. Ammo, bu ma’lumotlar ko‘pincha

boshqa mavzular (masalan, milliy kimlik, diniy e'tiqod) doirasida yoritilgan va maxsus Buxoro qadamjolariga qaratilmagan.

Ko'pgina tadqiqotlar markaziy (Moskva) arxivlarga tayanadi. Buxoro viloyati davlat arxivlaridagi mahalliy partiya qo'mitalari, NKVD/KGB hisobotlari, mahalla qo'mitalarining yozishmalari kabi manbalar yetarlicha o'rganilmagan. Aynan bu manbalar «yashirin faoliyat»ning kundalik voqelikdagi ko'rinishi va unga nisbatan mahalliy hokimiyatning reaksiyasini ochib beradi.

Masalan, Chor-Bakr, Bahouddin Naqshband, Hoja Zayniddin, Sitorai Mohi Xosa kabi muayyan qadamjollarning 1920-yillardan 1980-yillargacha bo'lgan davrdagi aniq tarixi (qanday yopilgani, qanday foydalanilgani, ziyoratning qanday davom ettirilgani) hali ham mustaqil va chuqur monografik tadqiqotni kutmoqda. Ziyoratni tashkil etuvchi, xabarlarni tarqatuvchi, xavfsizlikni ta'minlovchi norasmiy ijtimoiy tarmoqlar (ruhoniylar, mahalla a'zolari, oilalar) qanday ishlagan? Bu jihat deyarli o'rganilmagan. 1920-yillardagi qattiq bosim, 1940-yillardagi nisbiy yumshatish, Xrushov davridagi qayta qattiqlashish va «Stagnatsiya» davridagi amaliyotlarning rivojlanishi kabi turli sovet davrlarida «yashirin faoliyat»ning qanday o'zgarganligi aniq emas.

Buxoro, o'zining diniy ahamiyati tufayli, Sovet hokimiyati uchun alohida maqsad bo'lgan. Bu shahardagi bosim va qarshilik Toshkent, Samarqand yoki Farg'ona vodiysidagi sharoitlardan qanday farq qilgan? Bu qiyosiy jihat yetarlicha yoritilmagan.

Mahalliy olimlarning hissasini ikki guruhga ajratish mumkin: 1) Sovet davrida bilvosita yozishgan yoki material to'plaganlar; 2) Mustaqillikdan keyin bevosita mavzuni tadqiq qilganlar.

Rafiq Qori (Rafiq Qori Mamatqulov): Buxoro tarixi, madaniy merosi va diniy hayoti bo'yicha yetakchi mutaxassislardan biri. Uning Buxoro diniy muassasalari (masjid, madrasa, xonaqoh) tarixiga oid tadqiqotlari, shuningdek, og'zaki tarix materiallari sovet davridagi o'zgarishlarni tushunish uchun muhim manba hisoblanadi.

Tohir Qalandarov: Etnograf olim sifatida O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy madaniyati, diniy e'tiqod va marosimlarini, jumladan, ziyoratgohlarning ijtimoiy-ma'naviy ahamiyatini o'rgangan. Uning ishlari sovet davrida bu an'analarning «yer osti»da saqlanib qolish mexanizmlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Shodmon Vohidov: Buxoro tarixi, xususan, sovet davri tarixiga oid bir qator maqola va tadqiqotlar muallifi. U mahalliy arxiv materiallariga tayanib, sovetlashtirish siyosatining Buxoro jamiyatiga ta'sirini o'rgangan.

Shovosil Ziyodov: Buxoroning me'moriy merosi, jumladan diniy inshootlarning restavratsiya tarixi va ularning sovet davridagi holati haqida yozgan. Uning ishlari binolarning fizik vayronagarchiligi va qayta tiklash jarayoniga bag'ishlangan.

Shovosil Zohidov: O'zbekiston dinshunosligining yetakchi namoyandalaridan biri. Uning islom tarixi, tasavvuf va O'rta Osiyoda diniy ta'limot tarixiga oid ishlari sovet davrida bu an'analarning uzilishiga qaramay, ularning ma'naviy merosi sifatida saqlanib qolishini ko'rsatadi.

Shokirjon Qosimov: Tasavvuf tarixi va Naqshbandiya tariqati bo'yicha mutaxassis. Bahouddin Naqshband qadamjosi kabi muqaddas joylarning tarixiy ahamiyati va ularga bo'lgan e'tiqodning davomiyligini o'rganishda uning ishlari muhim.

Mannon Boboqulov: O'rta Osiyo jamiyatlarining ijtimoiy tuzilishi, urf-odatlari va diniy amaliyotlarini o'rgangan. Uning tadqiqotlari mahalliy jamiyatning sovet tizimi sharoitida an'anaviy qadriyatlarini qanday saqlab qolganligiga oid tahlillarni o'z ichiga oladi.

Sovet davrida rasmiy ideologiya cheklovlari ostida ishlagan, ammo o'z tadqiqotlarida mahalliy madaniy va diniy merosga to'xtalib o'tgan olimlar kiradi. Ularning ishlari qimmatli ma'lumotlar manbai bo'la oladi, lekin ularni tanqidiy nuqtayi nazardan tahlil qilish talab etiladi.

Olim Qayumov: Adabiyotshunos va madaniyat tarixchisi sifatida Buxoro madaniy hayoti haqida yozgan. Uning asarlarida sovet davri madaniy qurilishi kontekstida diniy merosga nisbatan munosabatni kuzatish mumkin.

Muhammadjon Yusupov (Muhammadjon Yusupov): Buxoro tarixi va arxeologiyasi bo'yicha ma'lumot to'plagan. Uning arxeologik va tarixiy topilmalar haqidagi yozuvlari diniy obidalarning tarixiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mahalliy olimlarning hissasi ayniqsa mahalliy manbalar (og'zaki tarix, mahalliy arxivlar, etnografik kuzatishlar) dan foydalanishda beqiyosdir. Ularning ishlari «quyidan tarix» nuqtayi nazarini taqdim etadi.

Asosiy cheklov ko'pincha mavzuning bevosita «yashirin faoliyat»ga emas, balki kengroq madaniy meros, me'moriy yodgorliklar yoki umumiy diniy tarix doirasida yoritilishidadir. Maxsus «yashirin faoliyat»ni uning barcha jihatlari (tashkiliy, ijtimoiy, iqtisodiy) bilan sistemali o'rganish hali yetarlicha amalga oshirilmagan.

Ko‘pgina tadqiqotlar mustaqillikdan keyingi davrga to‘g‘ri keladi, bu esa sovet davridagi bevosita guvohlar soni cheklanganligi tufayli ma’lum bir metodologik qiyinchiliklar tug‘diradi.

1920-1930-yillar. Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Buxoroda diniy hayotga qarshi kurash ochiq va agressiv xarakterga ega bo‘ldi. Bu davr muqaddas joylarning qonuniy faoliyatini yo‘qotishi va ularning «yashirin» mavqega o‘tishining boshlanishi bilan ajralib turadi.

Qonuniy bazaning yo‘q qilinishi va qadamjolarning yopilishi 1920-yillarning boshlarida boshlangan kampaniya doirasida diniy vaqf mulklari milliylashtirildi, madrasalar va masjidlar yopildi. Buxorodagi ko‘plab qadamjollar, jumladan, Chor-Bakr, Hoja Zayniddin kabi yirik majmualar ham ushbu taqdirdan qochib qutula olmadi. Rasmiy hujjatlarda, masalan, O‘zDK (O‘zbekiston Davlat Kutubxonasi) qo‘lyozmalar fondidagi materiallarda, bu tadbirlar «xalqni irtiqod va johillikdan ozod qilish», «ilmiy-ma’rifiy ish» deb atalgan. Ammo, mahalliy aholi xotiralariga ko‘ra, bu jarayon ko‘pincha obidalarning beparvolik bilan vayron qilinishi bilan hamroh bo‘lgan. Bu bosim an’anaviy diniy tizimni yo‘q qilishga qaratilgan edi.

Qattiq bosim sharoitida diniy amaliyotlar ijtimoiy hayotning yashirin qatlamiga ko‘chdi. Ziyoratlar asosan kechqurun yoki ertalab, maxfiy holda amalga oshirila boshlandi. Bu jarayon Jeyms Skottning «kuchsizlarning qurollari» konsepsiyasini aniq aks ettirdi: ochiq qarshilik emas, balki itoatsizlik va maxfiylik. Masalan, Bahouddin Naqshband majmuasiga bolalar bilan tashrif buyurish «sayr qilish» deb atalgan, duo o‘qish esa ichki e’tiqod ishi sifatida maskalangan. Bu davrda diniy amaliyotlar, birinchi navbatda, ishonchli oilalar va mahalla doiralarida saqlanib qoldi.

Urush va urushdan keyingi davrda diniy siyosatda ma’lum yumshatishlar kuzatildi, ammo, bu «yashirin faoliyat»ning yo‘qolishiga olib kelmadi, balki uning yangi shakllarni o‘zlashtirishiga sabab bo‘ldi.

Ulug‘ Vatan urushi yillarida sovet hukumati diniy institutlardan vatanparvarlik ruhini targ‘atish uchun foydalanishga harakat qildi. Bu vaqtda ba'zi qadamjollarda nisbatan ochiq ro‘yxatga olingan diniy amaliyotlar qayta tiklandi. Biroq, bu holat qisqa muddatga davom etdi. Xrushchyov davrida (1950-yillar oxiri - 1960-yillar boshida) yangi, qattiqroq ateistik kampaniya boshlandi. Bu bosim 1980-yillargacha, «perestroyka» davrigacha davom etdi va bu davr mobaynida yashirin faoliyat doimiy bo‘lib qoldi.

1960-1980-yillarda «yashirin faoliyat» tizimli xarakter kasb etdi. Bu Pyer Burdining «amaliyotlar nazariyasi» nuqtai nazaridan tahlil qilinishi mumkin. Ma'lum odamlar (masalan, keksa ayollar - «bibixonlar» yoki sobiq ruhoniylar) norasmiy ravishda ma'lum bir qadamjo uchun mas’ul bo‘lib, ziyorat vaqtlari to‘g‘risida og‘zaki ma'lumot tarqatishgan. Bu tizim mahalliy jamiyatning «ijtimoiy kapitali» ga asoslangan edi. Ishonch va og‘zaki kelishuv asosida ishlagan bu norasmiy tarmoq rasmiy nazoratdan qochishga muvaffaq bo‘ldi.

Muhokama. Yashirin faoliyatning muvaffaqiyati mahalliy jamiyatning zich ijtimoiy tarmoqlariga bog‘liq edi. Axborot tez va samarali tarzda, og‘zaki ravishda tarqatildi. Masalan, militsiya tekshiruvi haqidagi ogohlantirishlar tezda tarqalib, ziyoratchilarga yo‘l o‘zgartirish imkonini berardi. Bu tarmoqlar nafaqat axborot almashish, balki xavfsizlikni ta'minlash va ijtimoiy bosim o‘tkazish uchun ham xizmat qilgan.

Muhim moslashuv strategiyasi diniy marosimlarni «milliy urf-odat» deb e’lon qilish edi. Masalan, qadamjolga tashrif «sayr qilish» yoki «choy ichish» deb atalgan, bolalarni olib borish «avliyo boboning barakoti» ni olish uchun emas, balki «milliy an’ana» sifatida oqlangan. Bu holat diniy va madaniy o‘rtasidagi chegaralarning noaniqligidan foydalanishga imkon berdi va madaniy hybridlik ning namunasiga aylandi. Bu usul sovet davrida diniy amaliyotlarni qonuniylashtirishning samarali usuli bo‘lib xizmat qildi.

Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjollarning yashirin faoliyatini o‘rganish natijasida ularning nafaqat diniy, balki murakkab ijtimoiy, madaniy va hatto siyosiy fenomen sifatidagi o‘rni aniqlandi. Ushbu tadqiqot quyidagi asosiy xulosalarni isbotladi:

Faol qarshilikning ko‘p shakllari: Qadamjolar atrofidagi faoliyat nafaqat passiv saqlanib qolish, balki faol qarshilikning sof namunasi bo‘lib, uni Jeyms Skott terminologiyasida «kuchsizlarning qurollari» deb atash mumkin. Bu qarshilik og‘zaki an’analarni saqlash, diniy amaliyotlarni yangi sharoitga moslashtirish va norasmiy kommunikatsiya tarmoqlarini yaratish orqali amalga oshirilgan. Bu holat sovet davri markaziy Osiyo jamiyatlarini faqat qurbonlar sifatida emas, balki o‘z taqdirini shakllantirishga intiluvchi faol subyektlar sifatida ko‘rish zaruratini ko‘rsatadi.

Ma’naviy muqavamatning instituti: Qadamjollar Sovet tizimi tomonidan yaratilgan dunyoviy ommaviy makonga qarshi turish uchun vazifasini o‘tagan alternativ ma’naviy makon vazifasini bajargan. Ushbu makon nafaqat diniy, balki madaniy va milliy qadriyatlarni saqlashga xizmat qilgan. Bu yerda sovet ideologiyasiga qarshi bo‘lgan qadriyatlar, normalar va dunyoqarish shakllantirilgan va uzatilgan.

Moslashuvchanlik va barqarorlikning paradoksi: Eng muhim xulosalardan biri shundaki, an’anaviy diniy institutlar o‘zgarishlar sharoitida moslashuvchanlik qobiliyatini namoyon etganlar. Diniy amaliyotlarning «milliy urf-odatlar» sifatida qayta talqin qilinishi, ularning yangi sharoitda ham davom

ettirilishiga imkon yaratgan. Bu holat an'analarning barqarorligi ularning qattiqligida emas, balki aksincha, moslashuvchanligida ekanligini ko'rsatadi.

Mahalliy Jamiyatning Ijtimoiy Kapitali: Yashirin faoliyatning muvaffaqiyati mahalliy jamiyatning ishiq ijtimoiy kapitali – zich ijtimoiy tarmoqlar, o'zaro ishonch va og'zaki kelishuvlar tizimiga bog'liq bo'lgan. Bu kapital sovet davlatining institutsional tuzilmalariga qarshi turish imkonini bergan norasmiy tizim yaratilishiga olib kelgan.

Xulosa. Tarixiy xotiraning qayta qurilishi: Qadamjollar nafaqat diniy obidalar, balki ijtimoiy xotiraning muhim omillari bo'lib xizmat qilgan. Ular rasmiy sovet tarixshunosligi tomonidan yo'q qilinishga urinilgan tarixiy voqealikni saqlab qolgan va mustaqillik yillarida milliy o'zlikni anglash va tarixni qayta qurish jarayonida muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

Ushbu tadqiqot nafaqat Buxoro tarixining o'ziga xos sahifasini yoritadi, balki quyidagi jihatlar bilan kengroq ahamiyatga ega:

- Sovet davri markaziy Osiyo jamiyatlarida diniy va madaniy o'zgarishlarni tushunish imkoniyatini beradi.
- Zamonaviy davrda an'anaviy diniy amaliyotlarning o'rni va ularning modernizatsiya sharoitida o'zgarishlarini tushunishga yordam beradi.
- Tarixiy sharoitda diniy va madaniy merosni qayta tiklash va qayta talqin qilish masalalariga amaliy yondashuvlar taklif qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjollarning yashirin faoliyati nafaqat dinga qarshi kurash sahifasi, balki insoniy ruhning ozodlik intilishi, madaniy o'zligini saqlash uchun kurash va an'analarning ajoyib moslashuvchanligi haqidagi hikoyatdir. Bu hikoyat o'tmishni tushunish, hozirni anglash va kelajakni qurish uchun qimmatli ma'lumotlar va tajribalarni o'z ichiga oladi. Albatta. Quyida «Sovet davrida Buxorodagi muqaddas qadamjolarning yashirin faoliyati tarixi» mavzusi bo'yicha ilmiy maqolaga kiritish mumkin bo'lgan adabiyotlar ro'yxatini taqdim etaman. Ro'yxat turli manbalar (kitoblar, maqolalar, arxiv hujjatlari)ni o'z ichiga olgan holda tuzilgan.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivı (O'zR MDA). Fond R-2486 – O'zSSR Din ishlari bo'yicha qo'mitasi.

2. Buxoro viloyati Davlat arxivı. Fond 25 – Buxoro viloyat ijroiya qo'mitasi.

3. O'zR MDA. Fond R-2356 – O'zSSR Ministrlar Soveti huzuridagi Madaniy-ma'rifiy muassasalar ishlari bo'yicha boshqarma.

4. Qalandarov, T. (2015). O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy madaniyati. Toshkent: Fan.

5. Qori, R. (2012). Buxoro: tarix, madaniyat, me'morlik. Buxoro: Buxoro nashriyoti.

6. Vohidov, Sh. (2008). Buxoro tarixi: sovet davri. Toshkent: Sharq.

7. Ziyodov, Sh. (2010). Buxoro me'moriy merosi: qayta tiklash va saqlash muammolari. Toshkent: Navro'z.

8. Zohidov, Sh. (2007). O'zbekistonda islom: tarix va hozirgi zamon. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.

9. Boboqulov, M. (2019). «Sovet davrida O'rta Osiyoda diniy-amaliyotlarning saqlanishi». O'zbekiston tarixi, № 3, 45-58.

10. Qosimov, Sh. (2020). «Naqshbandiya tariqati va Buxoro qadamjolari». Iman ilmi, № 1, 12-25.

11. Mamatqulov, R. (2017). «Buxoro diniy muassasalari tarixidan». Buxoro sharqi, № 4, 78-91.

12. Khalid, A. (2015). Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press.

13. Keller, S. (2001). To Moscow, Not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917-1941. Westport: Praeger.

14. Louw, M. E. (2013). Being Muslim in Central Asia: Practices, Politics, and Identities. Leiden: Brill.

15. Northrop, D. (2004). Veiled Empire: Gender & Power in Stalinist Central Asia. Ithaca: Cornell University Press.

UO‘K 32.328. 11.78 (132)

MA’NAVIY TARG‘IBOT: MOHIYAT, ZARURIYAT VA SUBYEKTLAR

Rasulov Hakim Mamanovich,
Termiz davlat pedagogika instituti professori, siyosiy fanlar nomzodi
rhm1973@mail.ru

Annotatsiya. *Maqolada targ‘ibot tushunchasining siyosiy, falsafiy, ilmiy, badiiy mohiyati, zaruriyati va subyektlari tahlil qilinib, uning ommaviy amaliy tomonlari o‘rganildi. Targ‘ibot jarayonining asosiy elementlari, mazmuni, shakllari va usullari, vositalariga e’tibor qaratildi. Targ‘ibot, tashviqot, propaganda tushunchalarining etimologiyasi manbalar asosida qiyosiy tahlil qilindi. Targ‘ibot “milliy g‘oya targ‘iboti”, “siyosiy targ‘ibot”, “huquqiy targ‘ibot”, “iqtisodiy yoki tadbirkorlik targ‘iboti”, “maxsus jangovarlik targ‘iboti”, “tasviriy targ‘ibot”, “ommaviy-sport targ‘iboti”, “yo‘l harakati qoidalari targ‘iboti” kabi shakllarda namoyon bo‘lishi tahlil etildi. Global targ‘ibotda axborotlar, g‘oyalar, mafkuralar, madaniyatlar asosiy kurash vositalariga aylanib borayotganligi ilmiy tahlil qilindi.* Ma’naviy targ‘ibotdan ko‘zlangan maqsad va vazifalar tizimlashtirilgan holda o‘rganildi.

Kalit so‘zlar*: targ‘ibot, tashviqot, propaganda, axborotlar, g‘oyalar, mafkuralar, madaniyatlar, qadriyatlar, targ‘ibot shakllari, targ‘ibotning maqsadi va vazifasi.*

ДУХОВНАЯ ПРОПАГАНДА: СУЩНОСТЬ, НЕОБХОДИМОСТЬ И СУБЪЕКТЫ

Аннотация. *В статье анализируются политическая, философская, научная, художественная сущность, содержание и субъекты понятия пропаганды, изучаются её массово-практические аспекты. Уделяется внимание основным элементам, содержанию, формам и методам, инструментам пропагандистского процесса. На основе источников проведён сопоставительный анализ этимологии понятий пропаганда, агитация, пропаганда. Проанализировано проявление пропаганды в таких формах, как «пропаганда национальной идеи», «политическая пропаганда», «легальная пропаганда», «экономическая или предпринимательская пропаганда», «специальная боевая пропаганда», «наглядная пропаганда», «массово-спортивная пропаганда», «пропаганда правил дорожного движения». Научно проанализирован тот факт, что информация, идеи, идеологии и культуры становятся основными средствами борьбы в глобальной пропаганде. Систематизировано изучены цели и задачи духовной пропаганды.*

Ключевые слова: *пропаганда, агитация, информация, идеи, идеологии, культуры, ценности, формы пропаганды, цель и функция пропаганды.*

SPIRITUAL PROPAGANDA: ESSENCE, NEED AND SUBJECTS

Abstract. *The article analyzes the political, philosophical, scientific, artistic essence, essence and subjects of the concept of propaganda, and studies its mass practical aspects. Attention is paid to the main elements, content, forms and methods, and tools of the propaganda process. The etymology of the concepts of propaganda, agitation, and propaganda was analyzed comparatively based on sources. The manifestation of propaganda in such forms as “national idea propaganda”, “political propaganda”, “legal propaganda”, “economic or entrepreneurial propaganda”, “special combat propaganda”, “visual propaganda”, “mass-sports propaganda”, “traffic rules propaganda” was analyzed. The fact that information, ideas, ideologies, and cultures are becoming the main means of struggle in global propaganda was scientifically analyzed. The goals and tasks of spiritual propaganda were studied in a systematized manner.*

Key words: *propaganda, agitation, information, ideas, ideologies, cultures, values, forms of propaganda, purpose and function of propaganda.*

Kirish. Global miqyosda tahdidlar, turli ko‘rinishdagi targ‘ibot-tashviqot faoliyatlarining kuchayishi, yuz berishi mumkin bo‘lgan har qanday ko‘rinishdagi xavf-xatarlarni prognoz qilish qiyin bo‘lgan davrda yashayapmiz. Shu bilan birga jamiyatni, ayniqsa, yoshlarni turli g‘oyalar ta’siridan, jinoyatchilikning ko‘payishi kabi illatlardan ihotalash qiyin bo‘lgan ijtimoiy makon shakllanmoqda. Buni oqibati o‘laroq milliy qadriyatlarga bepisandlik, ma’naviy, axborot ko‘rinishidagi xavf-xatarlarni o‘z vaqtida anglamaslik tendensiyalari vujudga kelmoqda. Shu bois ham bu masalalarga davlat siyosati darajasida doimiy tizimli e’tibor qaratilishi lozim. “Mamlakatimizda ma’naviy-ma’rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga

oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini oshirish, aholi, ayniqsa, yoshlarning intellektual salohiyati, ong-u tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda” [1].

Aksariyat hollarda targ‘ibot deganda siyosiy, falsafiy, ilmiy, badiiy va boshqa qarashlar va g‘oyalarni jamoatchilik ongiga singdirish va ommaviy amaliy faollikni oshirish maqsadiga qaratilgan faoliyat tushuniladi. Targ‘ibot jarayonining asosiy elementlari: uning predmeti (manfaatlari tashviqot orqali ifodalanadigan ijtimoiy guruh), mazmuni, shakllari va usullari, targ‘ibot vositalari yoki kanallari (radio, televideniye, bosma, ma’ruza tashviqoti tizimi va boshqalar), obyekti (tashviqot yo‘naltirilgan auditoriya yoki ijtimoiy jamoalar) tashkil etadi. Targ‘ibot jarayonini tushunish uchun uning subyektining ijtimoiy manfaatlari, ularning butun jamiyat va tashviqotga yo‘naltirilgan alohida guruhlar manfaatlari bilan aloqasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu uning mazmunini belgilaydi va targ‘ibotning shakllari, usullari hamda vositalarini tanlashga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi [8].

Adabiyotlar tahlili. “Targ‘ibot” tushunchasi arabcha «الدعاية» so‘zidan olingan bo‘lib, xohishni, qiziqishni kuchaytirish, rag‘batlantirish ma’nolarini anglatadi. Ya’ni biror g‘oya, ta’limotni yoyishga qaratilgan faoliyatni bildiradi. “Targ‘ibotchi” – targ‘ibot ishlarini olib boruvchi shaxsni, “targ‘ibotchilik” esa targ‘ibot olib borishni, targ‘ibot ishini anglatadi. Muammoga doir manbalarda targ‘ibot tushunchasiga nisbatan turli xil yondashuvlar ilgari suriladi. Aksariyat holatlarda targ‘ibot (propaganda) va tashviqot (agitatsiya) atamalari o‘rtasidagi farqli jihatlar ko‘p ham farqlanmaydi. Aksincha targ‘ibot-tashviqot tarzida birgalikda ham ishlatiladi. “Agitatsiya” so‘zining lug‘aviy ma’nosi (lotincha “agitation” harakatga keltirish) siyosiy g‘oyalar va shiorlarni keng xalq ommasi ongiga ta’sir etish maqsadida yoyishni bildiradi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da targ‘ibot (propaganda) so‘ziga “biror g‘oya, ta’limot va shu kabilarni yoyishga, kishilar ongiga singdirishga qaratilgan tushuntirish ishlari, deb izoh berilsa, tashviqot (agitatsiya) atamasiga “ommaga siyosiy ta’sir ko‘rsatish maqsadida yozma va og‘zaki ravishda qilinadigan ishlar” degan tavsif berilgan. Tushunchalar tahlilidan ko‘rinib turibdiki, targ‘ibot (propaganda) va tashviqot (agitatsiya) tushunchalari o‘rtasida muayyan farqlar mavjud. Xususan, targ‘ibot – bu bir necha g‘oyalarni tinglovchilar keng doirasiga ilmiy va tizimli tarzda singdirish bo‘lsa, tashviqot esa muayyan g‘oyanigina kishilarning hissiyotiga ta’sir etish orqali yetkazilishidir [3].

Targ‘ibot (lotincha propago - so‘zma-so‘z – “tarqatish”, “tarqataman”) zamonaviy siyosiy nutqda bu jamoatchilik fikrini yoki targ‘ibotchilar tomonidan olib borilayotgan boshqa maqsadlarni shakllantirish uchun qarashlar, faktlar, dalillar va boshqa ma’lumotlarni ochiq tarqatishdir. Ensiklopedik manbalarda targ‘ibotni siyosiy, falsafiy, ilmiy, badiiy va boshqa qarashlar va g‘oyalarni ommaviy onga kiritish va ommaviy amaliy faoliyatni faollashtirish maqsadida tarqatish deb ta’riflanadi [8].

Britaniya ensiklopediyasida targ‘ibotga quyidagicha ta’rif beriladi: “Targ‘ibot, ma’lumot tarqatish - faktlar, dalillar, mish-mishlar, yarim haqiqatlar yoki yolg‘on - jamoatchilik fikriga ta’sir o‘tkazish. Targ‘ibot - bu boshqalarning e’tiqodi, munosabati yoki harakatlarini ramzlar (so‘zlar, imo-ishoralar, plakatlar, yodgorliklar, musiqa, kiyim-kechak, detallar, soch turmagi, tangalar va shtamplar ustidagi naqshlar va boshqalar) orqali boshqarish uchun ozmi-ko‘pmi muntazam harakat. Premeditatsiya (lot. pre - oldin; lot. meditsamentum -dori – ya’ni bemorni umumiy behushlik va jarrohlik amaliyotiga oldindan tayyorlash) va manipulyatsiyaga (irodani boshqarish, siyosiy ta’sir) nisbatan kuchli e’tibor targ‘ibotni oddiy muloqotdan yoki erkin va oson fikr almashishdan ajratib turadi. Targ‘ibotchining o‘ziga xos maqsadi yoki maqsadlari to‘plami mavjud. Ularga erishish uchun targ‘ibotchi ataylab faktlarni, dalillarni va ramzlarni tanlaydi va ularni eng katta samaraga erishadigan tarzda taqdim etadi. Ta’sirni maksimal darajaga ko‘tarish uchun u muhim faktlarni o‘tkazib yuborishi yoki ularni buzib ko‘rsatishi mumkin va tinglovchilar e’tiborini boshqa ma’lumot manbalaridan chalg‘itishi mumkin” [2].

Rus madaniy antropologi va ommaviy xatti-harakatlar psixologiyasi sohasidagi mutaxassisi A.P.Nazaretyan propagandani “jamiyatdagi muayyan g‘oyalar, qadriyatlar, me’yorlar va dasturlarni maqsadga muvofiq ravishda tarqatish” [7] deb ta’riflaydi.

“Targ‘ibot” tushunchasi 1622-yilda Rim Papasi Gregori XV tomonidan yaratilgan katoliklarning “Congregatio de Propaganda Fide” (e’tiqodni targ‘ib qilish bo‘yicha jamoat) nomidan kelib chiqqan [2].

Biroq targ‘ibot fenomen sifatida atamaning o‘zi paydo bo‘lishidan ancha oldin mavjud edi. Xamurappi qonunlar kodeksining debochasini targ‘ibotning dastlabki namunalaridan biri deb hisoblash mumkin, unda ushbu qonunlar mamlakatda adolatni qaror toptirish va kuchsizlarni kuchlilardan himoya qilish maqsadida yaratilgan. Qonunlarning mazmuni, asosan, kambag‘al va huquqsizlarni bostirish va ekspulatatsiya qilish orqali boylar va ularning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan [6].

Targ‘ibotdan keng foydalanish birinchi jahon urushi yillari bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan. Dunyoning ko‘plab davlatlari g‘alaba qozonish uchun jamiyat kuchlarini safarbar etish zarurati bilan bog‘liq muammoga

duch keldilar. Bir tomondan individuallikka asoslangan tarqoqlik, ikkinchi tomondan, odamlar va jamiyat o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlash, fuqarolarning sadoqati va ma’naviyatini oshirish uchun tegishli tarixiy davrdan foydalanish mumkin bo‘lgan turli xil vositalar - fotosuratlardan tortib radio eshittirishlarga qadar faol foydalanishgan. Shu bilan birga, targ‘ibot xabarlarini tarqatishda ommaviy axborot vositalarining o‘rni aniqlandi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mutaxassislar targ‘ibotni ijtimoiy faoliyatning alohida turi sifatida e’tirof etadilar. Targ‘ibot deganda muayyan jamoatchilik fikri va hayotiy pozitsiyani shakllantirish maqsadida ma’lum bir g‘oya, fikr, qadriyat, norma, ma’lumot, fakt yoki argumentning tarqatilishi jarayoni tushuniladi [7]. Uning asl maqsadi muayyan subyektning manfaatlariga mos bo‘lgan jamoatchilik fikri va hayotiy pozitsiyani shakllantirish bilan bog‘liq. Qo‘yilgan maqsadning xarakteriga qarab targ‘ibotning ikki tipini (konstruktiv va destruktiv) tasniflash mumkin.

Natijalar va muhokama. Darhaqiqat, targ‘ibot tushunchasi juda keng qamrovli bo‘lib, jamiyat hayotining turli sohalarida qo‘llaniladi. Targ‘ibotning turli g‘oya va mafkuraviy hamda informatsion xurujlarga qarshi “milliy g‘oya targ‘iboti” mamlakatdagi siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq “siyosiy targ‘ibot”, huquqiy munosabatlar, huquq-tartibot sohasi va qonun ijodkorligi faoliyatidagi o‘zgarishlar, huquqni anglash va huquqiy madaniyatni shakllantirish jarayonlari bilan bog‘liq “huquqiy targ‘ibot”, aholining iqtisodiy ongini yuksaltirish orqali jamiyatni moliyaviy va iqtisodiy barqarorligini va yuksalishini ta’minlashga qaratilgan “iqtisodiy yoki tadbirkorlik targ‘iboti”, mudofaa salohiyatini mustahkamlash, harbiy safarbarlik, jangovar tayyorgarlik, urish holatida jang olib borish usullarini qamrab olgan harbiy sohadagi “maxsus jangovar targ‘ibot”, mamlakat imidjini, milliy ma’naviy merosi, tarixi, tabiatini internet, televideniye, rang tasvir orqali targ‘ib qiladigan “tasviriy targ‘ibot”, “ommaviy-sport targ‘iboti”, fuqarolar, ayniqsa, maktab o‘quvchilari o‘rtasida “yo‘l harakati qoidalari targ‘iboti” kabi shakllari sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, targ‘ibot – bu qarashlar, qadriyatlar, g‘oyalar, his-tuyg‘ular, mafkuralarni shakllantirish, shaxs yoki jamiyatning xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatish maqsadida auditoriyaga g‘oyaviy-siyosiy qarashlarni tarqatishdir.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda “targ‘ibot” atamasi ilmiy ta’riflarining asosiylari sifatida quyidagilarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) ma’lum qarashlar, g‘oyalar, hissiy holatlarni shakllantirish, odamlarning ijtimoiy xulq-atvoriga ta’sir qilish maqsadida bilimlar, qadriyatlar va boshqa ma’lumotlarni tarqatishga qaratilgan faoliyat tizimi;

2) ma’lum sinflar, partiyalar, davlatlar mafkurasi va siyosatining omma orasida tarqalishi;

3) ommaviy ongni manipulyatsiya qilish vositalari.

Targ‘ibot-tashviqot jarayoni AQShlik olimlar G.Lassvell (1902-1978), L.Lippman (1889-1974) va J.Dyui (1859-1952) tomonidan nazariy asoslab berilgan. G.Lassvell nazariyasiga ko‘ra targ‘ibot-tashviqot ta’siri xabarlarning xususiyatlari bilan emas, balki inson ongining zaifligi bilan bog‘liqdir. Tadqiqotchining fikriga ko‘ra, har qanday iqtisodiy inqiroz yoki siyosiy mojaro potensial xavflidir, chunki u ommaviy psixozga olib keladi va odamlarning tashviqotga ta’sirini kuchaytiradi. G.Lassvellning ta’biricha, muvaffaqiyatli targ‘ibot-tashviqot kompaniyasi uzoq, puxta ishlab chiqilgan strategiyaga ega bo‘lishi kerak, bunda ma’lum ramziy obrazlarni yaratish va odamlarni ular bilan kerakli his-tuyg‘ularni bog‘lashga o‘rgatish zarur. G.Lassvell tegishli jarayonni tizimlashtirishni, ommaviy axborot vositalari targ‘ibot-tashviqoti ustidan nazoratni o‘ziga xos “yangi elita”, ba’zi bir «ilmiy texnokratiya»ga o‘tkazishni taklif qildi, bu esa o‘z bilimlarini yomonlik uchun emas, balki yaxshilik uchun ishlatishga tantanali va’da beradi va bajaradi.

L.Lippmanning g‘oyalari, shuningdek, G.Lassvellning asl qarashlariga xos bo‘lgan skeptitsizm (mulohaza yuritish, tadqiq qilish. ishonchli bilim olish) bilan ham ajralib turardi. U o‘rtacha odam o‘zini o‘zi atrofidagi dunyoda mustaqil ravishda yo‘naltira olishiga va muayyan vaziyatda qanday harakat qilish haqida aqlli qaror qabul qilishga qodir ekanligiga shubha qildi. Asosiy sabablar sifatida L.Lippman o‘sha davrga xos muhitning murakkabligini, ma’lum siyosiy kuchlar xavfi va axborot manbalarining yetishmasligini keltirdi. U shuningdek, targ‘ibot-tashviqotning buzg‘unchi ta’siridan xavotirlanish, tahdidning jiddiyligi siyosiy tizimni qayta qurishni - ommaviy axborot vositalarining mazmuni ustidan maqbul, ammo qat’iy nazoratni amalga oshiradigan muayyan organ yoki mexanizmni yaratishni talab qiladi, deb hisoblaydi. L.Lippman, xususan, tergov byurosini shakllantirishni taklif qildi, uning vazifalari ma’lumotni tahlil qilish, qarorlar qabul qilish uchun uni elitaga yo‘naltirish, shuningdek, odamlar qanday ma’lumotlarni bilishi va bilmasligi kerakligini aniqlashni o‘z ichiga oladi.

J.Dyuining vatandoshlari G.Lassvell va V.Lippman bildirgan fikrlarni faol tanqid qildi. Uning fikricha, targ‘ibotga qarshi kurashning asosiy vositasi xalqni zararli ta’sirlardan himoya qila oladigan darajada tarbiyalash edi. U shuningdek, ommaviy axborot vositalari ustidan nazoratni ba’zi elita texnokratiyalariga o‘tkazish g‘oyasini rad etdi. J.Dyui ta’lim va ommaviy axborot vositalarini tanqidiy

fikrlash asoslariga, shuningdek, muhim ijtimoiy muammolarni muhokama qilishga ko‘proq e’tibor qaratishlari uchun isloh qilishni taklif qildi.

Hozir urushlar gibrid ko‘rinishiga kelgan va bunda tanklar emas, axborotlar, g‘oyalar, mafkuralar, madaniyatlar asosiy kurash vositalaridir. Bunday kurash mamlakatlar va yetakchilikka da’vo qilayotgan tomonlar o‘rtasida jamiyat ichidagi siyosiy, iqtisodiy kuchlar, oilalar va boshqa ijtimoiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Dunyo siyosiy maydonida, mamlakat ijtimoiy hayotidagi o‘zgarishlar dinamikasiga e’tibor qaratsak, targ‘ibot maxsus himoya bilimiga ega bo‘lmaganlarga qarshi yanada samarali ishlayotganligini kuzatish mumkin. Bilimga ega bo‘lmaganlardan farqli o‘laroq, oddiy odamlar o‘zlarini himoya qila olmaydilar va targ‘ibot va tashviqot qurboni bo‘ladilar.

Odamlar qalbi va ongida insoniy tuyg‘ular qaror topishi, jamiyatda olijanob fazilatlar ustuvor bo‘lishida ma’naviy targ‘ibot muhim ahamiyatga ega. Ma’naviy targ‘ibot tushunchasi aksariyat hollarda ta’lim-tarbiyaning muhim ko‘rinishi sifatida qaraladi. “Targ‘ibot” atamasining o‘zagini “rag‘bat” so‘zi tashkil etadi. Shunday ekan, u insonni biror manfaatli harakatga rag‘batlantirishni nazarda tutadi. “Tashviqot” tushunchasining o‘zagi esa “shavq” so‘zidan olingan bo‘lib, u kishida biror narsaga shavq, ishonch tuyg‘ularini uyg‘otishga yo‘naltirilgan. Demak, targ‘ibot-tashviqotdan ko‘zlangan asosiy maqsad – nafaqat bilim orttirish, balki kishini biror-bir xatti-harakatga undashdan ham iboratdir. Kishilar ongini turli zararli g‘oyalari, jamiyat taraqqiyotiga tahdid tug‘diruvchi illatlardan xalos etish, ularning qalbiga yangicha tafakkur, yangi munosabat, milliy taraqqiyotimizga xizmat qiladigan g‘oyalarni singdirish har doim ham oson kechmagan. Shu ma’noda, ma’naviy targ‘ibot jarayoni doimiy va uzliksiz davom etadigan jarayondir [4].

Ma’naviy targ‘ibot konstruktiv targ‘ibotning o‘ziga xos ko‘rinishidir. Ma’naviy targ‘ibot deganda jamiyatdagi barqarorlik va hamjihatlikni shakllantirish, ijtimoiy garmoniyani mustahkamlash, kishilarda gumanistik e’tiqodni qaror toptirish, ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlarni shakllantirish, ularni umume’tirof etilgan qadriyatlar atrofida birlashtirish maqsadida muayyan siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, falsafiy, ilmiy, badiiy, estetik va boshqa fikr va g‘oyalarni, fakt va argumentlarni tarqatish jarayoni nazarda tutiladi. Ma’naviy targ‘ibot umumjamiyat manfaatlariga xizmat qiladi va o‘z oldiga manipulyativ maqsadlarni qo‘ymaydi. U har qanday jamiyatda tarbiyalash, axborot yetkazish va himoyalash funksiyalarini bajaradi.

Ma’naviy targ‘ibot o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga mutanosib bo‘lgan a) muayyan fikr va g‘oyani jamoatchilik ongiga singdirish; b) kishilarni umumjamiyat va millat ehtiyoj va manfaatlariga mos bo‘lgan maqsad yo‘lida faollashtirish; v) muqobil, g‘ayriinsoniy maqsadlarga yetaklovchi g‘oyaning asossiz ekanligini isbotlab berish; g) muqobil, g‘ayriinsoniy maqsadlarga yetaklovchi g‘oyani asoslash uchun keltirilgan faktlarni rad etish; d) kishilarni umumjamiyat va millat ehtiyoj va manfaatlariga mos tushmaydigan muddaoga intilishdan qaytarish kabi qator vazifalarni bajaradi.

Xulosalar. Xotima o‘rnida ta’kidlash joizki, ma’naviy targ‘ibot sistemasi murakkab tarkibga ega. Bunday tarkib ma’naviy targ‘ibot subyekti, mazmuni va shakllari, uslublari va usullari, omillari va vositalarini o‘z ichiga oladi. Ma’naviy targ‘ibotni odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini boshqarish, ularda jamiyatdagi o‘zgarishlarga nisbatan daxldorlik his-tuyg‘ularini shakllantirish bilan bog‘liq muammolarini hal qilishning amaliy bilimlar va usullar tizimi deb ta’riflash mumkin. Eng muhimi, ma’naviy targ‘ibotda bir tomonlamalikka yo‘l qo‘yib bermaslik, ya’ni erishilgan yutuqlarni xolisona e’tirof etib, yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni tanqidiy nuqtai-nazardan baholash lozim.

ADABIYOTLAR:

1. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 3- maydagi PQ-4307-son “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.*
2. *Propaganda. https://www.britannica.com/topic/propaganda*
3. *Rasulov H. M. Ma’naviy targ‘ibotda ilg‘or xorijiy tajribalar //Sharq renessansi: Innovatsion, ta’lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar. – 2022. – T. 2. – 10-2-son. – B. 818-826.*
4. *Rasulov H.M Siyosiy va huquqiy madaniyatni yuksaltirish – korrupsiyaga qarshi kurashning asosiy omili safatida // O‘quv fanlari bo`yicha akademik tadqiqotlar. – 2024. – T. 5. – No 2. – B. 521-525.*
5. *Siepmann C. The Nature of propaganda. – N.Y., 1969. – P. 12.*
6. *Законы вавилонского царя Хаммурапи. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/hammurap.htm*
7. *Назариетян А.П. Агрессивная толпа, моссовая паника, слухи: Лекции по социальной и политической психологии. – СПб.: Питер, 2004. – С.163.*
8. *Пропаганда // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А.М.Прохоров. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.*

UO‘K 327.83

NEOKONSERVATIV “AQL MARKAZLAR”NING AQSH MUDOFAA VA XAVFSIZLIK PARADIGMALARI SHAKLLANISHIGA TA’SIRI

Turayev Abrar Saloxiddinovich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti,
siyosiy fanlar bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
ijtimoiy2017@mail.ru

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotda neokonservativ “aql markazlar”ning AQSh mudofaa va xavfsizlik paradigmalari shakllanishiga hamda milliy manfaatlar siyosatiga ta’siri tahlil qilinadi. “Xavfsizlik” tushunchasi keng qamrovda, ya’ni nafaqat harbiy himoya, balki siyosiy, iqtisodiy, mafkuraviy va g‘oyaviy barqarorlik asosida talqin etiladi. Neokonservatorlar milliy xavfsizlikni faqat ichki mudofaa bilan cheklanmay, global miqyosda geosiyosiy muvozanatni saqlash, xalqaro tartibni shakllantirish va AQShning demokratik qadriyatlarni targ‘ib qilish orqali milliy manfaatlarini ilgari surish sifatida ko‘radilar. Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI), Me’ros Fondi, PNAC va boshqa neokonservativ markazlar milliy manfaatlarni harbiy, iqtisodiy va siyosiy komponentlarga bo‘lib, global yetakchilik va iqtisodiy resurslarga erkin kirishni ta’minlashni ustuvor deb biladilar. Ularning strategik hujjatlari, jumladan, AQSh Milliy xavfsizlik strategiyalari, kuchli harbiy salohiyat, oldindan zarba berish (“preemptive action”), demokratik qadriyatlarni global yoyish va agressiv tashqi siyosatni asos qilib olgan.*

Kalit so‘zlar: *neokonservatizm, “aql markazlar”, milliy xavfsizlik, Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI), Me’ros Fondi (Heritage Foundation), PNAC, xavfsizlik strategiyasi, harbiy kuch, demokratik qadriyatlar, global yetakchilik.*

ВЛИЯНИЕ НЕОКОНСЕРВАТИВНЫХ «МОЗГОВЫХ ЦЕНТРОВ» НА ФОРМИРОВАНИЕ ПАРАДИГМ ОБОРОНЫ И БЕЗОПАСНОСТИ США

Аннотация. *В данном исследовании анализируется влияние неоконсервативных «мозговых центров» на формирование парадигм обороны и безопасности США, а также на политику национальных интересов. Понятие «безопасность» трактуется широко, то есть не только с точки зрения военной обороны, но и на основе политической, экономической, идеологической и концептуальной стабильности. Неоконсерваторы рассматривают национальную безопасность не только как внутреннюю оборону, но и как поддержание геополитического баланса в глобальном масштабе, формирование международного порядка и продвижение национальных интересов США путём пропаганды демократических ценностей. Американский институт предпринимательства (AEI), Фонд «Наследие», PNAC и другие неоконсервативные центры разделяют национальные интересы на военный, экономический и политический компоненты, отдавая приоритет глобальному лидерству и обеспечению свободного доступа к экономическим ресурсам. Их стратегические документы, включая стратегии национальной безопасности США, основываются на мощном военном потенциале, превентивных действиях («упреждающие действия»), глобальном распространении демократических ценностей и агрессивной внешней политике.*

Ключевые слова: *неоконсерватизм, «мозговые центры», национальная безопасность, Американский институт предпринимательства (AEI), Фонд «Наследие» (Heritage Foundation), PNAC, стратегия безопасности, военная мощь, демократические ценности, глобальное лидерство.*

THE INFLUENCE OF NEOCONSERVATIVE «THINK TANKS» ON THE FORMATION OF US DEFENSE AND SECURITY PARADIGMS

Abstract. *This study analyzes the influence of neoconservative «think tanks» on the formation of US defense and security paradigms and national interest policies. The concept of «security» is interpreted broadly, encompassing not only military defense, but also political, economic, ideological, and conceptual stability. Neoconservatives view national security not just as internal defense, but as maintaining geopolitical balance on a global scale, shaping the international order, and advancing US national interests through the promotion of democratic values. The American Enterprise Institute (AEI), Heritage Foundation, PNAC, and other neoconservative centers prioritize global leadership and ensuring free access to economic resources, dividing national interests into military, economic, and political components. Their strategic*

documents, including US National Security Strategies, are based on strong military capabilities, preemptive action, global spread of democratic values, and an assertive foreign policy.

Keywords: *neoconservatism, think tanks, national security, American Enterprise Institute (AEI), Heritage Foundation, PNAC, security strategy, military power, democratic values, global leadership.*

Kirish. Tarixan insoniyat doimo o‘z hayoti, ijtimoiy tuzumi va davlat tizimini turli xavf-xatarlardan himoyalashga intilib kelgan. Xavfsizlik nafaqat jismoniy tahdidlar, balki siyosiy, iqtisodiy, madaniy va g‘oyaviy xatarlarga qarshi turgan holatda jamiyatning barqaror rivojlanishiga zamin yaratadi. Aynan shu omil davlatlar tomonidan xavfsizlik siyosatining shakllanishi va doimiy ravishda takomillashuvini taqozo etadi. Bu borada, ayniqsa, AQShda faoliyat yurituvchi neokonservativ “aql markazlar”ning konseptual yondashuvlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Neokonservatorlar nazarida, davlat xavfsizligini ta’minlash – bu faqat ichki mudofaa bilan cheklanmasligi, balki global miqyosda geosiyosiy muvozanatni saqlash, “xalqaro adolat” va AQSh g‘oyaviy liderligini ilgari surish orqali amalga oshiriladi. Bu yondashuv, o‘z navbatida, xavfsizlik siyosatining g‘oyaviy va strategik chegaralarini kengaytiradi. “Aql markazlar”ning siyosiy elitalarga ta’siri ularning Kongressda chiqishlari, strategik hisobotlari va siyosiy qaror qabul qilishdagi lobbichilik faoliyati orqali amalga oshadi. Shu tariqa, neokonservativ “aql markazlar” xavfsizlik siyosatini nafaqat tahdidlarga munosabat sifatida, balki siyosiy kuch va qadriyatlar orqali global tartibni shakllantirish vositasi sifatida talqin qiladilar. Davlatlar xavfsizlik strategiyasini ishlab chiqishda harbiy salohiyat bilan birga mafkuraviy va axborot resurslarining kuchi, diplomatik tashabbuslar va ijtimoiy ongni boshqarish usullarini birgalikda qo‘llash amaliyoti yo‘lga qo‘yilgan.

“Xavfsizlik” tushunchasi ijtimoiy-siyosiy fanlarning muhim kategoriyalaridan biri hisoblanib, tushunchaning mazmunini ochib berishda turli talqinlar ilgari suriladi. Xususan, siyosiy fanlar doktori, professor M.Muhammadsidiqovning ta’rifiga ko‘ra: “Xavfsizlik – bu xalqaro munosabatlarning, erkin dunyoning buzilishini, xalqlarning xavfsizligiga har qanday shaklda bo‘lmasin tahdid solinishini istisno qiluvchi holatdir”[1].

Xalqaro xavfsizlikdan to milliy xavfsizlikni ta’minlashgacha bo‘lgan barcha darajalarda u yoki bu tahdidlarning ta’siri va undan himoyalanish holati asosiy qarashlarning mazmunini ifodalaydi. Xususan, “xalqaro xavfsizlik” deganda, dunyo hamjamiyatining barqarorligini ta’minlovchi xalqaro munosabatlar holati tushuniladi. Boshqacha aytganda, xalqaro xavfsizlik – xalqaro munosabatlar subyektlariga urush xavfi yoki suveren hayotiga va mustaqil rivojiga tashqaridan boshqa tajovuz xavfi bo‘lmagan holatidir. Milliy xavfsizlikni ta’minlash har bir davlat boshqaruvining ustuvor yo‘nalishi hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Zamonaviy ijtimoiy-siyosiy tahlilda xavfsizlik siyosati har qanday darajadagi siyosiy qarorlar qabul qilinishida mafkuraviy yondashuvlardan mustasno holda shakllanmaydi. Xususan, ichki va tashqi xavfsizlik siyosatining asosiy yo‘nalishlari muayyan siyosiy mafkuralar ya’ni, liberalizm, realizm, konstruktivizm yoki neokonservatizm doirasida talqin etiladi va rejalashtiriladi. Ayniqsa, neokonservativ siyosiy tafakkur ushbu sohada keskin va faol pozitsiyasi bilan ajralib turadi.

Neokonservativ tafakkur doirasidagi yetakchi tahlil markazlari, xususan, Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI), Yangi Amerika asri loyihasi (PNAC), va Gudson Instituti kabi subyektlar xavfsizlikni nafaqat mudofaa konsepsiyasi bilan, balki demokratiya, erkin bozor va g‘oyaviy ustunlikni ta’minlash vositasi sifatida ko‘radilar. Ular xavfsizlikni passiv mudofaa emas, balki faol tashabbuskorlik asosida anglaydi. Masalan, PNAC tomonidan ilgari surilgan oldindan zarba berish (“preemptive action”) g‘oyasi terrorizmga, avtoritar rejimlarga va AQSh manfaatlariga tahdid soluvchi har qanday kuchga qarshi faol choralar ko‘rishni nazarda tutadi. Ularning talqinida xavfsizlik keng qamrovli tushuncha bo‘lib, u siyosiy mafkura, ideologik barqarorlik va fuqarolik ongini ham o‘z ichiga oladi. Mazkur markazlar fikricha, ichki xavfsizlikni ta’minlash uchun, eng avvalo, jamiyatning mafkuraviy jihatdan yagona, siyosiy jihatdan barqaror bo‘lishi zarur.

Neokonservatorlar nuqtayi nazaridan, ichki siyosiy xavfsizlik davlatning ideologik mustahkamligi, ijtimoiy institutlarning izchil ishlashi va fuqarolarning siyosiy ongining muayyan qadriyatlarga asoslanganligi bilan belgilanadi. Ular aynan liberal-demokratik qadriyatlar asosida qurilgan siyosiy tizimlarni eng barqaror va xavfsiz tizim deb hisoblaydi. Shu bois, siyosiy ongni shakllantirish, fuqarolarda milliy manfaatlarga sadoqat uyg‘otish va davlat institutlariga nisbatan ishonchni mustahkamlash neokonservativ xavfsizlik doktrinasining ajralmas tarkibiy qismidir. Davlat ichki siyosiy xavfsizligining kafolati sifatida siyosiy legitimlik, ya’ni hokimiyat va davlat tuzilmalarining aholiga nisbatan ma’naviy va qonuniy asosda qabul qilinishi, neokonservativ konsepsiyada alohida e’tiborga molikdir. Bunday

yondashuvda xavfsizlik – bu faqat tahdidlarni bartaraf etish emas, balki siyosiy tizimning o‘z mafkuraviy ustunliklarini saqlab qolish yo‘lidagi faol harakatdir.

AQShdagi liberal-demokratik tamoyillar ichki siyosiy muhitda yetakchi o‘rinni egallagan bo‘lsa-da, neokonservativ mafkuraning asosiy yo‘nalishlari xalqaro munosabatlar va global xavfsizlik arxitekturasini qayta shakllantirishga qaratilgan. Neokonservatorlar demokratik qadriyatlarni kengaytirish orqali xavfsizlikni mustahkamlash mumkinligiga ishonishadi. Bu esa ularni klassik realizmdan farqlovchi asosiy jihatdir. Shuningdek, neokonservatizm ichki xavfsizlikni ta’minlashda ham o‘ziga xos mafkuraviy talqinlarga ega. AQSh fuqarolik jamiyatida fuqarolik mas’uliyati, vatanparvarlik, meritokratiyaga asoslangan siyosiy elitalar yetakchiligi kabi tamoyillar ichki barqarorlik va xavfsizlikning muhim komponentlari sifatida ko‘riladi. Bunday yondashuvlar ayniqsa 1980-yillardan buyon Prezident R.Reygan, keyin esa 2000-yillarda Prezident J.Bush (kichik) davrida amaliy siyosatga faol tatbiq etildi.

Neokonservatorlar fikricha, jamiyatning siyosiy jipsligi va ma’naviy birligi xavfsizlikning ichki omillari sifatida doimo ustuvor bo‘lishi lozim. Bu borada ularning ijtimoiy siyosatga nisbatan elitistik yondashuvi, ya’ni jamiyatni faollashtirish, lekin uni professional siyosiy yetakchilar orqali boshqarish zarurati aniq namoyon bo‘ladi.

Umuman, xavfsizlik siyosati faqat texnik va harbiy yo‘nalishdagi chora-tadbirlar bilan emas, balki mafkuraviy, siyosiy va g‘oyaviy ustuvorliklar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, neokonservativ “aql markazlar” ta’kidlaganidek, xavfsizlik – bu demokratik qadriyatlarni kengaytirish, ichki mafkuraviy barqarorlikni ta’minlash va milliy manfaatlarni global miqyosda ilgari surishdir.

AQSh davlat boshqaruvi bilan bog‘liq siyosiy jarayonlarning shakllanishi va rivojlanishini tahlil qilishda neokonservatizm mafkurasining milliy xavfsizlik siyosatiga ta’sirini baholash muhim metodologik yondashuvni talab etadi. Neokonservatizm xavfsizlik konsepsiyalarining mazmunini chuqur tahlil etish bu mafkuraning siyosiy qarorlar, ayniqsa, tashqi siyosat va global strategiyalarni belgilashdagi rolini to‘laqonli tushunishga imkon beradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili va muhokamasi. AQSh xavfsizlik paradigmasi, ayniqsa 2001-yil 11-sentabr voqealaridan so‘ng, neokonservativ fikrlovchilarning faol ta’siri ostida keskin o‘zgarishga yuz tutdi. Turli “aql markazlar” AQSh tashqi siyosatini faollashtirish, demokratik qadriyatlarni kuch orqali eksport qilish va milliy manfaatlar atrofida geostrategik manzara yaratish g‘oyalarini ilgari surdi.

Neokonservativ konsepsiyada xavfsizlik avvalo, tashqi tahdidlarni oldindan bartaraf etish orqali ta’minlanadi. Bunga javoban ular ilgari surgan oldindan zarba berish (“preventive action”) va rejimlarni o‘zgartirish (“regime change”) strategiyalari xavfsizlik siyosatining asosiy ustunlariga aylandi. Ularning fikricha, “tahdidga aylanishi mumkin bo‘lgan davlatlarga nisbatan oldindan harakat qilish” AQSh milliy xavfsizligining kafolati hisoblanadi[2]. Aynan shu nuqtayi nazardan, neokonservatorlar AQSh tashqi siyosatini faqatgina realistik (tahdidga asoslangan) emas, balki g‘oyaviy-ekspansionistik yondashuv bilan olib borishni taklif etdilar. Bu yondashuv 2002-yildagi Milliy Xavfsizlik Strategiyasida ham o‘z aksini topgan bo‘lib, u yerda AQSh “oldindan neytrallash” siyosatini qonuniylashtiradi[3]. Demak, neokonservativ mafkura AQSh xavfsizlik siyosatining shakllanishida ikki yo‘nalishda – tashqi siyosiy ekspansiya va ichki mafkuraviy barqarorlik – orqali faol rol o‘ynaydi. Bu ikki vektor orqali neokonservatorlar AQSh global ustunligini saqlab qolish va uni “demokratik xavfsizlik zonasi” sifatida qayta talqin qilishni maqsad qilganlar. Mazkur yondashuv bugungi kunda ham turli “aql markazlar” va siyosiy qarorlar orqali o‘z aksini topishda davom etmoqda.

AQSh neokonservatizm mafkurasida milliy xavfsizlik konsepsiyasi, avvalo, milliy manfaatlarni ta’minlash va himoya qilish masalasiga tayanadi. Bu yondashuvda xavfsizlik faqat harbiy yoki mudofaa salohiyati bilan emas, balki AQShning global miqyosdagi siyosiy, iqtisodiy va ideologik ustunligini saqlab qolishga xizmat qiladigan keng konseptual doirada tushuniladi. Neokonservativ fikrlovchilarga ko‘ra, milliy manfaatlar doimiy o‘zgaruvchi geosiyosiy sharoitda aktiv tashqi siyosat, xalqaro institutlarga ta’sir va normativ ustunlik orqali ilgari surilishi kerak. Shu nuqtayi nazardan, yangilangan konservativ yondashuv (renewed conservatism) neokonservatorlar tomonidan ishlab chiqilgan va 1970-yillardan boshlab, ayniqsa Prezident R.Reygan davridan e’tiboran, AQSh xavfsizlik siyosatining asosiy falsafiy yo‘nalishiga aylangan. Bu yondashuvda “axloqiy realizm” tamoyiliga tayaniladi ya’ni, kuch ishlatish faqat zarurat bilan emas, balki axloqiy jihatdan asoslangan siyosiy vosita sifatida ham oqlanadi.

PNAC va Me’ros Fondi “aql markazlari” tomonidan ilgari surilgan qarashlarga ko‘ra milliy manfaatlar – bu nafaqat AQSh hududiy yaxlitligini himoya qilish, balki global miqyosda AQSh qadriyatlari va manfaatlarini ilgari surishdir. Ularning fikricha, agar AQSh demokratik tamoyillarni himoya qilishda sustkashlik qilsa, bu bevosita milliy xavfsizlik uchun tahdid tug‘diradi. Milliy manfaatlarning himoyalanish darajasi esa, neokonservativ konsepsiyada, milliy xavfsizlikning asosiy mezoni sifatida qaraladi. Bu yondashuvda manfaatlar passiv ravishda himoya qilinmaydi, balki faol tashqi siyosiy strategiyalar orqali

ilgari suriladi. Aynan shuning uchun, neokonservatorlar AQSh tashqi siyosatini global yetakchilikni saqlash va geostrategik raqiblarni jilovlash yo‘lidagi vosita sifatida ko‘radilar. Neokonservativ xavfsizlik doktrinasida milliy xavfsizlik va milliy manfaatlar o‘zaro uzviy bog‘liq tushunchalar bo‘lib, ularning himoyasi faqat mudofaa siyosati emas, balki tashqi siyosiy faoliyat, mafkuraviy ekspansiya va demokratik qadriyatlarni global targ‘ib qilish orqali amalga oshirilishi zarur deb qaraladi. Bu yondashuv AQShni nafaqat xavfsizlik nuqtayi nazaridan, balki ideologik va geosiyosiy jihatdan ham global tartibot markazida ushlab turishga qaratilgandir.

AQSh milliy manfaatlarini aniqlash va belgilashda turli yondashuvlar mavjud bo‘lib, ularning har biri mamlakat tashqi va ichki siyosatining turli jihatlarini aks ettiradi. Amerikalik siyosatshunos professor D.Cheyz milliy manfaatlarni to‘rt asosiy jihatga bo‘lib ta’riflaydi: 1) Qo‘shma Shtatlarga xavf solishi mumkin bo‘lgan agressorlarning bazalarini yo‘q qilish –milliy xavfsizlikni ta’minlash uchun tashqi tahdidlarni oldini olish. 2) Xorijda demokratiya va o‘z-o‘zini boshqarish institutlarini qo‘llab-quvvatlash – bu AQShning g‘oyaviy va geopolitik ta’sirini kengaytirishga xizmat qiladi. 3)Savdo aloqalarini rivojlantirish va himoya qilish – iqtisodiy manfaatlarni mustahkamlash va global bozorlarda raqobatbardoshlikni saqlash. 4) Dunyoda kuchlar muvozanatini ta’minlash va barqaror G‘arbni shakllantirishga ko‘maklashish – bu esa strategik xavfsizlikni mustahkamlashga yo‘naltirilgan tashqi siyosatning asosiy ustunlaridan biridir.

Neokonservativ “aql markazlar”, xususan Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI) va Meros fondi bu yondashuvlarni yanada kengroq va faolroq shakllantirish tarafdorlari hisoblanadi. Ularning nazarida, milliy manfaatlar nafaqat hududiy xavfsizlikka, balki global siyosiy tizimda Amerika ustunligini mustahkamlashga qaratilgan. Masalan, Meros fondi ekspertlari milliy manfaatlarni iqtisodiy, strategik va siyosiy komponentlarga bo‘lib ko‘radi**,** ularning har biri bir-biridan uzviy bog‘langan. Ushbu yondashuvda, iqtisodiy manfaatlar ko‘pincha global resurslarga, xususan, Fors ko‘rfazi mintaqasidagi neftga erkin kirishni ta’minlash bilan ifodalanadi. Bu neft resurslari AQSh iqtisodiyotining barqarorligi uchun hayotiy ahamiyatga ega hisoblanadi [4].

Strategik manfaatlar esa, ayniqsa, neokonservatorlar tomonidan mintaqada tahdid soluvchi harbiy kuchlarning paydo bo‘lishini oldini olish va ularning hukmronlikka intilishiga qarshi kurash sifatida talqin qilinadi. Bu nuqtayi nazardan, AQSh uchun Fors ko‘rfazi va Yaqin Sharqdagi har qanday harbiy-siyosiy o‘zgarishlar bevosita milliy xavfsizlik darajasiga ta’sir qiluvchi omil hisoblanadi[5]. Shu tariqa, neokonservativ “aql markazlar” milliy manfaatlarni aniqlashda kompleks yondashuvni taklif etib, iqtisodiy resurslarni himoya qilish, geostrategik barqarorlikni ta’minlash va demokratik institutlarni kengaytirishga asoslangan tashqi siyosatni qo‘llab-quvvatlaydi. Ularning qarashicha, bu elementlarning birgalikdagi faoliyati orqali AQShning global liderligi va milliy xavfsizligi mustahkamlanadi [6].

“Meros Fondi” ekspertlari tomonidan belgilangan AQShning hayotiy muhim milliy manfaatlari eng ustuvor strategik yo‘nalishlar sifatida ko‘riladi. Ular quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Birinchidan, AQShning hududiy daxlsizligi, chegaralari va havo kengliklarini himoya qilish. Bu – davlat suverenitetining asosiy poydevori bo‘lib, neokonservativ “aql markazlar”ning xavfsizlik siyosatidagi muhim ustunliklaridan biridir. Ushbu tamoyil asosida har qanday tashqi tahdid va agressiya qat’iy rad etiladi;

Ikkinchidan, Yevropa, Sharqiy Osiyo va Fors ko‘rfazida har qanday kuchning hukmronligiga yo‘l qo‘ymaslik. Neokonservativ konsepsiyada bu tamoyil global kuchlar muvozanatini saqlash va AQShning geosiyosiy ustunligini himoya qilish uchun zarur hisoblanadi. Yevropa va Sharqiy Osiyo regionlari AQSh tashqi savdo balansining taxminan 56% ini tashkil etadi, shuning uchun bu hududlarda boshqa davlatlarning resurslarni markazlashtirishi va harbiy-siyosiy integratsiyasi AQSh manfaatlariga jiddiy tahdid tug‘diradi. Fors ko‘rfazi esa dunyo neft zaxiralarining 63% ga egalik qilishi bilan iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega[7];

Uchinchidan, xalqaro savdo erkinligini ta’minlash. “Meros Fondi” ekspertlari fikricha, AQSh iqtisodiy taraqqiyoti global savdo tizimining barqarorligi va erkinligiga bevosita bog‘liq. Shu bois, neokonservatorlar xalqaro savdo yo‘llarining xavfsizligini ta’minlashni milliy xavfsizlikning ajralmas qismi sifatida ko‘radilar;

To‘rtinchidan, dunyo xomashyo resurslariga erkin kirish imkoniyati. Neokonservativ yondashuvga ko‘ra, AQSh qurolli kuchlarining jangovar tayyorgarligi xorijdan import qilinadigan, ayniqsa, xrom, kobalt, marganis, nikel kabi strategik ahamiyatga ega materiallarga bog‘liqdir. Shu sababli, global resurslar va ularning yetkazib berish zanjiri ustidan nazorat milliy xavfsizlikning muhim omili hisoblanadi.

Neokonservativ “aql markazlar” bu tamoyillarni o‘zlarining strategik tahlil hujjatlarida doimiy ravishda ta’kidlab keladilar. Ular milliy manfaatlarni himoya qilish uchun faqat harbiy kuch ishlatishni emas, balki siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy vositalarni ham kompleks tarzda qo‘llashni tavsiya qiladilar. Xususan, Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI) va Me’ros Fondi tomonidan ishlab chiqilgan strategik tavsiyalar ushbu ustuvorliklarni ta’minlash uchun AQShning global yetakchiligini mustahkamlashni asosiy maqsad qilib qo‘yadi. Masalan, AEI tomonidan 2004-yilda chiqarilgan “XXI asr uchun Amerika qudrati va strategiyasi”

(“American Power and Strategy for the 21st Century”) nomli hisobotda milliy manfaatlarni ta’minlash uchun harbiy va iqtisodiy vositalarni uyg‘un qo‘llash zarurligi ta’kidlanadi va Amerika global yetakchiligini mustahkamlash maqsadida ko‘p qirrali strategiya tavsiya qilinadi[8].

Olingan natijalar va ularning tahlili. “Aql markazlar” tomonidan ishlab chiqilgan harbiy-siyosiy va xavfsizlikka oid hujjatlar neokonservativ mafkurani amaliyotga tatbiq qilishda mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qilib keladi (1-jadvalga qarang)

1-jadval.

Neokonservativ “aql markazlari” ta’sirida shakllangan asosiy siyosiy hujjatlardan misollar

Markaz yoki ekspertlar guruhi	**Ta’sir ko‘rsatgan siyosiy hujjatlar va bayonotlar**	**Neokonservativ yondashuvning asosiy mazmuni va ta’siri**
Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI)	2002- va 2006-yillarda qabul qilingan Milliy xavfsizlik strategiyalari; Prezident J.Bushning 2003-yilgi Irqqa hujum bayonoti	Xalqaro munosabatlarda harbiy kuchni birinchi darajali vosita sifatida qo‘llash; “ogohlantiruvchi zarba” siyosatini ilgari surish; demokratiyani targ‘ib qilish orqali global barqarorlikka erishish
Me’ros Fondi (The Heritage Foundation)	1987-yilgi Milliy xavfsizlik strategiyasi; 2004-yildagi harbiy strategiya; 2002-yilgi yadroviy doktrina	Harbiy ustunlikni saqlash, qurolli kuchlarni modernizatsiyalash, global demokratik qadriyatlarni yoyish; avtoritar rejimlarga qarshi qat’iy chora ko‘rish
Hadson Instituti	Prezident J.Bush ma’muriyati siyosiy strategiyalari, jumladan, “Yangi Yaqin Sharq” konsepsiyasi	Avtoritar davlatlar va radikal ekstremizmga qarshi kurashish; xalqaro huquq institutlariga tanqidiy munosabat; AQShning global liderligini mustahkamlash
Strategik va Xalqaro Tadqiqotlar Markazi (CSP)	2001-yil 11-sentabrdan keyingi terrorizmga qarshi kurash strategiyalari	Transmilliy terrorizmga qarshi qurolli kurashni ta’minlash; milliy xavfsizlikni kuchaytirish uchun harbiy-texnik yordamni kengaytirish
Neokonservativ ekspertlar guruhi (masalan, A.Uolstetter)	2002-yilgi Yadroviy doktrina, raketaga qarshi mudofaa tizimi bo‘yicha tavsiyalar	Yadroviy qurollarning himoya tizimini mustahkamlash; raketaga qarshi mudofaa tizimini rivojlantirish; strategik barqarorlikni saqlashda kuch asosiy omil hisoblanadi

Neokonservativ xavfsizlik qarashlarining negizida milliy xavfsizlik muammolarini hal qilishda harbiy kuchning asosiy vosita sifatida tan olinishi, an’anaviy qadriyatlar va institutlarni qo‘llab-quvvatlash, hamda an’analardan uzoqlashayotgan Amerika jamiyatining ichki inqirozlariga e’tibor qaratish kabi jihatlar yotadi. Bular bilan birga, neokonservativlar milliy manfaatlarga javob beruvchi xalqaro hamkorlik tamoyillarini mustahkamlashni zamonaviy xavfsizlik strategiyasining dolzarb vazifasi deb hisoblaydilar.

Neokonservativ qarashlar siyosiy realizm maktabining asosiy g‘oyalari – milliy davlatni xalqaro munosabatlarda asosiy subyekt deb hisoblash bilan yaqindan bog‘liqdir. Biroq, neokonservatizm realizmdan muhim jihatlari bilan farq qiladi. Xususan, neokonservatorlar “kuchlar muvozanati” konsepsiyasini va milliy manfaatlarning mafkurasizlashtirilishini rad etadilar. Ular kuchni faqat balanslash vositasi emas, balki g‘oyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun faol instrument sifatida ko‘radilar[9]. Bundan tashqari, neokonservatizmni liberal paradigmaning ayrim elementlari bilan bog‘lovchi asosiy omil – bu demokratiyani yoyish strategiyasidir. Biroq, neokonservativ yondashuv siyosiy realizmdan farqli o‘laroq, demokratiyani targ‘ib qilish jarayonida harbiy kuchdan faol foydalanishni oqlaydi. Siyosiy realizm esa milliy manfaatlarni mafkurasizlashtiradi va suverenitet hamda xavfsizlikni saqlash uchun asosan rasional va ehtiyotkor harakatlarni tavsiya etadi. Umuman olganda, neokonservatizm xavfsizlik strategiyasining shakllanishida realizm asoslariga tayanib, ularga g‘oyaviy-mafkuraviy va agressiv tashqi siyosat elementlarini qo‘shadi. Bu yondashuv AQShning global yetakchiligini saqlab qolish va demokratik qadriyatlarni kengaytirishga qaratilgan kompleks siyosiy kursni belgilaydi.

Xalqaro munosabatlarda barqarorlik va munosabatlar tizimining asosiy prinsipi sifatida “kuchlar muvozanati” konseptsiyasini ilgari surgan realist maktabdan farqli o‘laroq**,** neokonservatorlar bu masalani AQShning “tanlangan”ligi va amerikacha ijtimoiy-siyosiy tamoyillarning universalligi g‘oyasi asosida talqin qilishga harakat qiladilar. Ularning fikricha, kuchsiz davlatlar AQShga qarshi muvozanat o‘rnatishga intilish o‘rniga, aksincha, uning bilan birlashishga harakat qilishi lozim. Biroq, bu yondashuv faqat demokratik tuzumlarga nisbatan tatbiq etiladi.

J.Kirpatrik ham shuni ta’kidlaydiki, liberal demokratiyaning yashab qolishi uchun AQSh qudratiga bo‘lgan zarurat mavjuddir[10].

Neokonservatizm tamoyillari an'anaviy realizm va idealizm yondashuvlarining uyg'unlashuvi asosida shakllangan bo'lib, u o'ziga xos integral xavfsizlik paradigmasini ilgari suradi. Neokonservatorlar milliy manfaatlar konsepsiyasida realizmga xos kuch omili, harbiy intervensiya va davlat manfaatlarini himoya qilish g'oyalari bilan bir qatorda, idealizmga xos bo'lgan siyosiy tuzumlarning tabiati, inson huquqlari, erkinlik va demokratik qadriyatlarga ham ustuvor ahamiyat beradi. Shu orqali ular geosiyosiy manfaatlarni qadriyaviy-normativ mezonlar bilan asoslashga intiladi. Biroq bu yondashuv amaliyotda ko'plab qarama-qarshiliklarni keltirib chiqaradi. Xususan, neokonservativ tashqi siyosat ko'pincha ikki yoqlama standartlarga asoslanadi. AQSh manfaatlariga muvofiq bo'lgan holatlarda, demokratik qadriyatlar va inson huquqlari buzilayotgan bo'lsa-da, bu holatlarga ko'z yumilishi mumkin. Masalan, Saudiya Arabistoni bilan strategik hamkorlik davomida bu davlatdagi inson huquqlari buzilishi ustidan tanqidiy munosabat bildirilmadi, bu esa neokonservatorlar tomonidan ilgari surilgan universal qadriyatlarga ziddir. Neokonservativ "aql markazlar" bu g'oyalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Masalan, Amerika Tadbirkorlik Instituti (AEI) tomonidan ishlab chiqilgan tashqi siyosat tavsiyalarida kuch ishlatish orqali Yaqin Sharq mintaqasini demokratlashtirish g'oyasi ilgari surilgan. Amerika Tadbirkorlik Instituti vakillari, xususan R.Perl va P.Volfovitz, Iroq urushini geosiyosiy manfaatlar bilan bir qatorda, demokratiya o'rnatish zarurati bilan asoslashgan. Shuningdek, Yangi Amerika Asri Loyihasi (PNAC) o'z manifestlarida global yetakchilikni saqlab qolish uchun AQSh kuch ishlatishdan tortinmasligi lozimligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, neokonservatizm AQSh tashqi siyosatida realizm va liberalizm elementlarini birlashtirgan murakkab gibrid paradigma sifatida shakllanadi. Bu yondashuvda qadriyaviy-mafkuraviy motivlar kuch bilan qo'llab-quvvatlanadi, ammo bu jarayonda xalqaro huquqning ayrim printsiplari, xususan, suverenitet tamoyili ko'pincha ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilganda, neokonservativ mafkura milliy xavfsizlikni faqat ichki mudofaa bilan cheklanmasdan, uni global geosiyosiy muvozanatni saqlash, demokratik qadriyatlarni targ'ib qilish va AQShning global yetakchiligini mustahkamlash orqali ta'minlash sifatida ko'radi.

Amerika Tadbirkorlik Instituti, Me'ros Fondi, PNAC kabi markazlar strategik hujjatlar va siyosiy tavsiyalar orqali milliy manfaatlarni harbiy, iqtisodiy va siyosiy komponentlarga bo'lib, ularni faollik bilan ilgari surishni taklif qiladi. Neokonservativ xavfsizlik doktrinasida oldindan zarba berish va agressiv tashqi siyosat asosiy o'rin tutadi, bu esa 2001-yil 11-sentabrdan keyingi AQSh tashqi siyosatida aniq aks etgan.

Shuningdek, neokonservativlar ichki siyosiy barqarorlik, mafkuraviy birlik va siyosiy legitimlikni milliy xavfsizlikning ajralmas qismi deb hisoblaydi. Ularning yondashuvida harbiy kuch siyosiy-mafkuraviy maqsadlarni amalga oshirish uchun asosiy instrument sifatida ko'riladi va xalqaro huquq institutlariga tanqidiy munosabat bildiriladi. Natijada, neokonservativ "aql markazlar" AQSh xavfsizlik siyosatining shakllanishida va amaliyotga tatbiq etilishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalar va strategiyalar Amerika siyosiy elitasining qarorlariga ta'sir ko'rsatib, mamlakatning global yetakchilik pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ammo, neokonservativ yondashuvlarning idealistik va realizm elementlarini uyg'unlashtirishdagi murakkabligi, shuningdek, xalqaro huquq va suverenitet tamoyillarining ba'zida chetlab o'tish holatlari, amaliyotda qarama-qarshiliklarni yuzaga keltiradi. Shunga qaramay, neokonservativ mafkura AQSh milliy xavfsizligini tashqi siyosat va ichki siyosiy barqarorlik nuqtayi nazaridan keng qamrovli, g'oyaviy va strategik asosda ta'minlashda muhim vosita bo'lib qolmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Муҳаммадсидиқов М.М. Саудия Арабистони Подшохлигининг Қизил денгиз минтақасида хавфсизликни таъминлаш сиёсатининг хусусиятлари.Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Тошкент, 2005. – Б.21.

2. Neoconservative Foreign Policy: An Autopsy // Ayn Rand Institute. – URL: https://ari.aynrand.org/issues/foreign-policy/self-defense-and-free-trade/Neoconservative-Foreign-Policy-An-Autopsy

3. Goodman, L. The Neoconservative Influence on US Foreign Policy and the 2003 Iraq War // E-International Relations. – 2014. – URL: https://www.e-ir.info/2014/06/14/the-neoconservative-influence-on-us-foreign-policy-and-the-2003-iraq-war

4. The Heritage Foundation. The National Security Strategy: The Foundation's View. – Washington, D.C.: The Heritage Foundation, 2002. – 34 p.

5. Bacevich A.J. America's War for the Greater Middle East: A Military History. – New York: Random House, 2016. – 215-230 p.

6. McGann J.G. Think Tanks and Policy Advice in the US: Academics, Advisors and Advocates. – London: Routledge, 2021. – 157-160 p.

7. A Safe and Prosperous America. A U.S. Foreign and Defense Policy Blueprint. Ed. by Holmes K. Wash.: The Heritage Foundation, 1993. – P.7.

8. Abelson D.E. A Capitol Idea: Think Tanks and US Foreign Policy. – Montreal: McGill-Queen's University Press, 2006. – 200 s. – P.85-90.

9. Nash G.H. The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945. – New York: Basic Books, 1977. –P.12-20.

10.Kirkpatrick J. The Reagan Phenomenon and Other Speeches on Foreign Policy. – Aei Press; 1st edition, 1983. – P.3-16.

2030 UZBEKISTAN RESEARCH ONLINE
uzjournals.edu.uz

doi® digital object identifier

Google scholar

ROAD DIRECTORY OF OPEN ACCESS SCHOLARLY RESOURCES

ADVANCED SCIENCES INDEX

"SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY"

The journal was composed in the Editorial and Publishing Department of Bukhara State University.

Editorial address:
Bukhara, 200117
Bukhara State University, main building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing Department.
https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted 29.09.2025 y. Paper format 60x84,1/8. Printed in express printing method. Conditional printing plate – 35,30. Circulation 70. Order № 30. Price is negotiable.

Published in the printing house "BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara, Hofiz tanish Bukhari street, 190 B-house